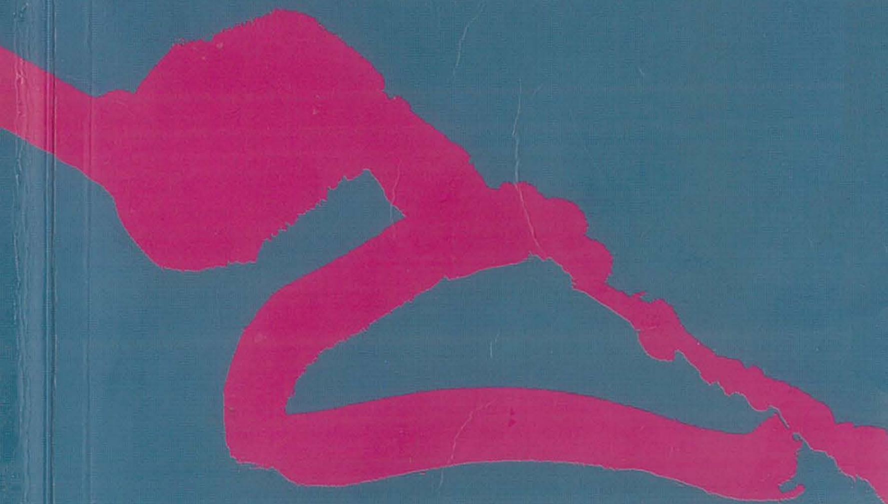
tik tak

zamana kaçamak bir bakış

jay griffiths

AYRINTI YAYINLARI

Eğer saatlerin ötesinde bir zamanın var olduğuna inanıyorsanız; "vakit nakit değildir" diyorsanız; farklı kültürlerin çok zengin ve şaşırtıcı zaman algıları olabileceğine dair bir hissiyatınız varsa, yazar sizi bu kitabı okumaya davet ediyor...

Ama eğer zamanın tadını çıkarmak yerine hesabını yapıyorsanız, çocuklarla, karnavallarla, şenliklerle, sevişmeyle, doğayla, kuşların şafak vakti ötüşüyle aranız iyi değilse yazar size doğrudan kapıyı gösteriyor...

Eğer birincilerdenseniz sanat, reklamlar, felsefe, edebiyat, antropoloji, tarih, sosyoloji, müzik ve mitolojinin sularında neşeli bir yolculuğa çıkmaya hazır olun. Bu baş döndürücü yolculuk sırasında Latin Amerika'nın puslu dağlarından Avustralya'da güneşin ilk doğduğu yere kadar dünya üzerinde birçok durağa uğrayacak; milenyum çılgınlıklarından, geçmişten günümüze karnaval kutlamalarına; saatlerin tarihinden, yol inşaatı protestolarına... muhtelif hikâyeler okuyacaksınız.

Yazara göre "zaman politiktir" ve kültür emperyalizminin derinlerde yatan bir öğesidir. Zamanı yaşanılmaz kılan "hız" ise "harika ama ölümcül; coşku dolu ama korkutucu; müthiş ama faşizan"dır ve kültür emperyalizminin en önemli simgesidir.

Yılda kaç ay var? Cinsiyetinize bağlı... Erkek yılı güneşe bağlıdır, erkeklerin on iki ayı vardır. Kadın yılı ise aya bağlıdır, onların on üç ayı vardır. Masallarda uğursuzluklara neden olan da on üçüncü peridir. *Tik Tak* bu nedenle on üç bölümden oluşuyor. On üçüncü bölüm, on üçüncü saati, saatle sınırlanmamış nihai vahşi saati simgeliyor...

Yazar *Tik Tak*'ı yazarken kendi zaman anlayışının peşine düşmüş... Kitabı okurken siz de kendi zamanınızı arayın... Yavaş yavaş...

Tik Tak binlerce insanın hissettiği ancak kimsenin kelimelere dökemediği şeyleri anlatıyor... İnsan ruhu üzerinde yapılacak yeni bir meydan savaşında ilk kurşunu atacak bir kitap.

George Monbiot

Zen ve Motosiklet Bakım Sanatı felsefeye ne yaptıysa, *Tik Tak* da aynı şeyi zamana yapıyor.

Time Out

AYRINTI

AYRINTI•LACİVERT
ISBN 975-539-398-6

tik tak • jay griffiths

JAY GRIFFITHS

Oxford Üniversitesi'nde İngiliz Edebiyatı okudu. *London Review of Books, Guardian, Observer, Red Pepper, Squall* gibi dergi ve gazetelere sürekli yazıyor, *Resurgence Magazine*'in editörlerinden. *Anarchipelago* adlı, yol protestocularını anlatan bir romanı olan yazar, alternatif küreselleşmecilere ve çevreci hareketlere hem aktivist olarak hem de yazılarıyla katkılarda bulunuyor.

Ayrıntı: 396
Lacivert kitaplar dizisi: 17

Tik Tak
Zamana Kaçamak Bir Bakış
Jay Griffiths

İngilizceden çeviren
Ertuğ Altınay

Yayıma hazırlayan
Çiçek Öztek

Kitabın özgün adı
Pip Pip
A Sideways Look at Time

Flamingo/1999
basımından çevrilmiştir

Kapak illüstrasyonu
Sevinç Altan

Kapak düzeni
Deniz Çelikoğlu

Düzelti
Ayten Koçal

Baskı ve cilt
Sena Ofset (0 212) 613 38 46

Birinci basım *2003*
Baskı adedi *2000*

ISBN 975-539-398-6

AYRINTI YAYINLARI
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr
Dizdariye Çeşmesi Sk. No.: 23/1 34400 Çemberlitaş-İst. Tel.: (0 212) 518 76 19 Faks: (0 212) 516 45 77

Jay Griffiths

Tik Tak

Zamana Kaçamak Bir Bakış

LACİVERT KİTAPLAR DİZİSİ

İŞ İŞTEN GEÇTİKTEN SONRA VERİLEN SÖZLER
Darian Leader

SEVGİNİN HALLERİ
Stephanie Dowrick

ÖPÜŞME
Metafizikten Erotiğe
Adrianne Blue

KAHKAHA BENDEN YANA
Sören Kierkegaard

ARİSTOS
Yaşam Üzerine Notlar
John Fowles

SALOME
Yaşamı ve Yapıtları
Angela Livingstone

BAŞTAN ÇIKARMA ÜZERİNE
Jean Baudrillard

BENİ AYAKTA GÖMÜN
Çingeneler ve Yolculukları
Isabel Fonseca

GECE
Gece Hayatı, Gecenin Dili, Uyku ve Rüyalar
A. Alvares

COOL
Bir Tavrın Anatomisi
Dick Pountain & David Robins

HAYATIMIN FİLOZOFUNA AŞK MEKTUPLARI
Monique Charles

COOL ANILAR (1990-2000)
Jean Baudrillard

KENDİNİ ALDATMA
Herbert Fingarette

GÖĞÜ DELEN ADAM
Papalagi

ŞÖHRET
Chris Rojek

ANAHTARLAR VE KİLİTLER
Kısa Düzyazılar
Michel Tournier

TİK TAK
Zamana Kaçamak Bir Bakış
Jay Griffiths

HAZIRLANAN KİTAPLAR

VAMPİR KAZANOVA
Susie Orbach Griffiths

MONA LISA'NIN ÇALINIŞI
Sanatın Görmemizi Engellediği Şey
Darian Leader

İçindekiler

Giriş

Eğer;
Saatlerin ötesinde bir zaman olduğu yönünde bir şüphe taşıyorsanız...

Vaktin nakit olduğunu düşün*mü*yorsanız...

Milenyum kutlamalarının gizliden gizliye politik olduğunu düşünüyorsanız...

"Zaman" kelimesinden hemen sonra "geçiyor, hadi" kelimelerini duymaktan hoşlanmıyorsanız...

Bir çocuk, "Beş dakikada yaparım... yani bugün..." derken kulak misafiri olup gülmüşseniz...

Diğer kültürlerin zamana dair bilgece, zengin ve şık düşünceleri olduğuna dair sinsi bir his taşıyorsanız...

Doğrusal veya döngüsel zamanın cinsiyetle ne ilgisi olabilir diye hiç düşündüyseniz...

Batı modernliğinin zamanının dayatmacı, ezici ve yaralayıcı olduğunu hiç hissettiyseniz...

Zamanın analizinin sanat, reklamlar, felsefe, edebiyat, antropoloji, tarih, sosyoloji, müzik ve mitolojiyi de içerebileceğini, hatta içermesi gerektiğini düşünüyorsanız...

...Lütfen okumaya devam edin.

Ama eğer;

Zamanla ilgili bir kitabın, ancak saatlerin tarihi olabileceğini düşünüyorsanız...

Kapsamlı bir kronolojik referans kitabı istiyorsanız...

Vaktin nakit olduğunu düşünüyorsanız...

Zamanın tadını çıkarmak yerine hesabını yapıyorsanız...

Geliş gidiş saatlerinizi bildirmekten hoşlanıyorsanız...

Elalemin, geliş gidiş saatlerini bildirmesinden hoşlanıyorsanız...

Çocukluğa, karnavallara, şenliklere, sevişmeye, doğaya, kuşların şafak vakti ötüşüne ve Bahar Bayramı'na katlanamıyorsanız...

...Sizi kapıya kadar geçirmeme izin verin.

Zamanla ilgili bir sürü mükemmel kitap var. E. P. Thompson, Anthony F. Aveni, David Landes ve Carlo M. Cipolla gibi tarihçiler zamanla ilgili yazmışlar. G. J. Whitrow ve David Ewing Duncan, takvimlerin tarihiyle ilgili ilginç kitaplar yazmış durumdalar. Bilimsel literatürde ise Stephan Hawking, Stephan Jay Gould, Peter Coveney, Roger Highfield, Ilya Prigogine ve ötekiler var. Sosyologlar arasında ise Barbara Adam bir harika.

Peki neden bu kitap? Bu, soyut bir akademik çalışma değil, insanların, zaman konusundaki deneyimlerine dair bir kitap. Bir referans kitabı değil, tartışma kitabı. İskoçya'dan Londra'ya yasal sınırın üzerinde bir hızla giderken ibrenin *utanç verici* derecede yüksek bir hıza vurduğu, kendimi aşırı derecede zinde (ve aşk dolu) hissettiğim bir anda başladı, aslında bir İngiliz gazetesine aceleyle yetiştirilecek bir yazı olarak. Hız üzerine. Hız. Harika ama ölümcül; coşku dolu ama korku-

tucu; müthiş ama faşizan.

Kitap, "zaman"ın son derece politik olduğunu, modern Batı'da zamanın, kültürel emperyalizmin gizli ama derinlerde yatan bir öğesi olduğunu söyleyen bir içgüdüyle devam etti.

Dünyanın dört bir yanındaki insanların zaman konusunda farklı tasvirlerini ve zamanın doğada kök salmışlığını içtenlikle takdir ederek sürdü kitap. Benimle Hindistan'a, Tayland'a, Amerika'ya, Kanada'ya ve Yeni Zelanda'ya seyahat etti.

British Library'deki, konunun farklı yönlerine dair her biri birbirinden ilginç, teşvik edici ve yararlı yüzlerce kitabı okuyarak devam etti. Hiçbiri tüm bu bilgileri bir araya getirmeyi, zamana, tamamen kültürel bir perspektiften bakmayı düşünmemişti. Dahası, bazı konularda öfke pırıltıları görülse de (örneğin Paul Virilio'nun hız hakkında yazdıklarında ya da ilerlemeyi eleştiren çeşitli başka eserlerde) hiçbir yazar, benim yapmak istediğim gibi, Batılılaşmış modern toplumlarda zamanın *tüm* kötüye kullanımlarına saldıran tek, bütünlük içinde bir polemiğe girmiş gibi görünmüyordu. Ya da zamanı, egemen tanımlarımızın izin verdiğinden daha sıradışı, daha garip, daha tensel –hatta erotik– gören bir manifesto da yazılmamıştı.

Böyle bir kitapta İÖ ve İS gibi katı bir Hıristiyan söylemle ilintili tarihleme araçlarını kullanmam hiç uygun kaçmazdı; bunların yerine OÇÖ (Ortak Çağdan Önce) ve OÇ'yi (Ortak Çağ) kullandım. Kitaptaki bölümler, temalara göre düzenlendi. İlk bölüm saatlerle kuşatılarak tatsızlaşmış bugünü ve "şimdi"nin dünyanın çeşitli yerlerindeki tasvirlerini ele alıyor. "Hız" ile ilgili olan ikinci bölümü, "geçmiş" ve zamanın "karnavalları ve ritimleri" ile ilgili bölümler takip ediyor. (Milenyum, bu bölümde tartışılmaktadır.) "Kadınlar için zaman" ile ilgili olan bir sonraki bölümü, "cinsiyet", "iktidar" ve "para" ile ilgili bölümler izliyor. "İlerleme" ile ilgili bölümden sonra "gelecek", "doğa" ve "ölüm" ile ilgili olanlar geliyor. Son bölüm ise "vahşi," özgür bırakılmış, kısıtlanmamış zamanla, böyle bir zamanın olası kavrayışlarıyla ilgili. Bu bölüm, dünya üzerindeki nadir doğal alanlardan birinde, vahşi bir nehrin aktığı vahşi topraklarda yazıldı. Doğrusal zamana tanınan bir ayrıcalık olarak bölümler, birden on üçe kadar, birbirini izleyen rakamlarla numaralandırıldı. On üçüncü bölüm, on üçüncü saati, saatle sınırlanmamış nihai vahşi saati simgeliyor.

I
Tik taklar ve okyanuslar ve şimdi

Ah, şimdi! O garip zaman, tüm zamanların en garibi; hep olan zaman... "şimdi"nin sonundaki "i"ye ulaştığımızda, "ş," tarih olmuştur artık.

Michael Frayn

Dikkatlice dinleyin.

Bir sezyum atomunun 9,192,631,770 titreşimi, bir saniyeyi tanımlar. Sayın. Bir günde 86,400 saniye var; bu saniyelerin her biri gün be gün, resmi olarak, Rugby, Warwichshire'den LF bandı 60 kHz'den standart frekans ve zaman yayını yapan MSF tarafından tek tek sayılır.

Çok dikkatlice dinleyin. Günde 86,400 saniye olduğuna göre, yılda 31,536,000 tik tak var. Sayın. Sayın. Uygun bir alıcıyla radyo sinyallerini saniye tik taklarına çevirip sayabilirsiniz. Her saniyede bir feryat, her dakikada bir coşku vardır. İsterseniz gidin Almanya'da sayın veya Colorado, Boulder'daki *zaman* yayını da yapan Ulusal Standartlar Bürosu'na gidin, orada sayın. Sayın, nerede olursanız olun sayın fark etmez, zira *zaman* evrenseldir. 1 Ocak 1972'den beri saniye-

nin atomik tanımı yapılmış durumda ve o gün Ortak Evrensel Zaman (Coordinated Universal Time, [Koordineli Evrensel Zaman-ç.n.] kısaltması UTC veya UT) uluslararası anlaşmayla kabul edildi. O tarihe kadar, saniye, güneş gününün, yani dünyanın kendi etrafında bir tur dönüşünün, 1/86,400'ü olarak kabul edilirdi.

Doğru dürüst dinlemiş olsaydınız, dinlemediğiniz belli, 30/06/97 veya 31/12/98'de 86,401 saniye duyacaktınız, yani fazladan bir saniye. Hemen her yıl, *zamanı*, dünyanın zamanına uydurmak için fazladan bir saniye eklenir. Bunun eklenmesindeki amaç, dünyanın güvenilmez saatini "düzeltmek"tir, çünkü bununla, atomik saatin tik takları arasında hiçbir doğal uyum yoktur. Dünya, modernliğin zaman ölçümü için fazlasıyla hata verir, çünkü bir dönüş süresi bazı yıllar saniyenin binde biri mertebesinde değişiklikler gösterir. Bir saniyenin binde biri! Aman, aman, cık cık cık! Şu dünya da hiç dakik değil! Bu yüzden de bugünün zaman bekçileri, *zamanı* dünyanın ötesinden ya da dışından anlatmak zorundalar. Sezyum saatler, konuşan saatler, Greenwich Saati, UT kavramları... kesin, evrensel tek bir zaman üzerinde ısrar ediliyor. Böyle bir şey yok.

Susturun tik takları. Çalar saatinizi, dijital saatinizi gömün. Tüm dünya için geçerli tek günden, 30/06/97'den bahseden küresel takvimi unutun. Benimle Karen'i, Kuzey Tayland'daki bir dağ kabilesini ziyarete gelip bir ormanın nasıl zamanlarla dolu olduğunu görün. Ya da "küçük domuz ayı"nın gecesinde Doğu Hint Adaları'na gelin. Veya Andaman Ormanı'na girip, koku takvimini koklayarak bulun yolunuzu. İnek zamanını, arı zamanını, hindistancevizi saatlerini, Karpuz aylarını, Kar Körü ayını görün. Deniz ve okyanusların, kültürel ve fiziksel olarak, nasıl da zamanla dolu olduğunu; insanlığın zihninde kafiyeyle çınlayan zamanı ve gelgitleri görün. Binlerce zaman vardır, bir tane değil. Birine zamanın tek ve mutlak olduğunu söylemek hem doğru değildir, hem de son derece politik bir tutumdur.

Ama gitmeden önce bir şey söyleyeyim size. Ayrılırken dönüp bir arkanıza bakın.

Albrecht Dürer'in (1471-1528), "Parmaklıklı Pencerenin Arkasındaki Çıplağın Resmini Yapan Sanatçı" adlı bir gravürü vardır. Çıplak (gayet seksi bir kadın), yüzünde şeytani bir gülümsemeyle ressamdan uzakta bir yerde uzanmıştır; sol eli, ressamın (baksa) göreceği şekilde tahrik edici bir şekilde, neşeyle kendisine neredeyse dokunmaktadır, belli belirsiz. Peki ya "Parmaklıklı Pencere"? Ressam çıplak ile arası-

na koymuştur onu; böylece onun ölçü ve oranlarını tam olarak yansıtabilecektir. Sanatçı, parmaklıkla öyle meşguldür ki önündeki kâğıtta kadın falan yoktur sanki; ne şeytani gülümsemesi, ne baldırları, ne de nemli parmağı... yalnızca çizgiler vardır, parmaklıkların verdiği kaygı. Buna baktığım zaman, modernliğin de zamanı böyle gördüğünü düşündüm; numaralandırılmış ölçülerimizin parmaklıklarla bölünmüş, altbaşlıklara ayrılmış kurgusuyla öylesine meşgulüz ki o harika, yaşam dolu şeyi göremiyoruz. Modernlik kasılmayı ve kaygıyı bilir, saati değil.

Zaman ölçüleri her yerdedir. Parmaklıklı pencere, dikenli tel gibi kuşatır sizi. Londra, Berlin, New York, Washington veya Paris'ten ayrılırken, havaalanında her işlem, her bilet ve para alışverişi belli bir sıraya göre yapılır. Tüm başlıca havaalanlarında olduğu gibi Heathrow çevresinde de havaalanına bağlı binalar ve otellerde saatler vardır; bunlar tarih ve saatin ilerleyişini, saniyenin onda birine kadar göstererek yarışıp dururlar. Kapalı devre televizyon sistemleri, sokaktaki işlerinizin zamanını ayarlar. Bir ayakkabı bağı almak için durmayagörün, fişiniz size hemen saati ve tarihi dakikası dakikasına söyler. Zamanı ölçen tik takları radyo da haykırır. (Tik taklar buysa zamanın meyvesi ne ola ki?) Trafik ışıkları, ayarlanmış programlara bağlıdır. Telefon, saati gösterir; televizyondaki sabah programlarında sabit bir saat vardır; ocakların kendi saati bulunur; yumurtaların kabuğunun üzerinde son kullanım tarihi yazar. Modern kent hayatı, saatlerin istilası altındadır. Çalar saatler uykuyu korkuya boğar; uyanmak zorunda oldukları her gün, bir sürü insanın, uyanır uyanmaz aklındaki ilk düşünce şu olur: "Saat kaç? Geç mi kaldım?" Dijital saniyeli dijital saatler, zamanı hızlandırır, işlerin son teslim tarihlerini acımasızca yaklaştırırlar sanki.. Saatlere, giderek dakikalara bölünerek düzenlenen çalışma programları, zamanı deler.

En çok kentler yaratır modernliğin saate bağlı zamanını; onlar, tüm dünyayı saat ve takvimin yapaylığı üzerine yapılandırır. Modern kent hayatının yüreği saattir, durmadan daha hızlı, daha hızlı atar. Kasıl, ürk, kasıl, ürk. İnsanlar, modern toplumun çılgın hızından bahsetmektedirler. Hız, bu kitabın da göstereceği gibi, bugünün toplumunda hâkim olan unsurdur. Hız, aldatıcı ve cazip, heyecanlandırıcı ve zalim, fantastik ve faşizandır; her şey hızlandırılmıştır, ilişkilerden geçici işlere, hazır yemekten hazır giysilere, hazır bilgiye kadar zaman kısaltılmış izlenimi uyandırır. Hızlandığı gibi, gittikçe daha küçük parçalara

bölünmeye başladı zaman. Ajandalarda, randevu saatleri için on beşer dakikalık dilimler ayrılıyor artık. Bilgisayar ekranlarının köşesine çöreklenmiş saatler var; bilgisayarlar da zaten zaman, piko saniyeler ve nano saniyelere, insanın zamanı algılayışının da, duyduğu ihtiyacın da çok ötesinde birimlere ayırıyor, sadece durmadan bölmek adına.

Dakikalar, ki bunları Babilliler icat etmiştir, daha kesin zaman ölçülerine "ihtiyaç duyulan" Sanayi Devrimi günlerine kadar pek az kullanılmıştır. Thomas Hardy, *Tess of the D'Urbervilles* [Tess] romanında bu durumun ortaya çıktığı dönemi şöyle anlatır: "Tess... karanlığın içinde yola koyuldu. Ne bozuk yol ne de sokak telaş içindeydi, toprağın her santimetrekaresinin değerli olmadığı, tek ibreli saatlerin günü zaman dilimlerine bölmek için yeterli olduğu zamanlarda yapılmıştı yol."

O zamanlardan beri zaman hızla tekrar tekrar bölündü; modernliğin bir göstergesi olan bir tutkuya dönüştü bu, zamanı bölmek, o sonsuz ve güzel şeyi bölmek... Bölünemeyecek kadar küçük ondalıklara doğru ilerlemeye de devam ediyor. Bilim adamları bugün femto saniyeler kullanıyorlar, yani saniyenin milyarda birinin milyonda biri. Doğum zamanı, mekanik olarak hesaplanıyor. Bir çocuğun öğrenme yeteneği, ne düzeyde anladığıyla değil, kaydettiği ilerlemenin hızıyla ölçülüyor. İş için genellikle saat başına ücret ödeniyor. Kaliteli zamanın kendini özel görmesinin tek nedeni, egemen zamanın niceliğe bağlı oluşu, sayılır, hesaplanır bir şey oluşu. Her şey için koyulmuş bir zaman var. Buzdolabında bile geçerli bu. Süt kutularının üzerinde son kullanım tarihi yazılı. Son kullanım tarihi: 22/3. (İsterseniz bir de ondan sonra kullanmayı deneyin.) Bazıları bir de "09.52" gibi bir ibare eklemeye başladı. Yani 09.53'te, sütünüz aniden kesilip yoğurtsu bir maddeye dönüşüverecek.

Devam edelim. Buzdolabının kapısını, süt kutusu saatinin üzerine kapatın, onun yerine ineklerin saatine bir bakın. "Egemen" zamanı bırakın, dünya üzerindeki sonsuz zamandan birkaçına göz atın bir.

Karen insanları zamanı hep bilir. Onlarla altı ay yaşadıktan sonra gördüm ki saati olan tek kişi de, zamanı asla söyleyemeyen tek kişi de bendim. Onlara göre orman, gün boyu zamanın senfonisini çalar, tabii onların notalarını biliyorsanız. Sabahın nemli havasında basitlik var-

dır; akşamın, buhar ve dumanla yoğunlaşmış havasındaki yoğun ıslaklıktan farklıdır bu. Güneşin aydınlattığı büyük, mumlu bir muz yaprağı, öğle vakti saati gösteren altın yeşili bir vitraya dönüşür. Benim saatimle bir saat sonra, o yalnızca mat, şişe camı yeşili bir yaprak, faydalı bir bitki olur; pilav tabağı, yiyecekler için paket kâğıdı mesela. Kuşlar farklı saatlerde farklı öter. Yaşamın bu solistleri hep bizimledir, halbuki. Ormanın orkestrası sürekli değişir, güneş gökyüzünde ilerlerken kuşlar, hayvanlar ve böcekler arasındaki tüm o gürültülü ilişkiler de değişir, tüm enstrümanlar birbirleriyle zamanın akorlarıyla konuşur. Batı'da zaman, buna kıyasla çok, çok zayıf bir ötüş gibidir ancak.

Karen insanları, her zaman nerede olduklarını ve zamanı bilirler; günbatımına veya eve varmalarına ne kadar kaldığını da bilirler. Zira, zaman ve mesafe bağlantılıdır Karen dilinde; *d'yi ba*'nın (az sonra) kelime anlamı "çok uzak değil"dir. Gün batımı için de "üç kilometre sonra" denebilir, çünkü tek seyahat şekli, ne kadar sürdüğü bilinen yürüyüşlerdir.

Orada, toplumsal zaman ve eylem arasında da benzer bir ayrılmazlık vardı. Ben (sonunda) "Şu, bu ne zaman olacak?" diye sormamayı öğrendim. Mesela ne zaman bir düğün olacak? Verilecek cevap olmadığını söyleyen gülüşler yanıtlar bu soruyu. Olunca olur: Bir şeyi yapmak ile onun zamanlaması birbirinden ayrılamaz orada; eylem, saat tarafından dürtüklenmez, saat eyleme, eylem saate dönüşür. Bana saat ve eylemi ayırıyor gibi görünen şey, onlara göre yarı yapay yarı aptalca, gereksiz bir tekrardı.

Karen insanları için, tüm orman bir saatti. Malezya Yarımadası'ndaki Kelantanlar da bir oyunun bitiş zamanını ayarlamak için hindistancevizi kullanır. Bunun için meyvenin kabuğuna bir delik açarak onu suya bırakırlar. Su içine doldukça, hindistancevizi batar, böylece zaman da dolmuş olur. Doğu Hint Adaları'nın bazı yerlerinde, ayın büyüdüğü iki geceye "küçük domuz ayı" ve "büyük domuz ayı" denir; Batı takviminde ise bu gecelere ayın büyüdüğü on birinci ve on ikinci geceler denmektedir. Bu gecelere Doğu Hint Adaları'nda bu adın verilmesinin nedeni domuzlarla yavrularının ay çarpmasına uğraması, ay ışığında eğlenmeleri, heyecanlanmaları, ağılları parçalayıp hoplaya sıçraya kırlara, eğlenmeye gitmesidir. Ayın giderek küçüldüğü gecelere de "uzun ağaç gövdesi" ve "kısa kütük" denir.

Kuzey Sibirya'daki Ugur Ostiak halkı da Yaya ayını (insanların ata binemediği, buz üstünde dikkatle yürüyerek seyahat etmek zorunda ol-

duğu ay) takip eden aya Çıplak Ağaç der. Kargaların ayı (buna Rüzgâr ayı da denir) balıkların ürediği aydan öncedir, sonra da Çamın Özü ayı, Huş Ağacının Özü ayı ve Balık Yakalama Çiti ayı gelir. Tüm dünyada, aya bağlı tüm ayların doğası tanımlanmıştır; her halkın aylara verdiği isimlerden de yaşadıkları yeri anlayabilirsiniz. (Ya 12/87 veya 6/97'ye bakarak, ne "görebilirsiniz"? Küresel banliyo hayat tarzının dışında...)

Mississippi Vadisi'nin aşağı bölgelerinde yaşayan Natchez kabilelerinin ayları arasında Geyik ayı ve Çilek ayı, Küçük Mısır, Karpuz, Dut, Ceviz ve Büyük Mısır ayları, Hindi, Bizon, Ayı ve Kestane ayları vardır. Madagaskar'daki Malagasi halkının takviminde ise Su Kabağı Çiçeği ayı ve Sakoa Ağacının Gölgesini Arayan Boğa ayını Beç Tavuğu Uykusu ve İp Çürüten Yağmurlar ayları izler. (Bu ipler genelde hayvanları bağladıkları iplerdir.) Lakota Kızılderilileri ise geleneksel olarak yılı, ayın hareketlerine göre bölerek adlandırır: "Çimlerin Yeşil Olduğu Ay", "Böğürtlenlerin Olgunlaştığı Ay" (ağustos ortası), "Düşen Yaprakların Ayı" (ekim başı), "Kar Körü Ayı" (ocak sonu). Değişen coğrafyalar ve hayvanlar, hem zamanı hem de mekânı tarif eder. Batı'nın, ne zaman ne de mekân için bir ayırt edicilik taşımayan egemen zaman ölçüsüyle taban tabana zıttır bu.

Başkaları da zamanı, yıldızlara göre tanımlamıştır. Yeni Gine'deki Kiwi halkı, çeşitli yıldızların kayarak ufukta kaybolduğu zamana göre belirler ayları. Avustralya Aborjinileri de toprağı işlemeye, Pleiades [Ülker ya da Süreyya Burcu -ç.n.] takımyıldızı ortaya çıktığında başlarlar. Melanezler için ise ayın büyüdüğü ve küçüldüğü dönemler, insanı çiftçilik, avcılık veya balıkçılığa yönlendirir.

Hindistan'ın Andaman ormanlarında insanlar, koku takvimi kullanır; yılın dönemlerini, çiçeklerin ve ağaçların kokularına göre tarif ederler. Navajo mitolojisinde, İlk İnsan'ın takvimi nasıl bulduğu anlatılır. Önce kuma, mevsimleri gösteren bir şema çizmiş, yaz ve kış olarak ikiye ayırmış. Sonra da ayları göstererek, özelliklerine göre isimlendirmiş. Batı'nın kasım dediği aya Hafif Rüzgâr demiş; ocağa Kar Tabakası adını vermiş; şubata Yavru Kartallar ayı; nisana Narin Yapraklar ayı ve eylüle de Olgunlaşan Bitkiler ayı demiş. Her ay için, onu daha iyi tanımlayabilmek amacıyla, bir "kalp" ve iyi talih belirtisi olarak "yumuşak bir tüy" atfetmiş. Kar fırtınası ayının kalbi buzdur, yumuşak tüyü de sabah yıldızı. Geniş yapraklar ayının kalbi rüzgâr, yumuşak tüyü ise yağmurdur. Batı'nın bitmek tükenmek bilmeyen sayılarla dolu egemen saati (11.48) veya takvimi (30/06/97), zaman için bir

duyguya yer veremeyecek kadar hissizdir. Orada kalplere, yumuşak tüylere yer yoktur.

Dünyanın her yerinde, zaman periyotları, farklı yollarla ve nedenlerle belirlenmiştir. Çoğu toplumda bir tür hafta vardır, ama bunun süresi üç günden başlayıp on altı güne kadar çıkabilir. Babilliler'in, tasarladığı yedi günlük hafta, Yahudi-Hıristiyan geleneği tarafından da kabul edilmiştir. İnkalar'ın haftaları sekiz gündü (ve her haftanın sonunda kral, eş değiştirirdi). Zamanın bir tanrı olduğu Mayalar'da ise iki yüz altmış günlük periyot, takvimdeki en önemli zaman birimi kabul edilirdi; bunun, hamileliğin başlangıcı ile doğum arasında geçen dokuz aylık süreyi temsil ettiği düşünülür.

Zamanın, doğadan o denli kopuk, dünyanın ritminden de o denli daha kesin olduğu Batı'daki zaman modelinden farklı olarak, birçok kültür için zaman, yalnız doğal dünyada ve doğanın işleyişinde beden bulur. Kuzey Amerika Kızılderilileri'nin dillerinde "dünya" sözcüğü, yıl anlamına da gelir; birinin dönüşü, diğerinin de dönüşüdür. Dakota Kızılderilileri, "Yıl, dünya etrafında bir dönüştür" der, ya da kutsal kulübe etrafında; çünkü kulübe de dünyayı temsil eden bir imgedir. Yakutlar da "dünya geçti" derler, ki bunu, "bir yıl bitti" diye tercüme edebiliriz. Brezilya'daki Mato Grosso do Sul'da yaşayan Guarani-Kaiowa Kızılderilileri, "Kaç yaşındasın?" anlamında, "Guavira, yaşamında kaç kez çiçeklendi?" diye sorarlar. Halen yaşayan, yılla ilgili bir Mikstek sembolünde "Üçüncü Yıl Çakılı"ndan bahsedilir. Aztekler'e göre zaman, birbirini izleyen beş güneş veya belirsiz uzun zaman dilimlerine göre ilerler: Dört Kaplan Güneşi, Dört Rüzgâr Güneşi, Dört Yağmur Güneşi ve içinde bulunulan Güneşe atfen Dört Hareket Güneşi. Geleneksel Çin takvimindeyse Ejder yılı, At yılı ve Köpek yılı vardır.

Hopi ve Navajo insanları, doğanın saatine göre yaşamaktan, "güneş dansı zamanında yaşamaktan" bahseder. Törenler, saate veya takvime değil, doğanın zamanına bağlıdır; dolunay kutlamaları, baharın ilk çiy tanesi, ilk kırağı, ilk tırtıl için yapılan törenler vardır. Yine Amerikan yerlilerinden olan Mikmaklar, olayları kutlamak için festivaller düzenler (hilalin çıktığı ve çayın donduğu zaman kutlanan yeni yıl gibi), ama 31/12/99 gibi kesin bir sayısal yıl dönümü söz konusu değildir. Mikmak dilinde (ve Algonquin dillerinin çoğunda) mutlak anlamda zamanı karşılayan bir kelime yoktur. Gündüzü ve geceyi, gün doğumunu ve gün batımını, yılın ve ayın periyotlarını karşılayan kelimeler bulunmaktadır, ama sayısal bir ölçü birimi olarak "zaman"a denk ge-

len bir kelime yoktur. Saat, dakika veya saniye için kelimeler bulunmaz, ama "şimdi" vardır: "Neegeh." Rastafaryanlar ise zaman ve saatleri birbirinden ayırırlar, "Saat kaç?" diye sorduğunuzda "Saat zamanıyla yedi buçuk" gibi bir yanıt alabilirsiniz.

Burundi'de zaman tarif edilir (yani saymak yerine bir özellik atfederek ifade edilir); karanlık bir geceye sen-kimsin-gecesi denir, çünkü hava biriyle karşılaştığınızda yüzünü göremeyeceğiniz kadar karanlıktır ve karşınızdakine kim olduğunu sormanız gerekir. Sudan'daki Nuerler'de ise inek saati varmış; zaman, inekleri sağma, otlatma ve ahıra götürme zamanına göre hesaplanırmış. Rajistan'da ise akşam sürülerin döndüğü zamana, sürü tozu vakti denir. İnek saati yerel ve toplumsaldır; aynı zamanda doğal süreçlerin içinde bulunur. Saate bağlı zaman, küresel ve her yer için geçerliyken, inek zamanı, hayvanın sütüne bağlıdır.

Amerika yerlileri için, insan ve zaman arasında bir karşılıklılık vardır. Yerlilerle ilgili bilimsel araştırmalar yapmış Batılı bir doktor olan F. David Peat'e göre, onlar için zaman kavramı dinamik ve canlıdır; insanlarla zaman arasında derin bir alışveriş söz konusudur. "Zaman ne bizden ne de doğanın kalanından bağımsızdır. Törenlerde zamana seslenilir, bir halkın zamanın akışıyla ilişkisi yenilenmelidir." Yaşam canlıdır.

Arılar zamanı gösterebilir. Onlar günlük beslenme ritimlerinde dakiktirler, çünkü bir iç saatleri vardır. Kıtalararası seyahat etseler dahi bu saate uyarlar; ama böyle bir durumda onlarda *jet lag* görülür. Doğanın çeşit çeşit saatleri her yerdedir; (tam veya yaklaşık olarak) günlük, aylık veya yıllık döngüler bulunur. Günlük vücut saatinin çok ötesindeki bazı ağustos böcekleri, toprağın altında kurtçuk şeklinde on yedi yıl kalır. Sonra birden çıkarlar dışarı. Ohio'da, binlerce ağustos böceğinin larva halinde çıktığı, ortalıkta öttüğü, sıçradığı, çiftleştiği ve öldüğü kaydedilmiştir. Daha sonra, on yedi yıllık döngü tekrar başlar.

Ama belki de en büyüleyici karmaşıklıktaki zaman, denizlerdedir. Cicero, denizdeki istiridyelerin, dolunayla birlikte temizlenip küçüldüğünü söylemiştir (kadınların bildiği gibi insan "istiridye"si için de geçerlidir bu). Deniz atları dolunayda çiftleşir. (Ve çok hoş bir şekilde erkekleri hamile kalır.) Midyeler doğdukları yerdeki dalgalarla uyumludurlar, bu uyumu, durgun suda bile korurlar. Pasifik ve Atlantik'te bulunan palolo kurdu, sadece ekim ve kasım aylarında, ayın son dördünde çoğalır.

İnsanlar, denizin zamanlarını uzun süredir bilmekte ve kullanmaktalar. Seattle yakınlarındaki Puget Sound gibi bazı yerlerde, denizin saati, son derece karmaşıktır, hani neredeyse tuhaftır. Ama Amerika yerlileri, bu zamanı anlamayı öğrenmiş, yırtıcı ve hızlı dalgaları, toplumsal amaçları doğrultusunda ve yiyecek bulmak için kullanmaya başlamışlardır; kabilelerin ve deniz taraklarının toplanma usulleri birbirine çok benzer.

Çağların saati olan deniz, zamanla doludur. Dalgaların gelgitlerinde, an duygusu çok önemlidir; ama dalgalardan etkilenen sadece sahildir, okyanusların derinlikleri değil. Yani deniz, sahilde olayların *şimdi*sini simgeler, halbuki paradoksa bakın, derinler *sonsuzluğun* simgesidir. (Byron deniz için "sonsuzluğun imgesi" demiştir.) Denizin bitmeyen tesellisi *her şey iyiye varır* değil, *her şey dayanır*dır. Batılı bilim adamlarına göre deniz, yaşamın kaynağıdır. Taocu düşünceye göre de, benzer şekilde okyanus, Tao'ya eştir yani ezeli ve tükenmez kaynağa, "tükenmeden yaratmaya." OÇÖ VI. yüzyılda, Hindu Cainist düşüncesi, milyon kere milyon parçaya bölünmüş "yılların okyanusu"ndan bahseder. Her bir parça, sayısız yıldan oluşan bir dönemdir. Otis Redding, rıhtımda oturmuş "za-maa-n" harcamak için; pek iyi yer seçmiş, çünkü okyanus, sonsuz sayıda saatin yaratıcısıdır. İşte bu yüzden kirletilmiş ölü denizler bu derece dehşet vericidir; çünkü bunlar hem fiziksel anlamda denizin, hem de zamanın kavramsal kaynağı olarak denizin kirlenişine işaret eder.

Bugün sellere yol açan dalgalar, fırtınalar, deniz seviyesinde beklenen yükselişler, iklim değişikliği nedeniyle ortaya çıkıyor ve okyanusun saatini tehdit ediyor. Giderek artan bir sorumsuzlukla kullandığımız merkezi ısıtma, havalandırma, doğanın zamanını ve iklimleri kontrol altına alıyor; ama bir taraftan da iklim değişikliklerine yol açıyor, yani kendini zorunlu kılan bir savurganlık durumu söz konusu. Bu kontrol, *Brave Modern World* [Cesur Modern Dünya] kitabının yazarı Sorbonne'lu profesör Jean Chesneaux'ya göre, "kurulu şimdiki zamanımızı, doğanın yavaş zamanına dayatmak"tır.

Deniz ve zaman fikirleri arasındaki ilişki derindir ve geniş bir coğrafyaya yayılır. Kimseleri beklemeyen deniz ve dalga, yüzyıllardır insan zihnini sürüklemektedir; İngilizcede dalga anlamına gelen "tide" kelimesi, günün ve yılın belli zamanları için de kullanılır: Öğle vakti (noontide), akşam vakti (eventide), Hamsin yortusu (Whitsuntide), Paskalya (Eastertide). *Tide* kelimesinin kendisi de, Almancadan eski

İngilizceye geçtiği döneme bakarsak, etimolojik olarak *time* [zaman] kelimesiyle bağlantılıdır. "Current" [şimdi, akıntı] kelimesi de bugün hem zaman hem de dalgalarla ilgili kullanılmaktadır.

Herhalde metaforik olarak zamanı anlatmak için en çok kullanılan imge, denize dökülen bir nehirdir. Zaman için bir kelimeleri bulunmayan Mikmaklar'da nehir, olayların akışını anlatmak için kullanılan bir imgedir. Kuzeybatı Amazonlar'daki Pirá-paraná Kızılderilileri, yaşam ve ölüm döngülerini büyük, daire şeklinde akan bir nehir ile gösterir. Eski Yunanlılar zamanı, dünyanın etrafını dolaşan tanrısal nehir Oceanos ile tanımlamışlardır. Zaman, "hep akan bir nehir gibi"dir bir Hıristiyan ilahisine göre. Matthew Arnold, zamandan, bir nehir gibi söz ederken "geleceğe giden doğal ve gerekli akıntı" sözlerini kullanmıştır. "Zaman sürekli bir hareketle akar, bir dereden farklı değildir; çünkü ne bir dere durabilir, ne de hızla geçen zaman," der Ovidius *Metamorphoses*'in [Değişimler] XV. kitabında.

Eski Hint düşüncesi, zamanı akan bir su gibi tanımlar ve okyanusla karşılaştırır. Kuzey Hint lehçelerinde, *ab* kelimesi hem "su" hem de "şimdi" anlamlarını taşır. Sanskritçe bir metin olan *Atharva Veda*'da zamanın ötesindeki dolu veya taşan bir kaptan bahsedilir. Kabın kendisi zamansızdır, ama zaman, bu kaynaktan sonsuza dek yeniden dolacaktır. Hem zamanın akışkan doğasını, hem de onun ayırt edici olan doluluğunu, bir okyanus gibi dolu oluşunu anlatan zengin bir imgedir bu.

Bedensel açıdan baktığımızda da, insan için zamanın (yaşam süresinin) kaynağı, tadı denize çok benzeyebilen, istiridyemsi vulvadır. Rahimde de gelgit halinde dalgalanmalar olur ve tıpkı denizdeki dalgalar gibi, o da aya duyarlıdır. Ayrıca hamile bir kadının "suyu" gelir; derler ki hamile bir kadın kendini okyanus gibi hissedebilirmiş.

Tarihsel açıdan da zaman ve su bağlantılıdır: Zamanı kontrol etme konusundaki isteğin (boylamı keşfetmek için hassas denizcilik aletleri yapımının) nedeni denizler üzerinde hâkimiyet kurmak, onları sömürgeleştirmek, okyanusların zamanının vahşiliğini ele geçirmekti. Britonlar bu konudaki becerikliliklleri sayesinde dalgalar üzerinde hâkimiyet, böylece de hem toprak üzerinde bir imparatorluk, hem de zaman üzerinde bir hükümdarlık kurdular. Greenwich'in başlangıç meridyeni olarak kabul edilmesinin tek nedeni, İngiltere'nin denizcilikteki bu başarısıydı. Denizlere hükmetmek, dünyada, zamanın, son derece politik olan, ama öyle olduğu nadiren fark edilen şu *yegâne* zamanın standardını belirlemek demekti.

Bunca farklı zamandan söz ettik; Batı'nın, zamanı bu binlerce zamandan sadece biriyken kendisini *yegâne* zaman olarak dayatan emperyalist zaman ideolojisi ne kadar da yanlış! Milletlerarası Greenwich Ortalama Güneş Zamanı, tüm diğer zamanlara nazaran ne kadar sıradan, banal, duygusuz ve acımasız!

Zamanın tarif edilişi, fark edilmese de ideolojik bir şeydir (ilerdeki bir bölümde de göreceğimiz gibi zaman hep iktidarla ilişkili olmuştur). Bugün, Batı'daki sayısal zaman, zamanın takıntılı bir şekilde durmadan bölünmesi, en küçük parçalarına ayrılması, sayılması, hesaplanması, Newton'un "mutlak, doğru ve matematiksel zaman"ı ile tüm farklı zamanları dışlamaya başlayan, sefil Franklin ile "vakit nakittir" demeyi öğrenen sanayi toplumunun ve sanayileşme sonrası toplumun ideolojisine uymaktadır. İşte zamanın içi –zarafeti ve cömertliği– bugünün zalim ve kaba zaman muhasebecilerince böyle boşaltıldı. Femto-saniyelerle, sezyum atomlarıyla modernliğin zamanı bölündü, ama herhangi bir nitelik kazanmadı. Dijital saatler zamanı parçalara ayırır; bunlar füzyon değil fizyon aletleridir, tam da içinde bulunduğumuz fizyon çağına uygun bir şey. Dijital kekeleme tiktatiktaktek tekrarlar kendini. Amerika yerlilerinin zamanın canlı olduğu inancının karşısına, ânı canlandırmak yerine onu iğrenç an saplantısıyla öldüren, böldükçe kişiliğini yok eden dijital saatler çıkıyor.

Bir zamanlar bölünemez kabul edilirdi atom (atom kelimesi de Yunan dilinde bölünemez demektir). Atomu bölen bir çağın, saniyeyi de bölmek için atomik saatler kullanması normaldir. Toplumsal planda da yansıması vardır bunun; bugünün parçalanmış, kopuk cemaatleri ve her saate bakışınızda biraz biraz gerçekleşen toplumdan kopuş... Nasıl mı?

Sıradan bir örneği ele alalım: Biri sizinle konuşuyor ve siz gizlice saate bakıyorsunuz. Neden bu sinsilik? Çünkü bu bakış, kaba sayılabilecek bir şekilde bölmek olacaktır konuşmayı. Küçük bir toplumsal kopuş. Bir başka örnek düşünelim. Londra, Münih, Paris ya da New York'ta, otobüse binecekseniz, saatinize bakıp otobüs saatlerini kontrol edersiniz, gidip de birine sormazsınız. Saat, takan kişiyi toplumsal bir kopuşa götürür. Hindistan'da ise otobüse bineceğiniz zaman saate bakıp otobüs saatlerini kontrol ederseniz, gülerler size. (Yaptım. Gül-

düler.) Toplumsal kaynaşmanın olduğu alçakgönüllü bir yerde gidip birine sormanız gerekir. Hiçbir Hintli otobüs şoförünün (sırf konuyu dağıtma zevkinden mahrum kalmayayım diye söylüyorum, otobüs şoförünün Hintçesinin *bas Draaiivar** olduğunu biliyor muydunuz?) yedi sene önce yapıştırılan kâğıt parçalarındaki zaman çizelgesine göre hareket etmesi söylense, kılı kıpırdamazdı herhalde. Otobüsler gider gelir, insanlar da ne zaman geleceğini bilir, çünkü zaman orada hâlâ insanın içindedir, kâğıtların soyut dünyasında değil.

Daha kavramsal bir açıdan bakacak olursak, modernliğin takıntılı zaman ölçümleri, sizi zamanın kendisine yabancılaştırır; zamanın bu ölçülere göre dilimlenmesi sizi, diyelim acıkma saatlerinize ya da bir kafede yaptığınız gevezeliğin süresine göre, yani zamanı gerçekte deneyimlediğiniz şekliyle dilimlemekten uzaklaştırır. Radyodaki tik takları dinlerken gökyüzünde akıp giden zamanı, mesela bir tarlakuşunun caz namelerini dinleyemezsiniz. Ânı ölçmek, onun kalbini hissetmenizi ya da onun yumuşak tüyünün sizi gıdıklamasını engeller. Zamanı kovalamak yolda bırakır sizi.

İnsanın zamanla ilişkisi dokunaklı bir dönüşlülük taşır, zaman konusunda çok "hassas" olmak, insanı çok hassas ve stresli durumlara düşürebilir. Sosyolog Barbara Adam, *Timewatch* [Zaman Ölçümü] adlı eserinde, saate bağlı koşuşturmacanın nasıl yüksek tansiyona, zayıf bir bağışıklık sistemine ve ülsere yol açtığını vurgulamıştı. Yapılan çalışmalara göre (Dr. Meyer Friedman'ınkiler gibi), insan sürekli bir şeyleri son teslim tarihinden önce yetiştirmeye çalışırsa, zamanı algılayışı bozulur, bu da kalp atışlarının hızlanmasına, bunun sonucunda da kalp hastalığı ve ölüme yol açabilir. Hakikaten de *son teslim* gerçekleşmiş olur o zaman. Anlık ölçümlerle yönetilen insanın yaşamı, kendi icadının merhametine bağlıdır artık; makine canavarlaşmıştır. Baktığı saat hızlandıkça, bakan kişi yavaşlar. Saate bakarak beklenen bir zaman asla gelmez; ama bakan kişi durur, sanki hareketsiz kalır. Saniyeler ilerledikçe, hipnotize olmuş gibi bir hareketsizlik hali içine girer kişi. O kişiler mi zamana, zaman mı onlara buyurur, "şimdi şimdi" diyen bıktırıcı tik taklarıyla?

Zaman, kol saati, duvar saati veya sezyum atomlarının titreşimi demek olmadığına göre, zamanı dijital tik taklarda veya takvimlerin üzerine yazılı bulamazsınız; sarkaç veya kronometrelerde de... Saat, zamanın eş anlamlısı değil, karşıtıdır. Batı'nın takıntılı zaman ölçümleri

* İngilizce otobüs şoförü anlamına gelen *bus driver* sözlerini çağrıştıran bir söz. (ç.n.)

işi iyice abartmış, kullanılabilirliğin ötesine geçmiştir. Bugün kullandığımız saat, zamanın bir temsili değil, ona yapılan bir ihanettir. Toplum, kendi için kurduğu formlar dahilinde düşünmeye başlamıştır; çizgisel, yapay, fazlasıyla parçalanmış... Kendi makinelerinin imgesini örnek alır kendine toplum. Bugünün ölçümleri, zamanı daha doğru tarif ediyormuş numarası yapıyor; ama aslında bunların tarif ettiği şey modernliğin ta kendisidir; bu, kendini çok iyi anlatan bir kendi portresidir. Modernliğin zamana atfettiği rol, zorlayıcı, katı bir şekilde çizgisel, kişisel olmayan, baskıcı bir karakterdir; aşırı kalabalık, aşırı bereli bir şey, bu da kurbanlarını, yani insanları hırpalar. Keskin bir çığlık duyarsınız, zaman geçmektedir, sanki onun suçuymuş gibi; ama aslında hata, aşırı yüklü programları ve ezici zamanlamalarıyla modern toplumdadır.

Saatler tek tip veya mekanik olmak zorunda değildir. 1751'de İsveçli doğabilimci Carl Linnaeus, çiçek saatlerine göre bir saat tasarlamıştı. Günün saatleri, çiçeklerin açışıyla gösteriliyordu: Sabah altıda benekli kedi kulağı çiçeği, öğle vakti çarkıfelek, akşam da akşamsefası (doğal olarak). Deneme yazarı William Hazlitt'in güneş saatinin üzerinde şu ferah sözler yazardı: *Horas Non Numero Nisi Serenas*, yani "Yalnız huzurlu saatleri sayarım". Greenwich saatinden önce, saat dokuz, tüm saatler için dokuz değildi; kararlaştırılmış, belli bir saate göre dokuzdu, o bölgeye ait, hatta genellikle ismi olan bir saate göre. (Dijital bir saate isim verildiğini düşünmek dahi zor, o ifadesiz yüzlerini bir düşünsenize. Ne gün ne gece, ne yaz ne kış bilir onlar.)

Batı'da, geçtiğimiz yüzyılın ilk yıllarından itibaren zaman gittikçe homojenleştirildi. Greenwich'in şu tek saati, ne zamanın cömert çeşitliliğini sunuyor ne de ona gerçek bir karakter veya renk veriyor; bir insan kurgusundan başka bir şey değil. Modernliğin zamanı –küresel şimdiki zaman– her şeyden hızlı standartlaşarak *aynılığa* doğru gidiyor.

Şu an mayısın ortası, öğlene doğru. Günümüz mağaza ve işyerlerindeyse vakit hep mayıs ortası, hep öğleye doğrudur; ışık da sıcaklık da aynıdır. Aylardan Aynı, saat Aynı'yı gösteriyor; modernliğin zamanının "gerçek" zamanla, doğanın zamanıyla hiçbir ilgisi yok. Üretilmiş bir zaman bu: Yapay zaman. Ayaz Paşa, sahte güneşe aldanıp kendini dışarı attığında kalmış ayazlarda; sahte güneş, çok daha dakik olduğu için modernliğin pencerelerinde onun olması tercih ediliyor. Yapma çiçekler, hiç bilmedikleri bitmek bilmez bir yaz varmış gibi yapadursun,

ayrıldı zaman doğadan. Yıl boyu, yapay çimler eziyor gerçek baharın titrek ot tohumlarını ve neon ışıkları bıçaklıyor geceyi.

Gıda ürünleri, bir zamanlar zamanın inatçı göstergeleriydi: Natchez kabilelerinin Ceviz ve Karpuz ayları ya da bizim mevsimlik sebzelerimiz gibi. Artık mevsime bağlı üretim diye bir zorunluluk yok. Her zaman taze ceviz var. Haziranda ceviz, kasımda karpuz bulunuyor. Turfanda patates, ithal patatesler rafları dolduralı beri yitirdi özelliğini; her zaman turfanda olan bir şey, asla turfanda değildir. *Yaz* pudingi tarifi şöyle başlıyor: "Mevsimler artık eskisi kadar bağlayıcı değil, neden bu tatlıyı tüm yıl yapmayasınız?" Güller her mevsim açmaya başladığından beri, gül mevsimi hüzünlü bir anakronizme dönüştü. Kiraz çiçeği, Japonlar için güzelliğin sembolü, mevsimsel özelliklerin en seçkinlerinden biri, kısa ömürlü olandaki estetiğin simgesidir. Ama kirazlar her mevsim çiçek açmaya zorlanınca, akıp giden zamanın kırılgan güzelliği, anlamım yitirir. Yapay bir daimi şimdide yaşamak, zamanın bütünlüğünde değil, boşluğunda yaşamaktır.

Batı modernliğinin zamana yaklaşımı, mekâna yaklaşımını da yansıtır. Bugün mekânın en belirgin özelliklerinden biri, homojenleşmedir; mekânların özelliklerinin erozyona uğraması sonucu küresel bir varoşun ortaya çıkışı, böylece de giderek özelliksizleştirilen zaman gibi, birbirinden farksız varoşların oluşumudur. Kentleşme arttıkça, zamandaki bu ayrılık durumu da artmaktadır; kentlerdeki sokak lambaları gündüze çevirir geceyi; dükkânlar da köylerdeki gibi değildir, gece geç saate kadar açıktırlar. Mevsimler de kentlerde daha az etkiler insanları; hilal ile dolunay arasındaki fark, kırda son derece belirginken, kentte tamamen önemsizdir. Doğanın saati, bir ineğin sağılma zamanını ya da bir çayın hilalde donuşunu belirleyecek kadar kesindir. Halbuki doğadan kopmuş olan kentler, yapay saatin küresel ritmini kullanır. Jean Chesneaux, kentleri, "kendini, kendi şimdisinin kalıcılığına bağlamış olan modernliğin özel mekânları" olarak tanımlamıştır. Aynı zaman, sonsuza dek tekrarlanır durur. Saat, Aynı'yı gösteriyor.

Orman, sembolik olarak kentin karşıtıdır: "Ormanda saat yoktur," der Shakespeare. Ama orman, Karen halkının da bildiği gibi, zamanın büyük gongudur. Dünyanın her yerinde doğa, zamanın içindedir, zaman da doğanın. Her elma ağacı duyar tik takları, her tik tak ayırır anları. Kuşlar her yıl, dikkat çekici bir kesinlikle göç etme tarihlerini belirler, uçarkenki zamanlamaları ve uyumlarıysa olağan hale gelmiş bir mucizedir. Zaman, doğanın her yerindedir. Kent hayatında, saat zorun-

lu bir ihtiyaçtır, çünkü zamanı söylemenin başka bir yolu yoktur. Doğa milyonlarca tür zamanı bilirken, modernliğin saati, yalnız bir tane bilir. Aynı zamanı. Her yerde.

Bir zamanlar, zaman o kadar yerelmiş ki her *genius loci*, [belli bir mekânın ruhu-ç.n.] için bir *genius temporis* [oranın zamanına ait bir ruh-ç.n.] olduğunu söylemek mümkünmüş. Halbuki Batı zaman ölçümünün tarihi, standartlaştırma ve küreselleşmeden ibarettir. Tek zamana doğru ilerleyiş yavaş yavaş başladı, bir orada (1840'tan itibaren, İngiliz demiryolları, zamanın standartlaştırılmasını istedi), bir burada (1880'de Londra Saati'nin tüm ülke için geçerli "tek" saat olması yasalarla kabul edildi). Bir adımı (1883'te, Amerika, demiryollarında standart saat kullanımına geçti), bir diğeri (1884'te Greenwich başlangıç meridyeni kabul edildi ve yirmi dört saatlik küresel gün, yani birbirinin aynı saatlerden oluşan, yerel kültürlerin saatlerine aldırmayan zaman sistemi başlamış oldu) takip etti. Fransızlar, 1912'de Fransa'da düzenlenen, Uluslararası Zaman Konferansı'na dek buna karşı çıktılar; ancak başlangıç meridyeninin İngiliz olmasını kabul edip, dünya zamanının kalbinin Fransa'da atmaya başlamasında ısrar ettiler. 1912, zamanın kaderini tayin eden yıl oldu.

Tarihçiler, dünyada adım adım yayılmakta olan tek zaman algısının gerçek anlık *deneyim*e dönüştüğü zamanı tartışırlarken takvimler 14 Nisan 1912'yi gösteriyordu, vakit gece yarısıydı. Batan Titanik'ten dünyaya bu acı olayın bildirildiği saat. Haber, telgraf yoluyla hızla tüm dünyaya yayıldı. İnsanlar "yeni bir dünya bütünlüğü hissi"nden ve bugünkü deyimle "küresel şimdi"den bahsediyorlardı. Olayın gerçekleştiği yer çok uygundu; karada değil, denizde olmuştu, zamanın ve karmakarışık birçok zaman türünün kaynağı olan deniz, küresel zamanın ilk oyununa sahne oluyordu. Gerçek Titanik (gemi olan) battığında, mecazi Titanik indi suya: Dev, sabit, küresel zaman.

Medya (telgrafın yanı sıra gazeteler, telefonlar ve radyo) haberlerle çalkalandı, güvenlikten önce saplantılı bir şekilde geminin zamanında kalkmasının gelmiş olması suçlanıyordu. "Kaza neden oldu?" diye soruyordu *Daily Herald.* Çünkü "Yolcu gemileri asla belirlenen saatin gerisinde kalmamalı, mümkünse programın önüne geçmelidirler."

Medya yalnız bu küresel şimdinin yaratılışı konusuna değil, zama-

nın betimlenmesi konusuna da bulaşmıştır. (*Paris-Midi*'de 1914'te çıkan bir baş makalede, günlük gazete manşetleri, "eşzamanlı şiir" olarak tanımlanmıştı.) Medya ve şimdiki zaman arasındaki birlik öyle derindir ki medyanın her bir unsurunun adı, zamanla ilişkilidir: *Paris-Midi*'nin kendisi (Paris'te Öğlen), *Time Magazine* (Zaman Dergisi), *New York Times* (New York Günleri), *Die Zeit* (Zaman), *Asahi Shimbun* (Japonca Sabah Gazetesi), *Time Out* (Dışarıda Geçirilen Vakit), *Daily Telegraph* (Günlük Telgraf), *Times of India* (Hindistan Günleri), *Today* (Bugün), *Today Programme* (Günün Programı), *Athlantic Monthly* (Aylık Atlantik Dergisi). Zamanın küresel medya tarafından betimlenişi, oldukça yenilikçi olmuştur. Telgrafın kullanılması, gazeteleri değiştirmiştir örneğin; bir zamanlar kültürel *hafıza* mekânı olan gazeteler (onlara XIX. yüzyılda haber *tarihi* anlamına gelen "news history" deniyordu), XX. yüzyıl başlarında *değişim* üzerine daha çok odaklanmaya başladılar. Zamanın betimlenişi, yenilikçi olmanın ötesinde, fark edilmese bile, son derece politikti. Yeni küresel medya teknolojisi, kendine has mekanizmasından dolayı, kısayı uzuna tercih etti. Enformasyon, sürekliliğinden koptu, parçalı hale geldi. Kısa olgular. Parça parça. Her şeyin ötesinde, iletişimi en kolay sağlanan şey fiyatlar, piyasa haberleriyle sanayi ve ticaret için gerekli enformasyondu, bir de bunlardan da çok ilgi çeken haberler. Bunların hepsinin katkısıyla zaman, kopuk tekrarlar halinde hızla, kısa ve standart bir hale soktu kendini. Parayla da daha eşitti artık.

Artık, "şu an"ın ne olduğunu ve "şimdi"nin ayırt ediciliğini büyük oranda medya tanımlamaktadır. BBC'deki haberlerin tanıtımında, "Şimdi BBC'den Şu Anda Dokuz Haberleri'ni dinliyoruz," denmektedir alışıldık "Dokuz Haberleri" yerine. Şu an hep haberdir. (Bu durumu, *Annales Cumbriae*'de, 667 ve 668 yıllarında olduğu gibi, "Bu Yıl Bir Şey Olmadı" diye yazan İrlandalı vakanüvisin bir yıl bu cümleyi yazışıyla karşılaştırın. Ne büyük tezat, değil mi?) Sürekli zaman işaretleriyle, şimdi, televizyondaki sunucunun durmadan tekrarlarıyla, neredeyse bir haber unsuru olarak sunulmaktadır; hiç bitmeyen bir "şimdi". Etki, hipnotize edici boyutta olabilir. Modernlik, kendisini, durmadan devam eden televizyonun *hemen şimdi*leriyle, gazetelerin *bugün bugün* diye bağıran manşetleri, birbirinin üzerine kapanan renkli sayfalarıyla kuşatır; metnin, boş bir postmodern sınırın ötesine kaçan anlamı, bakan kişinin dikkatini de dış görünüşe yönlendirir. Medyanın zamanı, dikkatinizi öyle bir elinde tutar ki kendi somut dünyanızdaki

gerçek zaman, gerçek değilmiş gibi gelir. Körfez Savaşı sırasında, televizyonun zamanı, gerçek zamandan daha gerçek görünüyordu.

XX. yüzyılın o ilk yıllarına, zaman konusunda sıradan olmayan bir şeyin olduğu günlere dönelim. Paris'teyiz. 1913. Titanik'in, küresel şimdiyi suya indirişinin üzerinden yalnızca bir yıl geçmiş. Temmuzun ilk günü, Eyfel'den, tüm dünyaya ilk zaman işareti veriliyor. (Yazık İngilizlere diye düşünüyor insan, sen onca zaman, zaman ölçümünde öncü ol, sonra elin Fransızına bir çırpıda kaptırıver.) O telsiz sinyali ışık hızıyla tüm dünyaya yollandığında, tüm dünya için tek bir zaman duyurulmuş oldu. İş ve seyahat için bundan böyle o zaman kullanılacaktı, yani Batı'nın zamanı (Hıristiyanlaştırılmış zaman) bir dünya standardı halini alacaktı.

Toplumdaki abartılmış bir eğilim, (eski Çin felsefesinde çok iyi bilindiği gibi), kendi tamamlayıcı karşıtını yaratacaktır; keza tarihin o noktasında, zamanın iki dikkat çekici özelliği çıktı ortaya. 1913 yılına dikkat edin. Çünkü bu, aynı zamanda, araba üretimi için gereken süreyi on dört saatten sadece iki saate düşüren Henry Ford'un hareketli montaj bandının da kullanılmaya başlandığı yıldır. Bu üretim bandı zamanı, ileride hem aşırı sol hem de aşırı sağ ideolojilerce bir model olarak kullanılacaktı. Öte yandan Paris'te aynı yıl, küresel şimdi, bir radyo sinyali haline gelecek kadar zayıflatıldığında, zamanın, hiç olmadığı kadar kamusallaştığı ve zayıf bir şekilde yayıldığı günlerde besteciler ve yazarlar ona hiç sahip olmadığı bir bütünlük, yoğunluk ve doku kazandırdılar. Sinema da zamanı çeşitlendirmek için ağır çekimden faydalandı; bir âna, sonsuza dek kalacak bir öncelik vermek için "donan kareler"den yararlandı. 1913 yılında, *Titanik*'in batışından esinlenilerek yapılmış olan *Atlantis* filminde olduğu gibi... Filmin tek bir saniyeyi donduran kareleri, unutulacak gibi değildir.

1913 Mayısı'nda, Stravinski'nin, tri-tonal armonileriyle bir eşzamanlılık örneği olan *Bahar Ayini* adlı eseri ilk kez yorumlandı. Tarihin bu noktasında, eşzamanlılığa garip bir şeyler oldu. Hem ortaya çıktı, hem de inkâr edildi. Eşzamanlı olarak. Bir tarafta Stravinski ve sinematografi, bir de telsiz sistemler olarak adlandırabileceğimiz araçlarla eşzamanlılığı deneyimleyen, sayıları hızla artan insanlar vardı. Diğer tarafta ise Einstein. 1905 ve 1916'daki görecelik kuramlarında, tek ve eşzamanlı bir zaman diye bir şey olmadığını savunmuştu. Aksine, "Her referans sisteminin ya da hareketli gövdenin kendi zamanı vardır," demişti.

Stravinski'nin *Bahar Ayini*, Paris'in *kent* saatinin küreselleşmesine tanık olan 1913 yılında, *doğanın zamanı*ndan, pagan zamanından bahseder derinlemesine. Baharı gelmeye ikna etmeye ve zamanı devam ettirmeye yönelik bir pagan dansını betimler. (Açgözlü Hıristiyan Batı takvimi, yüzyıllarca doğanın zamanını, pagan zamanını gasp etmiştir.) Senfoninin "Büyük Kurban" başlıklı ikinci bölümü, bir ölüm dansıdır; doğanm zamanı için bir insanın kurban edilmesi gerekmektedir.

Zaman ve kurban arasındaki ilişki, belki de evrensel olarak bilinen bir durumdur insanlarca. Eski Hint geleneğine göre rahip, her sabah ateşe kurban sunmazsa, güneş doğmayacaktır. Geçmişten bugüne, neredeyse tüm kış dönümü kutlamalarında bir tür kurban verme geleneği vardır: J. G. Frazer, *The Golden Bough* [Altın Ağaç Dalı] adlı eserinde, genç tanrının kurbanının yılları devam ettirdiğini, Saturnalia'da, Satürn karakterinin kurban olarak öldürüldüğünü söyler. (Satürn, Kronos'la, yani zaman tanrısıyla ilişkilendirilir.) Pagan geleneklerinde, kış dönümünde, yılın ilerlemesi için meşe kralıyla çobanpüskülü kralı arasında geçen bir kurban verme töreni vardır. Aztekler'in insan kurban etmelerindeki amaç, güneşi, yıl boyu süren yolculuğunda güçlendirmektir. Meksika ve Maya güneş tanrıları, zamanın ilerlemesi için insan kalplerine ihtiyaç duyar. Hindistan'da, Tanrıça Kali, hem zaman hem de kurbanla ilişkilidir. Zaman ve kurban arasındaki ilişki, Batı'da, hiç Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu kadar korkunç bir şekilde güçlenmemişti. Stephen Kern gibi bazı tarihçiler, savaş yeni "küresel şimdi"nin doğrudan bir sonucu olarak başladığı için, yedi milyon insanın küresel zamanın ortaya çıkışı nedeniyle kurban edildiğini söylüyor. Telefon ve telgrafın anlık oluşu, düşünmek için diplomatik bir süre koymayı olanaksız kılmış, böylece artık, sağduyu için vakit kalmamıştır, Viyana valslerindeki *temps diplomatique* için de. Çok fazla baskı altında olan zaman, patlamıştır. Arşidük Ferdinand'ın Saraybosna'da suikasta uğraması sonrasında, Sırp diplomatlara, olayı açıklamaları için kırk sekiz saat vakitleri olduğu şeklinde bir ültimatom verildi. Sırplar, süreyi geçirince öldürmeler başladı. 1918 yılında Spengler şöyle yazmıştır:

> Klasik dünyada, yılların rolü olmamıştı; Hint dünyasında, on yılların bile önemi çok azdı, ama burada saatler, dakikalar, hatta saniyeler önem taşıyor. Ne Yunanlılar ne de Hintliler anlayabilirdi 1914 Ağustosu'nda çıkan, dakikaların bile ezici bir öneme sahip gibi göründüğü tarihsel krizdeki trajik gerginliği.

Küresel zaman Titanik faciasıyla başladı. Neden olduğu ilk şey de yine bir trajedi oldu.

1913 Parisi'nden devam edelim. Stravinski'nin *Bahar Ayini* ilk kez yorumlanmış, Eyfel Kulesi, temmuz ayında ilk küresel zaman sinyallerini göndererek zamanı standartlaştırmış ve evrenselleştirmiş, kamusal, nesnel ve açık hale getirmişti ki Marcel Proust'un *A la Recherche du Temsp Perdu* [Kayıp Zamanın İzinde] adlı eseri, mükemmel bir zamanlamayla 1913 yılında yayımlandı. Kule'nin temsil ettiği zaman düzenli bir vuruşken, her gün tamı tamına aynı süreyken, kitabın temsil ettiği zaman öyle çeşitliydi ki tek bir gün iki yüz seksen yedi sayfa sürerken, bazı yıllar en ufak bir şey söylenmeksizin geçiyordu. Zaman ne hiç bu kadar kamusal ve özgürlükten yoksun, ne de Proust'taki kadar özel, benzersiz, ruhun kendi saatine, zihnin zamanının tüm tatlılıklarına ve mırıltılı anılarına bağlı olmuştu. Romanın adında zaman vardır; ilk cümlede zaman vardır; son kelime zamandır; bütün ciltlerde mesele zamandır; zaman üzerine yazılmış en uzun süren düştür. Romanın bitişi insanlığı betimler. İnsanlık,

> bir yer işgal eder, uzayda insanlara ayrılan sınırlı yer düşünülünce hatırı sayılır bir yerdir bu; diğer taraftan, bu geçmişi Zamana yayan bir yerdir (çünkü eşzamanlı olarak, yılları yalayıp yutan canavarlar gibi, çok uzak devirlere dokunur insanlar ağır ağır artışıyla bir sürü, bir sürü günün).

Ve yine bugündeyiz. Egemen ideolojisiyle Batı, kendi zamanının yegâne zaman olduğunu söyler. Ama bir dakika, o kadar da acele etmeyelim. Egemenliği aslında, tam olmaktan uzaktır. Düşmanları her yerdedir. İnsan zihni, her zaman saatlere bölünemez bir şey olacaktır; çünkü bir anda balkabağından kâğıt kurduna kayabilir, kaos teorisini, kahvaltıyı, tembelliği düşünebilir, kötü bir anıyla ürperebilir, yıldız zamanının milyar yıllık doğasını hesaplayabilir. Hepsi bir saniyede oluverir, Proust'un da gayet iyi bildiği gibi, yönetilemez, sonsuz sayıda an vardır zihinde. Zaman, sonraki bölümlerden birinde de göreceğimiz gibi, güç fark edilen bir şekilde, cinsiyetlendirilmiştir; egemen doğrusal takvim erilken, âdet gören her kadın, farklı bir döngüsel dişi zamandan haberdardır.

Yegâne zamanın ilerleyişinin düzgün, mükemmel bir düzen içindeki kalp atışları, insan yaşamı boyunca sürse de aslında mekanik bir düzende ilerlemez. Yaşlılar onun ne kadar hızlı geçtiğini düşünerek iç çekerken, çocuklar sabırdan yoksundurlar. Bir çocuk için bir saat ne kadar sürer? Bir yetişkin için olduğundan çok çok daha uzun; küçük bir çocuğa dondurma yemek için birkaç saat beklemesini söylemek, kendinize viski içmek için ertesi hafta çarşamba gününe kadar beklemenizi söylemek gibidir.

Yetişkinler, genellikle saate bağlı zamanı çoktan öğrenmiştir. Çocuklarsa, ki onlar bizim akranımız değildir, okyanus zamanının tam kalbinde, bitmez bir şimdide yaşar. Yazar R. K. Narayan, şöyle tanımlar çocukluğu: "Saatleri saymadan günü geçirmektir. İnsanın sonsuzlukta var olduğu çağdır çocukluk." Her sıradan çocuk becerebilir bunu. Bir çocuğun sonsuz şimdisi özümsenmiştir, şimdiyle eşzamanlıdır, şimdiye karşı esnektir. Çocuklar, dakikliğe karşı inatçı, güzel bir saygısızlık, modernliğin egemen saatine karşı doğuştan gelen bir aşağılama barındırırlar.

Zamanın, İngilizcede en çok kullanılan kelime olduğu söylenir. Zamanlama ve bir şeyi sonlandırma anlamında da kullanılır; döngüsel zaman, arı zamanı, inek zamanı, hindistancevizi zamanı vardır. Zaman Otis'le harcanabilir, Franklin'le satılabilir, doğru veya yanlış, geçmiş, gelecek veya şimdi olabilir. İngiliz fizikçi Michael Faraday, Benjamin Abbott'a yazdığı bir mektupta şöyle der: "Dünyada en uzun ve en kısa, en hızlı ve en yavaş, en bölünebilir ve en geniş, en az değer verilen ve en çok özlenen, kendisi olmadan hiçbir şey yapılamayan, tüm küçük şeyleri yok edip bütün büyük şeylere yaşam ve canlılık veren şey nedir? Zaman." Stephan Hawking'in deyimiyle: "Eşsiz, mutlak bir zaman yoktur."

Egemen takvim, hegamonyasını dayatır, ama karşıtları da her yerdedir. Özsuyu verme konusunda baharla boy ölçüşemezsiniz; ağacın gövdesine de, insanın gövdesine de siz veremezsiniz o suyu, o canlı, yeşil ânı, yılın ilk çimeninin sızısını; hemen hemen işitseldir yeşil. Dylan Thomas biliyordu bunu: "Yeşilin gücü çıkartır dışarı çiçeği/Benim yeşil çağımı" derken. Doğanın zamanına içtenlikle dönmüş biri olan Henry Thoreau da yeşeren çimler karşısında büyülenmiş ve bunu şu sözlerle anlatmıştır: "Kendi yaşamımızın, doğanın yaşamıyla kutsal uyumunu koruyalım... Bir söğüt ağacı nasıl bahara aitse, yaşamım da şimdiye aittir. Şimdi onun çiçekleri açıyor, sarı kabuğu parlıyor güneşle, özsuyu akıyor, düdük yapma vakti şimdidir ondan."

Bir zamanlar doğa, herkese ait olan en büyük saatti, onun ritimleri, yılın belli zamanlarında ortak yapılan cemaatsel faaliyetleri belirlerdi: Doğal bir olayın veya mevsimin hep beraber gözlenmesi, birlikte tohum ekimi, toplu hasat... Modernlik, paylaşılan zamanın bu belirleyiciliğini kaybetmiş, ama onun yerine de başka şeyler yaratmıştır. Her şeyden çok zamanı ve mevsimi tanımlayan televizyon, genel bir saat ve takvim olarak doğanın yerini almıştır. Mevsim farklılıklarına duyduğu saygıyı, Fransız filmleriyle geçen boğucu yazlar ve geleneksel Noel eğlenceleriyle belirtir. Gece ve gündüzü, zirvede olduğu saatler, ara saatler ve bütün gün gösterilen saçma sapan şeylerden sonra insana güzel gelen akşam programlarıyla ayırır. Tatil zamanı ise reklamlarda bile vurgulanır: Cumartesi akşamları içki ve pizza reklamlarını dayayıp, pazarları da akşamdan kalanlara ilaç satmaya çalışır. Sayısal loto gibi kararlaştırılmış bir genel heyecan anı, düzenli olmasa (veya kablolu televizyonda yayınlansa) daha az popüler olurdu. "Video aynı tadı vermiyor," şeklindeki klasik aile yorumu da aslında görünenden çok daha fazla şey anlatmaktadır.

Eski Yunanlılar'ın, zamanın farklı veçheleri için farklı farklı tanrıları vardı (evlilik ânı tanrısı, atların ürktüğü ânın tanrısı, bir eğlencenin aniden sessizliğe gömüldüğü ânın tanrısı gibi). Bunların en önemlilerinden biri, mutlak, doğrusal, kronolojik ve nicel zamana adını veren Kronos'tur. Ama Yunanlılar'ın başka, çok daha kaypak ve renkli bir zaman tanrısı daha vardı: Kairos. Kairos, zaman*lama*nın, fırsatın, iyi ve kötü şansın, zamanın uğurlu ve daha az uğurlu veçhelerinin tanrısıydı. Zaman niteldir. Saat size yatma vaktinin çoktan geçtiğini söylediği için uyuyorsanız burada kronolojik zamandan söz ediyoruz demektir; yorgun olduğunuz için uyuyorsanız söz konusu olan kairolojik zamandır. Acıktığınızda bisküvi yiyorsanız, bu, kairolojiktir; ama saate bağlı yemek yiyorsanız, bu, kronolojiktir. (İngilizcede, adı kulağa oldukça garip gelen, genellikle öğleye doğru yenen bir yemek de vardır: Elevenses) Söylemeye bile gerek yok, çocuklar, zorla vazgeçirilene dek kairolojik bir şekilde yaşar. Kronos, eski Yunanlılar ve modern Batı tarafından, Kairos'tan üstün kabul edilir. Astroloji, kairolojik olarak görülen zamandır: Örneğin Hindular'da bireyin ve evrenin zamanı ayrılmaz kabul edilir. Astrologlar (içimden "Kairo uygulayıcıları" demek geliyor, ama demeyeceğim) zamanda, bir gökkuşağı dolusu renk görürler, Batı'nın egemen takvimiyse beyaza boyanmıştır.

Kairolojik zamanın hareketi algılayışı, kronolojik zamanınkinden

farklıdır. Kabaca bir karşılaştırma için, kentteki bir günü kırdaki bir günle kıyaslayın. Zamanın son derece kronolojik olduğu kentlerde, geleceğe doğru ilerlersiniz, gözleriniz karşıdadır, gün içindeki ilerleyişiniz ok gibidir; ama günün kendisi "sabit kalır," çünkü zamanı veren gün değildir, zaman yapaydır, kültürel olarak verilidir, iş günü ve koşuşturma saatlerince belirlenmiştir. Kırlık bir yerde ise günler, ufuktan size doğru gelir; güneş gibi yuvarlak ve altın rengidirler, zaman size doğru gelmektedir, doğa tarafından verilmiştir. Onu belirleyen ise güneş, yıldızlar ve yağmurdur. Daha kairolojik olan bu zamanda, gelecek, size doğru gelir (Fransızca'daki *l'avenir* kelimesi bunu açıklamak için veya "Noel geliyor" anlamında kullanılır) ve siz şimdide, insanın gerçekte durabileceği tek yerde, hareketsiz duruyor olsanız bile arkanızda kaybolur. Zamanı bu şekilde, şehirden çok daha farklı bir haliyle deneyimlemek, kır hayatının ve onunla bağlantıda olmanın, aşırı kentleşmiş toplumlar için taşıdığı hayati önemin nedenlerinden biridir; daha şefkatli bir zaman vardır kırda.

Şefkatli, ama sağı solu belli olmayan. Kronolojik zaman, dünya çapında bir varoşsa, kairolojik zaman *genius loci*, yani ânın ruhudur. Kairolojik zaman, çok daha zengin, çok daha yaramaz bir kavramdır; canlı ve çeşitli olan zamandır, esnektir, bir doğurganlık çağlayanı gibi bereketlidir.

Kairolojik zamanda düşünce, müzik, imgeler ve anlık sanatsal sezginin sırma gibi işli gelgitleri vardır. Her milletten sanatçının çok uzun zamandan beri kronolojik saat zamanının egemenliğiyle mücadele ediyor olması şaşırtıcı değildir. Messiaen'in 1960'ta bestelediği *Chronocromie* [Renklendiren Zaman] adlı enstrümantal eserini düşünün. Ya da Toni Marrison'un şu yorumunu: "Zaman katmanlıdır, doğrusal değil, çünkü o, zihnin bir deneyimidir." Karakterleri mekândan ziyade zaman öğesinde gezinen Virginia Woolf, "saate göre zaman" ve "zamanın kendisi" arasındaki fark konusunda duyarlıydı, zamanın akışkan doğası, okyanus ve nehir sembolleri konusunu da biliyordu. Çok yerinde bir "sululuk"taki romanı *The Waves*'deki [Dalgalar] karakterlerden biri, saate göre olan zamanla ilgili dış deneyimlerini şöyle dile getirir:

> Bir hata bu, bu aşırı kesinlik, bu sistemli ve askeri ilerleyiş; bir kolaya kaçış, bir yalan. Dakikası dakikasına, kararlaştırılmış zamanda, beyaz yeleklerimiz ve nazik formalitelerimizle ulaşsak bile hep çok derinlerde bir nehir akıyor; kırık düşler, çocuk şarkıları, sokaklardaki sesler,

yarım kalmış cümleler, görüntüler ve karaağaçların, söğütlerin, süpüren bahçıvanların, yazı yazan kadınların görüntüleri batıp çıkıyor...

James Joyce'un *Ulysses* ve *Finnegans Wake* adlı eserleri, dört başı mamur zaman fantezileridir; ilki, bir günü bir kitaba yayar, ikincisi, heceleri bile sözcük oyunlarıyla ayırarak dilin ânını yakalar. İnsan zihninde, zamanın suyla ilişkisi öyle güçlüdür ki zamanla bu kadar bağlantılı eserlerin böylesine akıcı, böylesine nehir gibi oluşu şaşırtıcı değildir. *Finnegans Wake*, denizlere akan zamanın kendisi olan ilksel sularla başlayıp biter: Kitabın son cümlesi, baştakine doğru akar, yağmurun nehre ve denize akarak oluşturduğu döngü gibidir. Saat ve takvimlerin baskın, doğrusal, kuru zamanının yerine dairesel ıslak zaman vardır.

Yakın zamanda, (kendi Joyce'larını anlamayan) Dublinli otoriteler, Liffey Nehri'nin dibine, milenyuma kadar geri sayacak dijital bir saat yerleştirdiler. Zamanın bütünlüğünü, otoritelerden çok daha derin hisseden nehir ise bu dijital hiçliği reddetti ve saat defalarca bozuldu. Sanki dünya söz sanatlarından oluşuyordu, zamansa bir nehir, dijital saat de yalnızca mekanik bir sahtekârdı.

Ama modern toplum, para ve zamana biçtiği değerde, medyasında ve nevrozlarında, parmaklıklı pencere günlüklerinde, radyosunda, finans merkezlerinde ve düşünce yapısında şimdi ile çok meşgul: Peki nedir bu şimdi denen şey? Şu atomik saatlerin tanımla(ma)dığı, ama çocukların, bilgisine sahip olarak doğduğu "şu an" ne? "Aşk nedir?" diye sorar Shakespeare, "İleride değildir o; *Şimdi*ki şenliğin, gülüşü de *şimdi*dir." Mevcut olanın tamlığının farklı bir tanımıdır şimdi. Doğu dinleri, *şimdi*yi tam anlamıyla "sonsuzluğa" açılan bir kapı olarak kullanmaktan bahseder.

Çek şair Miroslav Holub, deneysel psikolojinin bulgularına göre, mevcut ânın, insan zihninde üç saniye sürdüğünü öğrenmekten duyduğu mutluluk konusunda şunları söylemiş: "Bu mantıkla, egomuz üç saniye sürer. Diğer her şey ya umut ya da utanç verici birer olaydır. Genellikle de ikisi birden."

İngilizcede şimdi anlamına gelen *now* kelimesi, küçük, çıplak, boş bir kelimedir; gömülmüş olan geçmişle, yıldızlı gelecek arasında küçücük bir kırıntıdır yalnızca. Fransızcada ise *maintenant* vardır; son

derece açıklayıcıdır, zaman şimdi elde, etimolojik olarak da "elde tutulan" demektir. Deneme yazarı Montaigne, dopdolu bir şimdi duygusu biçimlendirir, avuç dolusu *maintenant*... Onun neredeyse eşsiz bir algılayışı vardı, şu ânın bütünlüğüne derinlemesine inen ve sonsuzluğa doğru kıvrılan yaşamına dair. *Il rempli son maintenant,* şimdisini doldurur.

William Blake'in "Sonsuzluğu avcunuzda tutun, Ebediyeti bir saatte," imgesi, şimdinin, duyulara göre mevcut olduğu şekliyle bütünlüğünü gösteriyordu, yani "elde tutulan" ânın. Zamanın okyanussallığını anlamış olan Blake, katı ve hatalı zaman tanımlarının sorumlusu olan Newton'a acımasızca saldıran bir gravür yapmıştı. Gravürde Newton, elinde pergelle okyanustaki bir kayaya oturmuştur. Gözü ne okyanusu ne zamanın kendisini görür; kör bir kararlılıkla zamanı matematiksel oranlara ayırır ve tek harekette onun niteliğini, ayırt ediciliğini yok eder.

Newton, zamanı tanımlayan uzmandı. Benjamin Franklin'in vaktin nakit olduğu şeklindeki ifadesi, söylendiği andan itibaren tik taklarla satın alınmıştır. İlk takvimi yapanlardan bugünün sezyum atomcularına kadar uzmanların zamanı bildiğine ikna edildik; ama sonuç, modernliğin, "yegâne" zamanı, geri zekâlı saniyelerini bile ayıracak kadar tanıyıp, zamanın kendisi hakkında en ufak bir fikri olmamasıdır. Zamanı tanımıyor modernlik, ama bu ne insanların umrunda, ne de zamanın kendisinin.

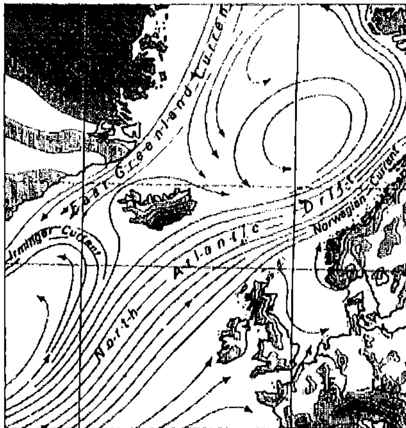
Batı'ya, zaman hakkında çok uzun süredir yalan söyleniyor; Franklin, Newton veya Ulusal Standartlar Bürosu'nun kötü ve çirkin tanımlamaları, kuru kumların üzerine yazılı şeylerden başka bir şey değildir, sezyum muhasebecilerinin parmaklıklı saatleri, Dürer'in, arkasında çıplak bir kadın duran parmaklıklı penceresi de... Bu tanımlar, zaman hakkında hiçbir şey bilmiyor, ne de şimdi hakkında.

Fransız felsefeci Henri Bergson, ki Proust üzerindeki etkisi büyüktür, içinde bulunulan ânın muazzam önemini anlamıştı ("Zaman ya yaratımdır ya da hiçbir şey"); ona göre yaşanan süreler basit aralıklar değil, "gerçeğin ta kendisi"ydi. *Dureé* (süre), onun için bir özgürlük kaynağıydı. Suyla ilgili tanımlamalarında, süreyi, içine dalınacak bir şey olarak tanımlamış, zamanın ise bölünemez bir deneyim *akışı* olduğunu savunmuştu (nano-saniye ona göre değildi pek). Jean-Jacques Rousseau'nun da içinde bulunulan anla ilgili benzer bir deneyimi vardır bir adada, (sularla çevrili, zamanın okyanuslarıyla). ("Suyu hep tut-

kuyla sevmişimdir," diye yazmıştır). Suyla ilgili "şimdi" deneyimini, bir göl veya dere kenarında, yani suyun yanında düşünürken; "şimdinin sonsuza dek sürdüğü, ama süresini fark ettirmediği, zamanın geçtiğine dair bir izin olmadığı" bir durumdur bu. Hükmedici saatlerden nefret eden, özgürlüğü, suyu ve zamanın kendisini seven Rousseau, saatin, zamanın karşıtı olduğunu bildiği için, kol saati takmayı reddetmişti.

Modernliğin zaman tanımları, zaman muhasebesi, geçip giden her saniye parçası için –hepsi birbirinin aynı– yaptığı vuruşlarıyla dijital saatleri, anla ilgili değildir. İş, zamanı tanımlamaya gelince, yalnız okyanussal yaklaşım işe yarar. Zaman, okyanustan başka birine emanet etmek için fazla özeldir. Yalnız okyanussalla ilgili olanlar, Montaigne'ler veya Joyce'lar, Shakespeare'ler veya Rousseau'lar, felsefeciler veya çocuklar uygundur bunun için. Onlar kendi *şimdi*lerini bilir, şu ânın gerçekten doğal olan atmosferinin bilincindedirler; *şimdi*, insanın sonsuzla buluşabileceği tek zamandır (bu ânın anlık olduğunu da bilirler). Şimdi, "andır," etimolojik olarak zamanın sahilinde "dikilir;" bir ayağı dalgalı şimdide, diğeri okyanusun derinliklerindedir sonsuza dek. Ve dopdoludur. Saf potansiyelin dengesi. Burada, sahildeki çocukla beraber, olayların kıyısındadır; An'ın Sonsuz'un karşıtı değil, tek olası gerçekliği olduğu yerde. Orası zamanın meydana geldiği, zamanı söylediğini sanan her kol saatinin çıkartılıp suya, okyanusa, zamanın sularına atılması gerektiği yerdir.

Atın kolunuzdaki saati denize.

II
F.Fwd
Hızın vurucu oku

Aylaklık edip kaybetmiş olmak, hiç aylaklık etmemiş olmaktan iyidir.

James Thurber

İneği düşünün. İneğin, Hint köylerinde tanrılaştırılmasını anlamak güçtür. Ama durun. Batılılaşmış Delhi veya Bombay'da otobanın vızıldayan cehenneminin ortasında, bir ineğin hayret uyandıracak yavaşlıkta geviş getirişini seyredin. O zaman anlayacaksınız.

Batılılaşmış modern toplumlar için hız, kutsal inek gibi bir şeydir. Uluslararası borsalarda 200 milyon sterlin gibi bir para bir dakika gibi bir sürede el değiştirebilir. Haber medyası, her şeyi anında duyurabilir. Bilgisayarlar, saniyede 307 gigaflop işlem yapabilir. Her şeyi aceleye getiriyor hız, mikrodalga fırınlardan fast food'a, polaroid fotoğraf makinelerinden, Batı'da, süt verimini artıracak şekilde üretilen ineklere kadar her şeyi. İngiltere'de, ulaşım politikası, Özel Bilimsel İlgi Alanları'nı hıza kurban ediyor; Amerika'da, Delaware'de, Cadılar Bayramı

kutlamaları Punkin Chunkin yarışıyla yapılıyor; balkabaklarını yakmak için süper silahların kullanıldığı bir yarış.

İngiltere Brands Hatch yarışlarında, profesyonel araba yarışçıları, hızın cazip bir yönünden bahsediyor: Kontrol. "Kontrolün sınırında olmak heyecan verici, çünkü kontrolü yitirmekten çok da uzak değilsiniz." Yarış açısından bakıldığında, bu durum en çok virajlarda ortaya çıkıyor, yerçekiminin "G-gücü"nün korkutucu bir şekilde üzerinize geldiği anlar.

İvmenin verdiği heyecan, hızın çekiciliğinin yalnızca bir kısmını oluşturuyor; hız duygusunun ardında yatan daha önemli bir şey, yarıştır, yakalamak ve geçmektir. Heyecanlı olan hızlı gitmek değil, ötekilerden hızlı gitmek. Bu heyecan her toplum tarafından kabul gören bir şey değil; Cezayir'de yaşayan Kabyle halkına ve birçok başka topluluğa göre, hız hem ayıptır, hem de şeytani bir yarış düşkünlüğüyle ilişkilidir. (Kabyle'ler, saat için "şeytanın değirmeni" der). Brezilya'da, Xavanteler'in bir töreninde, kütük taşıyan iki grup vardır. Bunlar, Batılılara ilk bakışta yarışıyormuş gibi görünür, ama bu törende bir grup geride kalırsa, diğeri de onlar için yavaşlar. Kimin "kazandığını" sormak, Xevanteler'i şaşırtacaktır; çünkü bu bir yarış değil, güzel bir hareket, yarışla ilgisi olmayan estetik bir olaydır. Balede nasıl kimin kazandığını soramazsanız, burada da soramazsınız. Yakalamak, geçmek söz konusu değildir.

Ama Batı'da kültürel bir simgedir yetişmek. Küresel finans terimleriyle konuşacak olursak, bir şirket için hedef zengin olmak değil, rakiplerinden zengin olmak, tıpkı araba yarışında olduğu gibi onları geçmektir. Ürünler de eski modelleri geçmek, bunu giderek daha hızlı yapmak üzere tasarlanmıştır. Müzik endüstrisinde, 78'likler altmış bir yıl zirvede kaldı, Longplay'ler yirmi altı, kasetler yedi, CD'ler ise şimdilik altı. Ama onların yerini alacak olan yeni mini diskler, daha da hızlı bir şekilde onları geçmeyi umuyor (piyasanın umduğu da bu). Dilin kullanımı da sürekli hızlanıyor, marketler süpermarket, onlar da hipermarket oluyor. Metinden hiper-metine geçilirken, kelimeler kendilerini değil, birbirlerini aşmaya itiliyor.

Bir tüketici talebi, diğerini geçiyor. Tüketiciliğin, uyuşturucu sonuçlarına benzer mutluluk sanrıları, ihtiyaçlar karşılandığında isteklerin büyütülmesi gerektiği gerçeği üzerinde yükseliyor. Gereksiz ürünlerin alınma ve hızla atılma oranındaki hızlı artış, önce üretim piyasasını, sonra da çöplükleri doyuruyor. Bulimia da günümüze ait bir has-

talık; tüketici toplumu hızla ihtiyacından fazla besin tüketip müshillere koşuyor ve tükettiklerini de hızla atıyor vücudundan. Başka yollarla da vücudun saati hızlandırılıyor: Dublin'li iki çok önemli doğum uzmanı şöyle yazmış: "Bu hastanede uzun sayılan doğum süresi 1963'te otuz altı saatken 1968'de yirmi dört saate indirilmiş, sonunda da 1972'de on iki saate kadar düşmüştür."

Sanatçılar da eserlerinin üretim hızında, kendilerinden öncekileri hızla geçmekteler. Eski ustalar tek bir eser üzerinde yıllarca çalışırken, 1960'larda Andy Warhol, yapımı beş dakikadan uzun süren her resmin kötü olduğunu söylüyordu, 1995'te de Damian Hirst 90 saniyede sanat yaratıyordu: Sigara izmaritlerini imzalayarak.

Bugünün toplumsal anlamda yarışçı (geçme meraklısı) dünyasında, giysiler için bile durum budur. 1930'lardan itibaren hızın dili, araba ve giysi reklamlarına da yayıldı; bir reklamcı, giysiler için şöyle diyordu: "Bedeni hızla biçimlendirir." Hızlı ve yavaş giysiler vardır. Hızlı olanların çizgileri keskindir; takım elbiselerin çoğu ve tüm üniformalar hızlıdır, giyeni, rakipleri geçmek üzere, bir araba, şirket veya ekonomi gibi hızla biçimlendirmek üzere ütülenirler. Yavaş giysiler, yarışçı olmayanlar içindir: Çuval gibi tulumlar, bol giysiler, Goa zamanının yavaş hippi giysileri. Batılılar, tüm dünyada bu rekabetçiliğin hızını tayin ettiğinden, dünyada onlara yetişmeye çalışan yerlerdeki giyim kuşam kodları onların hızlı, jilet gibi takımlarının egemenliği altındadır.

Oxford İngilizce Sözlüğü, "hız"ın birçok eski anlamını verir, bunlar, "bolluk", "iyi talih", "destek" ve "yardım"a kadar uzanır. Hız, bir şeyin oluş hızını da temsil eder; yavaş ya da hızlı. Bugünkü yaygın kullanımıyla ise neredeyse yalnızca çabukluğu anlatır. Hız bir zamanlar başarı da demekti, bugün de başarı, hızla tanımlanıyor. Bugünün toplumunda yarışta önde gidenlerin hızlı ilaçlara ihtiyacı var; kafein, kokain, Prozac veya speed, hepsi sizi daha zalim bir yarışçılığa sürükler. Prozac, modernliğin *üstün ilacı*, kullananı genelde insafsız bir hırsa sürükler; kişi, yarışamayan "ezik"lerin üstüne basarak ilerler. Prozac depresyon ilacıdır ve üzüntü durumlarının geçişini hızlandırmak için de kullanılır. Duygusal depresyon (ekonomik olan gibi) bir insanı veya ekonomiyi "yavaşlattığı" için kabul edilemez görülmektedir sanki.

Böyle yarışçı bir dünyada hız, statü işaretidir. (Fats Domino'nun deyimiyle "Bir gün bir tekerlek olacağım.") Birinci sınıf bir pul, ikinci sınıftan daha çok saygı görür; bir de "kaplumbağa postası" diye bir

şey var. Bu birinci sınıfçılar herhalde ona burun kıvırırlar. Fakirler daha yavaş seyahat eder; onların zamanı daha az değerli kabul edilir. Bekletilmeyen zengin ve güçlüler geçer onları; en hızlı arabalar, hızlı trenler ve uçak yolculukları onlar içindir. *Ah, seçkinlerin ulaşımı.* "Bana ne hızla gittiğimi söyle, sana kim olduğunu söyleyeyim," demiş İvan İliç. Hız, son derece politiktir; bir kişinin hızının parasını diğerleri verir. Araba merkezli trafik, yürümek için bekleyen yayalar ve önü kesilen bisikletliler demektir. "Kritik bir hızın ötesinde," der İliç, "kimse başkasının kaybetmesine yol açmadan zaman kazanamaz." İngiltere'de, yol yapımını mazur gösteren şey, arabalara kazandıracağı vakittir; sürücülerin saatinin değeri 15 sterlinken, bu yolların mahvettiği doğaya bir değer atfedilmez.

Bölgelerdeki çeşitlilik, hız sonucunda azalmıştır; bir otobandaysanız, herhangi bir yerde olabilirsiniz. Hızın aldatıcılığı kısmen buradadır, değişim isteğine hitap eder, ama aksini sunar: Monotonluğu. Fast food her zaman, monoton bir biçimde aynıdır, bir havaalanı veya *autobahn* da diğerinin tıpkısıdır. Hız, yakın ve uzak kavramlarını bulandırır, ulaşım felsefecisi John Whitelegg'in belirttiği "yerlerin ayırt ediciliğinin yitimi"ne varılır, yani turistik yerlerin homojenliği. Yavaşlıkta ise bu durum tam tersidir; bir yere ulaşım süresinin artışı, "yerlerin ayırt ediciliğini ve kültürleri koruyan bir zaman yasası" koyar.

Hızlı seyahat, bir tür görsel tüketicilik, bir görüntünün yerine sürekli, daha sonraki farksızlaşan görüntülerin konmasıdır. Seyahat, tüketici istekleri modelini kopya eder; istekler karşılandıkça artar. Tüketici asla tam doyuma ulaşmamalı, asla mutlu olmamalıdır. (Nisan 1899'da hız rekorunu kıran arabanın adı *La Jamais Contente* idi, yani Hep Mutsuz Olan.) 1989'da Venedikli fizikçi Cesare Marchetti, Marchetti Sabiti'ni ortaya atmıştır; buna göre, Cilalı Taş Devri'nden ortaçağ ve modern zamanlara, insanların günlük seyahat süresi pek değişmemiştir ve bir buçuk saattir; ama bu süre aynı kaldığı halde, kat edilen mesafede büyük artış olmuş, bu da yeni yolculuklar ve uzak yerler görme isteğindeki bitmek bilmez artış, çoğalan kirlilik, artan kaza oranı ve ödenen toplumsal bedelle sonuçlanmıştır.

Whitelegg'in dediği gibi, "İnsanlar, hızdan kazandıklarını, mesafe için harcıyorlar." Ulaşım alanındaki çalışmalar, bir yolculukta kazanılan zamanın, önceden hesapta olmayan başka yolculukların yapılması için kullanıldığını göstermiştir. Özellikle araba yolculuklarında. Ama Whitelegg'in de vurguladığı gibi, "Motor kullananların diğerlerine

yüklediği trafiğe katlanan, araba sürücüleri değildir." Siyaset Bilimleri Enstitüsü emekli profesörü Mayer Hillman'a göre, toplu taşımacılığa yapılan yatırımın artırılması çözüm değildir. "Yürümek ve bisiklete binmek teşvik edilmelidir. Eğer bu daha kısıtlı seyahate yol açacaksa," diye devam eder hınzırca, "ne güzel".

Hız adına ortaya çıkan kirliliğin de bedelini ödeyen sürücü değildir. Hınzır Hillman'a göre sürücülerin, yaptıklarının tadına bakmaları için, "otomobil üreticilerinin, egzoz borusunun *arabanın içinde* olduğu araçlar yapmaları zorunlu kılınmalıdır".

Ama "yeşil" bir araba da var. Musluk suyu ve tost ekmeğiyle çalışıyor, üstelik de içinde kendi vücut geliştirme salonu var. Bisiklet deniyor buna. "Ah, bisiklet," diye iç çekiyor Whitelegg, "NASA'nın yaptığı her şeyden çok daha sofistike ve kullanışlı." Whitelegg'in de vurguladığı gibi, bir metre yol almak için harcanan enerji/vücut ağırlığı oranına bakılırsa kendini zor sürükleyen tarla sıçanları ile yolcu uçakları en az verimli olanlardır. En verimli olan, bisiklet üzerindeki bir insandır.

"Hiçbir Yere Hızlı Gitme" diyor bir reklam, sakin bir ormanda, yavaş, zamanın dışında ve hızdan arınmış bir yerde giden bir araba var resimde. Sükûnet satarken hızdan muafiyet sağlıyor. Her şeye sahip olabileceğinizi söylüyor, ama derin bir ikiyüzlülük söz konusu; değeri, çok az insanın, çok kısa süre için hem zamana, hem zamanın dışına, hem doğaya, hem kaçabilecekleri bir arabaya sahip olabilecekleri gerçeği üzerinde temelleniyor ve oraya hızlı ve *en önce* gitmek isteyenlere satılıyor. Hiçbir Yere Hızlı Gitme, pek az kişi için nezih ve şık bir paradoks. Çoğunluk için ise egzoz dumanı vaadi.

Sürücüler, durumdan fayda sağlarken (hız ve konfor), bunun bedeli, yolları kullanan diğer kişilerce korku, yaralanma, kirlilik ve trafik tıkanıklığı olarak ödeniyor. Duygusal açıdan, hızlı araba kullananlar, hızın heyecanını tadar, yolcuları ise endişe ve güçsüzlük hissederler. Bunu, Batı'nın ekonomik yapısıyla karşılaştırmak uygun olacaktır; burada da maddi açıdan sürücü koltuğunda oturanlar, sistemin ödüllerini toplarken, kontrolü elinde tutmayanların iş güvencesi yoktur ve fakirlik çekerler. Üçüncü Dünya borçları konusunda uzman olan Susan George, tüm dünyada "hızlı kastlar" ve "yavaş kastlar" vardır der ve sermaye hareketlerinin (günde bir trilyon dolardan fazladır) nasıl hızlıların yararına olduğunu, bunun yavaşları nasıl borç ve tehlike içinde bıraktığını açıklar.

Hız ve "araba sürme özgürlüğü"nün altında bir *hareket* özgürlüğü değil, bir *itilme* özgürlüğü vardır. Arabalar kırların canına okuyabilir, ama toprağa basan meraklı, gezen ayaklar yayalara özgüdür sadece, yalnız duyarlı ve istekli ayaklar değebilir toprağın bir tümseğine. Yürüyüş hızı, gezen kişinin mekânı hissetmesini sağlar, araba hızıysa bunu ortadan kaldırır. Yüksek hız sırasında mekânlar, yolları basitleştirmek zorundadır; ne inceliklere yer vardır ne duyulara; yürümek ise size çok şey öğretir, bölgeyle, doğayla veya gelip geçen insanlarla ilgili. Yürüyüştedir bilgelik.

Eski haritalar, *varlıkların* haritalarıdır. Bu haritalarda evler gösterilmiş, Ejderhalar Burada, Bataklıklar Burada gibi işaretler konmuş, yerlerin haritaları verilmiştir. Avustralya'daki Şarkı Mısraları, hikâyelerdeki haritalardır, bir izleğin izleği. Bugün, haritaların günlük hayattaki kullanımı çok farklıdır; onlar yönleri gösterir, yani modernliğin haritaları, giderek yer değil devingenlik haritaları olmaktadır; hareketi hızlandırmak için yapılmışlardır ve bir yerdeki varlıkların, yerleşim yerlerinin karşıtıdırlar. Son derece politiktirler, özel, azami kirliliğe yol açan ulaşıma ayrıcalık tanırlar, mesela kirlilik yaratmayan yayalar, bisikletliler veya toplu taşıma yerine özel arabalara tanınır bu öncelik.

İngilizcede sürat anlamına gelen *speed* de en az amfetamin olan *speed* kadar sanrıya yol açar, çekiciliğinin başka bir parçasıdır bu. Yalnızca görecelidir, ama aldatıcı çığlıkları, mutlak olana bir çağrı kılığına girer. Mutlak şekilde bir anda oluş, düşünce veya ışığın beyaz hızı, Zen *ilham* ânı, yaşamın soluğu içindeki nefes alış. Ama hızın tehlikesi, madalyonun öteki yüzünde, *bitiş* anındadır, borsanın çöküşü, yarış kazaları, bilgisayarların çöküşü, uçak kazaları, son kullanım tarihine hızla yaklaşan bir kültür, yarışın ufkuna çöken karanlık, ölüm ânı.

Mutlak olan iki şey de neredeyse hayal edilemez olanın çekiciliğini paylaşır. Zihin, tek bir saniyeden fazlasını zor kavrar; bu, ister bir koan* "görmek" olsun, ister bir kara deliği tahayyül etmek. Hıza duyulan kültürel şehvet, ilham heyecanını taklit eder, ama etki, sonun verdiği iğrenç heyecandır, müthiş körelme hızlanmış sona, Küresel Kara Cuma'ya yaklaşmaktadır. 90'ların sonundaki olaylar göstermiştir ki

* Zen Budizmi'nde bir meditasyon aracı ve spiritüel uyanış yolu olarak kullanılan kafa karıştırıcı, genellikle paradokslar barındıran durum ya da öykü. (ç.n.)

hız, küresel para piyasalarında feci bir kırılganlığa neden olmuştur.

Uluslararası borsalar, hızın bilincinde olunan bir yerdir ve Londra'da, HSBC Midland'daki simsarlardan biriyle konuşmak, Lewis Carroll'un Beyaz Tavşan'ıyla konuşmaya benzer. Simsar, sürekli tetiktedir, hızlı konuşur, gözleri fırıl fırıldır, hızlı nefes alır, uçuştadır, ama uyuşturucu kullanmaz, onun uyuşturucusu işidir. Bir saatte yetmiş seksen tane haber takip eder, sürekli değişen bir ortamı denetler, iki üç dakikada 50 milyon sterlin aktarıp, altmış saniyeden kısa sürede yirmi bankayla birden iş yapabilir.

Hızlı araba kullanır, hızlı yürür, hızlı konuşur, hızlı yer. "Adrenalin bağımlısı" olduğunu, "hipermodda" çalıştığını söyler ve "Telaşı sevmiyorsan bu işi yapamazsın" diye de ekler. Hıza âşık bir adamdır o. Hatalarını, hıza bağlı olarak tanımlar; insanlara kolayca sinirlenir, sabırsız ve hoşgörüsüzdür. İnsan trafiğinin yavaşlığından nefret eder; Oxford Street'te yol almak zorundaysa yürüyemez, otobüs hızıyla koşar. Kişisel telefon konuşmaları ortalama beş saniye sürer. Hızı, dostlarını ürkütmüyor mudur? "Belki öyledir, ama genelde fark etmem. Bunun için fazla hızlıyım."

Kişisel ilişkiler zaman içinde oluşur, yavaş yavaş; hız onları mahveder, bir ilişki yerine bir başkasını koyarken bile. Hız, sarrılarda ortaya çıkan arkadaştır. Hız, arkanızdadır, sıkılmanızı veya kendinizi yalnız hissetmenizi engeller. Otobanda çikolata yiyerek gazı köklerken kim ne yapsın seksi? Hız, Beyaz Tavşan'ı yönetir, o da hoşgörüsüz ve hırçınca, Alice'i. Hızın tek dostu, saatidir.

Hız, insanlar arasındaki ilişkilere zarar verir, aşırı hız ihtiyacının yollarda kavgalara yol açması gibi. İngiltere'de, bu alandaki en kötü vaka, hız saplantılı bir rallici olan Jason Humble'ın Londra'ya giderken, önündeki aracın sürücüsünün, söylediğine göre, çok yavaş olması nedeniyle sabrını yitirmesi, araca çarparak onu akan trafiğin ortasına atması ve arabadakilerin ölümüne neden olmasıdır. Tesadüfen, olayın meydana geldiği yerde, *Yavaşlayın* yazan bir de levha varmış.

Hız, kişinin kendisiyle uyumlu ilişkisini de yıkabilir; çok hızlı seyahat etmek, size bir tür ruhsal jet lag yaşatır. Bruce Chatwin, Afrika'daki beyaz kaşiflerin, varacakları yer göründüğü halde gitmeyi reddedip oturan, ruhlarının, bedenlerini yakalamasını beklediklerini söyleyen Afrikalı hizmetkârlarını harekete geçirmeye nasıl uğraştıklarını anlatır.

Yavaş seyahat ettiğinizde daha güzel yollardan geçersiniz, daha

fazla seçim şansınız, gezinmek, istediğiniz zaman durmak için daha fazla seçeneğiniz olur. Kişi ne kadar hızlı seyahat ederse, o kadar az yönetir kendini; güvenlik için dışarıdan koyulan katı kurallar ve sistemlerin yönetimine daha fazla bağlı olmak zorundadır. Hız, edilgenliği destekler. Hızlı araba kullanırken birey, yollar tarafından *yönetilmekte*dir. Toplumsal olarak da kaygı uyandırıcıdır bu: Bir alanda kendilerine ne yapacağının söylenmesine alışmış bireyler, hayatın diğer yönleri, meşgaleleri karşısında daha uysal, daha hükmedilebilir olurlar.

Ne kadar hızlı giderseniz, o kadar az anlık yaşarsınız: Ne durmak, gezinmek mümkündür, ne de yeni bir yol çizmek. Planları değiştiremezsiniz. İngiltere'de, özelleştirilen demiryollarında, uzak mesafede en ucuz biletler hızlı trenlerdedir. Önceden tahmin edilebilen yolculuklar için ayırtılır bu biletler, iş gezileri için iyidir. Daha anlık yolculuklar... Bunlar genellikle ailece çıkılan seyahatler ve arkadaş ziyaretleri olur, bu yolculuklarda fazla para ödemeye mahkûmsunuzdur.

Zarif hareketlere (eski bir sokağın sakin temposu gibi) zarar verir hız. Şöyle yazmıştı Jean Chesneaux: "Bir yaşam sanatı olarak sokak, trafiğe feda edilerek kayboluyor. İnsanlar bir yerlere giderken geçiyorlar arabayla sadece." John Whitelegg'e göre de: "İngilizcede sokaklarda gezinmek için kullanılan olumlu tek bir kelime yoktur."

Whitelegg'in üzerinde durduğu nokta, ulaşımın toplumsal etkisine dairdir, ama daha ileri de götürülebilir; İngilizcede yavaşlığa acımayla (yavaş öğrenen kişi, zihinsel engelli), alayla (salyangoz gibi) veya şüpheyle (öylesine dikilmek) yaklaşılır. Birine inek gibi derseniz onu çok ciddi biçimde aşağılamış olursunuz. Latincedeyse yavaşlığın bilgeliği vardır: *festina lente* (yavaşça acele etmek); İtalyanca, *largo* ile yüceltir onu ya da *dolce far niente*'nin (kelimesi kelimesine hiçbir şey yapmamanın tatlılığı demektir) ışıltılı dinginliğini sunar; Fransızca ise *flâneur* ile karanlık gözlerle bekleyen, gezinen ve inceleyenin yıkıcı ilişkisini ifade eder. Milan Kundera'nın *Yavaşlık* romanı, "önceki yıl rahat rahat yürüyenler"in mutlu uyuşukluğunu betimler, "halk şarkılarının o aylak kahramanları, bir Çek atasözünü anımsatırlar: Onlar, Tanrı'nın pencerelerini uzun uzun seyreder."

İngilizcedeki *diction* [kelime seçimi; kelimeleri kullanma şekli; ifade, konuşma tarzı, telaffuz-ç.n.] kelimesi, hızın, kültürel algılardaki yerini onaylar. Görsel algı da başka bir hikâyedir. Perspektifler hızla sahteleştirilmektedir. Şoförle yapılan konuşmalar, kısırlaştırılmış bir dilin basit komutlarından oluşur, yolda, esnekleşmiş harflerden yani.

Hızla dönen renkler birbirine karışır. Manzaralar hızla birbiri üstüne biner. Ritim ve adım çeşitliliği kaybolur; sürprizler tehlikelidir, gariplikler dengelenmiştir. İncelikler, hıza feda edilir.

Tıpkı elma gibi. Şöyle yazmıştır Chesneaux: "Tarım ürünlerindeki çeşitlilikte, hızla yetiştirilerek en büyük kârı getirme yarışı sonucu büyük bir azalma görülmüştür. 1985 yılında, Fransa'da üretilen elmanın yüzde 71'i yalnızca Leziz Golden türündendi." XX. yüzyılın "Golden Elma"sı bu, kültürümüzün doğayla yarışındaki aptalca ödül, meyvelerin dilindeki bu klişe, gerçeğin yerini tutmaktan aciz. Beter ol Atalanta!*

Habercilikte, hız bir üstünlüktür. Londra basını, yakın zamana dek Fleet Street'te gayet mutluydu. Ama radyodaki giderek sıklaşan haber bültenleri ve CNN'in sürekli yayını, incelikleri, analizi ve detayı, hız ve gururla cezalandırdı. Konsantrasyon süresi kısaldı. Sesler, kendilerini besleyen eli ısırıyor. Bu haber taşıyıcılar, tıpkı bildiğimiz maratoncular gibi, riske giriyorlar: Pek o kadar da içeriği düzeltiyor değiller, ("ortamın ta kendisi mesajdır"), yarışın önüne geçen hızdır (*maratonun ta kendisi mesajdır*). Koşucu ölüyor, yarışı bitirmiş oluyor, ama haber de onunla birlikte ölmüş oluyor.

Hızın bugünkü tüm bileşenleri (haberciler, hızlı seyahat, yarış, rekabet, aldatıcılık ve eril cinselliğin karikatürü) uzun bir mitolojik geçmişe sahip. Yunan mitolojisinde, hız tanrısı, tanrıların habercisi Hermes'tir. (Onun Roma'daki karşılığı ise Merkür'dür, mercury'ye [cıva], İngilizcede *quicksilver* [*hızlı*gümüş] de denir.) Yolcuların, ticaretin, koşucuların ve "diline çabuk" aldatmanın tanrısıdır o; yarışların icadı da Hermes'e atfedilmiştir, lakaplarından biri Agonios'tur, yani "yarışlara başkanlık eden." O, rekabetçilik tanrısıdır. Hermes'in ilk işi, Apollo'dan elli sığır çalmak olmuştur. Hız tanrısı Hermes ve yavaşlığın bilinmeyen tanrısı inek, mitsel bir hırsızlıkta bir araya gelmişlerdir.

Hız, dili de olumsuz etkiler; hızlı konuşmada ne ironiye yer vardır, ne de oyuna. Hızlı konuşulan dil, geçici modaların kurbanıdır, alınan vızıltılı kelimeler, ayın yemekleri, hızla yıpranır, eskir ve atılır. Hızlı ve kısa konuşmalar, dili değiştirir. "Lafı uzatma." Ya "Geyik ol. Matrak ol. Konudan sap" da bu kadar yaygın kullanılır hale gelirse? Verimlilik ve hızlı iletim adına rahat, sezgisel, anlamlı nüansları kay-

* Yunan mitolojisinde, koşuda kendisini geçecek olan erkekle evleneceğini söyleyen bir avcı. Yolda, kadının almak için durduğu üç altın elmayı atan Hippomenes tarafından alt edilmiştir. (ç.n.)

bedersiniz. Hız, klişede, iyice belirlenmiş konuşmada, otobanda ısrar eder. Dil, manzaralı yolu ister, ama gezinme özgürlüğü, mülke tecavüz haline getirilmiş, dil, hız tarafından esir alınmış, yalnız zaman zaman *en parole* olarak serbest bırakılmaktadır. Kelime oyunları hızı keser; bunlar, yavaş okunur, yavaş yazılırlar. Dünyanın en büyük söz cambazı olan Joyce'un, *Ulysses*'in büyük kısmını, sekiz saatte iki cümlelik bir hızda yazdığı söylenir. "Kelime oyunlarınız biraz abes değil mi?" diye sormuşlar bir keresinde: "Hayır, belki biraz obez," diye cevap vermiş soranı dört boyutlu bir duraksamaya sokarak.

Yüzeysel konuşma ve okuma, yüzeysel düşünmeyi kışkırtır. Hızlı çıkan düşünceler, genelde en iyileri olmaz sadece ilk akla gelenler olur; alışıldık cevaplardır verilenler, deneylere dayanan, düşünülmüş, derin yanıtların karşıtı olan otomatik karşılıklardır. Modernliğin üstü açık arabasında, birçok yolcuda görülen hareket hastalığından mustarip olma durumu ve hız kaynaklı baş dönmeleri, toplumun taşıdına yavaşlamasını söylüyor. Fransa'da, başlama işaretini İngiliz yol protestocularından alan araba karşıtı *Moins Vite!* gazetesi, İtalya'da "Yavaş Yemek Kampanyası," Avusturya'da "Zamanı Yavaşlatma Birliği" var.

Yavaş Bilgi'yi de savunanlar mevcut. Yavaş öğrenenlerle dalga geçiliyor günümüzde, ama yavaş edinilen bilginin, hızlı edinilenden daha değerli olabileceği de iddia ediliyor. Teknoloji temelli, bölgesel farklılıklara saygı duymadan uygulanan, güç hiyerarşileriyle ve çıkarlarla dost olarak nitelendirilen hızlı bilgi yarışçıdır ve Nietzscheci bir ahlâk yoksunluğuna sahipmiş gibi görünür. "Bilgi"nin sürekli "ilerlediğini" söyleyen, tek disiplinli düşüncedir, buna göre yalnız ileri derecede özelleşmiş, hızlanmış kişiler konuyu yakalayabilecektir. Ama bugün, toplumun ihtiyacı olan çoğulcular, Rönesans düşünürleri, yavaş bilenlerdir. Yavaş bilgi, paylaşılmış ve disiplinlerarasıdır, bir sahibi yoktur, özel bir kültürel bağlama, belli bir ekolojik alana göre şekillendirilmiş ahlâki bilgidir. Tatlı bir salyangoz formundadır, Nietzscheci bilginin karşıtı olan nice bilgidir. (Hızlı bilgi, Aydınlanma'dan önce, yararlı pek bir şey bilinmediğini ve yerlilerin "bilimlerinin" hiçbirinin bu adı hak etmediğini varsayar. Yavaş bilgi o kadar armudun sapı, üzümün çöpü demez.) Kundera, şöyle bir yorumda bulunur *Yavaşlık*'ta: "Yavaşlık ve hafıza, hız ve unutma arasında gizli bir bağ vardır."

Geçenlerde İsveç'te bir adam, trende imdat kolunu çekmiş, tren durunca da "Hız, yaşamlarımızı ve gezegenimizi mahveden gereksiz bir şeytandır" yazan broşürler dağıtmış. Başka çevreciler de (daha orto-

doks yollarla) sürdürülebilir güneş enerjisi ziyan edilirken, dünyada her yıl, bir milyon yılda oluşan miktarda fosil yakıt yakıldığına dikkat çekmektedirler. Hırsız bir ekonomi üzerinde temellenen modernlik, doğanın, yerine koyabileceğinden fazlasını yağmalar, temizleyebileceğinden fazlasını kirletir; onun hızı, doğanınkini kat kat aşmıştır. Rachel Carson'ın *Silent Spring*'de [Sessiz Bahar] (1962) belirttiği gibi, "Yeni durumların yaratılmasında kullanılan değişimin çabukluğu ve hız, doğanın güzel temposunu değil, insanın düşüncesiz ve dikkatsiz temposunu izler."

Hız için, ağaç monokültürü için, en hızlı büyüyen ağaçlardan okaliptus dikilir ya da tek sıra çamlar. "Mono" prensibi, hızı destekler. Ford arabaları. Montaj hattında tek bir iş yapan işçilerce seri üretilir, yapımı hızlı, satışı hızlıdır ve hızlı kullanılır. Arabaya servis yapılan fast food da her seferinde aynı McMonoburger demektir. Hızlı olan yol, tek yöndür. Ekinlerin monokültürleri daha hızlıdır yetiştiren için. Meşe gibi "yavaş" ağaçlar, fiziksel olarak çevrelerini besler, okaliptüs gibi hızlı ağaçlar ise toprağın suyunu ve besinini tüketir.

Hızlı ağaçlardan hızlı arabalara, hız, toprağın düşmanıdır. İtalyan fütürist Marinetti de farkındaydı bunun, 1905 yılında yarış arabaları için "Heeey! Aşağılık toprakla temasa hayır," derken. "Kükreyen bir araba, Samoz Zaferi'nden güzeldir.*" Marinetti'nin fütürist manifestosu, dünyaya yeni bir estetik getirecek kadar özeldi: "Hızın güzelliği." *The New Religion- Morality of Speed* [Yeni Din-Hız Ahlâkı] adlı kitabında şöyle yazmıştır: "Yavaşlık, doğası gereği kötüdür," ve "yeni bir iyi: Hız ve yeni bir kötü: Yavaşlık" diyerek yeni bir kural koymuştur. Hız kültü, rekabet anma, şiddete kadar varan yarışçılığa tapar. "Biz saldırgan hareketi, yarışı, ölümcül atlayışı, tekme tokat girişmeyi yüceltmek istiyoruz."

Marinetti, teknolojiye taptı, savaşı yüceltti ve faşizmi destekledi; bu sonuncusu, desteklediği fikirlerin bütüncül yapısı için gerekliydi. Marinetti'den, trenleri zaman çizelgesine bağlayan (ki bu çok konuşulan, ama az kafa yorulan bir konudur) Mussolini'ye gelmek için küçük bir adım (kaz adımı) yetti. Hız ve faşizm arasında pis, sağlam bir bağ vardır. Naziler iktidara geçer geçmez, Alman proleteryasına ulaşımı (Volkswagen) götürdüler. Ayrıca hız rekoru çalışmalarına da para har-

* MÖ 200'de yapılan ve 1863'te bir adada bulunan, şu anda Paris'teki Louvre Müzesi'nde sergilenen The Winged Victory of Samothrace [Samoz'un Kanatlı Zaferi] adlı heykel kastediliyor. (ç.n.)

cadılar. Henry Ford'un Yahudi karşıtı görüşlerini, hızlı ürünlerini ve tek prensiple çalışma yöntemini takdir eden Hitler, kendisine madalya takmıştır. Ford'un prensipleri, Sovyet Rusya'ya da uygundu. Paul Virilio, *Speed and Politics* [Hız ve Politika] adlı eserinde, "Totaliter rejimin yükselişinin, devletin, kitlelerin dolaşımını elinde tutmasıyla birlikte olduğunu söylemek dahi mümkündür," der.

Faşist kolonyalizm, ticaret yolları boyunca ilerledi. Yol olmayan okyanusların da haritaları çıkartıldı, koloniciler ve köle tüccarları için. Roma İmparatorluğu'nun iktidarı, düzgün yollarında ilerledi. Tasarım açısından *autobahn*lardan otoyollara, bugünün hızlı yolları tüm o koca direkleri, tek parça taş duvarları, tünelleri ve köprüleri, *über alles* beton sevgisiyle *hangi* mimari tarza göre yapılmaktadır? Faşist tarza. Bu hem estetik, hem de tarihsel açıdan doğrudur. Hitler 1933'te, büyük *Autobahn* projesine başladı. (Propaganda filmlerinin adları *Geleceğin Yolları*, *Hızlı Yollar* ve *Yollar Mutluluğa Götürür*'dü.) Bu hem mühendislik açısından bir başarı, hem de politik bir ifadeydi; yollar, özellikle de köprüler, iktidarın yoğunlaşmasının, bireysel ayrıntıların topluma boyun eğdirilmesinin birer ifadesiydi. Bununla ilgili özel bir çalışması olan sinemacı Hartmut Bitomsky, "Tüm yapılar, Reich'i oluşturan zincirin halkaları gibi ekleniyordu birbirine," diye yorumda bulunur.

Bugün hız ideolojisi, özellikle yetişip geçmek şeklindeki yarışçılık, çokuluslu şirketlerin, yani günümüzün en faşizan gücünün arkasındaki olgudur. Onlarınki, hiçbir karşıt ideolojiye katlanamayan bir politikadır; her piyasa liderinin, rakiplerini (yarışarak) ortadan kaldırmaya çalışmasını sağlar, ki bu da küresel egemenliğe kadar gider. Bu, tek biçimlilik isteyen –tıpkı hızın hep yaptığı gibi, tıpkı faşizmin hep yaptığı gibi– ve önüne çıkan çevreyi, insanları da yok eden bir ideolojidir.

Marinetti denen adam, yarış arabasını "dünyayı geçen ideal ok" olarak tanımlamıştır; yüzyıl boyunca hızla ilerlemiş bir ilişkidir bu, erkekler ve onların saplamaya pek meraklı oldukları hız okları. "Erkekler, hep teknolojinin cinsel organları olmuştur," diye yazmış Marshall McLuhan. Ateşli aletlerine benzin pompalayan erkeklerle, cinsel gücün diliyle konuşur hız. Gazı kökle. İngiltere'de bir hızlı tren reklamında bir fallustren, saat kadranlarının yumuşak zarlarını delip geçerken gösterilmiştir; zaman bariyerinin bekâretini bozar gibidir. Amerika'da, dünyanın ilk süper balkabağı silahı Q36 Balkabağı Modülatörü'nün, 1997 Cadılar Bayramı'nda, balkabaklarını ses hızıyla halletmesi bekleniyordu. "Çok hızlı ateşlerseniz," diyordu *Observer*, "bal-

kabağı patlar. Çok yavaş olursa da başarısızlıkla sonuçlanır." Boşalma her şeydir. Yine Ekim 1997'de, Nevada Çölü'nde, *Thrust* adı verilen İngiliz süpersonik arabası, ses hızını önce saatte 759,333 mille, sonra da 766,109 mille deldi. Ses hızına, garip bir maçoluk eğilimiyle, "Mach" Bir* denir. Bir başka hızlı araba modeli de Ferrari'nin *Testarossa*'sıdır, kelimenin anlamı İtalyancada "kızıl kafa"dır, ama İngiliz kulaklara "testosteron"u hatırlatmaktadır.

Ya kadınlar? Kadınlar "hız arenası"nın güç alanına girdiğinde, kadınlıkları vahşileşir ve (tüm erkek egemen alanlarda olduğu gibi) iki uçtan birini seçmek zorunda kalırlar: Ya sürtük olacaklardır ya da *faux*-male, yani erkekleri taklit eden kadın. Bu ikincisi erilleşmiş dişi atletler ve Thatcher tarzı, iktidarları yalnızca erkekleri taklit ederek elde edilmiş iktidar sahibi kadınlara uyar; bunlar feminizme ve kadınların kendisine saygısına büyük zarar verir. Ya sevimli sürtükler? Onlar, spor stadyumlarındaki amigo kızlar, uçaklardaki servis arabası iten boyalı bebekler, Brands Hatch'de bariyerlere dayanmış çığlıklar atarak el sallayan sürüngenlerdir. Askerlerin yanındaki kadınlar da ya erkek Fatma olurlar ya da Barbie.

Neden askerler peki? Savaşın hızla ne ilgisi var?

Çok ilgisi var.

Sun Tzu'ya yani *The Chinese Art of War*'ın [Çin Savaş Sanatı] yazarlarına göre, "Hız, savaşın özüdür." Hızın lügati vahşidir; yüksek hızda giden trenlere "kurşun" denir. Hızda rekor üstüne rekor kırılır. *Delip Geçen* arabanın, önceki hız rekorunu "paramparça ettiği," ses bariyerini "darmadağın ederken" çıkarttığı sesin, "silah sesi gibi" olduğu söylenmişti. Kullanan da eski bir Kraliyet Hava Kuvvetleri pilotuydu. Hızın mitolojisi de vahşidir, boksu bulan Hermes'tir. Finans ve ulaşımın hız arenalarındaki liderlerin askeri sıfatları vardır: Sanayi kurmayları, havayolu kaptanları, İngiliz Merkez Bankası guvernörü... Son Punkin Chunkin şampiyonuna da Yüzbaşı Hız adı verilmiştir.

İngilizcede, askeri emirler, "acil" uygulanır. Savaşta "hazır" kıtalar vardır ve silahlar "yarışır". ("Savaş hep hareket için bir çalışma sahası, bir hız fabrikası olmuştur," der Paul Virilio.) Savaşın tarihi, ateşli silahların hızının tarihidir, atılabilen bir mızraktan, 1886'da, Prusyalıların yedi atış yapabildikleri sürede Avusturyalıların tek atış yapabildiği Prusya-Avusturya Savaşı'nın kaçınılmaz sonuçlarına kadar gelinmiş-

* Bir uçağın hızının ses hızına oranı. "Maço" kelimesiyle bir benzerlik kuruluyor. (y.h.n.)

tir. Geçenlerde yeni bir silah icat edildi, bir gazete buna korkunç bir münasebetsizlikle "Batı'nın en hızlı silahı" dedi; dakikada bir buçuk milyon atış yapabiliyor bu silah: Kendisinden önceki en hızlı silahtan iki yüz elli kat hızlı. Ama hızlanan silahlar, madalyonun yalnız bir yüzü, diğeriyse hızlanan diplomasi: Birinci Dünya Savaşı'ndan beri önü alınamaz, korkunç bir şekilde hızlanan diyaloglar. 1962 Küba füze krizi sırasında iki süper güç, saldırıdan on beş dakika önce haber alabiliyorlardı, ama Küba semalarındaki Rus füzeleri, bu süreyi otuz saniyeye indirme tehdidinde bulundu. Bugün, savaş sırasındaki saldırı uyarılarının hızı, dakika ve saniyelerle ölçülüyor; yalnız çocukların ve birkaç yetişkinin korkacak kadar akıllı olduğu bir hız.

Yeni kuşak çocuklar çok çabuk büyüyor; hızın dehşeti altında, dört dakikalık uyarı süresinin dehşeti altında. Ama çocuklar birçok başka açıdan da, hızın ilk yaraladıklarıdır; gerçekten de trafik kazalarına sıkça kurban giden çocuklar oluyor. İngiltere'de bir ila on dört yaş arası çocuklar arasında görülen en yaygın ölüm şekli, bir araba tarafından ezilmek. Trafik kazaları olmasa bile hız zarar veriyor çocuklara. Bugün çocuklar, iki sınıfa ayrılabilir: İsveç hükümeti tarafından yaptırılan bir araştırmaya göre bu ayrım, zengin ve fakir çocuklar değil, "pil çocukları" ve "serbest çocuklar" şeklindedir. Bu araştırma göstermiştir ki arabalar her yerde olduğu için çocuklar, evlerine tıkılıp kalmaktadır; bu çocuklara pil çocukları denir, bunlar obez ve sinirli olmaya, zorbalığa, sayıca kendilerinden çok daha az olan, evlerinin dışında güven içinde oynayabilen "serbest" çocuklardan çok daha yatkındırlar. Başka bir deyişle çocuklar, hız kurbanıdırlar, çocuklukları hızlandırılmıştır. Birçok ülkede eğitim, her geçen gün yoğunlaştırılmaktadır; "Sera" etkisi olgusu, büyük bir mecazi G-gücüdür, çocuğun çocukluğunu söker atar, en yüksek çocuk intiharı oranı da Japonya'dadır. Çocukların yaşam evreleri, doğal olmayan bir şekilde hızlandırılmıştır. Amerika'da kabul gören tıp bilgisi, normalde kızların yüzde birinin göğüslerinin gelişiminin ve cinsel organ çevresindeki tüylenmenin sekiz yaşında ortaya çıktığını söylüyordu. Fakat yeni yapılan bir çalışma, durumun artık böyle olmadığını gösteriyor. Buna göre kız çocukların yüzde birinde bu belirtilerden biri veya ikisi birden, üç yaşında görülmektedir.

İlk atalarımız hıza, dövüşürken ya da kaçarken ihtiyaç duyarlardı. Çocuklarımızın hayatta kalması ise bizim frenlere sağduyulu ve hızlı bir şekilde basmamıza bağlı. Sorun, bu mecazi arabayı kullananın dün-

yanın kaynaklarını, başkası kapmadan tüketilmesi gereken şeyler olarak gören, on yedi yaşında, hız düşkünü bir çocuk olması. Ahmak ergenlik, er ya da geç hepimize motoru güçlendirilmiş Ford Capri'siyle spin atacak, üstelik Batılılaşmış modern toplum, her gün daha fazla merhametsiz bir ergenlik durumuyla tanımlanıyor.

Bir kültür bu, geçmişi bilmiyor, gelecek konusunda plan yapmayı huysuzca reddediyor, yaşlılara saygısı yok, gençleri sevmiyor. Sattığı şeyler de ergenlikle ilişkili; hızlı arabalar, ayaküstü yenen yemekler hızlı para, hızlı savaş. Her şey hızlı, aptalca ve vakitsiz; modern Batılı toplumlar ne *Kama Sutra*'yı yaratabilirdi ne de durup saatler süren orgazm üzerine düşünebilirdi. Aşkın süresine ve süreye duyulan aşka karşın (Hermes, ancak erken boşalma tanrısı olabilir), Batı'nın büyük aşkı, çürümeye yüz tutmuştur. Açgözlülüğü yavanlaşmış, frenlere yükleniyor, köşeyi aşırı hızlı dönerken, otunu o eski yavaşlığıyla çiğneyen o eski ineğin gözlerine kumlar savuruyor. Ama hâlâ geviş getiriyor o inek.

III
Mitsel kertenkeleler, Mars çikolataları ve geçmişin zambakları

Ama hiçbir zaman olmuş olmasa bile hakikat bu.

One Flew Over The Cuckoo's Nest [Guguk Kuşu], Ken Kesey

Bir Varmış, Bir Yokmuş, Diana. Mit, efsane, masal prensesi Diana. *Diana'nın Gerçek Hayat Hikâyesi.* Diana, Birinci Sınıf Anlatı Yapısı. Diana hikâyesi, tüm büyük hikâyeler gibi, sıradan zamanın içinden anlamlı bir örüntü çıkartabilmek için zamanın içinde yapılandı. Yazın ortasında doğdu, yazın ortasında evlendi, yazın ortasında öldü. Siyah Mercedes'teki Sarışın. Onun "mum"u en parlak zamanında püff diye sönüverdi. Öğlen, dünyanın zirvesindeydi, her zamankinden canlı, gece yarısı ise ölüyordu yerin altında, bir tünelde. Anlatı zamanı tüm ayrıntılarıyla oradaydı; Diana'nın gizli "son" sözleri; Diana'nın kendisi de dahil, kazayı önceden gören kişiler. "Mezara" bir sır götürdü: Nişanlı mıydı? İngiltere'yi dönmemek üzere terk mi ediyordu? İslam'a mı dönecekti? Bebek mi bekliyordu?

Trajik hikâyelerde bir zaman veya zaman yanılsaması hissi gereklidir; "Kapatın yüzünü, gözlerime inanamıyorum: Çok genç öldü," böyleydi Ferdinand'ın ölen ünlü kız kardeşi için *The Duchess of Malfi*'de [Malfi Düşesi] söyledikleri. Diana, şaşkın olduğu gibi, şaşırtıcı bir şekilde de öldü. Dünyanın en çok fotoğrafı çekilen kadınıydı. Diana gibi, dünyanın en çok fotoğrafı çekilen kadınlardan biri olan Marilyn Monroe da 1962 yılında, Diana'nın doğumundan birkaç ay sonra öldüğünde, otuz altı yaşındaydı. Genç öl, ikon kal! Onlar hiç yaşlanmıyorlar, zaman içinde sonsuza dek donmuş durumdalar, mumlarıysa, efsanelerinden çok önce söndü.

Medya, Diana'nın yaşamından zamansal bir alt metin olarak bahsediyor: Onunki "asrın" düğünüydü, kimsenin unutamayacağı bir "gün"dü, "tarih"in en büyük televizyon olayıydı. O, "çağın" ruhuydu, Diana "Çağı"ydı bizimkisi; "altın bir çağ"ın yıldızıydı o. Ölümü, "belirleyici bir an"dı; Diana "haftası"nı gösterdi, bir "devrin" sonuydu. Tüm mitlerde olduğu gibi, o zamanı büyüttü, zaman da onun imgesini. Hatta o, bu arada *The Times, Time, New York Times* ve *Times of India*'nın tirajını da artırdı.

Cenazesini, tüm dünyada iki milyar kişinin izlediği söyleniyor. Zaman, iki dakikalık bir sessizlikte durdu; sokaklar sessizdi, alışveriş durmuştu, en azından İngiltere'de. "ALIŞVERİŞ YOK. MAÇ YOK. LOTO YOK," diyordu *Sun*; baş sayfası her zamanki güneş kırmızısı yerine siyah çıktı Diana Haftası'nda, renk sembolizminin bir parçasıydı bu, *Sun*'ın zamanı durdu, öğle vakti çöken bir karanlık. Rahibe Teresa, iki gün dua edilmesini istedi, sonra, zıtlıkların birbirini mükemmelen tamamlamasıyla, birkaç gün içinde o da öldü.

Tüm büyük mit ve masal kişileri gibi, Diana da kendi anlamını kendisi seçmedi; kendi öykü zamanındaki sessizlikti o. Başkalarının sesleri ona anlamlar atfetti; o, Külkedisi'ydi, güzelleşen sade küçük kız kardeş. Zamanın Canterbury Başpiskoposu, düğünü için, "masalların yapıldığı malzemeden" tabirini kullandı. Prens Charles'ın öptüğü Uyuyan Güzel'di o; ölürken yedi cüceler (yedi paparazzi) tarafından çevrelenen Pamuk Prenses'ti, yedi motosikletten fotoğraflarını çekiyorlardı. Bir adaya gömülünce Gölün Leydisi oluverdi. Her biçime girdi öyküsü. Bir gün masal, ertesi gün ikonografi oldu; "Meryem"di o, "Cennetin Kraliçesi"ydi, "Aziz ve Melek"ti anısına yazılan kartlara göre. İkonografiden sonra, Shakespearevari bir öykü oldu. Westminister Abbey'deki cenazesinde, erkek kardeşi Earl Spencer, gökten zem-

bille inmiş bir Genç Özenti* gibi belirip İngiltere Kraliçesi'ne hitaben, Diana'nın cesedinin başında öfke dolu bir acılıkla konuştu; tüm dünyada onu alkışlayan izleyiciler vardı, ayaklarının dibinde de affına sığınan bir kraliçe. Onların altında da manastırın yeraltı mezarlarında adına bir taş dikili Shakespeare, bu izlek için ölürdü herhalde (ikinci kez), kendi sahne duyarlığıyla aynı taştan yontulmuş bu hikâye için.

Ve elbette Yunan trajedilerinden öğeler vardı. Son, daha oyunun ilk satırında söylenmişti: İmgeyle yaşamını kazandı, imgeyle öldü. Basın, ona yaşamını verdi (böyle iddia ediliyor) ve sonra elinden aldı. (Bunu inkâr etmek, simetriyi bozar; aslında hız ve Araba Kültürü öldürdü onu, ama fark etmez. İnsan zihnindeki anlatı yapısı, onu yaratan kameraların, onu öldürmüş olmasını istiyor. Öyle olsun.)

Peki ya biz? İzlemekte olan dünyaya az bulunur bir şey verildi: Mitler ve ritüellerin hep sağladığı, ama modernliğin genellikle küçümsediği bir cemaat hissi. Tüm radyo istasyonları ve televizyon kanalları, tüm gazeteler ve konuşmalar ilk defa senkronize oldu, normal program akışı askıya alındı. Aynı anda aynı şeyi düşünen birbirine yabancı insanlar birbirleriyle konuşuyorlardı; yaşamın sıradan akışı tamamen durmuştu.

Canterbury Başpiskoposu George Carey, Diana'nın "sıradan ve sıra dışı olanı kendisinde birleştirdiğini" söyledi. Zamana, o hafta olan şey de buydu işte. Normal yaşamın sıradan zamanı, mitin sıra dışı zamanıyla buluştu. Mitoloji uzmanı ve dinler tarihçisi Mircea Eliade'a göre mitsel zaman, "sıradan zaman akışını böler" ve mitsel an, din dışı olan şimdinin, kutsal bir sonsuzlukla buluştuğu yerdir. (Eski Yunanlılar, sıradan zamanı Kronos ile ifade ederlerdi; kutsal, sonsuz, sıra dışı bir zaman olan Aion'dan farklıydı bu.)

Trafik ve İş, bugünün kutsal olana saygısı olmayan, sıradan zamanını tanımlar; Diana'nın masalsı düğünü ve "kutsal" cenazesi içinse trafik de iş hayatı da durdu. Sanki insanlar, tarihsel devamlılığın trafik ve işten oluşan alışıldık zamandan ibaret olmadığını bilmek istiyorlardı. Onun ölümünü izleyen histeri, mit yaratmaya yönelik bir açlıktı; tarihsel zamana doymuş, mitsel, sıra dışı zamanlara hasret insanların açlığı. Ciddi yorumcular şikâyetçiydi, onun mitsel bir varlık değil, insan olduğunu söylüyorlardı. Çok doğru. Ama aynı zamanda çok yanlış. İnsan olarak Diana ve fenomen olarak Diana tamamen farklıydı; tarihsel olan kişilik, tahminen, manipüle edilebilir, bir ışık vaadi veren solgun-

* Young Pretender: Prens Charles Edward Stuart, 1720-1788. (ç.n.)

lukta, hem nazik hem kaba, mutsuz, duygularını şiddetli yaşayan, ne yapacağı önceden kestirilemeyen, aptal, komik, kredi kartı gibi plastik bir tüketim prensesiydi. İstenen, bu insan boyutundaki tarihsel Diana değildi; mitsel fenomendi insanların yasını tuttuğu, mitsel zamanı nasıl çok istiyorlarsa, miti de öyle istiyorlardı.

Earl Spencer, Diana'nın cenazesinde, "Diana ile ilgili ironilerden en büyüğü şuydu: Eski av tanrıçasının adını taşıyan bir kız, modern çağın, peşine en çok düşülen avı oldu," demişti. Diana'nın adı bile mitseldi, tarihsel değil. Kraliyet Ailesi'nin isimleriyle büyük zıtlık içindeydi: Prenses Margaret'lar, Anne'ler, Kraliçe Mary'ler, Victoria'lar, Elizabeth'ler tarihsellikle örülüdür; oysa Diana tamamen mit olarak kalmıştır. İnsanlar mitsel Diana'yı istiyordu, tarihsel kraliyet mensuplarını değil.

Yavan zamanı durduran böylesi bir mitsel zaman arzusu, modern yıldız fenomeninin tam kalbinde yatar. Modernliğin tüm kültür kahramanları ve mitsel insanları, papadan Mandela'ya, yıldız sporculardan savaş kahramanlarına, prenseslerden film yıldızlarına hepsi, kendileri için trafiğin durduğu (hem gerçek hem mecazi anlamda) ve bayrakların sallandığı kişilerdir.

Dua bayraklarının ölümlü dünyanın sonsuzlukla buluştuğu anı gösterdiği Tibet dağ geçitlerinden tüm dünyadaki stadyumlara kadar bayrak, çağlar ve kültürler boyu insanlara, "Mitsel bir anda bulunuyorsun," demiştir. Bayraklar, kültürün kahramanlarının uluslararası göstergesidir; insanlar, Diana'nın düğününde bayrak sallamışlar, cenazesi içinse bayrakları yarıya indirmişlerdir. Futbol fanatikleri, Cantona, Pele ya da Maradona için sallar bayrakları; Ay'da bile bayraklar var; savaş kahramanları, film yıldızları ve modern mitolojinin kamufle olmuş tüm halleri için bir bayrak mevcut.

Diana fenomeni, bir mit açlığını gösterdi; sinemanın tüm dünyadaki popülerliği de bunu gösteriyor, çünkü mitin tüm işlevlerini yerine getiriyor. Mircea Eliade'a göre bu işlevlerden biri, mitlerin, bir kültürün "Büyük Zaman"ına (mitsel kültür kahramanlarının yaşadığı, insan dünyasının yaratıldığı zamana) bir "geçit" sunması ve sıradan zamanın tünellerinden bir "kaçış" yolu olması. Hem uygunluğu nedeniyle hem de psikolojik nedenlerle, filmlerin gösterimi akşamleyin, geleneksel olarak hikâyelerin anlatıldığı, azalan gün ışığının efsanevi geçmişi, sıradan şimdiye yaklaştırdığı akşamüstü saatlerinde başlar. Sinemasal fanteziler, hem ışık projektörleriyle, hem de kendi sonlu zamanından,

mitin sonsuz zamanına kaçan psişenin projektörleriyle gösterilir. Bu "Büyük Zaman," der Eliade, "tanrıların, gesta'larının [hareketlerinin, işlerinin-ç.n.] olduğu dönemde yaratılan ve kutsallaştırılan" zamandır.

Mitler her zaman bir anlatıcıya bağlı olmuştur, bugün de bu rolü kamera üstleniyor, geçmişi ve bugünü, anıyı ve ânı birleştiriyor. Kamera mitsel bir ânı yakalamak istediğinde, tıpkı sözlü hikâye anlatıcısının durup öykünün belli bir detayını tekrarlaması gibi, sahneyi donduruyor ve donan zamanı, film yıldızlarının sonsuz "hareketsizliğinde" tekrarlıyor.

Mitler, genellikle dünyaların kuruluşuyla ilgilidir, cennet bu yaratılış mitlerinin en yaygınlarındandır. *Cinema Paradiso* da [Cennet Sineması] benzer şekilde sinemanın yaratılışını mitleştirir; türün ilkleri Adem ile Havva, veya Mısır'ın "İlk Zaman" tanrıları kadar mitsel ve temeldir. Avustralya Aborijinileri'nin inancına göre yıldızlar, Rüya Zamanı'nın, ilk yaratılışın Gök Kahramanları'nın öykülerini hatırlatır. Birçok kültür, İlk Zaman'ın totemsel İlk Yaratıklar'ına saygı gösterir; sinema da Klasik Film Dönemi'nin totemlerine besler bu saygıyı. Yönetmen Koltuğu totemi, Klasik Dönem'den gelir; totemsel Kamera'nın bugünün kameralarıyla bir ilgisi yoktur, Totemsel Daktilo da bir Remington'dır.

Mit de sinema da başka bir zamana dairdir; hem gerçek hem gerçekdışı olan bir zamana. İkisinde de şimdiyi sonsuzluğa akıtan muhteşem yanılsamalar vardır, onların *yanılsamaları* (gümüş perde üzerindeki ışık oyunları), hikâye yazan insan zihnince başka bir Gümüş zamana *gönderme* olarak algılanır. Gümüş, Merkür'ün, mitsel mesajcı ve hikâye anlatıcısının rengidir, sıradan göğe karşı sonsuzluğun gümüş yıldızını oynayan gecenin mitlerinin rengidir gümüş. Diana'da bu gümüşsel özellik vardı, bazıları "ışıltılı" diyordu ona, bazıları "göz kamaştırıcı;" bazıları için "bir meteor gibi tutuştu," bir arkadaşına göre ise "cıva gibi"ydi.

Gümüş perdeye çamurlu parmaklarla dokunmamak gerekir; benzer şekilde gümüş perdenin yıldızları da büyülü bir dokunulmazlığa sahiptir. Greta Garbo'nun yalnız kalmak, Sıradan Zaman'ın çamurlu elleriyle kirletilmemek istemesi ünlüdür; yıldızların da mitsel kahramanlar gibi ölümsüz, kutsal bir şekilde Tanrısal kalması beklenir, zamanı gümüşte dondurarak. Ya da zamanı, ölümün kendi gümüşünde dondurarak, tıpkı Marilyn Monroe, James Dean, Buddy Holly ve Prenses Grace gibi.

Yeni Gine'de, Ay'la ilgili şöyle bir hikâye anlatılır: Yaşlı bir kadın, Ay'ı bir testiye koymuş. Birkaç çocuk da bunu fark edip sinsice testiye yaklaşıp açmışlar. Ay, dışarı akmaya başlamış, bundan korkan çocuklar da onu kirli elleriyle tutup geri sokmaya çalışmışlar, ama Ay sakince göğe yükselmiş. O gün bugündür, Ay'ın üzerinde, çocukların kirli parmaklarının izi varmış. Mitler ve masallar, "Bak, ama elleme," der genelde. Dokunmak, duyuların en dünyevi (en zamansal) olanıdır. Görmek ise yıldızlara en yakın, zamana en az bağlı olan duyudur. Prenses Diana'ya adını veren mitsel kişilik, ay tanrıçasıydı, bâkire bir avcıydı, kadınlar ona tapınırdı. Kadınların ikonu olan Prenses Diana da aynı derecede ünlü bir bâkire gelindi ve tıpkı tanrıça gibi, insanda dokunma isteği uyandırıyordu. Kardeşine göre, "Diana'nın ölümünün tek iyi yanı, bir daha kimselerin ona *dokunamayacağı* bir yerde oluşu"ydu.

Ay'a dönersek, küçük çocukların parmakları ve insanların elleri değmeden önce mitsel sonsuzluğun bir parçasıydı o. Amerikalı astronot Neil Armstrong tarafından dokunulalı beri, zamanı, insanınkine bağlandı. Armstrong* da öyle önemli bir dokunuş için ne kadar uygun bir isim! Ay'ın zamandışı bütünselliği** (etimolojik olarak, "integrity" kelimesi, dokunulmamışlık demektir) de sembolü olduğu bekâret gibi dokunulduğu an kayboldu. İnsanlar, Ay'a çıkılmasını tarihi bir an olarak kabul ettiler, gerçekten de tarihiydi; o anda Ay, mitselliğini kaybetmişti, çünkü mitsel, tarihselin karşıtıdır.

Mit zamanı, tüm kültürlerin imgelemini gümüşsü ışığıyla aydınlatır, ama zamanların en sihirli olanı Avustralya Aborjinileri'nin Rüya Zamanı'dır herhalde. Bu, sıra dışı bir zaman modelidir, zamanın katı ve gerçek sıradan akışının dışında olduğundan sıra dışıdır. Mitsel Rüya Zamanı ince, müphem ve pusludur.

Süslü Kertenkele Adam, Küçük Kanguru Adam ve Devekuşu Kadın gibi Aborijin ataları, dünyayı Rüya Zamanı'nda yaratmışlardır. Yeraltından, şarkılarla yerin üzerine çıkmış, toz kaldırırken, uyurken, beslenirken, işerken dünyanın özelliklerini yaratmışlar, sonra da yerin altına "geri dönmüş," *djang* yani enerji olmuşlar. Bu şarkıları söylemek geçmiş zamanı anımsamak değil, şimdiki zamanın yayılmış, me-

* Armstrong: Güç kol. (ç.n.)
** Integrity sözcüğü, "bütünsellik" anlamına gelir. (ç.n.)

cazi derinliğinde yer almaktır, çünkü Rüya Zamanı geçmişi, şimdiyi ve geleceği birleştirir, tıpkı geçmiş, şimdi ve geleceğin birbirine geçtiği rüyalarda olduğu gibi. Batılı zihin, ya geçmişi, ya şimdiyi, ya da geleceği görür; su birikintisindeki kanguruyu ya şimdi, bu çarşamba, ya geçen çarşamba ya da gelecek çarşamba görür. Aborijiniler'de ise *şimdi*, Sonsuz Rüya Zamanı'na göre geçirgendir, totemsel Kanguru'nun Rüya Zamanı Çarşambası'nda Su Birikintisi'nde olacağını *ve* olmuş olduğunu *ve* o anda bulunduğunu görür. Rüya Zamanı veya *Alcheringa*, kutsal bir zamandır, bir Büyük Zaman'dır, sıradan zamandan niteliksel olarak çok farklıdır; Rüya Zamanı şimdiyi güçlendirirken, şimdi de mit aracılığıyla Rüya Zamanı'nı güçlendirir. Rüya Zamanı hep toprağın içindedir, bu yüzden de bu topraklarda maden çıkartmak Rüya Zamanı'nın kutsallığını bozmak olarak kabul edilir.

Kolombiyalı Pirá-paraná Kızılderilileri için, atalara ilişkin geçmiş, benzer şekilde, şimdiyi kuşatır. Geçmiş, şimdiden ayrılmaz; onun Şamanizm ve ayinlerle erişilen alternatif bir ifadesidir. Kuzeybatı Alaska'daki Koyukonlar, tarihte çok eski zamanlar olarak değil, şimdinin başka bir boyutu olarak "Uzak Zaman"a inanır. (Uzak Zaman öykülerinin zamanı da ilginçtir, çünkü Kuzey Amerika yerlilerinin birçoğu gibi, onlar da en kutsal öyküleri yalnız kış gecelerinde anlatırlar. Kısmen de doğanın zamanını etkilemek içindir bu, örneğin kışın çabuk geçmesi için bir Koyukan Uzak Zaman hikâyesi, "Kış yeni başladı sanıyordum, ama şimdi bir kısmını öğüttüm," sözleriyle bitebilir.)

Tüm dünyada mitler ve öykülerin zamanla derin bir ilişkisi vardır. Zamanı büyüler onlar, onun müphemliğini ve muammasını temsil ederler. Batı'da nasıl masallar, "Bir zamanlar" diye başlarsa, Avustralya Aborijinileri'nin mitleri de zamanı "Dünyanın genç olduğu Rüya Zamanı'nda...", "Rüyanın başladığı, ne doğum, ne de ölümün olduğu zamanlarda" veya "Zamanın başladığı ilk günlerde" diye selamlayarak başlar. Tanzanya'daki Iraqwlar'da, hikâyeler için birçok "Bir zamanlar" türünden başlangıç vardır; genellikle *bal geera* diye başlar bunlar, ki "ilk günler" anlamına gelir. Navajolar'ın mit ve ritüellerinde, geçmiş, şimdi ve gelecek, birbirinin yerine geçebilir. Ekvator'daki Jivaro halkına mensup Achuar kabilesi, mitlerini anlatmaya şöyle başlar: "Uzun zaman önce, uzun, uzun zaman önce...", ve hikâyelerini sona eren geçmiş zaman kipiyle değil, bitmemiş zaman kipiyle anlatır, sonu "şimdi" ile getirirler. Yine şimdi ve sonra arasında katı ve basit bir ara-

lık yoktur. Dağılan bir bulut gibi bulanıktır sınır; zamanların ayrılması değil, iki kipin farkı söz konusudur.

Hikâye anlatıcısı Michael Meade, bir İrlanda mitine şöyle başlar: "Bir zamanlar, ya da zamanın altında, zaman olmayan zamanda, bizim olan veya olmayan zamanda, bir kral yaşarmış İrlanda'da, adı Conn Mor'muş..." Bir başkası ise şöyle başlıyor: "Beş yön vardır. Doğu, güneşin doğduğu yer. Kuzey, belanın olduğu yer. Güney, dost edinebileceğiniz yer. Batı, başlayan her şeyin bittiği yer. Ve beşinci, öykülerin geldiği, Bir Zamanlar denen yer." (Bu arada şunu belirteyim: Bu bölümde mitler ve masallar arasında bir ayrım koymuyorum, çünkü ikisi de zaman açısından aynı özelliklere sahip.)

Mitsel öyküler, aklın dışındaki zamandan konuşur, zamanı büyüler ve kandırır, tıkar ve çekiştirir. Masallar da zamanı, çok hoş bir şekilde çelişkili kılar, saat zamanının yüzünde inatçı bir lekedir onlar; geçmişin, şimdinin ve geleceğin ışıltılarının birbirine karıştığı ruhun saatine karşı içtendirler. Zaman, saat yönünün tersine de ilerleyebilir, böylece büyüklerin başaramadığı şeylerin altından küçük çocuklar kalkar masallarda; gün batımı şafaktan bilge olabilir, kuşlar geleceği söyler. Belirli zaman dilimleri (üç gün, bir yıl ve bir gün, yedi yıl ve yüz yıl) büyülüdür. Tüm dünyadaki bu arketipik hikâyelerde, "mantıklı" zaman, bir aralıkta kaybolur; insan perili bir tepeden iner veya bir gece toprak cinleriyle kaybolur, geri döndüğünde ise, tıpkı Rip van Winkle gibi görür ki yüz sıradan yıl geçmiştir. Bir sürü hikâyede geçen cücelerin kendileri de sıkıştırılmış zaman gibidir, çocuğa benzerler, ama huysuz ihtiyarlardır, yerin altındaki geçmişe yakındırlar, ama geleceğe dair ipuçları verebilirler; sıkıştırılmış ve canlandırılmışlardır, tıpkı bugünün çizgi filmleri gibi. Bir hikâyenin etkisi altındayken, çocuklar için zaman durur.

Inuitler'in masalların başında söyledikleri "çok eskiden, gelecekte" sözü, mitsel zamanın çizgisel, mantıksal anlayışa oynadığı oyunların güzel bir ifadesidir. "Bir zamanlar"dan, "sonsuza dek mutlu yaşadılar"a, tüm masallar zamanla oynar. "Bir zamanlar" geçmiş bir sonsuzdan bahseder, ama bahsettiği sonsuz, büyülenmiş bir şimdidir de; "şimdi"nin yalnız bir adım uzağındadır. Bazı Fransız masalları da "*Il y a une fois*" diye başlar, "bir süre önce" demektir bu, ama aslında *il y a* "burada" demektir. Bu, sonsuz geniş zamandır, büyülenmiş bir şimdiki zaman, geçmişten gelip mevcut olan bir zamandır. Mevcut, "bundan böyle," devam eden, hep süren yaşamdır ve bireyin hareketi anlatılmış

bitmiş olsa da ("hepsi bu dostlar"*), yaşam devam eder şimdide.

Hikâyelerin sonu, rüzgârlı zaman kipleri, (anlatıya, yavaş günbatımları ve uzun gölgelerin atmosferini kazandıran) ima edilen bitmemiş zamanlar, dinleyeni, ima edilen, bitmemiş bir dünyanın normal varlığına geri götürür, tıpkı bir filmin sonundaki akıp giden yazıların sizi sıradan hayatınıza geri götürmesi gibi. Batı masalları, "sonsuza kadar mutlu oldular" diye biter: Rüya Zamanı mitlerinde de şimdiye dönüş vardır. Hikâyeler, "O zamandan beri böyledir", "İyi insanların ruhları hâlâ kutsal gölde yaşıyor" veya "Bugün bile o hikâye kamp ateşlerinin başında anlatılır, Büyük Gökkuşağı Yılanı'nın Rüya Zamanı'nda ne söyleyip ne yaptığını hepiniz biliyorsunuz," gibi sözlerle biter.

İnsanın hayat kuşunun ölüm esnasında kuyruğundaki tüyleri sallaması (faniliği aşmak için), mitoloji uzmanlarına göre mit yaratımına yönelik ilk büyük itici güçtür. Mitsel düşüncenin ilk izleri, tüm dünyadaki gömülme ve "ölümsüzlük bahçeleri" ile ilişkilidir, ki bu, tüm dünya mitolojilerinde bolca bulunur. Mitsel hikâyeler, ölümle, zamanın en dehşet verici ifadesiyle yüzleşir ve onun içindeki acıyı büyülü hale getirir, çünkü, bireyin hikâyesi biter, der mitler, ama türün yaşamı ondan önce de vardı, sonra da olacaktır. Yaşamın devamlılığında teselli bulmak, en çok şu Rüya Zamanı mitinin bitişinde açıktır: "Ve ölüm gelir, ama yaşam hep döner." Mitler, ölümü aşmayı, kısmen mitlerdeki karakterlerin arketipik doğasıyla Totemsel Rüya Zamanı karakterleri, halk masallarındaki Jack ve Jill, hatta eski tiyatro oyunlarındaki Everyman karakteri gibi karakterlerin arketipik doğasıyla başarır.

Dahası, masalların kendileri "ölümsüzleşir;" kuşaktan kuşağa, ceilidh'lerden corroboree'lerin tören danslarına, sözlü olarak aktarılan, yaşayan hikâyelerdir bunlar. Eğer bildik bir masalın sözleri değiştirilirse çocuklar bundan hiç hoşlanmazlar, bu onları huzursuz eder, çünkü bu, sonsuzluğun verdiği güveni ellerinden alır; hikâye, çocuktan önce vardıysa ondan sonra da olacaktır, rahatlatıcı bir çıkarsamadır bu.

Hikâyenin yeniden üretilmesi, yaşamın kendini tekrarını çağrıştırır, kuşaklar çoğalırken kuşaktan kuşağa devam eder. Seks, bunun merkezidir. Masallar, genelde derin bir cinsellik barındırır; kaba, cinsel, canlı yanıyla faniliği aşar. Külkedisi'nin ""ayakabısı"nın cinsel bir yorumu vardır; hem Uyuyan Güzel, hem de Pamuk Prenses, bir prensin öpücüğüyle "uyanlır" Bruno Bettelheim'a göre, hayvan damatların yer aldığı öyküler (hayvanın kocaya dönüştüğü öyküler –Güzel ve Çir-

* "That's all folks," çizgi filmlerin sonunda söylenir. (ç.n.)

kin'deki Çirkin veya Kurbağa Prens gibi), erkek cinselliği karşısındaki tutumların değişimini temsil eder; başlangıçta, canavar veya kurbağa, cinselliği yaşamamış olan kız için iticidir, tıpkı yetişkin cinselliğinin çocuk için iğrenç oluşu gibi, ama olgunlaştıkça, ona yaklaşımı, onu çekici bulacak kadar değişir. Öptüğü zaman da bir prense dönüşür karşısındaki.

Hint mitolojisinde, yaratıcılığın fallik sembolü *lingam* ve dişi *yoni*-ye tutkuyla tapılır. OÇ VII. ile XIII. yüzyıllar arasında Hindistan'da ortaya çıkan Tantrik felsefe, herhalde heykelde en iyi temsilini XIII. yüzyıl ortalarında, Orissa'da on iki yılda inşa edilmiş olan Konark güneş tapınağında bulur. Tapınak, cinsel tasvirlerle dolup taşmaktadır; kıvrak bir mahremiyet, tutkudan gelen bir baş dönmesi içindeki figürler, muson yağmuru öncesinin parlak güneşinde kavrulurlar. Tapınağın bütününü, güneş tanrısının arabası biçiminde inşa edilmiştir; güneş, zamanın kaynağı olarak görülür, arabanın tekerlekleri de sık rastlanan bir figürdür. Tapınaktaki *Kama Sutra* kökenli erotik heykeller, yaşamın tekerleğini döndüren cinselliği ifade ederler.

Birçok dünya *mitinde,* seks, yaratımın temelidir. Rüya Zamanı, yapma ve yaratma zamanıdır, büyük çoğunlukla yaşamın üretken tarafındadır. Romalılar'da ekin tanrıçası Ceres, bereketin, cinsel zamanın sembolüdür; dünyadaki ekinleri o yaratmış, Persephone'yi o doğurmuştur. Yalnız değildir. Mitte birçok defa elbiseler açılıp saçılır, ön sevişmeyle harcanan bir dolu gün vardır. Roma tanrıları, ayrık dişli keçi çobanlarıdır; azgınlık halindedirler. Seks, her yerdedir, vulva ıslak ve inatçıdır; bugünkü utangaçlığıyla bir ilgisi olmayan kızlık zarı ise tanrılaşmıştır.*

Modernlik ise çok az "mit zamanı" barındırır içinde; yaşamın tensel, erotik boyutu da çok azdır (çok fazla pornografi olduğu halde). Bu, belki de Diana, Elvis, Madonna gibi çoğu cinsellik içeren çağdaş mitlere duyulan müthiş açlığı açıklar.

Mitsel zamanın gerçek sakinleri çocuklardır. Onlar tarihsel dünyada yaşamazlar, yetişkinlerin çağdaşı değildirler. Bu yüzden de çocukların deneyimlerinde mitsel zamanın yitişi çok acıdır, en çok masalların düşüşü ve bilgisayar oyunlarının yükselişinde belirgindir bu.

* Kızlık zarı anlamına gelen "hymen" sözü aynı zamanda evlilik tanrısıdır. (ç.n.)

Masallar, anlamsal derinliklerini zaman içinde açarlar; bu derinlikler farklı kişilere göre değişir, aynı kişi için farklı zamanlarda bile farklılıklar gösterir. Bunun aksine, bilgisayar oyunlarının tekrarlanıp duran aynılığı, oynayanı düz sayısal ödülleriyle yorar; masalların verdiği duygusal ödüllerden, bunlarda eser yoktur. Masal, her çocuğa farklı seslenir, bilgisayar oyunuysa her oyuncu için aynıdır; bu oyunlarda anlatı birden fazla anlama sahip olamaz, zaman içinde değişmeden kalır. Masallar dil açısından zengindir, çocuklara bir sesin çeşitli anlamları olduğunu öğretir; bir çocuğun masallardaki bilmeceleri anlamak için kafa patlatırken nasıl eğlendiğini düşünün bir. Bilgisayar oyunlarının diliyse tamamen anlaşılacak şekilde tasarlanır. (Bilgisayar oyunları, her bir şeyi bilir gibi görünürler ama en basit şeyi bilmezler, onların satır aralarında okunacak bir şey yoktur.)

Masalın söylediği, dileklerinizin yerine geleceğidir; anlattığıysa isteklerinizin sorumluluklarını taşımanız gerektiği, bu isteklerin karmaşık durumlar içerebileceği ve anında alınan ödülün illa ki doğru ve tatmin edici olmadığıdır. *Battle Zone* [Savaş Sahası], *Mortal Kombat* [Ölümcül Savaş], *Die Hard* [Zor Ölüm] gibi bilgisayar oyunlarıysa "öl ya da öldür" diyerek iğrenç bir çabuklukla verilen anında ödülü sunar; yıkımı, heyecan dolu bir tür başarı olarak gösterir. Masallar çocukları eğitir (İngilizce'deki education [eğitim] kelimesi, Latince'deki *e-ducere* [rehberlik etmek] kelimesinden gelmektedir); onları ancak kademeli olarak –ve psikolojik bakımdan– birer yetişkin olacakları dünyaya ve "gerçek zaman"a yönlendirir. Bilgisayar oyunlarıysa, çocukları kendi dünyalarına kapatır, havasız, atıl ve anti sosyal hale getirir onları hapsettiği "yapay zaman"da. Pamuk Prenses'in üvey annesi, kötülüğü nedeniyle sonsuza dek alev alev yanan terliklerle dans etmeye zorlanmıştır; çocuklara ahlâki bir ders verilir. Bilgisayar oyunlarındaysa, insanlar genelde kötülükleri nedeniyle değil, yalnızca var oldukları için cezalandırılırlar; bu da çocuğun ahlâki hissiyatını ancak zayıflatabilir, hatta öldürebilir.

Bilgisayar oyunları ikili bir örüntü kullanır: Yanlış ya da doğru, dur ya da git. Masallarda ise üçlü bir örüntü vardır: Üçüncü deneme, çoğulculuğun başlangıcıdır. Üçüncü deneme, şans veya şanssızlık ânıdır, fırsat ve olasılık ânı; önceden programlanmamış, yazılmamıştır ve "Yenil, Yenil, Düşün, Başar" şeklindeki seyri, azim üzerine bir ders, umudun zamansal yapısıdır. Bilgisayar oyunlarındaki tekrarlamayla öğrenilen motor tepkisel "Yen ya da Yenil" ise umutsuzluğun zaman-

sal yapısıdır. Masallarda zaman, tatlı ve sınırsızdır ve sizin tarafınızdadır. Yavaşlık anlatıyı güzelleştirir, hiçbir karakter vakit aldığı için cezalandırılmaz; başarı, duyarlığa ve hatta psikolojik tepkinin yavaşlığına bağlıdır. Bilgisayar oyunları basitçe, psikolojik tepkinin hızına bağlıdır, kısacası zaman rakibinizdir, zamanla yarışmanız, onu yenmeniz gerekir.

Masalın anlatısı, zarif bir şekilde dengelenmiştir, hakikate zaman tanır –oldu ama çok, çok eskiden, farklı bir zaman "kip"inde– bir rüya zamanında; kurmacayla gerçek arasında bir düşmanlık olmasına da gerek yoktur zaten. Bilgisayar oyunlarında acayiptir zaman, çünkü gerçekdışı olay sürekli yinelenir. Hiç olmamıştır, ama durmadan olur.

> Bu gelmiş geçmiş en faydacı çağda masallara saygı duymak büyük önem taşır.
>
> Charles Dickens

Paralelkenar gibi tombul Başpiskopos James Ussher, *Annals of the World*'de [Dünya Yıllıkları] (1650) şöyle yazar: "Dünya, MÖ 4004'te, 22 Ekim'de, akşam saat altıda yaratılmıştır." Victoria Çağı'nın Uzman Anorağı Dr. John Lightfoot ise 1859'da, insanın MÖ 4004 yılının 23 Ekim günü sabah dokuzda yaratıldığını açıklamıştır. Ussher kronolojisine katı bir şekilde bağlı olan Newton, Eski Ahit'in ilk kitabındaki Yaratılış mitini kanıtlamak için bilimden yararlanmaya çalışmıştır.

Geçmiş, Batılı Hıristiyanların gözünde, tarihsel, çizgisel ve sınırlı olmak zorundadır. Şöyle diyor Jay Gould: "Zamanın oku, İncil tarihinin temel metaforudur." İsa'nın enkarnasyonunun benzersizliği, zamanı İsa'dan önce ve İsa'dan sonra diye ikiye ayırmıştır, ki bu, "tarih"in gelişimi için çok önemlidir, mit düşüncesinin de antitezidir.

Diğer kültürler geçmişe, Hıristiyanlaşmış Batı'nın baktığı gibi bakmaz. Hindistan'da "zamanın üzerindeki kap" kavramı vardır; her zaman, taşacak kadar doludur, geçiciliği aşan bir sonsuzluk fikridir. Kuzey Amerikalı Dakota Yerlileri'nden Avustralya Aborijinileri'ne, Polinezyalı Tikopia halkına kadar mitsel zaman döngüseldir ve genelde çöreklenmiş bir yılanın oluşturduğu halka olarak gösterilir; Orta İskandinavya Midgard'ındaki* yılan; Eski Yunan'daki kuyruğunu yiyen yılan

* İskandinavya'nın, dünyanın, bir yılan tarafından kuşatılmış, Orta İskandinav tanrılarının yarattığı bir kale olduğuna inanan kişilerin yaşadığı kısmı. (ç.n.)

Ouroboros; Mısır'daki, her insanın, ölümden sonraki yaşamı sembolize eden bir "hayat yılanı"nca korunduğuna dair inanç veya Avustralya Aborijinileri'nin, hayatın kaynağı olduğuna inandığı Gökkuşağı Yılanı. Irian Jaya'daki Daniler de atalarını, deri değiştirme ve gençliklerini tekrar kazanma yeteneğine sahip "yılan insanlar" olarak düşünür. Kolombiya Amazonu'nda yaşayan Desana halkına göre de zamanın başlangıcında, ataları oraya, dev yılanlara benzeyen kanolarda gelmişlerdir. Kozmik anakondayı, yaşamın yaratıcısı olarak görürler. Peru ve Kolombiya Amazonu'nda yaygın olan mitolojilerde, yılan biçimli kayıklar, zamanın başlangıcındaki hayat gemileridir. Antropolog Jeremy Narby'ın, *The Cosmic Serpent: DNA and the Origins of Knowledge* [Kozmik Yılan: DNA ve Bilginin Kökeni] adlı büyüleyici eserine göre, kozmik yılan şeklindeki yaratıcı tanrılar yalnız Amazon bölgesindeki mitlerde değil, Meksika, Avustralya, Sümer, Mısır, İran, Hint, Pasifik, Girit, Yunan ve İskandinav mitolojilerinde de vardır. Zaman tarihçisi G. J. Whitrow, yılan imgelerinin yaygınlığı konusunda şunları söylemiştir: "Bu sembolizm, birçok eski kültürdekine benzemektedir. Orta Amerika da buna dahildir. Burada yılan, belki de derisini düzenli olarak yenilediği için, sonsuz zamanın döngülerini temsil eder." Mitsel döngüler, rejenerasyon ve yenilenme demektir; Yahudi-Hıristiyan geleneğinin çizgisel tarihçiliğinde ise zaman geriye çevrilemezdir; kaçınılmaz şekilde ölüme bağlanmıştır. Döngüsel zaman fikrinin tamamen karşısında olan Yahudi-Hıristiyan geleneğin takipçilerinin yılanlardan nefret etmesi, örneğin ilk cenneti mahvedenin yılan olması şaşırtıcı değildir. Narby'e göre, Eski Ahit'in ilk bölümündeki Yahudi-Hıristiyan yaratılış hikâyesi, birçok yaratılış mitinde ortak olan öğeleri içerir: Yılan, ağaç ve ikiz varlıklar. Ama ilk defa bu versiyonda yılan haindir.

Dahası var. Narby, kültürlerarası mitler ve Batı bilimi arasında paralellikler çizerek sözüne devam eder. Yılan biçimli yaşam prensibi, hem DNA'nın, hem de yaşamın yaratıcıları olarak yaygın bir şekilde temsil edilen mitsel yılanların iyi bir tasfiridir. Çifte sarmal, der, tüm dünyada yaşam prensibini binlerce yıl sembolize etmiştir.

Tarihin bir şekilde doğru olduğu, dolayısıyla da doğru olmadığı düşünülen mitlerden üstün olduğu fikri son derece ideolojiktir (ve müthiş çıkarcıdır; onu yaratan Hıristiyan Batı'ya pek yaraşır.) Bu fikri eleşti-

renler de vardır, bunlar arasında en az ve öz konuşanı herhalde Jean Cocteau'dur: "Tarih, uzun vadede yalana dönüşen hakikat; mit ise uzun vadede hakikate dönüşen yalandır."

Ama mitsel zaman, tarihsel zamandan çok farklıdır ve fark *–kusura bakma* Cocteau– "hakikat" ve "yalan" arasındaki bir ayrımda değil, *niteliksel* bir ayrımda yatar. Mitsel geçmiş, puslu ve müphemdir; anlamları, kelimelerle ifade edilemeyecek kadar esrarlıdır. Zihne bağlı ve öznel oluşu, herkesin yorumuna açık olmasını sağlar, tıpkı Diana gibi; mitsel zamanda büyük bir demokrasi söz konusudur, rüyaların, masalların ve hafızanın demokrasisi; zihnin zamanıdır o. Herkesin zihninin. Mit olarak Diana, "*halkın* prensesi"ydi, çünkü halk tarihsel (demokrat olmayan) kraliyet ailesini istemiyordu. (Ve masallardaki, mitlerdeki prensesler, son derece demokrattır, çünkü her çocuğun bildiği, her politik olarak doğru yetişkinin unuttuğu bir şey vardır ki o da asaletin, *çocuk*ta olduğudur; her çocuk prensestir, her çocuğun çevresi, krallığıdır.) Tarih ise aksine, demokrat değildir, yalnız, herkesin bildiği üzere, kazananlar tarafından yazıldığı için değil, kaçınılmaz bir şekilde, uzmanlarca öğretildiği için de. Masallarda her çocuk uzmandır, çünkü hikâyeyi yanlış anlatan büyüklerini, muhteşem bir kendinden doğrulukla düzeltirler. Masalın nasıl devam ettiğini bilirler. Bugün de dün nasıl olduysa öyle olup biter. Harfi harfine dün nasıl olduysa öyle.

(Diana mitinin temel demokratik yanı, ölüm yıldönümünde, halkın içten bir neşe şeklindeki tepkisiyle doğrulanmıştır. Halk çok sıkılmıştı tüm meseleden. Gazete editörleri, turizm kaygıları ve pazarlama müdürleri kılığındaki Otorite, halka yeniden üzülmesini buyurdu, ama insanlar dinlemedi.)

Mit, etimolojik olarak konuşma demektir; (demokratik biçimde) sözlü kültürle birleşmiştir ve hafızaya teslim edilmiştir (Roma mitolojisinde hafıza, tüm perilerden* üstün tutulur). Tarihse aksine, yazıya teslim edilmiştir, kâğıdın ve uzmanların elindedir. Bu iki geçmişten bahsetme yolu arasındaki çatışma, *Guardian* gazetesinden Beatrix Campbell'in, Güney Avustralya'daki Ngarrindjeri Aborijin kadınlarıyla ilgili haberinde acı bir şekilde görülmektedir. Kabilelerinin topraklarının geliştirilmesine (Binalong** adlı –sanki başka isim kalmamış gibi– bir geliştirme şirketi tarafından) karşı kadınlar, yalnızca sözlü olarak ve kadınlar arasında anlatılan mitlere göre, topraklarının kutsal ol-

* Dokuz musa. (ç.n.)
** Toplayıp götürmek anlamında. (ç.n.)

duğu gerekçesiyle bir kampanya başlatmışlardı. Onlara inanan yoktu, çünkü (Hıristiyan) devlet otoriteleri, bunu destekleyecek bir metin veya uzman bulamıyordu. "Beyaz hükümet, beyazların yazdığı bir şey görmeden siyahlara inanmaz," diyor Aborijin tarihçisi Doreen Kartinyeri.

(Bu arada sözlü kültürlerin, nasıl "toplumsal zaman" saatini kullanmaya yönelik bir eğilimleri olduğunu görmek ilginç olacaktır; örneğin zamanı, olaylar ve doğaya göre ölçmeleri ve sözlü kültürden yazılı kültüre geçişin, "toplumsal zaman"dan "saat zamanı"na geçiş anlamına gelmesi, kesin, rakamsal zaman tanımını kullanmak gibi.)

Mitsel ve tarihsel zaman arasındaki farklardan biri, cinsiyet farkı olarak görülebilir. Ataerkillerin pek sevdiği tarihsel zaman, çizgisel bir biçimden yararlanır; mitin dişi görünen esnek, müphem zamanından farklı olarak, fallik ve erkeksidir. Rüya Zamanı, şimdiyi "sarar" ve Aborijiniler'in ataları, toprak ana üzerindeki yaşam veren nemli, yuvarlak yerlerden çıkıp yine oralara döner. Mitsel zamanın anlamı kaypaktır. Tarihsel zaman kesik ve kurudur; yazıldığı papirüs kadar kuru. Tarih, yazılı dilin açık ve görünür doğasına bağlıdır. Mit, kendini örtülü ve görünmez olanla birleştirir. Tarihselci kültürler ve yazılı gelenek, dilde düz bir çizgiyi takip eder, kelime ve fikirlerin tekrarından kaçınır; mit, döngüsel dili kullanan sözlü gelenekle aktarılır; kendini tekrarlar, döner dolaşır başa döner. Benzer şekilde, DNA sarmalının yılansı, mitsel "dil"i de durmadan kendini tekrarlar, yaşamın en başına doğru kıvrılır.

Kısacası mit, tarihten daha demokratiktir; ayrıca *türler* açısından da daha demokratiktir; görüşü doğakratiktir, hayvanlara roller ve güçler, dürtüler ve öyküler verir, Ezop'tan Avustralya Aborijinileri'ne kadar. Mitlerde hayvanlar her yerde, dünyanın en eski sakinleri kabul edilirler ve sık sık onların insanların ataları olduğu söylenir; bu da elbette, türlerin evriminin içgüdüsel olarak anlaşıldığının kanıtıdır. Kolombiyalı doğu Tukanoan Kızılderilileri, atalarının tapirler olduğunu söyler; Güneydoğu Kolombiyalı Makuna Kızılderilileri ise atalarının Su Girişi'nden ortaya çıkıp doğruya yönelen anakondalardan gelme balık insanlar olduğuna inanır. (Bugünün en büyük Avrupa kabileleriyse, atalarının maymun olduğuna inanır.) Mitsel dünya, hayvanlarla doludur: Düzenbaz kır kurtları (Navajolar); Porsuk ve Balıkçı Kral (Arikawalar); Büyük Kaplumbağa ve Küçük Kaplumbağa (Iroquiler);

Pegasus benzeri uçan atlar; Ganesh, yani zamanla ilişkili, başlangıç ve bitişlerin tanrısı olan Fil tanrı... Rüya Zamanı'ndaki atalardan biri de mavi dilli kertenkeledir. Kertenkeleler mitlerde her yere girer, hareket halinde bütün bir mitolojidir onlar. Kerkenkeleler, minyatür dinozorlardır, tarihöncesinden kalma yaşayan ayrıntılar. Geçmiş nasıl öykülerini bırakırsa geride, mitler nasıl bırakırsa ayrıntılarının yankısını, kertenkeleler de kuyruklarını bırakırlar. Parmaklarınızın arasında kalan bir kertenkele kuyruğu ya da bir öykü, geceleyin yarım yamalak duyduğunuz bir ses gibidir.

Genellikle hayvanlar, insanlarda olmadığı anlaşılan ilksel bilgelik ile şereflendirilmiştir: Amerika yerlileri, kurtların, bulutların geçişini duyabildiğine inanırlardı. Zaman zaman (zamanın öncesindeki zamanda) mitler, "bize bunu öğretenler hayvanlardı," der. "Üç Dil" adlı halk masalında şu hep sözüm ona "salak" olan üçüncü oğul, kitaplardan (yani yazılmış, tarihselleştirilmiş, insan merkezli dilden) bir şey öğrenemez, eğitimini yalnızca üç dilden alır: Kuşötüşü, Köpekhavlaması, Kurbağavaklaması. Ama masalın kıssadan hissesi, bu dillerin, insan düşüncesini aşan bir bilgeliğe sahip olduğudur.

Kuzey yarımkürede ayı, bir zamanlar, zamanın tam da akışı açısından çok önemli kabul edilirmiş, mevsimleri ve ölülerin kaderini onun kontrol ettiğine inanılırmış. Ama ayıya atfedilen bu haşmetten bugün eser kalmamıştır. Onun hayat dolu görkemi bugün çizgi film zamanının canlandırmalarına indirgenmiştir; şarkı söyleyen ayı Baloo, Altın Saçlı Kız ve Üç *Saçmayus İndirgenmişyus*. Çocukların zamanında hayvanlar, "yaşayabilir" (çoğunlukla Tom ve Jerry'de olduğu gibi canına okunarak da olsa), ama o sırada, yetişkinlerin dünyası, hayvanlar, kuşlar, balıklar üzerine aşırı gerçek bir tükenen nesiller tarihi yazmaktadır. (Tükenen nesiller konusuna büyük önem veren çocuklar, hayvanların bekçiliğiyle görevlendirilmiştirler, tıpkı mitlerin olduğu gibi. İkisinin de soyunu tüketen yetişkinlerse böyle bilgece bir saygıyı "çocukça" olarak adlandırabilecek kadar küstahlaşabilmektedirler.)

Eğer modernlik, mitsel zaman açısından yoksullaştıysa, bu belki de bugün olgular mitin *yerini aldığı* ve aynı zamanda kültür de onu *küçümsediği* içindir. Küçümsemeyle başlayalım.

Londra'ya bir yolculuk yapın hemen; kısa bir şehirli Odysseia'sı. Bachus's Bins'e,* şaraphanelere gidin ve şafağın kızıllığı yayılana dek, yaşlı Homeros'a kaldırın kan kırmızısı kadehinizi. Hercules Car Service'ten** bir araba kiralayın ve Olympic Hotel'e doğru sürün, yolda bir Mars alın, Icarus ayakkabıları ile moda tasarımcısı Narcissus Ltd.'in arasında tost olmuş Europa Büfe'den. Öğle yemeği için, Poseidon Fish Bar'ın*** morina kızartmasını deneyin. Poseidon'un çatalı, morinaların savaşma öncülük ederken, Trident**** de Soğuk Savaş'a öncülük etti. Calypso Voice Agency'nin***** hemen yanındaki Athena posta kartı mağazasından alın kartlarınızı. Mythos kahve makinesinden bir espresso almak için Valhalla restoranında mola verin, Krishna, Ganesha veya Shiva bayilerinin birinden bir gazete alın. Mercury Communications****** ile bir telefon edin. Bir banyo yapıp, arkanızdan Ajax ile temizleyin; eskilerin mitleri bu hale geldi işte artık, temizlik malzemelerinin eline düştüler.

Mit ve modernlik arasında komik bir ilişki vardır. Bir taraftan mit, *şimdi*nin çağrısına uyar tüm sevgi dolu haliyle; bir zamanlar Mars olan öfke, modernliğin rahatlığı sonucu bir çikolatanın, Poseidon olan görkem ise balık satan büfelerin adı olur. (Bu arada verilmiş olan tüm örnekler gerçektir.) Ama diğer taraftan bu çağ, "supramitsel" bir çağdır.

Modern iletişim, anlıktır, kanatlı Merkür'ü leş gibi bir yağmur altında bir otoban kenarında umutsuzca otostop yaptırır. Bill Gates, Karun ne kelime, çok çok zengindir. (Paralardan portresini yaptırarak da gösterdi bunu; bir fotomozaikte, yüzü, yüzlerce banknotla oluşturuldu.) *Pegasus* roket fırlatma rampası, mitsel Pegasus'u çayıra salacak gibi. Doğurganlık tedavisi sonucu, Mandy Allwood diye biri, bir Güneybatı Londralı bir Artemis, sekiz bebeğe hamile kaldı. Doğurganlığın mitsel figürü Efesli Artemis de sekiz bebeğe kol kanat germiş şekilde tasvir edilir.

Neil Armstrong'un (mitsel, Herkülvari isimli adam) Ay'a dokunduğu ve mitsel bir işaret olan bayrağı diktiği gece için, "dünyanın tüm diğer gecelerinden farklı bir geceydi," demiş İtalyan şair Giuseppe Un-

* Bakü's'ün Fıçıları. (ç.n.)
** Herküles Araba Tamircisi. (ç.n.)
*** Poseidon Balık Restoranı. (ç.n.)
**** Poseidon'un asası. (ç.n.)
***** Kalipso Ses Ajansı. (ç.n.)
****** Merkür İletişim. (ç.n.)

garetti. Ay'ı yakalamak ve güneşi durdurmak, Tobago'dan Timbuktu'ya, mitlerde bolca görülen fikirlerdi, ama modernlik, bunları gerçekleştirmeyi başardı: Güneşi klonlamayla durdurdular, Ay'ı da Amerikan bayrağıyla yakaladılar.

Proteus'tan* Cerridwen'a,** Taliesin'e*** mitler, dönüşümlerle doludur, ama artık kimyasal maddeler, balıkları hermafrodit yaratıklara dönüştürüyor (iki mitolojik varlığı birleştirerek: Hermes ve Afrodit). Gerçeğin lüzumsuz kıldığı mitoloji, suratını asıp *balığa çıktı*, ama kıyılarda, yükselen deniz seviyesi, tüm sel mitlerini geride bırakacak düzeydeydi. İncil'deki en korkunç mitlerde, vebalar, ölümler ve birkaç bin çekirgeden söz edilir; ama mitlerin hiçbirinde üzerimize asit yağdıran gökler gibi zalim ve korkutucu değildir hava. Küresel ısınma ve ozon tabakasındaki delik, gerçeğe dönüşmüş mitlerdir: Avustralya'daki Cullymurra'da yaşayan Kadimakara halkına göre, bir zamanlar su ve besini "aşırı tüketen," ağaçları ortadan kaldıran canavarlar yaşarmış, sonunda mavi gökte daimi bir "Büyük Delik" oluşmuş ve canavarlar, acımasız güneşin altında ölmüşler. Modernlikse size Bhopal'i, Çernobil'i, Hiroşima'yı ve Nagazaki'yi sunuyor, cehennemin ateşi dünyaya indi, nükleer silahlar, gözlerinizi yuvalarında eritecek, derinizi ıslak, bol bir eldivenmişçesine çıkarıp atacak ve eğer üzerinizde çiçekli bir elbise varsa, bu çiçekleri, vücudunuzdan geriye kalan şeyin üzerine basacak.

Augusta, 1890'larda zambakları zehirledi; o Laura'nın âşığıydı. Biliyorum. Ordaydım. Ben, oydum, hipnotizmayla "aşağıya", geçmiş hayatlarıma indim de oradan biliyorum. İlk sahnede Augusta, karmakarışık, tıka basa eşya dolu karanlık bir odada ayakta duruyor, kadınları her anlamda kısıtlayan toplumsal kuralların esiri, bedeni bile esaret altında, dantellere öyle sıkı sarılmış ki nefes bile alamıyor. Güneş ve özgürlük isteğinin boşa çıkması sonrasında, zincire vurulmuşluğunu simgeleyen zambakları zehirliyor. İkinci sahnede ise Laura ile birlikte güneşli bir bahçede. İkisi de özgürlüğün pantolonlarını giyiyorlar.

---

* Yunan mitolojisinde, isteğine bağlı olarak biçim değiştirebilen bir deniz tanrısı. (ç.n.)
** Kelt mitolojisinde bir tanrıça. (ç.n.)
*** Kelt mitolojisinde bir karakter. (ç.n.)

Daha aşağılara da indim, mağaralardaki tarihöncesi yaşam ve kasvetli çöllerin yarım yamalak duyulan şarkılarına... "Yaşamdan" bir başka sahnede ise bir ortaçağ şatosundaki on iki yaşındaki bulaşıkçı çocuk vardı, hayatta tek arkadaşı vardı çocuğun, kardeşim; bir dördüncü sahnede ise 1830'larda yaşayan kitap tutkunu bir bahçıvandım. Geriye dönüş, reenkarnasyonu katiyen kanıtlamaz, daha çok geriye giden özne, hipnoz altında tarihin bilgisini ya da imgelerini hatırlamak için daha fazla olanağa sahip olur; kat ettiğiniz her "yaşam"da, kendinizin ve mevcut kişiliğinizin yansımalarını görürsünüz. Bu deneyim, geçmişin nasıl *olduğuna* dair bir şey anlatmaz, ama geçmişe dair çağdaş yaklaşımlar konusunda çok aydınlatıcıdır. Harika bir yolculuktur, kendi zihninizin derinliklerine, bilinçaltınıza doğru bir yeraltı yolculuğudur, kendinizi rahatına düşkün herhangi bir turist gibi görürsünüz; farklı fonların önünde resmi çekilen, zamanda yolculuk yapan bir turist gibi. Çanların günleri belirir, güneş saatlerinin, oymalarla kaplı mekanik saatlerin günleri (Augusta, zambaklardan ne kadar nefret ediyorsa, bunlardan da o kadar ederdi). Öde ve resmini al.

Tarihçiler, tarih fikrinin kültürel güvensizliğin bir belirtisi olabileceğini söylüyorlar: Kültürler, değişimin getirdiği kargaşada geleneklerini kaybederken, kültürel miras önemli hale geliyor. (Romalıları alalım: Onlarda, kalıcılık arzusu ve kültürel çözülme çakışır; son imparatorlar, kendilerine *aeternitas* demeye başladılar, tam uygarlıkları dağılırken, en olmayacak zamanda sonsuz dediler kendilerine.)

Yalnız Rönesans'tan sonra tarih ölmüş, gömülmüş, şimdiden kopmuş bir şey olarak görüldü. Yeni Rönesansçı topluluklar ise daha da büyük bir güçle onu tekrar kazıp topraktan çıkartmaya çalıştılar. Aşırı değişim, geçmişten aşırı kopukluk, kültürlerin sinirini bozuyor, şimdiyi desteklemek için geçmişteki temelleri bulmaya, giderek daha fazla çaba sarf etmelerine yol açıyor. Bu noktada saygıdeğer muhafazakârlar, geçmişi, zamanında sahip olmadığı bir mükemmelliğe getirmeye çabalıyorlar canla başla. Sıska arkeologlar da bu amaçla toz toprak içinde, eski nesneleri elleyip duruyorlar.

Ama aynı derecede zorlayıcı bir başka neden daha var diyor Kültürel Miras Çalışmaları bölümündeki hocalar. Kazanç. Hiç kimse, diyor Natural Trust'ın başkanı, tarihi, tarih olduğu için korumaz: Prensip olarak geçmişten kazanç sağlamak son derece uygun. Burada tarih, bir maden gibi düşünülüyor, yeraltı yataklarından elde edilecek çıkar için korunuyor geçmiş. "Kesinlikle," diyor İngiliz Kültürel Mirası kürsü

başkanı, "Kendimizi önemli turizm endüstrisine satmayı seçiyoruz. Çevremizden yararlanmalıyız...varlığını sürdürebilmesi için, kültürel mirası daha çok işletmeliyiz." Kültürel miras, çağımızın, en hızlı büyüyen endüstrisi. Bugünkü müzelerin yüzde doksan beşi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulmuş, korunan köyler de mantar gibi çoğalıyor. Nostalji, (anıların anesteziye uğramış hali) her yerde. Atalar, (mecazi anlamda) yattıkları yerden kaldırılıyor, antikalar araştırılıyor, hediyelik eşyalar durmadan satılıyor. Bu bir pazarlama çağı; prensesleri nasıl pazarlıyorsa geçmişi de öyle pazarlıyor. Bu da modernliğin, neden tarihin tümünü değil de *belli* satırlarını koruduğunu açıklıyor. En çok, Eşyalar Tarihi gibi pazarlanmaya uygun olanlar korunuyor. Ama Törenler Tarihi gibi daha zor pazarlanan tarih, pek o kadar korunmuyor.

Bir yaz gündönümünde Stonehenge'e gelin ve tutuklanan bir kral görün. Kral Arthur Pendragon (yaşayan bir ulusal miras, eskiden karavanda yaşayan, sürekli elma şarabı içen ve Excalibur'dan yararlanan bir yol protestocusu), bir zamanlar, daha önceki yegâne yaşamında, Kral Arthur olmuş olduğuna inanıyor ve her yıl gündönümünde ibadet etmek, Tören Tarihi'ni yaşatmak için Taşlara ulaşmaya çalışıyor. "Gelenekleri ve onların köklerini korumamız gerek," diye bağırıyor. "Önemli olan bunlar, insanların yaptığı şeyler değil. Stonehenge'i inşa eden insanlar, burayı ticari amaçlarla değil, bir ibadethane olarak inşa ettiler." (Kendisi her yıl, yıllık bir Polis Töreni ile tutuklanıyor.)

Eşyalar Tarihi'ne değer verilmesinin bir nedeni de gözle görülür olmasıdır belki de; geçmişi "görebilirsiniz" o eşyalarda, halbuki duyulan geçmiş daha az ayrıcalıklıdır. İnsan sesinin tarihi yoktur, sözlü törenlerde ve dilde "duyabilir" insan geçmişi (ve onu, kullanarak koruyabilir ancak). Latincenin, tam olarak ölü bir dil olmadığı söylenebilir, ama yaşamının üçüncü döneminde (Klasik, Ortaçağ, Yeni) *quod erat demonstrandum* (gösterildiği gibi), otoritesi kıyas kabul etmez hüznün görkeminin bir eşi yoktur; *lacrimae rerum* (şeylerin gözyaşları) ve *horresco referens* (söylemeye korkuyorum) tüyleri ürpertmede hiçbir şey onu geçemez. Ama içinde bulunduğumuz çağ, maalesef konuşulan Latincenin biçimsel olarak korunmuş halinin parçalanmasını görecek gibi. Sözlü hikâye anlatma gelenekleri de uygulamada benzer şekilde ihmal ediliyor, ama mitlerin *yazılı* hali ve yazılı tarih metinleri, özenle korunuyor.

Bir an Bhutan'a gidelim. Oradaki bir Budist manastırından sorumlu rahip. Lopon Pemala, şöyle diyor:

Biz reenkarnasyona inandığımız için, bireye ve tarihe ilişkin görüşlerimiz farklıdır. Modern dünyaya bakışımız da. Modernliğin tek bir boyutu vardır. Müzeler, modernliğe ait kurumlardır. Geçmiş, orada hapistir. Tibet'te Çinliler, tapınaklarımızı müzelere dönüştürdüler. Bunun burada da olmasını istemiyoruz.

Bhutan'daki tapınaklar zaman zaman yanıp kül oldu; buna, yanık bırakılan yağ lambaları neden oldu sanıldı. Eski binalar, ipekler ve dini sanat eserleri kül oldu. Ama burada gelenekler "yaşadığı" ve tören tarihi hiç ölmediği için, bunun çok da fazla önemi yok. Tamamı yeniden yapılabilir.

Şimdi de bir an Afrika'ya gidelim. Binlerce yıl önce insanlar, mağara duvarlarına hayvanların, rüya gören Şamanların, insanların resimlerini yapmışlar. (Bunların en eskisi Namibya'dadır ve 26.000 yıllıktır.) Çad'a geçelim; siz daha AK-47 deyinceye kadar toprak boyasıyla yapılmış antik bir deve resmi, gerillaların atış talimi sırasında paramparça olacaktır. Afrika Kıtası'nda çalışan bir fotoğrafçı olan David Coulson, hem imgelerini toplamak hem de bu yerlerin korunması adına kampanya yapmak için, bazen doğru ışığı yakalamak için günlerce bekleyerek, mağara duvarlarının resimlerini çekiyor. Sonra turistler geliyor, sabırsız, hiç vakti olmayan turistler... Bunlar renklerin ortaya çıkması için resimlerin üzerine kola ve su döküyor (hatta bazen işiyor). Yapılan her bir tacizle renkler soluyor, geçmiş uzaklaşıyor. Turistler de bunun resmini çekiyor.

Karmaşık nedenler ve değişen başarı düzeylerinde, insanların geçmişte yaratmış olduğu şeyler çoğunlukla korunuyor. (Kültürel miras, tüm tarihselcilik gibi, insan merkezlidir.) Doğanın (tarihe ters olan doğakratik havasıyla mitin) daha az şanslı olduğu görülür genelde; doğayı insanlar inşa etmiş, altına imzalarını atmış olsa ne denli iyi korunurdu gibi bir şey getirir akla bu.

Haydi şimdi Windsor'a gidelim. Edinburgh Dükü, Büyük Windsdor Parkı'ndaki meşeler için korkunç bir kararı açıklamış bulunuyor: Bazıları kesilecek. (Yaşlanan ağaçlar dümdüz hatlar boyunca dikilmiş oldukları halde, isyankâr bir biçimsizliğe bürünmüş, "nizamı" bozmuştu.) Bu karar daha sonra değiştirildi, ama bu girişimin ta kendisi çok açıklayıcı. Windsdor Şatosu, yıkıcı bir yangın sonrasında, çok şık ve pahalı bir restorasyon geçiriyor. Geçirir tabii. O, eşyalar tarihinin bir parçası. Dahası asiller, eski hayatlarını görüyorlar orada. Şato

önemli. Oysa meşeler (ne tesadüftür ki onlar da "ormanın kralları" diye anılır), yaşamın üçüncü evresindeler, bu da bir önem taşımıyor.

Ama bu üçüncü evrede meşeler, diğer canlılar için son derece değerlidir; örneğin yarasalara, baykuşlara ve sayısız mikroorganizmaya yaşam alanı sağlar. Cambridge Üniversitesi'nde orman uzmanı bir çevrebilimci olan Dr. Oliver Rackham, ağaçların, orta yaş sonrasında bir bireysellik ve farklılık geliştirdiğini söylüyor. Söylediğine göre, çürüme, bir hastalık veya sorun değil, ormandaki minerallerin dönüşümünü sağlamanın bir yolu. "Yaprak köke kadar çürür," diyen Çin atasözü, bir sonrakini beslemek açısından yaşamın çürüme (yeraltı) evresinin önemini açıklıyor, ama bu fikir, "döngüselliğin" kendisi gibi, düz çizgi biçiminde ilerleyen düşünce tarafından sevilmez.

Kraliyet geleneğinden Kral Arthur da pek hoşnut değildir bu durumdan. "Meşeler ve Kral arasındaki bir savaşta, meşeleri desteklerim. Bunu denemek bile kral için büyük bir hatadır." Kendi adına konuşamayan ağaçlar için konuşur o, oysa kesilmiş olan ağaçlar, geçmişten gelen sessiz bir suçlama içindedirler. Meşeler konuşabilseydi, ihanete uğrayan bir kralın sesiyle konuşurlardı. Meşeler konuşabilseydi, Latince konuşurlardı. Yaşamının üçüncü evresindeki Prens Philip, *scampus maximus*, kendi meşelerinden biri olsaydı, çoktan kesilmişti.

Eşyaların Tarihi ile Doğa Tarihi karşısındaki tutumların farklılığı, Batı'daki modern aile ilişkilerine de uyarlanabilir. Burada, ölmüş olan atalar, Eşya Ata biçiminde, yani yazılı kayıt olarak araştırılır genelde. Bu sevilir. Çerçevelenir. Ailenin yüreğinde yeri vardır. Doğal ata, hayatta olan akraba (tükürüp duran büyük teyze, durmadan bağıran büyükbaba) ise ailenin yüreğinden atılmış, huzur evlerinin şekerli yulaf ezmeleriyle solup gitmeye terk edilmiştir.

Farklı kültürlerin geçmişe yönelik tutumları farklı olmuştur hep. Hem Yahudiler hem de Çingenelerin yaşadığı Holocaust bittikten sonra, Yahudiler anıt kentler inşa ettiler kayıplarının anısını taşlarda yaşatmak için, Çingeneler ise bunu anımsamayı da, tartışmayı da reddettiler. Pasifik Okyanusu'ndaki Mikronezya'nın Truk Adası sakinlerinin kültürleri, hiçbir şeyi unutmadıklarını gösterir. Onlar yaptıkları yanlışları biriktirirler; sadakatleri ve verdikleri sözler sonsuza dek sürer, ama üzüntüleri ve kan davaları da. Truk Adası sakinleri her şeyi hatırlar.

Ekvatorlu Achuarlar ise her şeyi unutur. Ölülerden nefret eder, onlardan korkarlar. Atalarının isimlerini, onların son zamanlarını geçirdikleri yerlerle ilgili anılarını unutmaya çalışırlar. Öyküler ve rüyalar değerlidir, ama hafızadan korkulur; bu yüzden de her sabah bir tüy alıp bademciklerini gıdıklayarak midelerini bulandırırlar, böylece geçmişten "temizlerler" kendilerini, fiziksel bir unutma hareketidir bu.

Modern Batı'nın geçmiş duygusunun eşsizliği, anımsamak veya unutmak arasında yapılan basit bir ayrımdan değil, yaklaşımlardan oluşan karmaşık bir yapıdan kaynaklanır; sömürü ile bütünsellik, olgusal ile sembolik olan, maddi ile manevi olan, kârlı ile incelikli olan arasında yapılan ayrımdır bu. Hepsinin ötesinde, geçmişi ölmüş bir şey olarak görmeyi başaran, eşi benzeri bulunmaz bakışımızdadır bizi diğerlerinden ayıran. Geçmiş kesilip atılmıştır. Devamı yoktur. Ölü ve Satılık'tır. Diğer kültürler, geçmişin, şimdiyi sürekli çevrelemesine izin vermişlerdir, yaşam, ölümün kendisinin bile içine işler, yerin altında devam eder hayat, akışına.

Elmaslar Sonsuz'dur. Sonsuz geçmişten yapılmışlardır, doğanın hafızasıdır onlar; geçmişin sadakatini ve güzelliğini elmaslarla anlatır doğa. Petrol de geçmişin güzelliğini açıklar, oluşumu binlerce yıl sürer. Geçmişin yeri hep yeraltı olduğu için insanlar ailelerinin köklerini orada araştırır; defin işlemleri orada olur; anılar da gömülür; anlatısındaki şaşmaz sembolizmle, Diana'nın öyküsü de onun yeraltındaki ölümüyle sonlanır. Tarihçiler, tarihin derinliklerine inerek buradaki madenleri çıkartmaktan bahsederler. Bilinç*altınızda* geçmiş yaşamlarınızı araştırırken hipnoz *altında*sınızdır, hafızanın karanlık tabakalarını kazarsınız siz de. Kültür mirası turizmi, çıkar elde etmek için geçmişi *eşeler*.

Yeraltını rahatsız etmek de onaylanmama riskini almak demektir. Yalnız madenciler değil, bu yeraltı dünyasından çıkan ürünleri işleyen demirciler de birçok toplumda, coğrafi ve toplumsal olarak dışlanmışlardır; onlar "elalemin kirli işlerini" yapar ve bu yüzden de suçlanırlar. Batı Afrika'daki Dogon toplumunda demirciler, Şamanlarla birlikte, toplumun yalnız adamlarıdır. Birçok kültürde demirciler, kentin dışında yaşar. George Monibot, *No Man's Land* [Kimsenin Yaşamadığı Diyar] adlı eserinde Nkunono'yu, yani Kenya'daki Samburu Kabilesi'nin toplumdan soyutlanmış "iğrenilen demirci klanını" anlatır. Nkunono mensuplarının, Afrika'nın çeşitli yerlerindeki çoğu demirci gibi, kirlenmiş olduğu, kötü doğaüstü güçleri olduğu söylenir. Monbiot'nun

yorumlarına göre, arkeoloji çalışmaları sonucu bulunan kanıtlar, Avrupa'da da demircilerin, benzer şekilde fiziksel ve kültürel olarak toplumdan dışlanmış ve şeytanla bir tutulmuş olabileceğini göstermektedir. Demir Çağı'nda da demirhaneler, insan yerleşim yerlerinin dışında kurulmuş gibi gözükmektedir.

Mitlerde madencilik, mineral çıkartma ve maden işleme, kirli işler olarak görülürdü, bu yüzden de kindar demirci Hephaistos topaldır ve onunla alay edilir. Monbiot, Hephaistos ile Kuzey Avrupa'da Wayland'daki "trollerin* yetiştirdiği, sakat ve mahpus, tanrısal, ama kötü ruh" arasında paralellikler kurarak, ortaçağdaki cehennem düşüncesinin demirhanedeki demirciyi temsil ettiğini öne sürmüştür. (Disney öncesi folklorda da yerin altındaki işlerin bilinçaltında uyandırdığı kuşku, yedi cüce madenciyle yansıtılmaz mı? Diana mitinde de yedi cüce olan yedi paparazziye ne denmişti? Altın arayıcıları. Altın madencileri.)

Bugün mitlerin gerçeğe dönüştüğü bu supramitsel çağda, bu eski kuşkuların son derece yerinde olduğu doğrulanmıştır. Madenciler, (kelimenin doğrudan anlamıyla) yeraltındaki geçmişi, çıkarları için kazıyorlar. Botswana'da geriye kalan son San kabilelerinin bazıları, hatırlanamayacak kadar eski zamanlardan beri kendilerinin olan çöl arazisinden atılıyorlar. Ne için? Lüks turizm ve elmas madenciliği için. Tüm dünyada, yerlilerle yapılan ilk ve yıkıcı temaslar, genellikle altın ve gümüş madenleri için olmuştur. Amerikan madencilik şirketi AMAX'ı ele alalım. Batı Avustralya'daki Noonkanbah'tan, Aborijinler'in kutsal Goanna Dreaming'inden (esas mitsel denetleyici kertenkelenin evinden) uranyum çıkartıyorlar. Bulunduğu yerde uranyum, bölge insanları için bir yaşam kaynağıydı; toprağın enerjisini *djang* (başlatıcı güç) ile dünyaya verirdi, onu topraktan çekip almak toprağı cansız bırakırdı. (Çifte cansızlık, çünkü uranyum, nükleer santralların ölüm sanayisinde yakıt olarak kullanılıyor.) Bu *djang*, hem kutsal geçmiş hem de yaşamın gücü için kullanılır, hemen hemen tüm yerlilerde görülen bir inançtır bu: Kolombiya'daki U'wa halkı, topraklarını, petrolün "canlı" kıldığını söyler, damarlardaki kan gibidir o; petrolü çıkartmak, toprağı, bunun sonucunda da onları öldürmek olur. Bu kan damarları, Peabody kömür şirketi için de farklı şeyler ifade ediyor; Na-

* Eski İskandinav masallarında geçen, olağanüstü güçleri olan, kimi zaman dost, kimi zaman kötü, bazen cüce, bazen dev olarak tanımlanan, mağaralarda veya dağlarda, tepelerde yaşadığı söylenen varlıklar. (ç.n.)

vajo ve Hopiler için kutsal olan Black Mesa'da kömür çıkartan bu şirket, kendisine ait olmayan topraklarda, kendisine ait olmayan bir geçmişe eziyet ediyor. Kabilelerin sözcüsü olan Daniel Zapata, "Hopiler'in kehanet taşı aşağıda, kazmak istedikleri damarlardan birinin üzerindedir," diyor. "Biri gelip de Kral VIII. Henry'nin mezarını kazsa İngilizler nasıl hissederdi?" diye soruyor. "Neden hep bize oluyor bunlar?" Peki ya şirketin cevabı ne? Acımasızca kazmaya devam etmek. Umurumuzda değil, sizin de bir öneminiz yok.

Diana miti ise, o müthiş uygunluk özelliğiyle, Diana'nın başka türden bir madenciliğe karşı yürüttüğü bir kampanyayı da içerir, yani hayat veren toprağı, öldürücü bir silaha dönüştüren mayınlara karşı başlattığı kampanyayı. Dianabilia bir kültürel miras endüstrisine dönüşürken, bunu "kazarak" kazanç elde edenlere hakaret ediliyor, çıkarttıkları mallar satın alınırken bile (bu da modernliğin, madencilere yönelik şizofrenik tavrının bir göstergesi, fotoğrafları istiyorduk, ama altın madenini kazan paparazzilerden nefret ediyoruz). Kömürü istiyoruz, ama kültüre karşı büyük bir suç işlemekle suçluyoruz madencileri. U'waların uğrunda ölebilecekleri petrolü istiyoruz. Bunu bizim için çıkartanları da rahat rahat suçlayabiliyoruz.

Bu bana ait, diyor madenciler, bizim adımıza. Modernlik, yerin altındaki geçmişin, çıkartılacak bir kaynak olduğuna inanıyor, madencilik, kültür turizmi veya hipnozla zaman turizmi. Geçmiş, geçmiş olarak bir önem taşımıyor; doğanın tüm geçmişi için geçerli bu, ister yaşlı meşeler olsun, ister Goanna Dreaming'ler. Gerekçe mi? Çünkü geçmiş ölüdür.

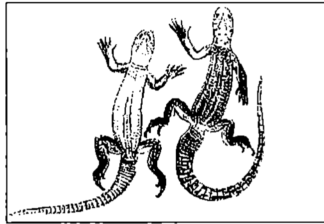
Diyor bazıları. Çok yaşa geçmiş diyor başkaları. Daniel Zapata'ya göre geçmiş, yaşam dolu. "En uzak geçmişten geliyor yaşam, her anlamda. Buradayken, tüm atalarım kuşatıyor beni. Hepimiz buradayız, sana bakıyoruz." Eski bir Çin şiiri de geçmişin canlı olduğuna dair benzer bir düşünce sunuyor:

Tatlıdır müzik
Kuşların şarkısıdır ağustos
Atalar dinler
Konuklarımızdır onlar

Bu, İrianlı Jayalar'ın iki kabilesi için de geçerlidir: Yani atalarına, yaşam döngüsü içinde bulundukları yerlerde sigara ve yiyecek sunan Da-

ni halkı ile törenlerinde yer alan atalarının kafataslarıyla kuşatılmış olarak yaşayan Azmat halkı için.

Tapınaklarını yeniden inşa etmekte olan Bhutalı Budistler, yaşayan geleneklere sahipler. Geçmiş ölü değildir. Avustralyalı Noonkanbah yerlileri, yaşayan geçmişi şöyle açıklar: "Kutsal goannalar, Rüya Zamanı'ndan beri yeraltında yaşarlar. Eğer delici, yerin altına girip de goannayı öldürürse, ölülerin ruhlarını da öldürecektir." Onlar için ölüler, rahatsız edilmedikçe ölü değildir, çünkü ölümden yine hayat doğar. Madencilik şirketleri ise, Batılı zalim alternatifi açıklıyor: Ölümden hayat değil, çıkar doğar. Kazmaları ellerinde...

IV
Fondip!
Haylaz geceler ve milenyum günleri

İnsanların hareketleri eğlence amaçlı olmamalıdır. Biz, eğlenmek için burada değiliz. Hiçbir yasada eğlenmekten bahsedilmiyor.

A. P. Herbert

Bir zamanlar, dünyanın neresinde olursanız olun, Deliler Bayramı, Haylazlık Geceleri ve Meydan Ateşi Geceleriyle neşelenirdi yılın döngüsü. Genellikle Bahar Bayramı'nda, yaz gündönümünde ve Cadılar Bayramı'nda yakılan şenlik ateşleri, çoğunlukla ekinlerin büyümesi ve hayvanların sağlıklı olması için yakılırdı. Brezilya karnavallarından, Asya'nın çeşitli yerlerindeki eski Sallanma Festivalleri'ne kadar ekinleri büyümeye teşvik etmek için tahterevalliler kullanılır; *Mardi Gras*'tan (ki "Şişman Salı" anlamına gelir) Hopi Kızılderilileri'nin festivallerine kadar büyük eğlence, binlerce yıl boyunca yıllık döngünün bir parçası oldu.

Japonya'da, geleneksel Namahage Yeni Yıl Festivali köylerde yoğun biçimde kutlanırdı, özellikle de kırsal kuzeydoğuda. Namahage,

maskeler takıp samanlara bürünerek hayvanlar gibi kükreyen erkeklerdir; bunlar kızları ve çocukları kovalar, yakalayınca çimdiklerdi. Onlardan çekinilmez, bilakis onlarla eğlenilirdi. Bu delikanlılar kapı kapı dolaşır, ev sakinlerinden *saki*, para ya da pirinç pastaları toplarlar, gün ilerledikçe iyice sarhoş olurlardı.

Almanya'nın Ren Nehri bölgesinde bir söz vardır: "Karnavalda çılgınlık yapmayan, yılın diğer günlerinde çılgın olur." Ren Nehri bölgesinde şarap, Bavyera'da ise bira su gibi akar; her yerde otoriteyle alay etmek, takma burunlar takıp süslü giysiler giymek için bir zaman vardır. Güneybatı Almanya'nın kırsal bölgelerinde, karnaval kutlamaları ve Hıristiyanlık öncesi festivaller arasında güçlü bağlar vardır. Rottweil'da, Tüy Johnny denen ve tüyler takılan bir bayram. Çan Salağı denen ve çanlar takılan bir bayram da vardır. Schuddig gününde ise isteyenler saçaklı giysiler giyip ahşap maskeler, salyangoz kabukları takarak önlerine çıkanın kafasına şişmiş domuz mesanesiyle vururlar.

Samuel Kinser, Amerikan tarzı karnavallar, New Orleans ve Mobile'daki *Mardi Gras*la ilgili şunları yazar:

> İnanılmaz bir katılım var, insanlar kendilerini boyuyor, kılık değiştiriyor veya soyunuyor... vücutlarını boyuyor, pullar, tüyler, yarım maskeler, çanlar ve deniz kabukları, kumaş parçaları, kurdeleler takıyor... çok hoş bir bayan kurbağa, üzerinde dar sarı giysiler, sarı bulaşık eldiveninden yapılma perdeli ayaklarıyla zıplayıp duruyor.

Sivri şapkalı soytarılar, vahşiler, travestiler ve her türden cinsel hareketlilik görülüyor. Polis bile oyuna katılmış durumda. Kinser, 1987 yılında New Orleans polisinin domuz burunları taktığından bahsediyor. (Metafor gerçeğe, hakaret olguya dönüşüyor: "Şuraya bakın! Domuzlar geliyor.") İşte Baküssaurus denen dinozorumsu dev gibi bir tak geliyor. Arkasında başka bir kocaman Baküs figürü var, koca boynuzu üzümle doldurulmuş.

Son New Orleans karnavalında, katılanların en yaşlılarından biri, gençliğinde gördüğü Kral Zulu figürünü anımsıyor: "Kralın kafasında yosunlar, boğa gibi boynuzlar vardı ve vücudu tavşan gibiydi. Bedeninde aşağı doğru indiğinizde başka başka hayvanlar görüyordunuz. Abi müthiş bir manzaraydı." Başka bir Zulu takında ise tek bir şey yazıyor: DAHA YÜKSEK SESLE.

Karnavallarla canlanan bir takvim, yılın akışına renklilik katar ve

toplumun, zaman konusunda edindiği deneyimleri biçimlendirir; tüm insan topluluklarının bir tür *boş* zamanı vardır, ister karnaval olsun bu, ister festival, çünkü şenlik zamanı olmadan fazla mantıklı, fazla akıllı uslu, fazla düzenli, fazla saate bağlıdır zaman. Karnaval ruhu ise tam tersi gibidir; haylaz zamandır, yaramaz zamandır, sarhoştur, mantıksızdır, her yer travesti dolar, pembe muzlarla geçer festival zamanı, uçuk, azgın ve genellikle bayağıdır.

Bir zamanlar İngiltere'de yüzlerce karnaval vardı: İçki kutsama günleri, yabani tavşanlı börek pişirme günleri, pasta ve bira törenleri, At Başlı Sopa günleri, Boynuz Dansı günleri... Pagan avlarıyla ilişkili olan bu kutlamalar, bereket törenlerinin sembolik çağrışımlarını içerirdi. Güzel Giyinme günleri, Horoz günleri (ya da "horozlara bir şeyler atılan" günler), Sadaka günleri, kilisenin "sınırlarını aşma" günleri, elma ağaçlarının altında âlemler, Cadılar Bayramı'nda ördek-elma oyunları... Yeni yılda veya Sadaka Toplama gününde (bu, İngiltere'nin doğusunda, Hasat Tanrısı'nın geleneksel olarak ev ev dolaşıp şarkı söyleyerek para toplayan bir grup insana önderlik ettiği gün) yakılan katran fıçılar renklendirirdi yılın geçişini. Bunların bazıları Hıristiyanlık öncesine aittir, bazıları ortaçağ veya sonrasına. Çoğu, bir şekilde kalmıştır (genellikle "sadece" bir çocuk oyunu olarak).

Somerset'te, ekim sonundaki Tatarcık Gecesi'nde çocuklar, büyük bir tür pancardan, tatarcıklar (fenerler) yapar ve kapı kapı dolaşıp mum veya para isterler. Bu, yıl içindeki haylazlık yapılan birçok geceden biridir, çocuklar neşe içinde oynarlar, dükkânların tabelalarını değiştirir, kapıları menteşelerinden çıkartırlar.

Bir mum ver bize, bir ışık ver bize
Vermezsen sonra patlatırlar ensene!

Diye tekrarlar çocuklar; eski bir tehdittir bu, sizinle ilgilenilmezse bir şaka yaparsınız. İskoçya'da Cadılar Bayramı'nda kılık değiştiren çocuklar, şöyle bir tekerleme söyler:

Almazsanız içeri bizi
Dağıtırız çenenizi

Lanark'taki Whuppity Scoorie, paganlardan kaldığına inanılan bir festivaldir. Bu festivalde, (New Orleans karnavalındaki DAHA YÜKSEK

SESLE'yi hatırlayın) olabildiğince çok ses çıkartılır, kötü ruhları korkutup ekinleri korumak için; sonraları bir çan sesiyle birlikte birbirlerine kâğıt toplar atan ve bozuk para için kapışan çocuklarca uygulanır olmuştur. Up-Helly-Aa, Shetland Adaları'nda bir festivaldir, kökeni Vikingler'e kadar uzanır. O zamanlarda, dokuz metrelik bir Viking gemisi modeli, bayrakları, armaları ve önünde bir ejderha kafasıyla fenerler ışığında suya indirilir, sonra fenerler gemiye atılırdı. Gemi, yanan bir gemide Valhalla'ya* giden ölmüş kahramanları temsil ederdi. Dorset'teki Abbotsbury'de kutlanan Çelenk Günü, uskumru mevsiminin başında, balıkçı gemilerini kutsamak için yapılan bir törendi. Bunun bin yıllık tarihinde, pagan kurban törenlerinin izleri görülebilir, ama artık bu, birçok diğer festival gibi, *sadece* bir çocuk oyunudur. (Uskumrunun neredeyse tamamen kökünün kazındığını düşünürseniz, pek de şaşırtıcı değildir bu.)

Leicestershire'daki Hallaton'da bir şişe tekmeleme günü vardır; bir zamanlar kiliseye gidenlerin yılda bir kere ayin sırasında ceviz kırdığı Kingston'daki Surrey'de Ceviz Kırma Pazarı kutlanır; birçok yerde de patates ekiminden sonra bir patates ve bira gecesi düzenlenirdi. Ufak Mısır, Bağıran Çömlek gibi hasat sonrası şölenleri kutlanırdı. Peynir yuvarlama günleri ve yumurta yuvarlama günleri vardır; Lancashire'daki Preston'da yumurta yarışı denir buna, Somerset'te ise yumurta eleme günü. Bu günde her çocuk, okula, üzerinde adı yazılı bir yumurtayla gider ve yumurtalar bir eleğe konup yalnız tek bir yumurta kalana dek yavaş yavaş sallanır, kazanan ödülü alır. Artık yalnızca bir çocuk oyunu, ama bir zamanlar bir bereket töreni olduğuna inanılıyor bunun.

Çocukların takviminde, festival gelenekleri genellikle gün ortasında durur; Yeni Yıl'da hediye alma verme öğle vakti biter, Bahar Bayramı kutlamaları da. 1 Nisan'da (buna İskoçya'da Huntigowk Günü denir), on ikiden sonra şaka yapılmaz. "Çocuklara yılın günleri gece yarısı değil de gün ortasında değişiyormuş gibi gelir sanki," der Iona ve Peter Opie, *The Lore and Language of Schoolchildren* [Okul Çocuklarında Bilgi ve Dil] adlı eserlerinde.

İlginçtir, pagan törenleri de, gece yarısının şenliğin doruğa erdiği an olduğunu vurgularcasına, gün ortasında başlar ve biter. Pek az yetişkin töreni bu geleneği korumaktadır: Bazı Avrupa ülkelerinde, kış ortası festivali Noel gecesinde kutlanır, ertesi gün değil. Geleneklerin

* Mitolojide, Odin'in, ölen kahramanların ruhlarını kabul ettiği salon. (ç.n.)

en sadık bekçileri olan çocukların, Hıristiyanlık öncesi bir festival saatini koruduğu söylenebilir.

Karnavallar (ve festivaller), zaman politikasının özel anlarıdır, çünkü normları tersine çevirir, kabul edilen hiyerarşileri altüst ederler. Derin bir yıkıcılık barındırırlar, mevcut güçler bu nedenle huzursuz olur onların varlığından. İngiltere'deki (zencilerin) Notting Hill Karnavalı'nı düşünün, (beyaz) polis, nasıl bir telaşla ve saldırganlıkla kontrol altına almıştı.

Sistem analizcileri ve diğerlerinin 2000 yılına verdikleri adla Y2K için politikacılar, bir milenyum festivali hazırlıyor; bu, zamanın son derece ideolojik ritmiyle ilişkili, oysa baştakiler, bunun politik olarak tarafsız olduğunu söylüyorlar. Hıristiyan Batı, her zaman olduğu gibi, dünyadaki zamanın bu olduğunu ve *tek* olduğunu söylüyor. Ama birden fazla zaman var. Örneğin 2000 yılı, Budist takvime göre 2544, Hicri takvime göre 1420, Yahudi takvimine göre ise 5760'tır. Tek bir 2000 yılı yoktur. Bu, 2000 yıllarından *sadece* biridir.

Toplumsal yaşamın karnaval ve festival ritimleri, Hıristiyanlık ve paganlık arasındaki o eski savaştan sınırlar çağına, günümüze dek politik, güç çatışmalarının yaşandığı bir alan olmuştur. Eski ve yeni bağnaz İngilizler, ellerini o küçük pis dilenciye, Karnaval'a uzatmaktan, onun terbiyesiz ağzını fenollü sabunla yıkayıp sessiz sessiz oturmasını, uslu olmazsa belasını bulmasını sağlamaktan büyük zevk almıştır hep. (Sırıtan Karnaval ise düşünülenden çok fazla belaya neden olabilir.)

Ama şu karnaval zamanı nedir? Festival zamanının ayırt edici özellikleri nelerdir? Genel olarak beş önemli özelliği vardır. Birincisi, neredeyse her zaman doğanın zamanına bağlıdır. İkincisi, tarihsel olmama özelliği taşır, kaydedilmiş geçmişteki belli olaylara bağlı değildir. Üçüncüsü, çalışma zamanını oyun zamanına çevirir ve sıradan toplumsal davranışları, alışıldık hareketleri değiştirir. Dördüncüsü, bedensel bir kabalıkla tanımlanır, geleneklerinde ve sembollerinde derin bir cinsellik yatar. Son olarak, bir insan topluluğunu ve belli bir yöreyi vurgular.

Festivallerin çoğu, tarım yılının ve doğanın mevsimlerini, bitkilerin yaşam-ölüm-yaşam döngülerini gösterir. Örneğin Cornwall'daki Padstow'da, Bahar Bayramı günü Obby Oss vardır, burada Oss dans eder, ölür, dirilir ve yine dans eder. Kışın bitişini, yazın gelişini gösteren festivaller vardır; mısırın yetiştiği her yerde, mısır ruhu için dön-

güsel (ve kurbanla ilişkili) doğa festivalleri bulunur. Tüm dünyada görülür bu; eski Çin'de, sayısız başka kültürde de, mahsulün, mevsim festivalleri olmadan alınamayacağına inanılırdı. New Mexico'lu Tewa halkına göre festivallerin ruhsal yönü, doğanın döngülerinin devamını garanti altına alır; bu yüzden de yaz gündönümü festivalinde örneğin güneşe gücünü kazandırmak için, tıpkı onun gittiği gibi doğudan batıya koşulan bir yarış gibi uygulamalar bulunur (yarış pisti de kartalların kanat tüyleriyle kutsanır).

Sıradan zaman tarihseldir, çizgisel olarak ilerler. Tarihsel olmayan festivaller, başlangıçları çok çok eskiye giden, neredeyse değişmeyen törenler ve zamanla ilgili her yıl tekrarlanan uygulamalarla durdurur zamanı. (Arkeologlar, Cadılar Bayramı'nın yani Keltler'deki Samhain festivalinin, en az beş bin yıldır kutlanmakta olduğunu söylerler.)

Festival zamanı, toplumsal düzeni dönüştürür, statükoyu, sınıf, cinsiyet ve roller açısından tersine çevirir. Karnaval zamanının topacının karmakarışık dönüşü, daha aşağı olduğu düşünülen sınıfların, hiyerarşiden ve üst sınıflardan intikamını alır. Modern bir ofisteki Noel partisinde patron palyaço olabilir, temizlikçi, müdüre arsızlık edebilir. Ortaçağ ve Tudor* zamanında karnavalları yönetenler, Kuralsızlığın Efendileri'ydi; normal yöneticiler ile soytarıların eşitlenmesini kontrol ederdi bu kişiler. (Şunu da söyleyeyim, kuralsızlık zamanları, mevcut düzen karşısında yalnızca sembolik bir normları yıkış hareketidir, çok katı bir şekilde sınırlanmış bu sürenin sonunda eski düzen, belki daha da sağlam bir biçimde yeniden kurulurdu.)

Alman Mittenwald'ında ise karnaval, Saçma Gün olarak bilinir. Bu karnavalda uygulanan geleneklerden biri, pazar yerine konan bir "yaşlı kadın değirmeni"dir. Bunun tepesine bırakılan yaşlı kadınlar, aşağıdan gençleşmiş olarak çıkarlar. Karnavalın tersine çevirme özelliğine uygun olarak bu, sembolik açıdan zamanın tersine çevrilmesidir. Orta Meksikalı Huichol Kızılderilileri içinse hac festivallerinde sıradan ilişkiler tersine çevrilir, yaşlılar çocuk gibi davranır, kadınlar ve erkekler rolleri değiştirir, duygular bile tersine döner; üzüntü, mutluluktur artık. Kuzey Amerikalı Hopi Kızılderilileri içinse festivaller, palyaçoların ortaya çıktığı zamanlardır; müstehcen, obur ve alaycıdır onlar; beklenen insan davranışlarının tam karşıtı davranışlarda bulunurlar. Avrupa palyaçolarıyla fiziksel benzerlikleri de dikkat çekicidir; kıvırcık peruk-

* VII. Henry ve onun soyundan gelen VIII. Henry, VI. Edward, I. Mary ve I. Elizabeth'in İngiltere'yi yönettiği dönem (1485-1603). (ç.n.)

lar ve iki uçlu soytarı şapkaları takar, ayakkabılarını ters giyip vücutlarını çizgi çizgi boyarlar.

Festivaller, tüm dünyada kabalıkla tanımlanır. Abartılı bir müstehcenlikle, karnavalların birçoğu güçlü cinsel bileşenler içerir; bereket törenlerinden kaldırma indirme oyunlarına, sallama, patlama her türden kalkmalara kadar gizli bir cinsellik. Örneğin at başlı sopanın pek kötü bir ünü vardır, tıpkı fallik Mayıs Direği* ve Yeşil Adamın Boynuzu gibi.

Festival zamanları, geleneksel olarak, toplulukları birleştirir, onları topraklarına bağlar. Her bölge, kendi festival ritmine uygun şarkıyı söyler, belli yerlere özgü aksanlarla "yerel dillerin zamanı"nı tanımlar. Bu yüzden bir bölgenin festival takvimi, komşusununkinden farklı olabilir. Festival zamanı, bölgenin yalnız fiziksel değil ekonomik coğrafyası hakkında da bilgi verir, toprağı kullanma ve toprağın işleme haklarını korur, özellikle (geçmişteki) bir dini bölge veya köyün "sınırlarını aşmak" gibi geleneklerle. Bu gelenekler ayrıntılarıyla incelenmeyi hak eder, çünkü tarihleri, bugün festival zamanına neler olduğunu açıklamak açısından çok yararlıdır.

1833'te *Gentleman's Magazine,* Lincolnshire'daki Scopwick'te, "dinsel bölgenin sınırlarını korumak için yapılan yürüyüşlerin" her yıl gerçekleştiğini ve "yürüyüşe katılan çocukların, çukurlu platformlarda tepe taklak durduklarını" anlatıyor. Bu, hafızaya destek olma yöntemi olarak görülüyormuş... Diğer bölgelerde ise çocuklar çaylara veya ısırgan otlarının üzerine "fırlatılır" veya atılırmış. St. Cuthbert Wells'te, çocuklar kırbaçlanır veya yol üzerinde "yarım peni için dövüştürülürmüş." Sıradan törenlerdi bunlar, üç nedenle böyleydi bu: Sıradan *insan*larla ilgiliydiler; sıradan *yer*lerde oluyorlardı ve sıradan *zamanı* gösteriyorlardı.

Sınırları aşma veya gösteri yapma, Bob Bushaway'in *By Rite: Custom, Ceremony and Community in England 1700-1880* [Törenle: 1700-1880 arası İngiltere'de Gelenek, Tören ve Cemaat] adlı eserinde dediği gibi, "Cemaate, dinsel bölgenin zihinsel haritasını hatırlatıyordu... ki bu da cemaatin kolektif hafızasıydı." Bu festivaller, toplumu geçmişine, toprağına ve bu toprak üzerindeki haklarına bağlar. Ama Bushaway'in de gösterdiği gibi bu alışkanlıklar kaybolmuştur ve bu-

* Bahar Bayramı'nda, dans edenlerin dans sırasında ellerinde tuttuğu, flamalarla donatılan direk. (ç.n.)

nun nedeni tektir: İngiltere'deki çitleme* hareketi. Sopwick'te bu yürüyüşler, "sınırların çizilmesinden sonra yapılmaz olmuştur." Oxfordshire'daki Otmoor'da ise sınırların çizilmesi 1815'te gerçekleşmiş, halkın hakları ve geleneklerine de böylece son verilmiştir. Buna karşı çıkılmamış değildir: Otmoor'da, çitleme hareketine duyulan düşmanlık bir isyana dönüşmüş, erkekler geceleyin toplanıp çitleri yıkmış, borazanlar çalmış. Gerçek karnaval ruhundaki tersine çevirmeye uygun olarak bir sürü erkek kadın kılığına girmiş. Galler'deki 1839 ve 1843-1844 Rebecca Ayaklanmaları'nda, tarım konusundaki hoşnutsuzluk nedeniyle ve yollardan geçiş ücreti alınmasını protesto etmek için erkekler kadın kıyafeti giyerek ayaklanmış; çağdaş düşünceye göre böyle yapmalarının nedeni, "başa çıkılamaz kadınlığın cinsel gücünü ele geçirme" isteğiydi. Başsız bir topluluktu bu, en azından bilinmiyordu başındakiler, onları destekleyen kitapçıkları yazan da anonim bir "Rebecca" idi. Erkeklere, tutuklanırlarsa, adlarının "Rebecca" olduğunu söylemeleri tembih edilmişti.

Çitleme hareketinden önce, halkın toprakla ilgili hasattan kalanları toplama, çalı çırpı toplama veya sadece erişim gibi hakları, güçlü bir biçimde destekleniyordu. Örneğin peynir yuvarlama törenleri, böyle hakları göstermek için festival zamanını kullanıyordu; kullanım hakkıyla birlikte festival de ortadan kalktı. Sturminster Marshall'daki Shapwick Bataklığı'nda, bir "Sillabub festivali" yapılırdı. "Ortak bir eğlenme günü"ydü bu, biri bir ineğin, öteki üç tanesinin sütünü getirirdi, bir başkası ise şarap. 1845'te çitlemeyle birlikte bu gelenek ortadan kalktı ve halka ait birçok başka festival de yasaklandı.

Çitlemelerden önce festivaller, sayısız vakayinamenin de gösterdiği gibi, son derece neşeli geçerdi; aşırı bir serbestliğin olduğu zamanlardı bunlar, sarhoş, azgın ve kaba saba zamanlar; yaz gündönümünde içilen biralardan, elma ağaçlarının altında yapılan âlemlere, sonbaharda yeni rekolte içkilerin içilmesinden, Bahar Bayramı'nda sevişmelere kadar uzanırdı bu zamanlar. Viktoryen orta sınıfı nefret ederdi bunlardan. Toprak, artık nasıl kelimenin doğrudan anlamıyla çitler arkasında ve sınırlanmış durumdaysa, karnaval zamanının ruhu da Viktoryen ahlâk anlayışı tarafından öyle sınırlanmıştı; içki yoktu, terbiyesizlik

* Çitleme hareketi [enclosure]: Avrupa'da ortak kullanıma açık çayır, otlak ve ekilebilir alanların bireysel mülkiyet altında, sınırları belli topraklar halinde birleştirilmesi ya da bölünmesi. İngiltere'de XII. yüzyılda başlayan çitleme özellikle 1450-1640 arasında hız kazandı. (y.h.n.)

yoktu, sevişme yoktu. Festivalin genel (gayet kaba) karakteri halka hızla yasaklanıyor ve ondan uzaklaştırılarak tatsız Viktoryen festivallerinin artığı olan mide bulandırıcı, sulandırılmış biçimiyle toprak sahibi orta sınıfa yöneliyordu. Bunun zayıf kalıntıları, bugünün Morris Dansçıları'nda* görülebilir. Kaba olan sterilize edilmişti. Müstehcen ve gürültülü şeylere izin yoktu. Yasalar ve çitleme ruhu, kaba olanın engin, sınırlanmamış, zincire vurulmamış, bağlanmamış taşkınlığını zaptetmeye çalıştı.

"Wrekin'deki tüm dostlara" diye başlar Shropshire'da, Wrekin Tepesi'yle ilgili bir kadeh tokuşturma sözü ve şöyle devam eder: "Şeytan düşmanlarımızın ayak parmaklarına taş yağdırsın ki topallayanlardan anlayalım o Allah'ın belalarını." Bir anlatıcı, mayısın ilk pazar günü kutlanan yıllık Wrekin festivali ile ilgili şu küçümseyici sözleri söyler: "Sık sık çeşitli sarhoşluk ve şehvet sahneleri sergilendi, son zamanlarda, gerektiği gibi, yargıçlar halkı kutlamalardan vazgeçirmeye çalışıyor ve festival, istendiği gibi, çürümeye mahkûm."

Her yerde sevişen, oynaşan, sarhoş herifler; gaz çıkarmalar, göbek şişlikleri, pis lekeler... kadınların muhtemelen erkeklerden daha yetkin olduğu konular; tüm bunlar, festival zamanının kaba yanı, yükselen orta sınıf tarafından yasaklandı. Bunun nedeni, iki anlamda kaba olmasıydı; kaba sabaydı, bu kesin, ayrıca halka, basit halka aitti bu. Olamazdı işte. Ukala Daniel Defoe, tüm o orta sınıf gösterişçiliğiyle, *A Tour Through the Whole Island of Great Britain* (1724-6) [Tüm Britanya Adası'nda bir Gezi] adlı eserinde, Charlton'daki Boynuz Panayırı ile ilgili şunları yazmıştır:

> ...ayaktakımı... tüm özgürlükleri ellerine alıyor ve kadınlar da özellikle arsızlar... sanki bu kendilerine tüm edepsizlik ve şımarıklık hakkını verdikleri bir gün; bunların ne kulağını çeken var, ne de böyle davranışların başka bir zamanda olsa hak edeceği kınama... Halkın adaletine, bunun tüm ölçülü insanlar için rahatsız edici bir sorun olduğunu ve bastırılması gerektiğini bildirmek isterim.

Çok az festival Bahar Bayramı veya Beltane'den** daha gösterişli bir kabalık taşır. Onaylamayan kilisenin sömürgeleştir(e)mediği bir pagan

* Çoğu kez küçük çıngıraklar takılmış özel giysiler giyen erkekler tarafından oynanan eski bir İngiliz köy dansı. (ç.n.)

** Ateşlerin yakıldığı, çeşitli saflaşma törenlerinin uygulandığı, genellikle 1 Mayıs'ta kutlanan bir Kelt festivali. (ç.n.)

festivalidir bu; cinsel serbestliğin çiğ kokusunu korumaktadır ve halkçı temelleri çekicidir (sosyalist hareket için seçilmiş olmasının nedeni de budur). Delikanlılar ve genç kızlar, donsuz monsuz, koruluklara giderler. Mayıs direkleri misali bir ağaç bulmak, mayısın yoğun, görkemli sevişmelerine tüm doğayla birlikte katılmak için. (Mayıs sevişmeleri haziran düğünleriyle biter; haziran dolunayına "ballı içki" ayı, yani "*bal*ayı" denir.) Beltane, büyük ateşlerle, Mayıs Lordu ve Kraliçesi (ortaçağda genellikle kadın kılığına girmiş bir adam olurdu bu) ve bahar, Yeşil Adam (Vahşi Adam veya Yeşilli Jack) ile kişileştirilirdi. Yapraklar giyer, büyük bir boynuz taşırdı (ki bu bile yeter). Mayıs Direği, toprak *ana*ya dikilmiş olan o fallik direk, bu erotik günün anahtar sembolüydü.

Püritenler geldi sonra, cinselliğin keskin kokusunu aldılar ve Mayıs Direği'ni "o kokuşmuş put" diyerek yerdiler. 1644'te ise Long Parliament* tüm mayıs direklerini yasakladı. Karnavalın toplumsal açıdan tersliği kışkırtan yanına da karşı çıktılar; püritenler için statükoya karşı çıkmak da sevişmek kadar iğrençti. İngiltere'nin en ünlü Mayıs Direği, Restorasyon'dan sonra 1661'de Londra'da Strand'e dikildi; boyu, otuz dokuz metreydi ve flamalarla, çiçeklerle donatılmıştı. Elli yıl boyunca insanlara coşku dolu bir mutluluk verdi. Ama Isaac Newton son verdi bu mutluluğa. 1717'de Mayıs Direği'ni satın aldı ve gecenin karanlığını delecek bir teleskop için direk olarak kullanmaya başladı. XIX. yüzyılda, Viktorya dönemi halkı, Bahar Bayramı'nı çocuklaştırdı ve onu, tüm şeylerdeki masumiyeti vurgulayacak bir çocuk festivaline çevirdi.

Ama Beltane festivali ve karnaval ruhu sağlamdır. Püritenler ve politikacılar bunu istesin veya istemesin, toprağın kendisinden çıkarak patlar. Kırsal kesimlerde, Beltane'in hâlâ kutlandığını görebilirsiniz, Yeşil Adam, yanlış cinsel davranışlar, Mayıs Direkleri, Salaklar, her şey tamdır. Çağın en fantastik Beltane pagan törenleri belki de doğrudan hareket yerlerinde olmaktadır; örneğin Exeter yakınlarındaki Fairmile'da, bir yol protestosunda, dev bir ateş yakılmış, ateş üzerinden atlamalar, ateş yutmalar, gaydalar ve davullar eşliğinde gerçekleşmiştir. Beltane, protestocuların eğlence sevgisi ve püritenliğe duyduğu nefrete, doğal pagan sempatisi ve politikasına, doğrudan hareket politikasının, çitleme karşıtı hareketin kendisi oluşuna uygundur.

1999 senesinde kutlanan Bahar Bayramı'nda "Bahar Bayramı'nı

* Cromwell'ın 3 Kasım 1640'ta kurup 1653'te dağıttığı meclis. (ç.n.)

Geri İstiyoruz" diyen bir manifesto dağıtıldı; bir grubun Londra Kulesi'nden attığı bir broşürdü bu, Bahar Bayramı'nı "Ezilenler Karnavalı", halkın tatili olarak tanımlıyordu. Broşür, kilisenin, pagan Bahar Bayramı'nı bastırmasını, 1 Mayıs 1886'da tüm Amerika'da gerçekleşen genel greve (sekiz saatlik iş günü için yapılmıştı bu) bağlıyordu: Hem artan çalışma saatlerinin insanların zamanı üzerindeki kötü etkisini, hem de Bahar Bayramı kutlamalarının engellenmesini yeriyordu. *Kuleye!*

Bu Toprak Bizim Kampanyası'ndaki büyük arazi sınır ihlalleri sırasında karnaval zamanının ruhu kullanılmıştır (gaydalar, klaksonlar, davullar getirin, eğlence getirin) sınırları aşmak için. Çoğu çılgınca ve karnavallara yakışır biçimde giyinmiş pek çok insan, ortak arazi için ortak kullanım hakkı istiyor, arazide oynamak için, karnaval zamanının politik kullanımını da beraberlerinde götürüyorlardı. Protesto alanları, yol yapımı ya da havaalanı pisti inşaat alanları olarak seçilmişti; Glasgow'dan Twyford Down'a, Newbury'den Manchester'a ortak arazinin, arazi geliştirme şirketlerince ele geçirilip çitlendiği her yere uzanıyordu. Karnavalı, eğlenirkenki o tükenmez ciddiyetiyle kullanarak, Manchester Havaalanı'nın uçak pisti olması düşünülen araziyi kuşatan teller ve kapılar sökülüp atıldı, her gece sarhoşların akınlarıyla, klaksonlar çalan, etekler giyen "öndersiz adamlar"ca. Bunların bazıları da şu pembe tafta etekli adamlardandı, bugünün *Rebecca*ları onlar.

Hıristiyanlık, elinden geldiğince yok etti pagan festivallerini, yok edemediklerini de kendi içinde eritmeye çalıştı. İkisini de yapamamışsa karnavalın yapısını değiştirmeye kalktı. Karnaval zamanı, politik veya dinsel iktidar yapılarını tersine çevirirdi, kilisenin festivalleriyse onları abarttı. Karnaval zamanı temellerini doğadan alırdı, ortak arazi ve ortak zamanı arayışın bir ifadesiydi; Hıristiyanlık, ayinsel olanla doğayı birbirinden ayırdı ve festivalleri iç mekânlara taşıdı, kiliseye kapattı. Hıristiyanlık, festival zamanının biçimini değiştirdi; festival zamanının tarihsel olmayan, periyodik ve tekrarlanan doğasının, tüm dünyadaki bitki tanrı ve tanrıçalarının, zamanı *şimdi* yeniden canlandıran ölüm ve diriliş çemberlerinin yerini, kilise festivallerinin yeniden canlandırma değil, *geçmişteki* tekrarlanamaz bir olayın anımsanması olan festivalleri aldı: İsa'nın ölüm ve diriliş miti "eşsiz ve tarihsel"dir, şimdide değil, "Vali Pilatus'un zamanında" gerçekleşmiştir.

Karnaval zamanı düpedüz kabayken, Hıristiyanlar, erotik olanla ilişkili her şeyi reddeder. Kilisenin, doğru bir saptamayla, cinsel güç simgesi olduğunu anladığı Yeşil Adam'ın yaprakları, sonradan şehvet düşkünlerini bekleyen korkunç acıların işareti olarak yorumlandı. IV. yüzyıldan itibaren kilise, dansı yasaklamaya çalıştı; Hıristiyan mucize oyunlarında, Şeytan bir dansçıydı; Hıristiyanlar, tüm dünyada misyonerlik adına yaptıkları yağmalar sırasında dansı da yasakladılar. Festivallerdeki eğlence, törpülene törpülene İncil kâğıdı kadar incelmiştir.

İngilizlerin karnaval geçmişlerini öğrenmelerinin Shakespeare ile gerçekleştiği söylenebilir: Kek ve birayla geçen günler, köylü geleneğinde zamanın kırsal dokusu, zor beğenir değil, dünyevi olan yapısı, arkadaşcanlılığı... tıkınan sarhoşlar, salaklar, soytarılar ve palyaçolar... Sonra püritenler geldi. Shakespeare köylülere festival ruhunu zehir eden bu şehirli tüccarlardan nefret ederdi; onlar, daha Shakespeare hayattayken tiyatroların renkli özgürlüğüne son veren, ölümünden sonra da onları toptan kapatan siyah beyaz işadamlarıydı. "DAHA YÜKSEK SESLE" diye bağırır karnaval; püritenlik ise "sessiz ol" diye fısıldar. Shakespeare'in ölümünden otuz yıl kadar sonra püritenler, balad söyleyenleri tutuklattı, orgları, utları, keman ve flütleri yok etti, karnaval zamanının neşeli ve gürültücü dansını her fırsatta yasakladı.

XVI. yüzyıldan önce cemaatlerin ritmi, belli panayırlar ve pazarlara bağlıydı; haftanın ritmi pek o kadar önemli değildi. Yavaş yavaş değişti bu, püritenler, toplumsal takvimi yasaklayarak haftanın ritmini yaydılar, zamanın mevsimsel salınımlarını durdurarak altı günlük çalışmayı bir günlük duanın izlediği mekanik bir rutin oturttular. Yasakladıkları festivallerin çoğu doğa temelliydi; püritenlerin zamanıysa *şehir* zamanıydı: Köşeli, kaldırımlı, üniformalı, gri. Tarihçi Keith Thomas'a göre püritenlerin haftası, "Nitelik açısından homojen olduğu gibi zamanın heterojenliği ve düzensizliğine yönelik ilksel hissin de karşısında olan modern zaman fikrinin toplumsal kabulünde büyük bir adım"dır.

Sebt* gününün tarihi, daha başından beri politiktir; erken dönem Hıristiyan kilisesinin yaptığı ilk işlerden biri, Sebt günü olarak, Musevilerin cumartesi günü yerine pazarı belirlemek olmuştur. Eviatar Zerubavel'e göre, Muhammet de Müslüman Sebt'i olarak cuma gününü, Musevilerin cumartesi ve Hıristiyanların pazar gününden farklı olsun diye seçmiştir.

* Musevilerce cumartesileri, Hıristiyanlarca pazarları uygulanan kutsal dinlenme günü. (ç.n.)

Haftanın yedi günlük ritminin, doğada bir karşılığı yoktu elbette (Sebt ritmi, insan yapısıdır). Doğayı genel bir açıdan "dişi" olarak görürsek, üç büyük ataerkil dinin –Hıristiyanlık, Musevilik ve İslam'ın– bu doğa dışı ve dişil olmayan ritmi kabul etmiş olması şaşırtıcı değildir.

Ya bugün? Festivaller nasıl? Belli festivaller, özellikle mekânla ilişkili olanlar, gelişiyor; mesela Londra'daki Thames Festivali. Ama karnaval *zamanı*, vakti daha çok nakte çevirmek için işyerlerinin pazar ve tatil günlerinde de açılmasıyla tehdit altında. İngiltere'de, resmi tatiller para ile ilgili bir terimle anılıyor: Bunlara İngilizce'de "bank holidays" yani *banka* tatilleri deniyor. Bugün çağdaş püritenler gibi, büyük iş yerleri yıllık festival döngüsünü düz bir çizgiye çeviriyor; yıla kavisler veren festivaller giderek azalıyor; süpermarket zamanının bayağı aynılığı asfaltlıyor festivalleri. Dükkânlar gündönümlerinde de açılıyor, paskalyada da; 1 Mayıs Bahar Bayramı bir işgünü, Cadılar Bayramı'nda ölülerin bilgece bir şekilde yeniden anımsanması ise *yalnızca* çocuklar için; hiçbir iş buna saygı göstermek için kesilmez.

Japonya, son yetmiş yıldır modernleşmekte olduğundan, hükümetin çeşitli düzeylerindeki kişiler, geleneksel, kırsal festivalleri yarı çocukça, yarı barbarca feodal artıklar olmakla suçladılar. İngiltere'de de ekonomik başarıya yönelik olarak, Japon tarzı bir püritenlik, yerel festivalleri azaltmaya çabalıyor. İlk dönem Hıristiyan kilisesi gibi, Japon resmi görevlileri de kırsal festivalleri geri kalmışlıkla suçluyor, ortadan kaldıramadıklarını da turistik malzeme olarak sindiriyor. Festival geleneklerinin bu kadar çoğunu böylesine büyük bir verimlilikle yitiren pek az ülke vardır. Namahage festivali neredeyse hiç kutlanmıyor bugün.

Tüm yıl dümdüz seyreden iş zamanını modern "tatil zamanı" böler. Bu, toplumsal ritimler hakkında çok şey söyleyen bir örnektir: Bugün insanlar, çekirdek tatillere çıkıyorlar, bir aile, bir çift, en fazla küçük bir arkadaş grubu özel bir boş zamanda kaçıyorlar, kendilerine ait bir zaman için, bir oyun vakti için. Bir anlamda bu tatiller, festival zamanının yerini alıyor, çalışılmayan mutlu günler olmak açısından böyle bu, ama çok önemli bir fark var: Geleneksel festivallerde, tüm bir köy ya da cemaat boş vakitlerini birlikte geçirir, cemaat hissi artar. Bugünün çekirdek tatilleriyse cemaat ruhunu ve karnavalın ortak zamanını koparıp atıyor.

Ama sıradan olmayanın bir göstergesi olarak, çalışmama zamanı güçlü bir şekilde büyüyor: "Resmi geçit zamanı." Valinin Halka Seslenişi'nde görüyorsunuz bunu, Renkler Geçidi'nde, Kraliçe'nin Meclisi Açışı'nda, derneklerde görüyorsunuz, Kraliyet Düğünleri'nde, Şerif Seçimi'nde. Diğer festivallere bir değer verilmez, önemsenmez, onlar modernliğin takviminden atılır; öte yandan bu gelenekler için böylesine büyük paralar harcanması, çoğunda devlet gösterişi olması ve ayrıntılara, savurganlığa yol açacak derecede önem verilmesi (Charles ve Diana'nın düğününde kraliyet atlarına, pisliklerinin renginin sarı ile bej arası bir renkte olması için bir hafta boyunca hap verilmişti) son derece açıklayıcıdır.

Benimle, Kraliçenin Meclisi Açışı'na gelin. Ama biz çağrılmamış sıradan insanlarız; içeri giremeyiz, tören yeri bize kapalı. Girişte durup kalabalığı dizginleyen demirlere yaslanalım, sigaramızı yakıp başlayalım seyretmeye. İleri gelenler, oturaklı üniformaları içinde yavaş, baston yutmuş gibi yürüyüp geçiyorlar. İşte, durağan bir tablo: Orada, devleti temsil eden kılıç ve asalet göstergesi olan miğfer. Teşrifatçılar, hanedan armalı cüppeleri içinde bekliyor. Bir prenses geliyor ve herkes saygı duruşuna geçiyor. Kraliçe Betty donuk görkemiyle, baş döndürücü beyaz gümüşi elbisesiyle ışıltılar saçarak salonu geçerken, herkes ayakta. ("Kesin şamatayı. Sizden iyi olanlara saygı duyun," diyor bir polis demir parmaklıkların orada. "Peki ama bi ateş ver abi. Sigaram bitti.") Asiller. Lordlar. Büyükelçiler. Yargıçlar. Mevki sahipleri. Piskoposlar. Hepsi mevcut. (İnsanlar? I-ıh, siz ve ben oluyoruz bu, sıradanlar. Bu pompiskopalyen törenin etrafı çitlenmiş, tıpkı halkı ortak araziden dışarı atan çitler gibi.)

Ama bu bir festival falan değil; öncelikle sarhoş kimse yok. Resmi geçit bu, karnaval zamanı ve festivalin düşmanı. Festival, insanların katılımını ister; bu geçitler ise insanların bölünmesini. Karnaval zamanı, hiyerarşiyi tersine çevirir, iktidar sahibi kişilerle alay eder; resmi geçit zamanı ise hiyerarşiyi ve toplum içindeki güçleri abartır, soyun kölesidir, o armalı cüppeler de şaha kalkmış snopluktur. Resmi geçitler yetişkinler içindir; karnaval zamanı ise hızla *sadece* çocuk oyunu olmaya doğru gitmektedir. (Bunun gerçek anlamı, çocukların, eğlence ve oyuna gösterdikleri büyük saygıyla, aslında en zengin, en eski geleneklerimizi uyguladığıdır.)

Resmi geçitler, her şeyin tepe taklak olduğu karnavallardan farklı olarak, baştan sona planlanmıştır; tüm o politik baskıcıklarıyla, Lond-

ra kökenlidir bunlar, Londralıların hâlâ taşra diye burun kıvırdıkları yerlerle ilgileri yoktur. Bu resmi geçitlerin tarihi, ilk şehirlerin kuruluşuyla, ortaçağdaki birleşik şehirlerde bulunan loncalarla ilişkilidir; oysa festival, bin yıllık geleneğiyle, kıra ait ve doğa temellidir. Festivaller tarihsel değildir, resmi geçitler ise tarihi canlı tutar; bunlar tarihselci Hıristiyanlık'la bir elmanın iki yarısı gibidirler: İkisi de ötekini, hiyerarşiği, ataerkil ve erotik olmayanı yansıtır.

Karnaval dans demektir, canlı hareketlerdir, hızla patlayan canlılıktır; resmi geçitlerde ise hareketler yavaş, cansız ve donuktur, görkemli bir ilerleyiş vardır, uşaklar ve nedimeler kenarda beklerler. Kimse dans etmez bu resmi geçitlerde. Festivallerdeyse kimse durmaz. Resmi geçitler, kendiliğinden ve anlık olandan tiksinir, rastlantıyı yasaklar. Herkes Kraliçe Betty için kalkar ayağa, terbiyesiz bir karı değildir o, saygısızca sözlere meydan bırakmayacak şatafatlı bir törenle taç giymiştir. "Kıçına girsin" diyor geleneksel Bahar Bayramı dansçılarından biri, Betty veya Betsy, kadın kılığında bir erkek, travesti bir bereket sembolü (Kraliçe Betty'nin antitezi), bu sırada bir at başlı sopa ile sopanın ucuna takılmış bir balon taşıyan Soytarı, nezaketin arka taraflarını dürtüyor kabaca. Herkes Ayağa! Basalım sarayı!

Festivaller bugün başka ne şekilde sürdürüyor varlığını? 1997 sonbaharında, Asda süpermarketinde, cemaat, Tanrı'ya ve Asda'ya, "verdiği nimetler için" teşekkür etti süpermarketin sebze-meyve reyonunda Hasat Festivali'ni kutlarken. Noel'de ise başka bir dini hizmet verdiler: Bir Noel ayini. Bu işe Canterbury Başpiskoposu da bulaştı ve ayinde şöyle dedi: "Noel ayini sırasında *Göklerdeki Tanrıya Hürmetle* yazan bir işaret gördüm." Bu işareti High Street'teki Asda'da görmüştür her nasılsa.

Neler oluyor? Festivalleri, doğanın vahşi zamanından olabildiğince uzağa sürükleyerek ticarete girmek, Protestan kilisesinin tarihi ile büyük bir uyum gösteriyor. Tanrı için bu kadar, peki ya Asda? Hasat zamanının en büyük özelliği belirli ve özel oluşudur; (şubatta hasat olmaz), oysa süpermarket zamanının tüm özelliği belirli olmayışıdır, şubat eylüle karışır, mayıs ikisine de benzer, mevsime özgü hava olmadığı gibi, mevsime özgü ürün diye de bir şey yoktur. Dahası, nasıl süpermarketler besin çeşitliliğini azaltıyorsa (bir zamanlar yüzlerce çeşit elma vardı, şimdi ise Leziz Golden muhteşem saltanatını sürüyor), böylece modernliğin süpermarket zamanının tüm düşünce yapısı, bir zamanlar çok çeşitli olan festivalleri, tek ve büyük bir olaya indirgemeye

yönelir; Noel, Festivallerin Leziz Altını. Raflarda ne Patates Gecesi'ne yer var, ne Sivrisinek Gecesi'ne, ne Up-Helly-Aa'ya, ne de Beltane'e.

Bu nedenle Noel, hiçbir festivalin tek başına kolay kolay altından kalkamayacağı bir yük taşıyor omuzlarında; böyle doğuyor Noel stresi; çok uzun süre beklendiği için, çok fazla hayal kırıklığına yol açıyor. Aileyle fazla ilişkili oluşu da ailesi olan birçok kişi için klostrofobik, "aşırı sınırlı" bir zavallılık durumuna yol açıyor; ailesi olmayanlar içinse durum herhalde daha da beter. Noel bir zamanlar, tüm o içkili eğlenceler, birlikte söylenen şarkılar ve yerel şölenlerle; aile değil, cemaat temelli bir festivaldi. Evde kutlanan bir festivale dönüşümü, cemaat festivallerine büyük zarar veren Viktorya döneminin altın çağında oldu. *Illustrated London News*'un bir sayısının, bu dönemi yansıtan ünlü kapağında, Kraliçe Victoria, Prens Albert ve çocukları, gayet uygun bir biçimde, içeride oturmaktadır; *çitlenmiş* vaziyette.

Peki ya Yeni Yıl?

Yeni Yıl Gecesi, gece yarısı, bir bitişten sonra, bir başlangıçtan önceki zamandır, bir eşiktir, zamanın, iki yıl arasındaki tuhaf duraksamasıdır. Noel ve Yeni Yıl süslerinin çoğunun eşiklere yönelik olması sembolik anlamlar taşır; Noel çelengi kapıya asılır, çobanpüskülü ve ökseotu ise kapıların, pencerelerin üst söveleri içindir.

Roma'da, eşiklerin tanrısı Janus, Yeni Yıl tanrısıydı; ocak ayı [January] adını ondan almıştır. Farkında olunmadan bugüne dek gelmiştir Janus; onun, biri öne, diğeri arkaya bakan iki yüzü, iki Yeni Yıl geleneğinde yansıtılmaktadır; "Eski Güzel Günler" diye şarkılar söylerken geçmişe bakılır, ama Yeni Yıl kararları verilirken, gözler ileri dönüktür bu belirsiz anda. Ovidius, hava, ateş, su ve toprak elementleri şekilsiz bir yığınken, Janus'un Kaos olarak adlandırıldığını anlatır. Onlar ayrıldığında, Kaos, Janus'a dönüşür, iki yüzü, kökenindeki kargaşayı temsil eder.

Yeni Yıl Gecesi'nde eşikte duran "ilk ayak basan" figürü, sessizce gelen karanlık bir yabancıya dair geleneksel düşünceyle ilişkilidir. Tamamen gelecek zamanın kişileştirilmesidir bu; esnek bir belirsizlik taşıyan bir figürün bilinmez, duyulmaz gelişidir; size ihanet de edebilir o, dostunuz da olabilir, celladınızdır o belki, belki de sizi şaşırtacaktır ya da arkadaşınızdır sadece. Belirsizliğin ardına gizlenen zaman, felaket de getirebilir, fırsat da; kesin olan tek şey değişim getireceğidir.

Değişim hissi, Yeni Yıl fikri için gereklidir, çünkü o anda zaman, bir kavşakta, bir dönüm noktasındadır ve bu ayrılma noktalarında da-

ha kolay başarılır değişim. Janus, elbette dönüm noktalarının tanrısıdır. Yeni Yıl, kararlılığı, takvimdeki dönüm noktasını, sembolik değişimi alır ve gerçek değişim için bir yer olarak kullanır. Dinler tarihçisi Mircea Eliade'a göre birçok eski toplulukta, yeni bir yıl, önceki yılın iptalini ve onun kirlettiklerini "saflaştırma" olanağını temsil eder. Tibet'te, yeni yılın ilk gününde yeni kıyafetler giymek bir gelenektir. Bugün, büyük yeni yıl 2000 ile, pis, suçlu, kirletilmiş bir *fin de siecle*'cilik yerini, saflığa duyulan, yeni yeni açıklanan bir ihtiyaca bırakıyor; toplumu yorumlayan birçok kişi, yeni bir ahlâktan, yeni bir saflıktan, yeni bir başlangıç yapmaktan bahsediyor.

Bir karar vermek, "yeni bir yaprak çevirmek"tir ve gelenekle doğa iç içedir bu noktada; hem mecazi yeni yapraklar hem de kelimenin doğrudan anlamıyla, doğanın yeni yaprakları. Kışın ölü zamanında doğanın enerjisi depolanır, ama serbest bırakılmaz. Yeni Yıl festivali de kısmen, simyaya dair eski bir anı olarak algılanabilir; şampanya şişesinde depolanmış enerjinin tıpası çıkartılır ve köpüklerle fışkıran baloncuklar, baharın tohumlarda saklı enerjisini serbest bırakır. Paganlık devam eder, *pentimento*.* Ökseotu, beyaz dutları güneş tanrısının menisi olarak gören Kelt rahipleri için kutsaldı. Hıristiyanlık ise, cinselliğe karşı her zaman beslediği nefretle, ökseotuna dudak büker.

Kış gündönümü festivali, hep serbest kalmayla, ipinden kurtulan cesur bir rahatlıkla tanımlanmıştır. Ortaçağda, Kuralsızlığın Efendileri, Noel'de on iki gün boyunca toplumu, gündelik sınırlamalarından kurtarırdı. Shakespeare, *Twelfth Night* [On İkinci Gece] (on ikinci gece, yeni yılın ilk günüdür) adlı eserinde, başıboş karnaval ruhu ile gezer. Eski Roma'da (Kronos veya sıradan zaman ile ilişkili olan) Satürn heykeli yıl boyu zincire vurulur, elleri yünden iplerle bağlanırdı, ama Yeni Yıl'da bu bağlar çözülür ve yıllık sembolik özgürlük başlardı. Böylece zaman serbest bırakılmış olurdu. Romalılar, Yeni Yıl'a Saturnalia derlerdi, onun onuruna heykel serbest kaldığında da büyük bir toplumsal özgürleşme yaşanırdı; Romalılar, o gün toplumsal işlerden, mahkeme ve okullardan kurtulur, hizmetkârlar da karnavalın getirdiği özgürlükle ödüllendirilir, hizmetten muaf tutulurdu. (Özgürlük dedim de, Hıristiyanlığın reklam malzemesi olmasına öfkelenen Hıristiyan Özgürlük Cephesi –evet, böyle bir şey var– Manchester'da, kamusal bir Noel ağacının tepesinden Renault logosunu indirip yerine bir yıldız

* Yağlıboya bir resimde, ressamın, üstünü boyayla örterek yok ettiği bir bölüm ya da ayrıntının sonraki yıllarda belirmesi. (ç.n.)

koydu, Hıristiyanlık ruhunu özgür bırakmak için.)

Bir yıl ve bir gün, insan bedeninin anladığı bir süredir; bir yıl ve bir günde, tüm doğal döngü biter ve yeni baştan başlar. "Bir yıl ve bir gün", çeşitli zorunluluklardan kurtulunan geleneksel bir serbestlik anıdır (yine o laf): Bir pagan düğününün bağlayıcılığı bu kadardır, işçiler bu kadar süreyle kiralanır pazarlarda, cinayet suçlaması bu süreden sonra getirilebilir, geleneklere göre, bir lanetin süresi de bu kadardır. Yıllık sürelerde insancıl bir şey vardır; *sonsuz* zalim olabilir ve bitişler, sınırsız bir merhamet getirebilir. Kuzey Amerikalı Mikmaklar gibi bazı topluluklar, biri öldükten bir yıl sonra bir şölen verir; bunun yapılmasının nedeni, biraz da yastakileri serbest kılmak, yas yılını bitirmektir.

Ruhsal bakımdan, serbest bırakmak, eski günahların silinmesi ve bağışlama dolu bir merhamet anlamına gelir. Museviler, yeni yıllarında, ötekilerce bağışlanmaya çalışırlar. Katoliklik, takvim yılının bitiminden önce, Tanrı'dan bağışlanmayı dilemenin önemini vurgular. Bugünün psikodinamik törenlerinde, bir Yeni Yıl, öğrenilmiş tepkilerden ve alışıldık davranış kalıplarından kurtulma, bir kendini affetme şansı sunar. Üç örnekte de ancak yeni bir başlangıca izin varsa, yeni bir yılın eşiği, geçmişten kurtulma yeri olacaksa, bağışlanmaya çabalamaya değer.

Ama sembolik olarak, bu serbest kalma yeri de risklidir. Bir kavşak, hem en büyük özgürlüğün, hem de en büyük endişenin bulunduğu yerdir. Romalılar için de kavşaklar müphemdi. Kavşak, hem bir fırsat yeri, hem de intihar edenler ve suçluların gömüldüğü yerdir; hem talih hem de talihsizlik buradadır, gidiş ve dönüş arasında bir yerdir, iki yıl arasında bir moladır. Benzer şekilde Yeni Yıl'da gece yarısında da zaman, bir dönemeçtedir, bir yıl bitmiş, diğeriyse henüz başlamamıştır. (Ne tesadüftür ki başlangıç ve bitişlerin, gidiş ve dönüşlerin de tanrısıydı Janus.) Krizler kavşaklarda belirir. Çincede *kriz*i karşılayan kelime, hem "tehlike" hem de "fırsat" anlamındadır. Yeni Yıl'ın kalbinde de tam olarak bu vardır. İngilizcede fırsat anlamına gelen "opportunity" kelimesi de eşikler ve girişlerle ilgili bir kelimeden, Latincede kapı ve liman anlamına gelen *portus*tan gelir. (Bilin bakalım liman tanrısı kim? Janus. Kapının Latincesi de Janus'tan türemiş olan *ianua*dır.)

Başlangıçlar ve sonlar arasında bumerang gibi bir ilişki vardır: Yani bir başlangıç, kendi sonunu döndürüp yine kendisine getirecek gizli bir enerji taşır. Ama bir bitişte buna benzer bir enerji bulunmaz. Bir sonun, başlangıcı taşıması hiç de kaçınılmaz değildir. Bu yüzden yılın

sonunun, zamanın devam edip etmeyeceğine dair bilinçsiz bir endişeye yol açtığı, eski yılın ölümündeki uyanık kalmanın, geleceğin, narin Anka Kuşu'nun küllerinden doğup doğmayacağına dair korkulu bir bekleyiş olduğu söylenebilir. İnsan ruhunu korku ve merakla karışık bir saygıyla dolu ve yalnız bir halde bırakabilecek bir boşluktur bu. El ele tutuşma geleneği, rahatlamayı sağlar; yeni yılı eskisinin elini tutmaya, zamanı tutup, Janus'un eşiğinden çekmeye yönelten sevimli bir büyü ânıdır belki bu aynı zamanda.

Tüm bu duygular, milenyumda, tarihteki en büyük yeni yılda, daha da abartılmış bir şekilde mevcuttu. Almanca, tüm o zekice soyut isimleriyle (Zeitgeist,* Weltschmerz** veya Schadenfreude'u*** düşünün bir), Torschlusspanic**** kelimesini yarattılar kapılar kapanırken, bir yılın ve daha önce hiç olmamış bir şeyin, bir milenyumun kapıları. 1997'de, 2000 yılı gerçekten yakın görünmeye başlarken, bu eşik *zeitgest*ine uygun biçimde, Cennetin *Kapısı* adlı bir UFO kültüne bağlı otuz dokuz kişinin intihar haberi geldi.

Sembolik dünyada eşik, heyecanlı olaylar ve mücadelelerin olduğu, mutlaka bir bedelin ödendiği bir yerdir. Tüm dünyada, oteller ve restoranlar, milenyum gecesi için yüksek fiyatlar koydu; hükümetler sanki kuşaklar sonra birdenbire ortaya çıkan, sembolik bir kapıdan geçiş ücreti ödemeye yönelik bir ihtiyacı karşılarcasına yüz milyonlarca sterlin harcadı.

Dünya zamanımızda buna benzer bir tarih olmamıştır. OÇ 1000 yılına, fazla duygusal davranarak ipe sapa gelmez şeyler söyleyerek kehanetler uyduran ihtiyar kâhinleri dinleyen köylülerin üzerine rüzgârlar estiren, gökleri karıştıran ve mucizeler yaratan çıplak münzevilerin damgalarını vurduğuna dair yaygın bir inanç var. Boston Üniversitesi Milenyum Çalışmaları Merkezi'nden Profesör Richard Landes'in söylediğine göre günümüze kalan kanıtlar (dünyanın sonunun 1000 yılında geleceğini duyuran vaizler, Son Günler'i izleme umuduyla Kudüs'e koşan hacılar), buz dağının yalnızca görünen kısmı. Milenyuma dair fikirlere duyulan düşmanlık, bir "sessizlik andı" yaratmış. Ama, Damian Thompson'ın *The End of Time* [Zamanın Sonu] adlı eserinde söylediğine göre, 1000 yılının fazla iz bırakmadan geçmiş olmasının nede-

* (Çağ+akıl) Çağın zihniyeti. (ç.n.)
** (Dünya+acı) Karamsarlık. (ç.n.)
*** (Zarar verme+sevinç) Başkalarının başına gelenlere sevinme. (ç.n.)
**** (Kapı+kapanma+panik). (ç.n.)

ni, çoğunluğun, tarih hakkında bir fikrinin olmamasıydı. Ortaçağ tarihçisi Michael Staunton, milenyumculuğun tüm zamanlara yayıldığını önemle vurguluyor; salgın hastalıklar ve kıtlık hep mevcuttu. Thompson'a göre, yüzyıllar konusundaki ilk dönüm noktalarından biri, büyük ihtimalle 1600'dür, çünkü son derece etkili olmuş olan *Magdeburg Centuries* [Magdeburg Yüzyılları] adlı eser 1559'da basılmış, tarihi yüzer yüzer yıllara bölme fikri ilk kez bu kitaptan sonra geniş bir kitlenin ilgisini çekmiştir.

Harold Bloom'un *Omens of the Millenium* [Milenyum Kehanetleri] adlı eserindeki tahminlerine göre, 2000-2001 yılları "Amerika'da pek de huzurlu olmayacaktır, çünkü milenyum öncesi taraftarları arasında aşırı uçlara varan topluluklar vardır. Aryan Ulusu ve benzeri faşist kıyametçiler, doyurulmayan beklentilerini terörizmle dindirmeye çalışabilirler." Milenyuma bağlı duyarlık artışının diğer işaretlerini ise "ölümün kıyısından dönme deneyimleri", istişare, astroloji ve milenyum huzursuzluğunun salgın halini almasıyla açıklamıştır. İngiliz Ulusal Sağlık Hizmetleri, o dönemde, akıl hastalıklarında artış beklediğini açıkladı: İnsanlar, "milenyum paniği" olarak adlandırılan bir rahatsızlık çekiyorlardı. Sayıların da saf bir gücü vardı; sıfırlar, kesin bir kısıtlama yaratıyordu, böylesi bir sınırlanmış zaman duygusu, ne kadar keyfi olsa da sinirleri en sağlam adamda bile endişe uyandırma yeteneğine sahiptir.

Damian Thompson, yarı iğneli yarı eğlenen bir tavırla, bilgiç bir şekilde dalga geçmek için, Paco Rabanne'ın vahşi New-Age zamanın sonu inançlarını sayıyor: Hint Kali yuga döngüsünün ölüme giden günlerini yaşıyoruz; Yunan Demir Çağı'nın sonundayız; Maya takvimi 22/12/2012 tarihinde bitecek gibi... Thompson'ın kaygılarını paylaşmayan ve onun yaptığı ayrımları yapmayan diğer yorumcular, son zamanlara dair korkutucu listeler çıkartıyor: 2000 veya civarında biten Mitraik zaman; 2000 yılı civarında biten Kabalist zaman; 2001 yılında biten bir Mısır döngüsü; Nostradamus'un, 1999 yılı civarına dair dehşet dolu kehanetleri ve Kelt rahiplerinin 2000 yılı veya bu yıl civarında biten takvimleri. Newton, 2000 yılındaki İkinci Bir Gelişe dair bir tahminde bulunmuştu. Yeni bir kitap olan ve dört buçuk milyon satan *Fingerprints of the Gods* [Tanrıların Parmak İzleri] adlı kitap ise dünyanın sonunun 2012 yılında geleceğini tahmin ediyor.

Yani? Konu sizin Nostradamusunuz mu haklı, benim Kelt rahiplerim mi haklı konusu değil; ilginç olan, endişenin ta kendisi, yani

Torschlusspanic ve bunun, bizimle ilgili olarak ortaya koydukları, çünkü zamana yaklaşımımız, her zaman olduğu gibi (hiç olmadığı kadar) şimdi de (çok şükür kasıtsız olarak), kendimizi gösteriyor. Büyük sayılara takılmış vaziyette, zamanın ölçümünü tamamen ya da kısmen dine bağlı güçlerle ilişkilendirmekten çevre krizlerine, Hıristiyanlık'ta, milenyumun kimin festivali olduğuna dair üstü kapalı suçlamalara kadar bir sürü şeyin çizdiği manzaraya bakılırsa bir kez daha zamana bakışımızın bizi nasıl anlattığı görülebilir.

Tüm milenyum kutlaması, modernliğe ait bir karnavaldı, şu adı çıkmış "milenyum bug"* ise partideki beklenmedik yabancı. Yüzünde bir karnaval maskesi var; alay mı ediyor, gülümsüyor mu? Sonuçta Janus'un da iki yüzü vardır, güvenilmezdir, sizin için çalışırken en iyi dostunuzdur, sizin karşınızda olunca ise en büyük düşmanınız. (Tıpkı bilgisayar gibi.)

1960'lar ve 1970'lerdeki bilgisayar programcılığının bir sonucu olarak, bugün bilgisayarlarda kullanılan tarihler, dört değil (1969), iki (69) basamaklıdır. Bunun yapılmasının nedeni, hafızadan, dolayısıyla da paradan tasarruf etme isteğiydi. (Bunun bir başka nedeni de o teknolojinin modasının, 2000 yılından çok önce geçmiş olacağına duyulan inançtı.) Ama sonuçta 2000 yılının, *boşluk yılı* olarak yorumlanabilir olması, 1999 veya 1969'dan önce gelmesi, endişeyi kışkırtır. "Kıyamet 2000'de!" ve "Yazgı Günü 2000!" diye başlıklar atıldı, 9/9/99 (bilgisayarlar için bir çöp günü) ise yalnızca bir tür kostümlü provaydı.

Bir diğer başlık: Olaydan bir yıldan fazla zaman önce İngiliz hükümeti, insanlara yiyecek ve su depolamalarını öğütlüyordu. Kanada Silahlı Kuvvetleri, güç kaybı nedeniyle ortaya çıkabilecek toplumsal kaosa karşı tetikte olacaklarını açıkladı. Bazılarına göre, Y2K sadece birkaç ufak tefek pürüzden ibaretti. Başkalarıysa bunun bir kâbus senaryosu olacağını söylüyordu. (Benim bilgisayarım iyi. Yalnız kendi bildiği bir nedenle, birkaç sene önce yılın 1956 olduğuna karar verdi, öyle de kaldı. Ona göre artık hep 1956.) Zamanın insanlığın aynası olduğunu hatırlayalım; böylece iyimserler iyimser bakıyordu Y2K bug'ına, kötümserlerse kötümser. Kuşkucular, sorunun tamamından kuşkuluydular; bunun, panikten çıkar sağlayacak kişilerce abartıldığını savunuyorlardı. Modern dünyanın gidişatından pek haberdar olmayan başkaları da 1945'te olmayan hiçbir iş grubunun 2001'de olmayacağını söy-

* Bilgisayar programlama dilinde arıza. (ç.n.)

lüyorlardı. Onu külahıma anlatın.

Bazı medya yorumcuları, gerçek sorunun, bilinemezliğin ta kendisi olduğunu savunuyordu. Bazı tahminler, yalnızca rahatsız edici olan şeylerle ilgiliydi: Videolar, mikrodalga fırınlar, asansörler kullanılamayacak, bankamatikler çalışmayacak, kredi kartları kabul edilmeyecek, trenlerin sinyalleri ve trafik ışıkları kesilecek, uçaklar uçmayacaktı. Bazı tahminler daha ciddiydi: Bankalara koşan emekliler, birdenbire yirmi yıl gençleştikleri için paralarını alamayacak, elektrik kesintileri, hastaneleri felce uğratacaktı. Bazı tahminler, muhtemel acil durumlara işaret ediyordu: Su stokları tehlikedeydi, besin dağıtımında meydana gelecek terslikler, tüm dünyada on milyon ile üç yüz milyon arası ölüme neden olacaktı. Endişelerin en büyüğü ise nükleer savaş başlıkları, reaktörler ve onların programlanmasıyla ilgiliydi. 1993'te, Amerika'yı füze saldırılarına karşı uyaran Kuzey Amerika Hava Sahası Savunma Komutanlığı'ndaki mühendisler, 31/12/1999'da gece yarısı düzenlenebilecek olası bir hava saldırısında ne olacağını görmek için bir simulasyon yaptılar ve saatleri ileri aldılar. Tüm uyarı ekranları kitlendi.

Y2K hikâyesi, korkunç miyopluk öykülerinden biriydi. Bazı bilgisayar uzmanları, 1960'lardan itibaren dört basamaklı şifrelemenin evrensel olarak kabul edilmesi için ümitsizce lobi yapmaya başlamışlardı, ama ciddiye alınmadılar, diyordu Robert Sam Anson *Vanity Fair*'de. Pratikte, yalnızca tek bir fikrin önemi vardı; dünyanın en büyük bilgisayar kullanıcısı olan Amerika Savunma Bakanlığı'nınkinin. Parayı veren düdüğü çalar misali Savunma Bakanlığı'nı ikna etmek imkânsızdı. 19'ları kullanmayı reddetti.

Kasım 1998'de, bağımsız bir temsilcilik olan Washington'daki İngiliz Amerikan Gizlilik Bilgileri Konseyi,Y2K bug'ıyla ilgili bir rapor yayımladı. Nükleer felaket günü riskinin fazla olmadığını söylemekle birlikte rapor, Y2K'ye bağlı sorunların konvansiyonel patlayıcıların patlaması ve yüksek derecede radyoaktif maddenin geniş bir alana yayılmasına neden olması sonucunda nükleer saldırı formunda bir felaketin ortaya çıkacağını söylüyordu. İlla yetkisizce atılacak bir füze gerekmezdi. İnternette yayılan diğer kaynaklara göre ise, Doğu Avrupa'daki nükleer santral soğutucularının Y2K bug'ı nedeniyle uygun şekilde çalışamaması, ihtimal dahilindeydi, bunun yaratacağı sonuçlar ise felaket olurdu.

TEMEL rapor, hatalar veya kesilen iletişim ve hatalı erken uyarılara karşı uyarıyordu ve sonunda, Y2K'nin tehlikelerini açıklıyordu:

Nükleer sistemlerin hata verme olasılığı büyüktü ve bunun yaratacağı sorunlar da önemliydi, bu yüzden acilen ciddi bir şekilde işe koyulmak gerekiyordu. Rapor, tüm savaş başlıklarının çıkartılması ya da ateşlenmemeleri için roketatarlardan ayrılması gerektiğini ısrarla vurguluyordu.

Bu, zamanımıza ve zamana dair düşüncelerimize dair ibret alınacak bir öyküdür. Modernlik, her şeyin ötesinde nükleer başlıklarda, zamanı aceleci bir salağa çevirmiştir; "fırlatma uyarıları", "saniyenin bilmemkaçta kaçı reaksiyon süreleri" ve "hassas tetik tepkileri" ile... Y2K sorununun fark edilmesiyle ortaya çıkması arasında çok az zaman vardı: Nükleer açıdan tam güvenlikten emin olmak için yeterli değildi bu süre. TEMEL rapor, nükleer güçleri, tetikte vaziyetten çıkartmak için acilen işe koyulmak gerektiğini söylüyordu. "Atılacak adımlar tetikte olma durumunu kısıtlamalı, bir nükleer saldırı için gerekli süreyi dakikalar, saatler, günler ya da haftalara yaymalı"dır. Kulağa ne güzel geliyor bu dakikalar, saatler, günler, haftalar, özellikle bu bağlamda. Zamanı böyle iğrenç bir şekilde kısaltıp vahşileştirmiş olunca, bağışlama, cömertlik, felaketin ertelenmesi ve güzellik, yalnızca zamanın kendisinde kalmıştır.

İnternette, bu bug'dan, TEOTWAWKI (The End Of The World As We Know It) [Bildiğimiz Dünyanın Sonu] diye bahsediliyordu; bu sinir bozucu bilinmezliğe son derece uygun, yarı şakacı, yarı nihilist bir tanım. Her Yeni Yıl, geleceğin bilinemezliğine dikkat çeker, gelen bu karanlık yabancı sevgiliniz de olabilir, katiliniz de. Milenyum Yeni Yılı, ki bu *bug*'da kişileşmiştir, yalnızca bu bilinemezliği artırmıştır. Ama kriz, (Çinlilerin bildiği gibi) hem tehlike hem de fırsattır. Nükleer savaş başlıkları rampalarından çıkartıldığında, uzun zamandır bilmediğimiz kadar güvenli bir dünya sağlanabileceği söyleniyor; bug'ın varlığı dahi modern hayatın zayıflığını ortaya koymuş, gıda üretiminden topluluklarn önemine kadar yerel olana yönelik artan duyarlığı artırmış bulunuyor.

En ilginci de şu ki tüm bunlar, toplumun yarattığı zaman mitlerine mükemmel bir biçimde uyuyor; sınırlardaki korku, zamanın eşikleri, İncil'in sonundaki her şeyi yok eden savaş, yılın sonundaki *Torschlusspanic* ve milenyumun sonundaki TEOTWAWKI. Modernlik, zamanı doğadan ayırdı, onun yerine kendi zamanını icat veya inşa etti (seçkinci bir tutumla... ne acı). Bilgisayar mühendisleri aracılığıyla modernlik, zamana dair eksiksiz bir kurgu yazdı: *00*. Sonra da bu kur-

guyu, gerçek dünyanın akışına dayattı; bu kodlanmış yapaylığa insanlık üzerinde önceden kestirilmeyen, fazla gerçek bir güç verildi, bu da kendini doğrulayan bir kehanete dönüştü. Sıfır, hiç, sıfır rakamı (ki matematik tarihinde çok önemlidir) ters tepip kendisini çizen eli ısırdı. 0, o kısır döngünün ta kendisidir.

Zamanı, kendi imgelemimizde yaratırız. Bu bağlamda, aşırı dar görüşlü bir kültürüz, aşırı hızlıyız, açgözlüyüz (parayı verip düdüğü çalıyoruz) ve ayrıntılardan fazla uzağız. Modaların geçmesini planlarken, teknolojinin, bir kereliğine, aşılmamasının sonuçlarına katlanmak zorunda kalıyoruz. Zamanımızın senaryosunu çala kalem yazdık. Gerçekten. *00*. Kendimize hiç özen göstermedik; kendimizi ucuza sattık.

İnsan ve zaman arasındaki ilişki, karmaşık bir dönüşlülük taşır. "Sistemin içindeki bug" aslında bizim içimizdeydi, uygarlığın biteceğine dair, (yüzyıllardır sahip olduğumuz) korku bug'ı. Bilgisayar *virüsü*, içimizdeki virüstü, bizi çılgınca bir panik içinde yersiz olanla sağlam temellere dayanan arasında gidip gelmeye iten ateşli milenyum önceciliğiydi. Bir açıdan, kıyamete dair bu anlatımlar, karnavallara yakışır niteliktedir, ama hayret verici, sarsıcı bir biçimde değişmiştir. Karnavallar, doğal dünyanın içindeki zamana dair kutlamalardır; bu modernlik karnavalını yaratan ise teknolojinin zamanıdır. Eğer karnavallar yerel olanı kucaklıyorlarsa bu Y2K darbesi, etkisi bakımından fazla küresel bir karnavaldı. Karnavallar, tarihsel değildir ve döngüsel zamanı anlatır, her yıl eğlenceleri tekrarlar. Y2K, çizgisel, tarihsel, tek seferlik, tekrarlanamaz zamana ait somut bir örnektir. Modernlik, zamanın tadını çıkarmak yerine hesabını tutmayı tercih etmiştir. Bir saatli bomba gibi geriye saymayı. Tıpkı bir bomba gibi. Çünkü her ne kadar uzmanlar tamamen inanmasa da, Y2K bug'ına dair en büyük korku, tam bir nükleer geri sayımdı. Üç, İki, Bir. İki Bir Ateş. Gerçekten de tekrarlanabilirlikten fazlasıyla uzak.

Karnavallar, toplumsal altüst oluşların kaygısız ruhunu somutlaştırır. Y2K küresel karnavalı için de son derece ciddi altüst oluş tahminleri yapıldı: Şiddetli toplumsal düzensizlik. Olayda parlak, korkunç bir büyülenme hali, neşeli bir iğrençlik vardı. Modernliğin sırıtkan kurukafasının en hızlı, en acayip aşırılık dansını yapışına bakın; bir tür ölümcül atak hali, sarhoş ve ölümcül bir biçimde bizim belirlediğimiz zamanın sınırına yönelik o dansçılar yarı küstah, yarı korkulu. Karnavalın en karanlık, gelmiş geçmiş en zalim maskesinin ardından bir ses, korkunun, ilerlemenin bir parçası olduğunu haykırıyor çığlık çığlığa.

Tekrar özgür olmadan önce, korkun. Zaman bir kez daha sendelemeden önce dünyanın durmasının verdiği dehşeti hissedin.

Peki ya Y2K ile olan özel ilişkisi ve zamanı sayma alanındaki geçmişiyle Hıristiyanlık? Kiliseye hakkını vermek gerek; bazı Hıristiyan liderler, çevreciler ve toplumsal adalet gruplarıyla beraber, (Jubilee 2000 [2000 Yıldönümü] şenliği adlı bir hareket altında) sorumluluk duygularım, bu kirli yüzyılın her gününde, insanların arkalarında bıraktıkları sorumluluk duygusunu iyi bir şekilde kullanıp 2000 yılını bir güzellik ve dostluk hareketiyle kutlama çağrısında bulunuyorlar. Yeni yılın yaygın bir biçimde, bir özgürleştirme zamanı olarak algılanmasından yola çıkarak 2000 yılının, modern kölelikten düşünülebilecek en büyük kurtuluş olması ve Üçüncü Dünya ülkelerinin borçlarının iptaliyle farklılığım ortaya koyması gerektiğini söylüyorlar (sembolik olduğu gibi, gecikmiş de bir hareket). Musevi geleneğine göre de *jubilee*, elli yılda bir gelen kurtuluş yılıdır.

Ama Protestan Hıristiyanlığın bazı kolları, yeni ortaçağa özgü bir cehaletle, bir kültürel soykırım haçlı savaşıyla meşguller; işaretiyse Matta 24:14'ten alıyorlar: "Ve melekûtun bu incili, milletlerin hepsine şehadet olmak üzre, bütün dünyada vâzedilecektir; ve son o zaman gelecektir." Bu dünyanın sonu, (onlar için) bitmeyen hayatın başlangıcıdır, bu yüzden, onların mantığına göre, bu sevinç getirici haberi tüm dünyaya yayarak dünyanın sonunun gelişini hızlandırabilirler (ve hızlandırmalıdırlar). (O.Ç. 2000, yani yeni milenyumu –her iki dünyaya yönelik– bir "son teslim tarihi" olarak alan, Protestanlara özgü bir misyonerliği koordine etme girişimidir.) Misyonerlik hareketi, "özellikle en zayıf toplumlar hedef alındığında rahatsız edicidir... onların zihinleri, yürekleri ve ruhlarının kontrolünü ele geçirmektir amaç. The Summer Institute of Linguistics [Yaz Dil Okulu], böylesi bir kötülüğe adanmış dünya çapında bir misyonerlik organizasyonudur," diye yazıyor antropolog Alan Tormaid Campbell. Bu dil okulu, dünyanın en zayıf kabile toplumlarından bazılarına acımasızca akınlar yaparak onları kendilerinden şüpheye düşüren, o insanlara hiç tanımadıkları bir korku ve panik götüren zehirli bir Protestan Hıristiyan gruptur. Sevinç getirici haber her dilde dile getirildiğinde dünyanın sonunun geleceğine inanan bu okulun dilbilimcileri, onu, her dile çevirmeyi amaçlamakta-

dır, böylece bu dillerin yıkımını hızlandırırlar. "Çevirmenlerin, o kadar özenle kaydettikleri dillerin sonunu hazırlamaya yönelik olarak çalışmaları bir ikilemdir," demişti John Ryle, *Guardian*'da.

Başka nasıl kutlanır milenyum? Her yeni yılın, özellikle de onun eşiksel doğasına uygun olarak, bir sahil kentine, yeni milenyumun güneşini ilk gören yer olan Yeni Zelanda'nın doğu sahilindeki Gisborne'a gelin benimle. (Tam da modernliğin hız takıntılarına ve yetişip geçmeye yönelik arzularına uygun biçimde, kimse milenyumu en son gören yerin neresi olduğunu sormaz.) Burada, Gisborne'da, şimdi, denizin kıyısında, bacakları sanki elastik olan küçük bir kız dalgaların üstünden sekiyor, ayak parmaklarına değen soğuk su, havadaki ellerini yumruk yapmasına neden oluyor; çocukluğunun kıyıdaki ânına sürüklenmiş o, hem şimdide, hem sonsuzlukta yaşıyor. Deniz, altın ipekle çizgilenmiş o berrak mavilik, zamanla dolu ve zamanın kaynağı; dalgalar eski günü götürürken, yenisini getiriyor.

Milenyum, Gisborne'da Turizm Müdürlüğü için çok büyük bir olay. Çok çok büyük. Posta kutuları bile P.K. 2000. Milenyumla ilgili etkinlikleri düzenleyen kişi, (bunların ilki *Servant 2000* [Kul 2000] adlı bir Hıristiyan toplantısıydı) orta yaşlı, iri göğüslü, yumuşak olduğu kadar tırnaklarını çıkarmış olan orta yaşlı bir hanımdı. Milenyum Gisborne için ne ifade ediyor? "Bir ilerleme zamanı. Hem geçmişi düşünmek hem de geleceğe umutla bakmak için bir zaman. Geçmişle gelecek arasında temel bir nokta, bir odak, bir düşünme noktası." Kendini savunma hali bir an kayboluyor ve canlı bir sesle ekliyor: "Başka bir açıdan, harika bir pazarlama fırsatı."

Maoriler, milenyumu kutlanacak bir şey olarak görürler mi? Dayatılmış bir Hıristiyan takvimi söz konusu olabilir mi? "Ah, Maoriler, bayılıyorum onlara." Ya zamanlarının, topraklarının sömürgeleştirilmesi? "Maoriler için tüm topraklar önemlidir, yani onlar..." (duraklıyor, gözlerime bakmıyor, göğsüne hafifçe vurup, bir pudriyerin minik pompasından gelen havayla soluyormuşçasına konuşarak) "*ruhani olarak* her yer, bir sürü şey onların" diyor. Onların maddi fakirliği, toprak yoksunluğu ve kültürel anlamda yoksullaştırılması, sözlerinin ardında acının gölgesi gibi asılı. Bu körfezin adı, Fakirlik Körfezi.

2000 yılında her şeyin olup bittiği yer burası işte. 1769'da da her şey yine burada, Gisborne'de olmuştu; Kaptan Cook'un, Batılılar için Yeni Zelanda'nın haritasını çıkartıp burayı sahiplenmek üzere adım attığı ilk yer burasıydı. Milenyumun da burada bu şekilde kutlanmasın-

da yüreğe işleyen bir uygunluk söz konusu: Zamanı sömürgeleştiren Batı takviminin, Batı'nın toprağı sömürgeleştirmesinin tarihinde çok büyük önem taşıyan bölgelerden birinde pazarlanması... Zaman emperyalizmiyle, mekân emperyalizmi, toprağa çevrilen çitlerle zamana çevrilenler uyum içinde.

Şafaktan hemen önce, şimdi, gün doğumunu görmek için şehrin arkasındaki tepeyi tırmanmanız gerek. Kaptan Cook'un bir kılıç ve bir gönye tutan bir heykeli var burada; karaya çıktığı tarih, 8 Ekim 1769, daha dün gibi. Cook'un kendini beğenmiş heykeli, sevindirici biçimde, duvar yazıları, resimlerle kaplı; kaidesi de en az yüz kere boyanmıştır. Kendine saygısı olan biri, levhanın üzerine fosforlu turuncu sprey boyayla bir gamalı haç çizmiş, yarı karanlıkta parlayan turuncu yazı, *Yu Fuck Yoza. M.M.M.* (Mighty Mongrel Mob [Güçlü Melez Çete] Gisborne'un kendi bölgeleri olduğunu söyleyen en büyük motosikletli çete.)

Tepenin daha yukarılarında bembeyaz bir bina var, James Cook Gözlemevi; Dünyanın En Doğudaki Gözlemevi, enlem ve boylam dereceleri belirleniyor burada. Greenwich Gözlemevi'ni, onun zamanla olan özel bağlarını anımsatıyor okyanuslar ve köle ticaretiyle; Newton'u ve onun zamanı öğüten zalim zihninin ışığını anımsatıyor. Gisborne'da, bazı sokak levhaları suratınıza çarpıyor bunu: Gisborne, Güneşin İlk Kenti, 178° Doğu Boylamı, 38° 40 Güney Enlemi.

Şafak, beyazların beyaz emperyalizminin ve Batı zamanının beyaz gözlemevini aydınlatıyor. Sonra komik bir şey oluyor birden. Gisborne'un en doğuda oluşuyla ilgili onca tantanadan sonra, güneşin doğuşunu görmenin aslında çok zor olduğunu fark ediyorsunuz, çünkü şehrin yerleşimi, (tarihini düşünürseniz, mükemmel bir uygunlukla) Doğu'ya değil, *Batı*'ya dönük; sırtını şafağa vermiş durumda ve siz en yüksekte, en doğudaki noktada olsanız da fabrika bacaları ve çitler her yeri kaplıyor. Yine sömürgecilerin çitleri dışarıda bıraktı sizi, yine çitlerin dışındasınız. Hem kelimenin gerçek anlamıyla hem de sembolik olarak, topraklar ve zamanlar arasındaki çitler dışarıda bıraktı sizi.

Başka nasıl kutlandı milenyum? Bazen bilgece, bazen hoş; bin mısralık bir zincir şiir kuşattı dünyayı, çeşitli ülkelerden yüz şairin her biri onar mısra yazdı, her dilden mısralar girdi şiire. Almanya'nın Hanover kenti, Expo 2000'e, "İnsan-Doğa-Teknoloji" konulu küresel bir sergiye ev sahipliği yaptı. Umutlar, teknolojinin gelecekte, geçmiştekinden daha iyi bir şekilde kullanılmasına yönelikti. İngiltere'de, Don-

caster yakınlarında insanın yüreğine su serpen bir proje olan Earth Centre [Dünya Merkezi], doğaya karşı yaşama yerine onunla birlikte yaşamaya yönelik eğlenceli, yaratıcı ve ciddi bir bakışla, kuruldu. Earth Centre'ın büyük kısmı, sürdürebilirlik ve yeniden kullanımla ilgili, döngüsel zamanı ortaya koyuyor. Yine İngiltere'de, kilometrelerce uzunlukta yeni bisiklet yolu yapılması planlanıyor.

Hıristiyan milenyumunda bekleneceği üzere Roma ve İsrail'de, müthiş bir turist patlaması bekleniyor. Roma'da Papa, Aşai Rabbani gerçekleştirdi. Kudüs ile Beytlehem'e anma amaçlı hac gezileri düzenlendi; Megiddo ise tekrar haritaya koyuldu. Megiddo? Siz Armageddon* diye bilirsiniz, adı eskiden buydu. "Kıyameti kendi gözleriyle görmeyi" planlayan insanlardan oluşan gruptan gelen müthiş bir ilgi vardı ve girişimciler, sanal gerçeklikle bir kıyamet simülasyonunun yaşatılacağı bir İncil lunaparkı inşa etmek üzere girişimlerde bulunuyorlardı. (Şu anda ileri düzey güvenliğe sahip bir hapishanenin bulunduğu bir yerde.) Dört milyon kadar ziyaretçi bekleniyordu. (Şeytan'ın ordularını saymadılar herhalde.) Ama kıyamet heyecanının bazı ziyaretçilerde ortaya çıkartması muhtemel olan etkilerden endişe eden İsrail hükümeti bunu iptal etti.

Amerika'da, Time Square'de yirmi dört saat süren bir parti ve çeşitli büyük reklam girişimleri vardı. Kaliforniya'daki bir gemide verilen partinin biletleri iki bin dolardı. Bütün Teksaslı işadamları Greenwich'te milenyumun son on beş dakikasının film haklarını almaya çabaladı. (Kibarca geri çevrildiler.) 1999 sonbaharında, Lapland'da, buzdan bir otel inşa edildi. Amaç, bahar gelip de otel erimeden bir milenyum partisi (Absolut votka içip katı buzdan yataklarda yatarak) vermekti.

İsviçreliler bu oyuna katılmak istemediler. Dakiklik meraklıları, yeni milenyumun kendileri söylemeden başlamayacağında ısrar ettiler; söyledikleri tarih de 1/1/2001'di. Stephan Jay Gould ise (kabul ettiğimiz Gregoryen takvimi sağolsun) milenyumun aslında çoktan geçtiğine dikkat çekiyor.

Fransa'da, Seine Nehri'nde kayıklar içinde, su gibi akan bir müzik çalarak süzülen müzisyenler olacağına dair söylentiler var, bu son derece uygun, çünkü suların akışı, müziğin akışı ve zamanın akışının kendisi uyum içindedir. Seine'e, iki bin plastik balıkla birlikte *eau de*

* Kıyamet gününde iyilik ve kötülük orduları arasında çıkacak savaşa sahne olacak meydan, mahşer. (ç.n.)

toilette dökülmesi gibi bir teklif de söz konusuymuş. (Söylemeye gerek yok, bütün dünya, resmi olmayan bir şekilde, zehirli kimyasallar akıtmaya devam ederek zaten kutluyor nehirleri. Her zamanki işler.) Bazı Fransızların önerisi ise biraz *demi-demi* [yarım-yarım]: Ağaç dikmek. Ne güzel fikir. Paris Meridyeni boyunca ve dümdüz bir çizgi halinde, işte bu hiç hoş değil. 1913'te küresel zamanla ilgili öyle önemli olaylara tanık olan Paris'te, *Charles de Gaulle Meydanı*, dev bir projeksiyon gösterisiyle kocaman bir saate çevrildi, Eyfel Kulesi ise, böylesi fallik bir yapı için garip bir şekilde dişi bir durum olmakla birlikte, "yumurtladı". Bir de dev, şeffaf bir çalar saate benzeyen Ferris çarkı var, *Le Chronos* deniyor buna. İngiltere ve Fransa'nın kardeş kıskançlığından doğan atışmalarının bir sonucu olarak, Londra tarafında da bir Ferris çarkı var. Ve evet, sorumlu kişiler, kiminkinin daha büyük olduğu konusunda takışıyor.

Gisborne'da bir Milenyum Saati, milenyum anında, "tüm" sıfırların sergilenmesi dedikleri şeye doğru geri sayıyor, bin gündür; ama sıfırlara ait "boş" bir sergi daha doğru olabilirdi. Zira zamanın içini boşaltmak için bundan iyi yol olur mu? Gisborne yalnız değil. Dublinli otoriteler de dijital saatlerini felaket bir şekilde Liffey Nehri'ne bırakıp aynı şekilde hiçe doğru geriye saymayı düşündüler. 4 Nisan 1997'de, Greenwich'teki sıfırıncı meridyende, Eski Kraliyet Gözlemevi'nde, şu "zamanın merkezi" denen yerde, son bin günü geriye doğru saymak için bir saat kuruldu. Yapan kişiler bunun, dünyadaki zamanı gösteren en önemli alet olduğunu söylüyorlardı, çünkü saniyenin milyonda birine kadar doğruydu –ama bu hiçbir anlam taşımıyor. Kipling gibi, her dakikayı altmış saniyede bir (ve 60,000,000 milyonda bir) atan dijital vuruşlarla doldursa bile, zamanın anlamının içini boşaltmanın işareti bu.

Zamanın bu boşluğundaki en boş şey nedir? Greenwich'teki kubbe. Gerçekten de bir boşluktu o, belli bir amaca yönelik yapılmamış bir boşluktu en başta. Greenwich'teki işe yaramaz arazinin üzerine yapılan kubbenin teflon kaplı fiberglastandı; daha yapının ne işe yarayacağı düşünülmeden tasarlandı, bir boşluk içinde inşa edildi. Gayet erkek egemen bir topluluk olan personelin başında, başlangıçta, boşlukla tanımlanabilecek bir bakan vardı, yani şöyle diyelim, milenyuma karşı sorumluluk taşıyan, ama görevi ol*ma*yan bir bakan. Sonra o, bir başka boşluk yaratarak istifa etti. Yalnızca yirmi beş yıl dayanmak üzere inşa edilen bu kubbe, zamanda bir boşluk gibi duracak, 800 milyon do-

larlık atılacak bir karton bu, kullanılıp atılacak bir kubbe.

Kubbede, *holo*gramlar ve görsel sunumlar yer alıyor. Doldurulacak sergi alanları, ana hatlarıyla şöyle: Temelde *Biz Kimiz* (Zekâ. Beden. Ruh.), *Nerede Yaşıyoruz* (Yerel. Ulusal. Küresel.), *Ne Yapıyoruz* (Çalışma. Dinlenme. Oyun.) Beden bölümünde, insan bedenini temel alan boş bir manken var. Giriş çıkışlar o bildik hoş, nemli vücut delikleri değil, boş bir topuktan yapılıyor, yeri yanlış olan bir delik. Mekân açısından sahip olduğu "yoksunluk" özelliğine son derece uygun biçimde, mankenin cinsel organı yok; modernliği her zamankinden daha zalim bir dürüstlükle tanımlıyor. Modernlik, erotik duyarlık olmadan yaşar, insanların yarattığı çevre kirliliğiyse cinsel organlarımıza zarar vererek üremeyle ilgili sorunlar yaşamamıza neden olmuştur. (Londralılar neden o muazzam ereksiyonlarını geri alamıyorlar? Kubbeyi falan boş versinler, mayıs direğini tekrar diksinler.)

Organizatörlerin hiçbiri reklamını yapmasa da kubbenin bir demirbaşı vardı. Aşağıdan büyük bir metro hattı, Blackwall Tüneli, geçiyordu ve tünelin dev havalandırma borusu, zehirli duman dolu bir baca halinde kubbenin içinden çıkıyordu.

Kubbe, nefes kesici deneyimlerle doluydu, her taraf özel efektlerle donatılmıştı ama tarihinden getirdiği o terk edilmiş toprak havasından kurtulamadı. İnsanlar, 1951 İngiltere Festivali başlamadan önce oraya lanetler yağdırmış, sonra da hoşlanmışlardı; ama o festivalin elinde önemli bir kart vardı: T. S. Eliot danışma kurulundaydı. Şimdi o festivalin yapıldığı yer terk edilmiş topraklara benziyor. Başlangıçta kubbede hiçbir şey olmaması üzerine ciddi ciddi fikir yürütülüyordu; kreatif direktör Stephen Bayley, burayı boş bırakmanın "hayret uyandırıcı ve harika" olacağını söylemişti. Bayley işi bıraktığında da yine bir boşluk çıktı ortaya. Kubbenin içeriği (önce boş, sonra tıka basa dolu) etkileyici ve bizimle zaman arasındaki düşünümsel ilişki için lanet bir şekilde uygundu; bizler, kendi yarattığımız işe yaramaz arazide önce boş insanlarız, sonra doldurulmuş.

Kubbenin zamanı kutlaması için birtakım dikkat çekici şeyler tasarlanmıştı. İş. Alışveriş. Sanayi ve Ticaret. Finans Çevreleri. (Hepsi hâlâ aynı bezdirici yalanı söylüyor: Vakit nakittir.) Süpermarket zincirleri ve araba üreticileri, sponsorluk konusunda ilk akla gelen kurumlardı. Bu gerçekten çok ilginç, çünkü bu iki sanayinin, modern zamanı, tanınmayacak hale gelecek kadar kirletmesindeki payı, herhalde diğerlerinden fazladır. Hareketlilik temalı bir reyon planlandı. Yürümek,

yüzmek, sıçramak, bisiklete binmek, hoplamak mı? Trenler, kayıklar, kanolar mı? Araba üreticisi Ford, bu bölümün başına kondu, kediye ciğer teslim eder gibi. Tesco,* Öğrenme reyonunun sponsoru; Zekâ reyonunkiyse silah üreticileri; McDonald's da yerel kültür reyonunun sponsoru. Yani bulaşıcı küresel homojenleşmeyle yerel kültürlerin kaybolmasının suçlusu olan McDonald's mı?

Kubbenin doğasındaki boşluğa uygun şekilde, oradaki şapele ruhani bir mekân denmiş. (National Secular Society, Hıristiyanlık'la ilgili reyonun "zulüm, insanlıkdışı davranışlar ve baskı dolu yüzlerce yılın" kayıtlarını sergilemesi gerektiğini söylüyor.) Ruhani bölümün sponsoru ise zengin bir Hindu aile; bu, Hinduizmin sahip olduğu yüksek zevkin olmasa bile, sıcak kültürel hoşgörünün kanıtı.

Kubbeyi özel olarak isteyen falan yok. MORI'nin yaptığı bir araştırmaya göre, ailelerin yalnızca yüzde ikisi destekliyor bunu. Bunun için hevesli olmak konusunda bir uyuşukluk var, özellikle Londra dışında. Oyun yazarı David Hare'e göre bunun nedeni, kubbenin yuvarlak tepesinin, "bu deli saçması, cafcaflı, devleti andıran şeyi zorla dayatan" başkentli politikacıların tepeden inmeciliğini simgeliyor olması. Henley Merkezi tarafından yapılan yakın tarihli bir anket de İngiliz halkının üçte ikisinin milenyum kutlamaları düşüncesinden sıkıldığını gösteriyor. "Time Bomb!" [Zaman Bombası!] denen bir gruba bağlı kimi aktivistler bunu, kaynakların tüketiminden başka bir şey olarak görmüyorlar; bu konudaki çalışmaları engellemeye soyunmuş durumdalar. Sanat Teröristleri Jimmy Cauty ve Bill Drummond, eski KLF ve K Vakfı (bir milyon doları yakmakla meşhurlar) *Allah Milenyumun Belasını Versin Evet/Hayır* diye bir telefon hattı kurdular; sonuç, %90 (18,500 kişi) "Evet, Versin" şeklindeydi. Cauty ve Drummond, kubbe yerine bir İnsanlar Piramidi önerdi. Kubbe, tüm şatafatlı gösteriler gibi, sınırları vurgular; piramidin karnaval ruhu ise sınırlara karşıdır ve mekânla zamanın halk için olmasını destekler; bununla ilgili yapılan açıklamada şöyle deniyordu:

> Halka açık olacak, giriş ücretsiz olacak, günün 24 saati, yılın 365 günü ziyaret edilebilecek. Ne isterseniz yapabileceksiniz. Piramide tırmanabilecek, onu boyayabilecek, parlatabilecek, üzerine oturup sand-

* Mitralar'ın taptığı dinsel külte ilişkin anlamına geliyor. Bu kült, özellikle Roma ordusunda yaygındı ve Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, Hıristiyanlığa büyük bir rakipti. Bugün büyük süpermarket zincirinin adı. (ç.n.)

viçlerinizi yiyebilecek, onu kazıyıp yontabileceksiniz. Yok edilene kadar orada kalacak. Hiçbir şeyin reklamını yapmayacak, kimse sponsor olmayacak. Sahibi ise herkes olacak.

Kubbenin suçu değil bu. Talihsiz sergi düzenleyicilerin de suçu değil, hükümetin de. Bu, hepimizin suçu. Kubbe, modern kültürü simgeliyor, vaktin nakit olduğunu düşünen, havayı kirleterek kendi kendini zehirleyen ve silah tüccarlarını yere göğe koyamayan, hem boş hem de aşırı tüketim çılgınlığına batmış, geçici modaların büyülediği bir çağın korkunç ve gülünç bir otoportresi. Toplumun zamana, özellikle de festival zamanına yaklaşımının mümkün olan en uygun temsili. Resmi geçitlerin bir özelliği de boş olmalarıdır, kubbenin gösterisinde de önce tam bir boşluk var, sonra gösterişli bir doluluk; kubbe, bir kültür boşluğunun otoportresi, aşırı tüketim çılgınlığına batmış festival zamanının güzel çeşitliliğini yok ediyor, içini boşaltıyor.

Kubbe bir günde inşa edilmedi, sinsice oldu bu, neredeyse görünmeden, ne olduğu anlaşılmadan adım adım gerçekleşti. İnsanların, zamanın saatlerin içinde olduğunu veya onu en iyi temsil eden şeyin sıfırlardan oluşan boş bir sıra olduğunu düşündüğü her an, kubbe biraz daha şişirdi kendini. Sebzelerin sentetik süpermarket zamanında mevsimsiz olarak her satın alınışında kubbenin çatısı oluştu adım adım teflon zamanında. Dükkânların açık olduğu her pazar günü, yirmi dört saat açık Tesco meraklısı toplumun hafta sonlarını her mahvedişinde, insanların her balkabağı oymayı unutuşunda, insanlar balkabağı oymayı her unutuşunda, 1 Mayıs'a bir iş günü gibi her yaklaşışta, kubbe büyüyor. Her Mczamanında yol kenarlarındaki çalılar çöp olduğunda, atılabilir kubbe büyüyor, büyüyor; bütün kubbe, atılacak zamanın atılacak alanı demek. Ford arabalarının her hız yapışında kubbenin içindeki dev egzoz borusu zehirli gazlarını kusuyor etrafa.

Resmi geçitlerin festivallerden önemli hale gelmesi tamamen toplumun suçu; cemaatlerin unuttuğu şeyleri reklamın zorla kabul ettirmesine, kişilerin küresel boyuta varan çıkarlarının özellikle yerel olanları geçmesine, çizgisel zamanın döngüsel zamanı ezmesine toplum karşı koymadı; süpermarket-kubbe zamamnm aynılığının kek ve bira günlerini silmesine izin verdi, festival zamanı artık tamamen kaybolmuş durumda: Geğirmeler, taşkınlıklar, konfetiler, dönüştüren karnaval zamanı, topaçlar, travestiler, gıdıklamalar, kaçaklar, fırlamalar, ponponlar, zamparalıklar, sarhoşluklar, bağırmalar, kaba azgınlıklar

zamanı, cıva gibi, kaba, gürültücü, saygısız festival zamanı tüm o zilleri, topları ve büyük şeyleriyle... Artık yoklar. Büyük zaman. Gusto, ondan bolca istiyorum.

V
Gerekli zararın verilişi -kadınların zamanı

Volkanız biz. Biz kadınlar, deneyimlerimizi hakikat olarak, insan hakikati olarak sunarsak, tüm haritalar değişir.
Ursula Le Guin

Ameliyathane tiyatrosunun beyaz ışıkları altında, erkek parmakları, bir kadının yüzünün derisi altında hareket halinde, kas ve yağ dokusunun arasında; deriyi sıyırıp kaldırıyor, kasaplık eti işler gibi. Burun ve ağız, deriyi yüze bağlı tutmak için zımba görevi yapıyor. Yanakların inat edip sıyrılmayan noktalarında cerrahın elleri işliyor; bıçakların işe koyulması için soyma işlemi tamamlanmalı.

Oysa estetik ameliyatlarla ilgili broşürlerde gördüğünüz şey pek buna benzemez. Buralarda "fazlalıkların uzaklaştırıldığı" ve "cilde uygun şekilde dikiş atılan" "ensizyonlar"dan zarif bir şekilde bahsedilir. "Bıçak altına yatmak biraz korkunç bir iş," diyor estetik ameliyatların yapıldığı bir kliniğin sözcüsü Peter Smith, "Ama insanlar kanlı ayrıntıları duymak istemiyor." Bu işe neden girişiliyor? Genç olmak için.

"Bu, gençleştiren bir işlem," diyor Smith tatlı bir sesle. "Eski kültürlerden daha çok bağlıyız gençliğe... XXI. yüzyıla girerken kadınlar daha genç görünmek istiyor," diyor sanki yeni milenyuma girmek, ayaklarını iki numara küçük bir ayakkabıya sokmak gibi bir şeymişçesine.

Bir başka klinikten, yaşı pek belli olmayan (büyük ihtimalle elli) müşteri temsilcisi Karen, silikon ve özenli dikişlerin birleşiminden oluşan bir taş bebeğe benziyor. Karen, plastik cerrahinin kendisini nasıl da "genç" kıldığına bakmanıza izin verecek. Görünüşü kalıptan çıkmış gibi; balon gibi göğüsleri neredeyse omuzlarına yükseliyor, gerdirdiği yüzünde ise o gepgergin, sabit gülümsemeden var. Genç falan değil, plastik gibi görünüyor. Yaşını göstermiyor doğru, ama başka herhangi bir yaşta gibi de değil.

Eğer erkeğin yedi çağı varsa, günümüz Batı toplumunda kadının tek bir çağı var. Gençlik. O da sabit. Zaman durmalı kadınlar için, tıpkı plastik gibi, plastikle. "Yaşlı herif," "yaşlı adam" gibi rahat, el ense tokat terimlerin hepsi mantıklı bir şekilde sıcak, hoşa gidecek sözlerdir. Bunların kadınlar için karşılığı olan "yaşlı kadın", "yaşlı kız" ve "yaşlı hanım" ise korkunç derecede küçük düşürücü anlamlar taşır. Erkekler orta yaşı hayli geçince bile seçkin ihtiyarlar olur, çekici sayılırken, bir kadın ancak gençse (ya da öyle görünüyorsa) çekici olabilir. Kadınlar (kocakarılar, cadılar, acuzeler) sarkık, kırışık boyunları, pörsümüş göğüsleriyle, ipe çekilmeli; tıpkı cadılar gibi. Güzelliğin ilmiği boyunlarını sıkmalı. Estetik cerrahi hep ileri yaştaki kadınları hedef almıştır, ama estetik cerrahiye başvuran hastaların yaşı giderek düşmektedir. Amerika'da, yaşlanmaya karşı uygulanan estetik cerrahinin otuz yaşın üzerindeki kadınlar için olduğu söylenmektedir.

Ödenmesi gereken bir bedel var. Bir yüz gerdirmenin fiyatı 5500 sterlin diyor Londra'da bir klinik, daha da fazla isteyenler de var, ama parasal olanın ötesinde bedeller söz konusu. *Welcome to your Facelift* [Yüz Gerdirme Operasyonunuza Hoş Geldiniz] adlı kitabın yazarı Helen Bransford, gazetedeki bir röportajda, yüz gerdirme sonrasındaki bulantı nedeniyle nasıl dikişlerinin atması tehlikesiyle yüz yüze kaldığını anlatıyor. Bu mengeneyle sıkıştırılmış yüze katlanmak zorunda kalmış. Doktorlar, "enfeksiyon ve ameliyat izleri"ne karşı uyarıyorlar. Dikişler iki hafta kalıyor, dikiş yerlerinde şişkinlikler, çürükler oluyor, ki hepsi korkunç bir şekilde acı verici. Tam bir iyileşme ise ancak üçle altı ay arasında mümkün; ameliyatsa ancak beşle on yıl arası geçerliliğini koruyor. Bransford, yüz gerdirme operasyonundan çok mem-

nun, ama "önce ve sonra" resimleri korkunç bir kaybı da gözler önüne seriyor. "Önce" daha yaşlı kesinlikle, ama güçlü, derin bir zekâya sahip bir kadının yüzü bu. *Onun* yüzü. "Sonra" ise boş bir yüz, glikoz gibi tatsız. *Herhangi birinin* yüzü.

Kadın vücudu çok uzun zamandır kusurlu veya eksik kabul ediliyor. Aristoteles düşüncesi erkeğin vücudunu mükemmel, kadınınkini ise eksik sayar. Leonardo da Vinci, "İnsan Vücudunun Oranları" adlı çalışmasında varsayılan matematiksel mükemmelliği göstermek için bir erkek vücudu (ve yaşlıca bir vücut) kullanmıştı. Mükemmel olan, zamanda donmuş, hareketsizdir, bir heykel gibidir ve bugün kadın vücudu, cerrahi müdahalelerle gençliği andıran donmuş bir heykel biçiminde yapay bir şekilde mükemmelleştirilmek zorundadır. Neden kimi estetik cerrahi kliniklerinin, broşürlerinde heykeller kullandığını da açıklıyor bu.

"Ameliyat sonrasında yüzün hareketlerini sınırlamak önemlidir," diyor bir broşür. Estetik cerrahi prosedürü, zamanın akışını kadın yüzünde donduruyor, sanki ameliyatın amacı gençliği dondurmak, sabitlemekmişçesine ifadeyi sabitliyor. Gerilmiş olan yüz, bir modelin güzelliğinin hareketsizliği ve sabitliğinde olduğu gibi, duygu işaretlerini sınırlar. Dergi kapaklarındaki resimlerde (*still*ler) hem sabitlenmiş bir yaş (on altıyla yirmi dört arası), hem de çok az şey söyleyen ifadeler vardır. *Model* kelimesinin kendisi de bu cansızlığı, hareketsizliği anlatır. Yüzün tam anlamı, kişiliğinizi yazabileceğiniz bir sayfa demektir. Bir yüze sahip olmanın amacı, hareket halindeki duyguları göstermektir; anlamlılığın temelinde hareket vardır. Ama yaşınız yeni bir ifade yakalamaya uygun olmadığı, bir cerrah, bıçağıyla suratınızı yaptığı zaman; ifadenin ışık ve gölgelerle yüzünüzde oynamasına izin verilmediği, müşterinin, uyuşmuş yüzünü kaskatı tutması gerektiği zaman sonuç ne güzellik, ne gençliktir; sadece kaplanmış plastiğin sabitliğini elde edersiniz. Ruj sürülmüş lino!*

Kozmetik ürünler de benzer bir etki yaratabilir. Ruj, hareket özgürlüğünüzü çalar sizden, ruj sürdüğünüzde zevkle tıkınan herhangi biri gibi dudaklarınızı yalayamazsınız, ağzınızı kolunuza silemezsiniz, kendinizi unutmayı başardığınız anlarda yüzünüzü istediğiniz şekle sokamazsınız; ama cerrahi olmayan kozmetiğin hoş yanı istediğiniz zaman kullanabilmenizdir. Bütün kültürlerde, doğayı, ideal bir güzelliğe uydurmak için kozmetikten yararlanılmıştır. Gürcüler, kaşlarını fare

* Bir zemin kaplama maddesi. (ç.n)

tüyüyle kalınlaştırır, saçlarına domuz yağı sürer, ciltlerini beyazlatmak için zehirli olan kurşun ve cıvadan yararlanırlar. Bazı toplumlar boyunları deve gibi uzatmak için çemberler takar; başkaları sımsıkı sarılarak küçük kalmış ayakları veya plakalarla genişletilmiş dudakları tercih eder. Halbuki bizim idelimizin durmadan tekrarlanan tek bir kriteri var: Gençlik, gençlik, gençlik.

> "NASA tarafından test edilmiş" "zamana karşı" nemlendiricilerimiz var, bir de yaşlı cildi genç bir cilde çeviren Kompleks Zaman Kapsüllerimiz... kendi sahte varlığını haklı göstermek için dünyanın, uçup giden gençliklerine umutsuzca yapışmaya çalışan kadınlarla dolu olduğuna inanan kocaman bir sanayimiz var.

Şimdi de Body Shop'un kurucusu Anita Roddick bizimle, tüm kozmetik sanayiindeki aşırı pahalı ürünlerden ve kazanılan büyük paralardan bahsediyor. Piyasada, neredeyse yalnızca o, yaş konusunda dürüst. Kırk yaşındakilere kırışıklığa karşı krem satmak için on altı yaşındaki birinin yüzünü kullanmanın ahlâksızca olduğunda ısrarlı: O, ileri yaştaki kadınlara, ileri yaşta kadınlar *olarak* satıyor ürünlerini. Body Shop, "gençlik" satmayı reddeder diyor. Nedeni çok basit, çünkü bu "yapılamaz".

Kadınların yaşı yalnızca kozmetik ürünleri ve estetik cerrahi ile dışarıdan sabitlenmekle kalmaz, içeriye yapılan müdahaleler de söz konusudur. Hormon Takviye Tedavisi isterseniz, size *Progynova* (kelime anlamıyla "yeni bir kadın" veya "yenilenmiş kadın") denen bir steroit karışımı önerebilirler. *Progynova*, yağ gibi kaypak, yanlış bir umuda dair bir kelime; yeni kal, genç kal. Diğer karışımlar da bunun gibi: *Cycloprogynova*, *eugynon*... Hormon tedavisinin yalnız belli tıbbi konularda işe yarayabildiği doğrudur, ancak burada tedaviden ziyade semptomlar önemli olabilir; kadının her yaşının reddinin semptomudur burada kastedilen, ilkbaharı içerdiği gibi güzü de içermesi gereken tam bir kadın yılının reddinin semptomu. Ama modern toplum için kadının düşüşü bir hastalıktır, sarkan göğüsler ve rahim, düşen döngüler...* Hormon tedavisi, kadından bir Tesco yaratmayı hedefler, tıpkı süpermarket zamanı gibi (hep mayıs, hep öğleye doğru), kadın da hep bahar aylarında, hep sabah saatlerinde olmalıdır.

Hormon tedavisi, kozmetik sanayii ve estetik cerrahi, zamanın akı-

* "Fall" İngilizce'de hem güz hem düşüş anlamına gelir. (ç.n.)

şını durdurmak için kadın vücudu üzerinde çalışıyor. Bu faaliyetlerin ardında yatan fikir, kadınlar için yaşlılık durumunun reddi (kendileri de reddediyorlar); bilgelik, güç ve saygının da reddi tabii. Böylece kadınlar, "yeni" yaşlarında ne gençlikteki narin kız olabiliyorlar ne de yaşlılığın ağırbaşlı asaletini elde tutabiliyorlar; verdikleri para ve çektikleri acıya karşılık ellerine geçen gençlik değil, gençlik taklidi yapan bir şey, sadece onları kandıran yarım yamalak bir parşömen vaat. Hiç kimsenin olmayan yer gibi, hiçbir kadının olmayan zaman bu, alay konusunun biz olduğumuz geçici bir "ha ha."

Gözlerde var bu.

Gri, renklerin en az göz alıcı olanıdır. Gri, renk olmayandır, gölge olmayan nötrdür. Gri, en son anımsanan, ilk unutulandır; işe en son alınan, işten ilk atılandır. Yalnızca gökkuşakları için fon görevi gören renksiz göğün rengidir. Gri, sıkıcılığın boğuk duygusu, depresyon rengidir; yokluk ve görünmezliğin tonudur. Ne bir yiyecek ne bir içecek gridir. Renklerin çoğu bir şeylerin sembolüyken gri, hiçbir sembolle ilgisi olmayan renktir. Grileşmeyin.

Hele bir kadınsanız. Artık bir sarışın veya kumral olarak görülmediğinizden, menopoz kimliğiniz gri bir alan olacaktır, griye dönen saçlarınız önemsenmediğinize, fark edilmediğinize, gözden kaçtığınıza, görülmediğinize emin olmamızı sağlayacaktır. "Yaşlı kadınlar hâlâ görünmezdirler," diyor fotoğrafçı Melanie Manchot, "yaşlanmak konusunda gerçek bir tabu var, özellikle yaşlı kadınların vücutlarını göstermek konusunda." Kendisi, son çalışmasında altmış altı yaşındaki annesinin çıplak resimlerini çekmiş, dev siyah beyaz baskılarını yapmış. İnceleyenin (erkek) gücü, geleneksel olarak, incelenenin kinden (kadın) çok daha fazla olduğu için, (erkek sanatçı ve kadın modelde olduğu gibi) ve bu güç farkı yaşla abartıldığından (porno "kızı" ve pis "yaşlı" adam) Manchot'ın eserlerinde çok ilginç bir şey oluyor: Bakılan kişi yaşlıdır, izleyense önemsizleşir ve gücü elinde tutan inceleyen değil, incelenendir. Bu resimler, ileri yaştaki birine duyulan o eski saygıyı ortaya çıkartıyor.

Karen'in, olduğundan yirmi otuz yaş genç görünmek için acılı ve pahalı ameliyatlara soyunması acınası bir durumdur. Kadın spikerlere yalnız belli yaşlar arasında değer verilmesi rahatsız edicidir. Derinlerde yatan bir kültürel-psikolojik süreç sonunda kızların daha da erken yaşta (bu yaş yediye kadar gidiyor) âdet görmesi ise endişe vericidir. Ama toplum küçük kızlara, şu çekicilik çağına, yani on altıyla yirmi

dört yaş arasına ulaşmaları için makyaj yapıp topuklu ayakkabılar giymesini söylediğinde sonuç trajik olabilmektedir.

Kelly muhteşem. Bukle bukle saçları, saç spreyi sayesinde kazık gibi duruyor. Parlatıcı sürdüğü dudaklarında sabit bir gülümseme var, rimelle belirlenmiş gözleri şuh bakışlar saçıyor. Saten elbisesinin eteği çok kısa, üst kısmı fazla dekolte. Resimlerden birinde arkasına yaslanmış, fırfırlı iç çamaşırları içinde sırıtıyor. Kelly, İngiltere'nin en güzel küçük kızını (ve en salak küçük anneyi) bulmak için düzenlenen Mini Miss yarışmasını kazandı. Sekiz yaşındaydı.

Amerika'da çocuk güzellik yarışmaları başlayalı otuz yıl kadar oluyor. Aklıma gelmişken söyleyeyim, bugün çocukların, şanslarını arttırmak için, estetik cerrahiye maruz bırakıldıkları da söyleniyor. İşin görünen tarafında, yalnız ışıkların önünde verilen iğrenç pozlar ve kendini beğenmiş ailelerin neden olduğu cafcaflı, ama boş ıvır zıvırlar var. Kız çocukları kendilerinden çok yukarıda bir yaş grubuna doğru itmenin ciddi sonucuysa şu: Ellerinde çocuk güzellik yarışması dergileriyle altlık büyümüş de küçülmüş güzellerin peşinden şehvetle koşan pedofilikler. Amerika çocuk güzellik kraliçesi JonBenet Ramsay 1996 sonlarında öldürüldüğünde, on altıya itilmiş altı yaşındaydı. Otopsiye göre, tekrar tekrar tecavüz edildiğini kanıtlayabilecek bulgular vardı; bir yetişkin gibi görünmeye, yaşının ötesindeki cinsel eylemlere zorlanmıştı. En az yüz kere "Fotoğrafın çekiliyor, kıpırdama," denmiştir ona. O da ölümünde karşı koymamış, o hareketsizlikle, uzun süre sömürüye maruz kalanların korkunç pasifliğiyle durmuştur bir hareketsizliğin somut bir örneği olana dek. Öldürücü bir saldırıya maruz kalmış ölü çocuk.

"Âdet günü"nden doğumu beklerken "zamanın gelmesi"ne "hayatının değişikliği menopoza" kadar kadın vücudu, erkeğinkinden çok daha büyük zamansal değişimler geçirir. Kadının *değişim*i genellikle erkek menopozundan daha radikaldir (daha sorunlu veya özgürleştirici). Doğum, genetik olarak, kadınlar için, erkekler için olduğundan daha önemli olmuştur ve ilk âdet günü, erkekte buna karşılık gelen her şeyden daha ani ve semboliktir.

Bir keresinde bir arkadaşımla oturup yarım saat boyunca âdet öncesi belirtilerin listesini çıkartmıştık. Biz elli iki tane bulduk, bazıları

fiziksel, çoğu duygusaldı; keskin duyarlık, ani alınganlık gibi. Olumsuz etkiler listesini kadınlar ve dinlemesini bilen erkekler iyi bilir; akıtılan gözyaşları, sakarlık ve çirkin yıkıcı eğilimler... Bunları söylemeye dahi gerek yok. Ama kimsenin söylemediği bir şey var: Bu kurnaz gelgitlerin çok güçlü olduğu. Şu pek dil uzatılan *paramenstruum* (âdet döneminin iki gün öncesi ve ilk iki günü olarak tanımlanır), sizi sezgiyle, içgüdüsel düşüncenin dalgalarıyla, talepkâr bir yoğunlukla, yanan bir içsellik ve sezgi dolu bir düşünüşle doldurur. Dünyanın size doğru eğim kazandığı, yıldırımların elektriğiyle dolduğunuz bir zamandır. (İlk seferlerden birinde, bir arkadaşımın koluna dokunduğumda aramızdaki kıvılcım bileğini yakmıştı.)

Birçok kültür, *paramenstruum*a kutsal bir güç atfetmiştir. Polonez ve Siyu dillerinde tabu veya kutsal anlamına gelen kelimelerle âdet anlamına gelen kelime aynıdır. Dakota dilinde de *Wakan* kelimesi ruhani, harika *ve* âdete dair anlamına gelir. Diğer topluluklarda da kadın şamanlar ve büyücü doktorlar, âdet durumunu güçlerinin kaynağı olarak kullanırlar. Batı Afrika'da bir Dogon miti vardır, buna göre Toprak Ana'nın âdet kanıyla lekelenmiş eteğini bulan bir kadın onu alıp giyer, böylece erkeklere karşı müthiş bir güç kazanır. Sonuçta erkekler, eteği çalarak kadınlar üzerinde egemenlik kurar.

"Savaş, gizli âdet dönemidir," diyordu Greenham Common; barış kampının çitlerindeki bu slogan, âdet döneminden nefret eden kültürlerin en kana susamış olanlar olduğunu ya da kanlarında böyle bir güç olmayan erkeklerin, savaşta bunu taklit ederek dışavurduğunu söylüyor. *Paramenstruum*un büyük bir cinsel istek dönemi olabileceğini, yapılan geniş araştırmalar ve kimi anekdotlar göstermektedir. (Arkadaşlarınıza veya kendinize sorun: Çılgınlıklar ve aşk ilişkilerinin sıklıkla o dönemde başladığını göreceksiniz.) Kuzey Burma'da yaşayan Kachinler, kelime anlamı kadın işi olan bir kelimeye sahiptir: *Majan*. Bu kelime, aşk şarkısı, savaş ve çıkrıktaki ipler anlamına gelir; cinsel ve savaşçı güçlere dair fikirleri birleştirir. Peki ya çıkrık? Çıkrık, kadınların döngülerindeki, ileri geri salınımlardaki, âdet ve ovülasyondaki zamanı anlatan yaygın bir imgedir. Kısmen kadınların vakitlerini geleneksel olarak nasıl geçirdiklerine, tekrarlanan dokumaya dair ilksel bir imgedir. Bruno Bettelheim, Uyuyan Güzel'in eline iğ battığında az miktarda akan kanı, bir kıza annesinden geçen kan olarak açıklamıştır. Ailenin öreke tarafı, elbette anne tarafıdır. Homeros'un Penelope'si de dokumasının başına oturur, ileri geri gidip gelir. Aşk ve sa-

vaş, savaş ve aşk, âdet ve ovülasyon. (Sembolik bir uygunlukla, âdet dönemiyle ilgili özgün bir kitap olan *The Wise Wound*'un [Bilgelik Yarası] yazarlarından birinin adı da Penelope Shuttle'dır.*)

Tüm dünyada, âdet dönemi "ay" ya da "ay zamanı"dır, Maoriler "ay hastalığı" der buna. Mensturral kelimesi Latincede ay ayı anlamına gelen *mensis*'ten türemiştir. Ayın döngüsü 29,5 gün sürer, ortalama bir âdet döngüsü de bu kadardır. İster dolunay, ister hilal olsun ay, çemberler çizer, denizin dalgalarını etkilediği gibi kadınınkileri de etkiler; okyanustaki gelgitler, kadındaki ovülasyon ve yumurtanın atılması dönemlerine benzer. Ay, pek çok kültürde büyüsel ilham ve deliliği temsil eder, tıpkı *paramenstruum* gibi. Cadılar, dünyanın her yerinde, döngülerini oluşturmak için ayın zamanlarını kullanmış, Shetland Adaları'nda olduğu gibi ay ışığında uzanmışlardır. Mircea Eliade'a göre, Hindistan'da yalnız ay ışığında büyü yapılabilir, ay, hem âdet döneminin hem de zamanın nedeni olarak görülür.

Pirá-paraná mitolojisine göre ay, âdet dönemindeki kadınlarla cinsel ilişkiye girer. Pirá-paraná halkına göre âdetin öyküsü, dişi yaratıcı *Romu Kumu*'nun öyküsüdür. O, ölümsüz bir Şamanmış, çünkü kutsal su kabağı onunlaymış: Şamanın gücünün dölyatağı biçimli su kabağı, öykünün deyimiyle "vajinasının kokusu"ymuş. Şaman olarak gücünü erkekler karşısında yitirdiğinde, âdet dönemi bir cezaya dönüşmüş: Vajinasında bir "ateş" olur, "cinsel organında tüy yerine balık zehri olan" korkunç, cinsel açıdan doyumsuz bir kadına dönüşmüş. (Âdet öncesi dönemde kadınlarla başınızı belaya sokmayın.) Daha ciddi biçimde bu, Dogon mitinde olduğu gibi, kadınların deneyiminin gizli tarihiyle yankılanır gibidir; eğer *paramenstruum*a saygı duyulursa özel bir güç zamanıdır bu, ama bastırılırsa bir ceza, bir lanete dönüşür.

Âdet döngüsü, kadına farklı bir zaman deneyimi kazandırır. Ovülasyonun hoş *şişkinlik* dönemi abonelikleri yenileyip içli mektuplar döktürmek için iyi bir zamandır; *paramenstruum*un sarmal zamanı ise ateşli tartışmalar, sevmediğiniz şeyler için yakılacak meydan ateşleri, iyi sevişmeler ve gerekli zararı vermek için iyi bir dönemdir. Ovülasyonda, her şey düzgündür, uysal ve ılıktır, ipotekle ilgili detayları düzenleyebilir, formlar doldurup kibar olabilirsiniz, ama âdet döneminde ateşle oynarsınız ve en vahşi, uysallıktan uzak duygularınızla tanışırsınız; saat akkor haldedir, düşünce hızlı, alev gibi anidir, kadının en vahşi, en kendine özgü halidir bu. Yükselir bu his, kayaları parçalayan, du-

* Shuttle, mekik demektir. (ç.n.)

daklarınızı yakan ateş almış kan gibidir, yükselerek bedenin kıyısına vuran dalga öyle sıcaktır ki yalnız ayın kendisi onu dindirebilecek serinliktedir.

Zamanın kendisi de değişir. An duygusu keskinleşir; bu saatlerde eriyik halde bulunan enerjinin en iyi nasıl kullanılacağı çok önemli görünmektedir. (Kadınların ne giyeceklerine en zor karar verdiği dönem âdet öncesidir; giyinirken de, her şeyde olduğu gibi zaman, büyük öneme sahiptir.) Akan her saat, baş döndürücü bir an duygusunun aleviyle ağzına kadar dolu bir kabı doldurmaktadır sanki. Geçmiş, şimdiyi gölgeler, yürek burkan nostalji veya korkunç anılar ele geçirir sizi. Artık bir kadının içindeki kişisel, özel saat ve o katı, düzenli ilerleyişiyle dışarıdaki kamusal saat arasında çok boyutlu farklar vardır. Kadın, zamanın kritik, sivri bir noktasındadır, değişken bir kişilikle renklenmiş zamandadır. Eril toplumun saati renksizdir, ayırıcı özelliklerden yoksundur; orada özümsemeyen zaman vardır, her saat aynıdır, objektif ve çizgiseldir, kairolojiğe karşı kronolojiktir. Kadınların zamanının ne kadar farklı olduğu, birbirlerini, bilinçaltıyla bağlantılı bir biçimde, beraber âdet görecek şekilde etkilemelerinde de görülebilir.

Eril toplum, insanların, zaman konusunda aynı, çalışan olarak güvenilir, anne baba olarak tutarlı olmasına büyük önem verir. "Kendin olmak" onaylanırken "bugün kendin olmamak" onaylanmaz. Ama *kendi* kelimesi bile yanlış bir tekilliğe işaret ediyor. Kadınlar asla tek değildir, farklı zamanlarda en az iki kişidirler: Ovülasyon zamanındaki benle âdet öncesindeki ben aynı değilim. Uçların birinde yardımsever, rahat ve iyi olabilirim. Diğerinde ise gergin, zor, güçlü ve ne yapacağı önceden kestirilemez biri olurum. (Herhalde.) Eril toplum, zamanların bu çokluğunu inkâr eder ya da cezalandırır. Shuttle ve Redgrove'un *The Wise Wound*'da yazdığı gibi, âdet döngüsü, "tek özelliği rahatsız edici bir vakit israfına yol açmak olan, uygun şekilde yaşanan eril, dümdüz, 'derli toplu' hayata uymayan periyodik bir hastalık" olarak görülmektedir.

Eril toplum, derin bir şekilde zamanla dolu bu döngüden nefret ederek veya onu görmezden gelerek veya onunla alay ederek kadınların zamanını homojenleştirmeye çalışır; ama pek çok kadın da bu günlerde erkek zamanından demir almak, kaçmak için bir dürtüye kapılır. "Âdet dönemine bağlı devamsızlık," erkek zamanına bağlı iş yerlerinde bir sorun olarak görülmektedir, ama birçok kadın, bu garip ve istisnai günleri çalışarak geçirmeyi fazlasıyla sıkıcı bulur. Kabile toplum-

larında genellikle bir "âdet kulübesi" olur, kadınlar buraya erkeklerce sürgün edildikleri için değil, sadece kadınlar için olan bir yer aradıklarından giderler.

Kendi iç takvimini erkek takvimine uydurmaya çalışmak, bir kadının âdet öncesindeki karmaşık duygularının artmasına neden olur. Ama daha kötüsü bu, güçlü zamanının korkunç bir şekilde israfıdır, iyi enerjinin boşa harcanmasıdır; halbuki onun sürükleyen belirsiz taleplerinin güçlü akışıyla sürüklenmek çok daha iyidir. Jung, kadınların, âdet dönemlerinin ilk üç günü, çalışmanın eril zaman ritminden kaçmaları için işten izinli sayılmasını önermiştir. Havelock Ellis ise 1910'da şöyle demiştir:

> Kadınlar için yılın bölünmesini bile değiştireceğimiz, erkeğe haftasını bırakıp, kadına ise tatil günlerini aynı sayıda, ama her ay birbirini izleyen dört gün halinde vereceğimiz günler gelebilir bir gün. Bir kadın kendi gerçek psikolojik haklarını savunmaya başladığında, çıkış noktası olarak bunu alacaktır ve erkeğin büyük bir cehaletle utanması gerektiğini söylediği şeyden onur duyacaktır.

Yılda kaç ay var? Kim olduğunuza bağlı. Erkek yılı güneşe bağlıdır ve ayları bir düzine olarak sayar. Kadın yılı ise aya bağlıdır ve on üç ayımız vardır. Bruno Bettelheim masallarda "lanete" neden olanın niçin on üçüncü peri olduğunu böyle açıklar. (Büyük kısmı kadınların yılıyla ilgili olan elinizde tuttuğunuz kitabın on üç bölümden oluşmasının nedeni de budur.)

Neredeyse istisnasız tüm kadınlar ilk âdetlerini hatırlar. Bazıları için bir geçiş töreni, mumların aydınlattığı aya dair sıcak bir gizemdir, günümüz büyücülerinin üzerinde çalışacağı bir şey, yeni bir kadın için kritik bir kadın zamanı. Ama çoğunluğa göre, aşırı erilleşmiş bir toplum, ilk âdetin tatlı, özel büyüsünü çalar ve onun yerine bir leke bırakır; iç çamaşırınızda pis, zihninizde de delirtici bir leke. Yalnız, sessiz, tören karşıtı bir aşağılamayla, ikinci kez tuvalet eğitimiyle karşı karşıya kalan kızlar için kirleten bir utanç olur bu. Kadın pedi kotun arkasında şişlik yapıyor mu diye nasıl eğilip bakılır, kan eteğin arkasına geçmiş mi diye nasıl kontrol edilir... Çoraba tampon saklayıp nasıl tuvalete gidilir, bu nasıl sarılır veya klozete nasıl atılır, oturduğunuz yerdeki kan, başkaları görmeden nasıl silinir... Kadının içsel, kırmızı, Öteki kan zamanı, nasıl erkeğin beyaz, temiz zamanından uzak tutulur.

Bir kadının dünyasında, görülen ilk âdet ve bunu izleyen dönemlerin büyülü, insana güç veren (ve toplumsal) bir ifadesi vardır. Bir erkek içinse bu, yalnız bir deliliğin ve banyodaki porselen ayla bir ömür randevulaşmanın başlangıcıdır. Güç veren bir şey olarak önemi fark edilmeden, ataerkilliğin üzerine sifonu çekmek için büyük güç sarf eden, ama yine de başarılı olamayan âdet zamanı geri gelmeye devam edecektir, tıpkı tuvalette dönüp duran o korkunç tampon gibi, o inatçı yüzücü gibi.

Gün içinde bile âdet görmek, iğrenç şeyler kategorisindedir: İngiltere'de, "hijyenik koruma"ya (lafın kendisi bile ne iğrenç) yönelik reklamlar akşam dokuzdan önce gösterilemez (öncesinde Rahatsız Edici Şeyler'in gösterilemediği saat). Dahası, bu reklamların "kan"ı ima etmesi yasaktır. Yasak masak, saat daha dokuz olmadı ama hiç umrumda değil. Kan diyebiliyorum. Kanamam var. Kanı dölyatağımda hissedebiliyorum. Sayfada kan var. *Kolunuza dikkat.*

Kendi iyiliğiniz için (benimki için de) şimdi kafamı kızdırmayın. Ben kaprisli, tehlikeli, karmakarışık ve ne yapacağı tahmin edilmez bir durumdayım. Kendimi değişmiş hissediyorum. Vahşi nefretler ve daha da vahşi aşklarla düşünüyorum. Evet, çılgın gibiyim. Nefret ettiğim eski anılar ele geçiriyor beni. Ağlıyorum. Hem kırılgan, hem de hiddet dolu bir güce sahip hissediyorum kendimi. Korkunç görünüyorum, kaçmak, uçup gitmek istiyorum. Kadın arkadaşlarımı istiyorum. Durumu anlatacak en iyi imge ateş gibi geliyor bana. Duygusal hava raporuna göre fırtına ve kırmızı, kıpkırmızı bir yağmur var. Arkadaşımın bileğini yakan elektrikle yüklüyüm, yıldırım elektriğiyle. Dolmuş, sınırda hissediyorum, dölyatağım, kaynayan sıcak bir sıvıyla dolu bir kap, bir kazan gibi. Kısacası, feci şekilde cadıya benziyorum.

Ve söylediklerine göre, yanı başımda arılar kovanlarında ölüyor. Şarabı ekşitip mısırları kurutabilir, bitkileri ve tomurcukları soldurup öldürebilirim. Bir aynayı, "kılıç, bıçak veya herhangi bir kesici aleti, istediği kadar parlak olsun, karartabilirim... Demir ve çelik anında paslanır, pirinç için de durum farklı olmayacaktır, ve iğrenç, güçlü, zehirli bir kokuyla dolar..." Yaşlı Pliny, *Natural History* [Doğa Tarihi] kitabında âdet gören kadınların gücü için bunları söylüyor: "Onlardan akan sıvı kadar korkunç bir şey zor bulunur." Korkunçtan ziyade mükemmel, iğrençten ziyade gizemlidir o sıvı ve onun yakıcı volkanik enerjisi, Pliny'nin hiç bilmediği bir sınırsızlık taşır. Pliny'nin de böyle yakıp kavuran bir volkan nedeniyle ölmüş olması bana hınzırca bir

zevk veriyor. (Yalnız âdet öncesindeyken.)

Shuttle ve Redgrove'un da savunduğu gibi, cadılığa duyulan nefret, aslında âdet dönemine duyulmaktadır; cadılara ithaf edilen güç, âdet gören kadınların gücüdür; tüm imgeler ortaktır: Kan, ay, güç, sıcaklık, kap (rahim veya kazan), ateş. Kadınlar "Âdet döngülerini anlayarak gerçek güçlerine kavuşurlarsa diye bu, durmadan kötülenmiştir erkeklerce," özellikle erkek bilgisi ve biliminin, kadın bilgisinden korktuğu ve iğrendiği Hıristiyan kilisesinin erkeklerince. Geleneksel ebeler, sık sık cadı olarak tanımlanmıştır; XVI. ve XVII. yüzyıldaki cadı avlarında yargılanan kadınların büyük bir oranı ebeydi. Cadı avları, erkeklerin bilimleri sayesinde ebeliği ele geçirmesiyle aynı zamana rastlar. Cerrahi eldivenin içindeki el, ataerkil Hıristiyanlık'la, kadınların zamanının, döngülerinin, aylarının, hamilelik ve doğumlarının derin bir kavrayışıyla ilgilenen "bilge kadın işleri"ni kovdu.

Her anlamıyla kadınların zamanı, erkeklerce reddedildi. Yaşlı kadınlardan nefret ediliyordu ve estetik cerrahinin kadınların zihnine yerleştirdiği silikon korkuda, yaşlı kadınların anlamsız, birbirinin aynı biçimde gerilerek plastikleştirilmiş yüzlerinde bu miras hâlâ bizimle. Kadınların iç zamanına, âdet dönemine, hâlâ içten gelen bir tiksintiyle yaklaşılıyor; onların parlak, güçlü ay zamanı, utanç ve nefret dolu bir hale getiriliyor. Jinekoloji, kadınların doğum zamanının önüne geçiyor ve bugünün rahatına düşkün sezaryen taraftarları, bu gaspa tanıklık ediyor.

"Her hafta bulmacanızı çözmeye çalışır, hep de başarısızlığa uğrarım," diye yazmış geçenlerde Bolton'dan Sarah Horan *Observer*'a. "Son iki yılda iki kez tamamlamayı başardım. Bu iki seferde de doğum yapmama birkaç saat vardı. Yaklaşan doğumla artan zekâ arasında bir bağlantı olduğunu gösteren tıbbi bir araştırma yapılmış mı?"

Herhalde yapılmamıştır. Eğer erkekler doğum yapsaydı, bu tür konularda milyonlarca araştırma olurdu, ama boş verin bunu. Bu mektup, büyük bir resmin çarpıcı bir ayrıntısı; hamile kadınların güçlü bir iç zamanları vardır, özellikle doğumda. Doğumların, ayın evreleriyle bağlantılı olduğu, uzun zamandır ebelerce bilinen bir şeydir. Zamanın derin bir kişisellik taşıdığını iyi doktorlar da kabul eder. Ama ebelik erkeklerin eline geçtiğinden beri kadınların zamanı, erkeklerin, kadınla-

ra ay takvimine değil, güneş takvimine, içlerindeki özel saate değil, kamusal saate uymalarını kabul ettiren zorlayıcı kamusal zamanınca geçersiz kılınmıştır.

"Zamanı geliyor", doğumun yaklaştığını anlatmak için kullanılan en açıklayıcı ifadelerden biridir, ilk âdet gibi; ama bu doğal ve kişisel zaman, başka kimselerin değil, *onun* olan bu zaman önemini yitirmiştir. Doğumun, bir kadın, kamusal saate göre geç kaldığında, zamanı forsepsle zorlayan erilleşmiş ebeliğin dünyasında doktorlar ve hastanelerin uygunluğuna göre programlanması sonucu.

Bundan yüz yıl önce, yavaş doğum için en iyi tedavinin "zaman tentürü" olduğu söylenirdi. Beklemek. Çocuk *bekleyen* annelerden bahsedilirken de beklemek söz konusudur, ama bugün, beklemek, şiddetle caydırılıyor. Doğum uzmanlarına göre, doğumla ilgili ölçütlerin pek çoğu zamana bağlı; kasılmaların zamanı ölçülüyor, erken doğum önleniyor, geciken doğumlar hızlandırılıyor, serviksin genişlemesi zamana bağlı ölçülüyor. Uzmanlar, doğumu, vakum veya sezaryenle hızlandırıyor.

Gebelik bakımıyla ilgili çalışması *Forced Labor*'da [Mecburi Doğum] Nancy Shaw, doğum yapan kadınların, nasıl "endüstriyel zaman" tarafından yönetilen bir montaj bandında gibi olduğunu gösteriyor. "Doğumun endüstriyelleşmiş bir şekilde yönetildiğinin temel göstergelerinden biri, doğum işlemini kontrol eden endüstriyel zaman veya saat zamanıdır." İrlandalı ebelere göre, *Aktif Doğum Yönetimi*'nin 1980'de yayımlanmasından beri, doğum uzmanlarında bir zaman takıntısı başlamıştır. Bu kitap, kadınların suyunun hastaneye geldiklerinde gelmiş olması gerektiğini, doğumların on iki saatten fazla sürmemesi gerektiğini ve yavaş doğumun, ilaçlarla hızlandırılmasını savunuyordu. Doğum uzmanı anlamına gelen *obstetrics*, kendi bilgece etimolojisinde ne demektir? "Mevcut olmak", "durmak". Doğumu hızlandırmak değil, orada bulunmaktır. Bir kadını zorlamak değil, onun yanında olmaktır.

İngiliz Kraliyet Doğum Okulu'ndakilere doğum yapan kadınların zamanıyla ilgili soru sormak kesinlikle büyük bir hataydı. Ayın adının anılması bile dalga geçmelerine yetti. Doğum sırasında kadının kendi zamanına saygının önemi konusundaki yorumlarını sorunca, eğer sorular önceden verilmiş olsaydı, dediler, halkla ilişkiler bölümünün başındakiler (erkekler) ücret karşılığı gider (erkek) bir ebeye sorarmış, onlar da gereken cevapları verirmiş. Onların vakti nakittir, dediler. Ah.

Ebeliğin erkek egemen ve paraya bağlı tıbbileşmesi, kadınların zamanını gerçekten de pek ciddiye almıyor. Tanrı'ya şükür, Amerika'da bazıları farklı açılardan bakıyor konuya.

"Zaman, doğumdaki en önemli şeydir," diyor Amerika'da çıkan *Midwifery Today* [Bugünün Ebeliği] adlı derginin editörü, on iki yıl ebelik yapmış, doğal doğum taraftarı Jan Tritten. "Zamanı geliyor" lafı onun için ne ifade ediyor? Düşünüyor. "Bu lafa kulak verirseniz, eski moda gibi geliyor. Halbuki çok tatlı şeyler anlatıyor bu söz: Zamanı geldi. Bir kadının buna hakkı yok artık. Her zaman duyduğunuz şey şu: 'Yeterince hızlı değil. Yeterince hızlı değil, hadi sezaryen yapalım.'"

Doktorlar, diyor, "Kadına zaman sınırları koyarlar. Oysa kadının tamamen kendi zamanlamasını takip etmesi daha iyidir. Örneğin izin verilse kadın, doğumun ikinci aşamasında genellikle uyur." Diğer taraftan, söylediğine göre, "Bir zaman protokolü, kamu saati ve *aynı olan* kamu saati vardır, ama kadının kendi ritmi çok farklıdır. 'Zamanı geliyor' düşüncesine saygı gösterilmeyen ilk çağ bu. Kadının zamanlamasını etkilediğimiz ilk çağ."

İngiliz Kraliyet Doğum Okulu, duvardaki ayın evrelerini pek takip etmiyor gibi. Jan Tritten'a göre ay, "önemli *olmalıdır*". Bir keresinde, beş haftalık bir dönem dahilinde doğum yapacak olan sekiz kadınla ilgilenişini anlatıyor. Sonra küçük bir ay tutulması gerçekleşiyor ve otuz saatlik bir sürede –tutulmanın on beş saat öncesi ve on beş saat sonrasında– tüm bebekler doğuyor.

Kimse benim ne zaman doğduğumu bilmiyor. Annem, ömrü uzun olsun, zaman mevhumunu yitirmiş o zaman. Söylediğine göre salı mı, pazar mı, öğlen mi, gece mi, aralık mı, haziran mı umrunda değilmiş; iç saati öylesine güçlüyken nesnel kamusal saat bir şey ifade etmiyormuş ona. Evde doğum yapmış, saate bağlı yapay bir zamanın baskısı yokmuş üzerinde, ama birçok kadın, zamanın iki türünün derin çatışmasını yaşıyor; kadının bastırılamaz ilksel zamanı, neredeyse her yerden daha fazla saat zamanıyla yönetilen bir yerde, bir hastanenin doğum kliniğinde çıkıyor ortaya.

Formasyon almamış bir ebe, bir anne ve feminizm konusunda geniş bilgi sahibi bir kadın olan Meg Fox, doğumdaki zaman konusunda şunları yazmış:

> Kasılmaların şiddeti sonucu tüm dikkatini onlara yöneltmeye zorlanan doğum yapacak kadın, saat zamanıyla normal ilişkisini yitirir. Onun

> için zaman sabittir, saniyeler birlikte akar... ardıllık ve çizgisel ilişki yerini, kadının dikkatini dış dünyadan uzaklaştıran ezici bir duygu zenginliğine bırakır. Geçirdiği deneyimin önemine bırakmıştır kendini... Doğumun ritmi, içine çekmiştir onu, kendi vücudunun eylemi içinde, gerçek zamansız şimdiyle temastadır... zamanın ötesinde bir alanla, bir ölümsüzlük deneyimiyle.

Doğum sırasında kadınlar standart zamandan müthiş derecede farklı bir zamana özel bir geçiş yaparlar; doğum yapmak bir anlamda "zamanı oluşturmak" olduğu için kadınlar, doğum yaparak, gerçekten de zamanın kendisini yaratırlar. Ama annelik, bu muazzam, ilksel yaratı, modern toplumda küçümsenir. Hamile bir kadının bedeni, muhteşem güzelliğiyle takdir edileceği yerde çirkin kabul edilir ve doğum işlemi, genellikle zalimce onursuzlaştırılmış bir tıbbi işlem olarak görülür. "Anne olmak", toplumdaki en aşağı statüyü almak anlamına gelmektedir.

Neden böyledir bu? Kısmen, toplumun zamana yönelik, toplumsal cinsiyet temeline oturan yaklaşımı nedeniyle. Geleneksel kadın işlerinin, annelik de dahil, ayırt edici özelliği, tekrarlanan küçük gündelik işler oluşudur; (kullanılıp bitecek) suyu taşımak, (yeniden kirlenecek) giysileri yıkamak, (yeniden acıkacak aile fertleri için) yemek pişirmek. Simone de Beauvoir'ın da dediği gibi: "Sisyphos'un işkencesine,* o bitmez tekrarıyla ev işinden fazla benzeyen çok az iş vardır: Temiz olan kirlenir, kirlenen temizlenir, tekrar tekrar, gün be gün." "Ev işinden nefret ediyorum! Yatakları yapıyorsun, bulaşıkları yıkıyorsun ertesi gün yine baştan başlaman gerekiyor," diyor Joan Rivers da. Bunun döngüsel, tekrarlayan doğası *char*lady kelimesiyle ifade ediliyor İngilizcede. "Char" kelimesi, eski İngilizce'de "dönmek" anlamına gelen "cerr" kelimesinden geliyor, "lady" ise kadın demek. Bozulacak işlerdir kadınların işleri, yalnız, dayanıksız insanlar yaratmak da böyledir. Erkeklerin işleri –çizgisel, kalıcı, köklü gelişimlere yol açan tek seferlik işler– daha değerli kabul edilir. (Annelik ve nükleer fizikçilik işlerini düşünün: Biri zaman ve yaşam, diğeri ise zehir ve ölüm yarattığı halde annelik alçaltılmıştır, nükleer fizikçilereyse büyük değer verilir.)

* Sisyphos tanrılarla boy ölçüşmeye kalktığı için korkunç bir cezaya çarptırılan mitolojik bir fügürdür. Cezası çok ağır bir kayayı bir tepeye çıkarmaktı; ancak tam tepeye varmadan kaya aşağı yuvarlanıyor, o da yeniden çıkarmak zorunda kalıyordu. Bu böyle sürüp gidiyordu. (y.h.n.)

Fark, bir kadının, bir erkek kadar para alıp alamadığından çok daha ince bir konudur (ama bu da önemlidir); fark, eril tarzdaki zamanın onurlandırılması ve yüksek bir statüye sahip olması, kadın tarzı zamanın ise alçaltılması ve aşağı bir statüye layık görülmesidir.

Erkekler, Kanarya İskelesi'ni inşa ettiler. Bir kez. Sonsuza dek. Çok büyük bir ücret karşılığı. Kadınlar tekrar tekrar temizliyor onu. Düşük bir maaş karşılığı. Erkek egemen zaman Kanarya İskelesi kadar fallik olan zamandır, çizgiseldir, zamana karşı dayanıklıdır ve kurudur, bir karatahta kadar kuru; kadın egemen zaman ise döngüseldir, zaman içinde tekrarlanır, vulvaya benzer bir daireselliğe sahip ıslak iştir, kovayla yer bezidir. Kamerun'da toplumsal cinsiyet, ıslak ve kuru kavramlarıyla ayrılır. Kadınların hepsi akar, ıslaktırlar; erkeklerse kurudur. İngiliz çocuk argosunda, fiziksel veya duygusal olarak güçlü kabul edilmeyen çocuklar için "ıslak" denir, efeminelik imaları taşır bu. Margaret Thatcher, dış görünüşleri kendisininki kadar katı bir erkeksilik taşımayan "ıslakları" kovmuştur. Alaska ve İngiliz Kolombiyası Tlingitleri'nin törenlerinde ıslaklık, geçici olanla ilişkilendirilmiş, sonsuzlukla özdeş sayılan kurulukla kesin bir şekilde zıt görülmüştür.

Hindistan'dan bir örneğe bakalım. Kadınlar su getirirler, bazı yerlerde bunun için kilometrelerce yürürler; yüzyıllardır süren bir iş bu, akıp giden bir iş, tekrar tekrar yapılıyor, yaşam nehrinin akmaya devam etmesi için. En değerli işlerden biri bu. Büyük, eril geliştirme projeleri yolda; baraj inşaatı, büyük, mükemmel, tek seferlik bir iş. Bu projelerin her biri, binlerce insanı yersiz yurtsuz bırakacağı gibi, kadınların da su için sürekli daha çok yürümesine neden olacak. Baraj "muhteşem", kadınların döngüsel işiyse "görünmez"dir. Hintli feminist, doktor, felsefeci, aramızdan bir dâhi olan Vandana Shiva, şöyle yazmış:

> Gerekli ekolojik süreçler olan zamanın döngülerinin ne kadar etkin olması sağlanırsa bunlar o kadar görünmez olacaklardır. Yıkıcılık vahşidir ve görülebilir; denge ve uyum ise görülmez, yaşanır. Ataerkil hatalı gelişimin ödüllendirdiği görülebilirlik, görünmez enerjileri, kadınların ve doğanın işlerini, özel, merkezi iş ve zenginliği yıkıma sürükler.

Belki her şey genlerde bitiyordur. Erkek olmak, baraj yapmaktır. Kadın olmak, akmaktır. Kadınlar, kendi yataklarında akarlar ve doğum sı-

rasında, evrensel benzetmeye göre dünyada bir nehir gibi akan zamanı yaratırlar. ("Her şey akar", o ironik, sembol haline gelmiş İyonyalı'nın, Heraklitos'un dediği gibi.) Ama ataerkillik, akışı barajla böler, Üçüncü Dünya'ya dev baraj projelerini dayatır, nehirlerin doğal akışına set çeker. Ünlü (ve dolunaylı) bir gecede kadınlar, on binlerce köylüyü Narmada Nehri'ne yapılacak barajı durdurmak için ayağa kaldırdı. Baraj ilkesine karşı akış ilkesi. Bu, çok daha geniş bir çatışmayı barındırır: Ataerkillik ve kadınların çatışmasını.

Zaman, bir nehir gibi akışkandır, ama modernliğin saate (duvardaki baraja) karşı aşırı bir itaatle hareket etmesi, zamanın akışkanlığını durdurur. Kadınların zamanının doğal akışı, estetik cerrahinin barajıyla, gerdirilmiş bir yüzde asılı sabit gülümsemeyle, akışkan olmayan bir görünümde dizginlenmiştir. Erkek egemen toplum, yaşlı kadınları lanetler; ilk âdette, çocukluğun bir nehir gibi akan zamanını, âdet gören kadınları lanetleyen ve önlerine set çeken dönemlere ayırır. Kadın zamanı akar, nazlı nazlı akar, sel olur akar, her biçimde akar. Bırakın aksın.

VI
Islak döngüsel zaman ve kuru çizgisel zaman

"Zaman'ı benim kadar iyi bilseydin," dedi Şapkacı, "onu *harcamaktan* söz açmazdın. O, canlıdır."

Alice's Adventures in Wonderland [Alis Harikalar Ülkesinde], Lewis Carroll

Meksikalıların Ölüler Günü, tam bir *Danse Macabre**'dir. Şahane bir iskelet tuhaf bir fandango** yapar, kemiklerine çiçekli dal resimleri yapılmıştır, kürek kemiklerinden elmalar çıkar, kafatasının içinde böcekler, parmak kemiklerinde kuşlar oynamaktadır, uyluklarında sarmaşıklar, ayak parmaklarında papatyalar vardır; bir hippinin *reductio ad absurdum*udur*** bu. Hiçbir şey zamanın döngüsel olarak ilerlediğine, yaşam döngülerinin reenkarnasyonuna, ölümden yaşam doğduğuna dair neşe dolu inancı bu kadar açık ve canlı bir biçimde tas-

* Ölüm dansı. (ç.n.)
** Hareketli bir İspanyol dansı. (ç.n.)
*** Bir önermenin sonucunun absürdlüğünü göstererek yanlışlığını kanıtlamak. (ç.n.)

vir edemez. Bu iskeletlerin bazıları bisiklet üzerindedir, kelimenin doğrudan anlamıyla pedallarlar zamanı, yaşamla ölüm arasında vitesi boşa almış, döndürür tekerlekleri, *kemikler, kemikler, uzaklara gidecekler.*

Zaman bir ok mudur, bisiklet mi, düz bir çizgi midir, bir çember mi? Bir zamanlar, zaman, yaygın olarak döngüsel görülürdü: Hopiler'deki bağımsız tekerlek imgesi, Doğu Afrikalı Gabra halkının yaşam döngülerinde verimlilik ve çokluk anlamına gelen *finn* düşüncesi ve Hindular'daki, zamanın, Kalpas'ın tasavvur edilemeyecek kadar uzun döngülerinde ilerlediği düşüncesi... Eski Yunanlı İaones halkının inancına göre sonsuzluk çarkı tekrar tekrar dönermiş; Stoacılar da kozmosun sonsuz bir yeniden teşekkül içinde olduğuna inanırmış; Aristoteles, "zamanın kendisi bile bir çember olarak düşünüldükçe" demiş; Platon da, zamanı, sonsuzluğun "hareket eden" veya "dönen" bir görünümü olarak tanımlamış. Tarih boyunca zaman, güneşin, ayın ve yıldızların döngüsel hareketlerinden ayrılamadığı için döngüsel olarak düşünülmüş gibi görünmektedir.

Modern Batı'nın zamana bakışıysa çizgiseldir; geçmişten bugüne ve geleceğe uzanan bir cetvel gibidir, bu özelliğiyle de son derece sıradışıdır. Zaman felsefesi uzmanı G. J. Whitrow'a göre: "Bizim zamanı algılayışımız... istisnaidir... modern dünyanın en garip, en kendine has özelliklerinden biridir."

Bu bölüm, "zamanın kısa bir tarihi"ni sunmuyor. Zamanın ne *olduğunu* veya *olmadığını* saptamaya da çalışmıyor, din, felsefe veya bilimin yapmaya soyunacağı gibi; bunun yerine, zamana bakış biçimlerinin (özellikle din ve bilimde) nasıl tüm kültürel çevrenin bir parçası olduğuna bakıyor. Özellikle, nadiren böyle tanımlansa da, zamanın hep son derece toplumsal cinsiyete dayanan bir kavram olduğunu; biçimsel olarak çizgisel zamanın fallik, döngüsel zamanın ise kadın vücudunun döngüleri nedeniyle yonik* olduğunu savunuyor. Dahası, her çağda zamanın resmediliş veya tanımlanış biçimi, o dönemde dişi olana yönelik yaklaşımı oldukça iyi yansıtıyor.

Kadınların, zamanı döngüsel olarak gören ilk toplumlarda saygı görüp görmediğini, eşitliğin ve kadının gücünün olup olmadığını saptamak güçtür. Örneğin zamanın, kendileri için mevsimlerin tarımsal döngüsü ve yaşam çarkı olduğu eski tarım toplumlarında. Bugün de

* Hinduizm'de bir tanrıçanın sembolü veya Shakti olarak tapılan stilize bir vulva tasviri. (ç.n.)

zamanı yaygın biçimde döngüsel olarak tanımlayan Hindistan gibi toplumlarda bunun paralelinde kadınlara saygının bulunduğunu söylemek zordur. Toplumsal cinsiyet hassas bir konu olduğu ve basitçe kadın ve erkek anlamına gelmediği için, kadınların konumunu, bu meselede bir gösterge olarak kullanmak dikkatsizlik olacaktır. Mesela Hindistan'da toplumun *genel havası* Batı'dan daha dişildir. Bundan çok daha açık olansa şudur: Çizgisel, eril zamanın gelişiyle kadınların konumu gerçekten de aşağı bir hale getirilmiş, dişil şeyler küçümsenir olmuştur.

Zaman, ömrün iki tarafında da, yani doğumunuzdan önce ve ölümünüzden sonra, genellikle dişi olarak görülmüştür; annenin rahmi ve toprak "ana"ya gömülme. İki kapının da geleneksel bekçileri dişidir; doğumunuzda sizi dünyaya buyur eden, yıkayan ve saran ebe, ölümünüzde de sizi yıkayıp saracaktır.

Zamana kaynak olma şerefini ay yerine çoklukla güneşe tanıyan modern Batı'nın aksine, ilk toplumlar, tüm dişil çağrışımlarıyla ayı da kullanmışlardır. Zaman ve dalgaları çeken ay denizde gelgit dalgalarına, dölyatağındaysa kan dalgalarına neden olur. Zamanın, bir taraftan ay, diğer taraftansa güneşle tanımlanan iki özelliği cinsiyetle ilişkilidir; ayın, dolunaydan yeni aya değişen hallerinin oluşturduğu dizi bir ay sürer, ki bu, kadınların bir aylık zaman deneyimine karşılık gelir; güneşse hep aynı biçimdedir, tıpkı erkeğin zaman deneyimi gibi.

Tüm dünyada, ayın dişil olduğu kabul edilir, birçok toplumda (hepsinde olmasa da) güneş, eril olarak görülür. Anaerkil toplumlar yerlerini ataerkillere bıraktığı için, ay zamanına bağlı takvimler, güneşe bağlı olanlardan daha az önemli hale geldi. *Mon*day'in yerini *Sun*day aldı. İstilacı Hint-Avrupa kabilelerinin güneşe tapan savaşçıları, ay takvimli, toprak merkezli uygarlıkları yenerek kendi gök tanrılarını, savaşçı kültlerini ve ataerkil toplumsal düzenlerini getirdiler. Hunlar için, *Tengri* kelimesi hem tanrı, hem de gök demekti. Kuzey Batı Kenyalı Turkana halkı için de *Akuj* kelimesi böyledir, hem tanrı hem gök anlamına gelir. Bunlar hem mavi tanrılar hem de tek tanrılardır. George Monibot, bunun göçebelikle yakın ilişkili olduğuna işaret eder: Göçebeler, karakteristik olarak göğe tapar ve tektanrılıdırlar. Mesela eski İsrailliler, mavi bir gökte yaşayan tek bir tanrıya inanırdı. Sürdürdükleri hayat göçebeydi, ama tanrıları sabit ve değişmezdi. Pek çok kültürde sonsuzluğu simgeleyen mavi, değişmezliği en çok temsil eden renktir.

Mithras, eski zamanların demirci tanrısıydı, çok güçlü bir savaş-

çıydı. Güneş tanrısı olarak Mithras'a göksel bir yücelik atfedilmiş; O.Ç. III. yüzyılda Romalılar (özellikle askerler) üzerinde muazzam bir etkisi varmış. Böylece haftanın ilk günü cumartesi değil, *dies Solis* yani Güneş'in günü, Sunday [pazar] olmuş. İlk Hıristiyanlarca da pazar, halesi güneşin ışıklarından oluşan Tanrı'nın günü olarak kabul edilirdi. Hıristiyanlığı kabul eden geniş toprakların hakimi İmparator Konstantin, O.Ç. 321'de pazar gününü "Güneş'in kutsal günü" olarak adlandırdı. IV. yüzyılda, Noel'in 25 Aralık olarak belirlenmesine kaynak olan şey güneşti, çünkü bu, kış gündönümü sonrasında, güneşin yeni hayatının tarihidir.

Takvim yapımının tarihi, (dişil) ay takviminin gözden düşmesi sonucunda son derece eril bir işe dönüştü ve zamanın ölçümü, ataerkil gücün eline geçti. İster temmuz ve ağustos [July ve August] aylarının eski adlarını değiştirerek onlara Julius ve Augustus Sezar'ın adlarını veren Roma konsülü olsun, ister 1582'de Gregoryen takvimini öne süren Papa VIII. Gregory, takvimi kurmuş olanlar erkeklerdir. Eril bir şeydir bu takvim meselesi, eskiden moderne, Papa'nınkinden Pirelli'ninkine "ayın güzelleri"ne kadar.

Arasöz: Aynı fikirler matrisine (veya erilsine) uygun olarak ataerkillik artı güneş takvimleri artı savaşçı toplum için çağdaş bir örneğe bakalım. Rusya'da, yakın zamanda, MiG jetleri bir Rus takvim kızını (ancak Rus mankenlerin tercih edeceği biçimde *nyet* dercesine kaşlarını çatan birini) kullandı. "Pazarlama gurularımız ancak jet satan güzel bir kız görüntüsünün satışları patlatacağını söyledi," diyor üreticileri temsil eden bir erkek. Bu yapıçözümü yapmak için bir Derrida'ya falan gerek yok. "Biz de bir takvim yaptık. Her aya bir güzel kız düşüyor. Cep ebadında olanlar da var." (Eminim vardır.)

Eski, dişil zaman fikirlerinden, ay takvimlerinden, döngüsel doğadan, takvim olarak daha güneşe bağlı, biçim olarak çizgisel ve nitelik olarak eril olan modern zaman fikrine doğru gerçekleşen değişim, Musevilik ve Hıristiyanlık'tan ciddi biçimde etkilenmiştir. Anaerkil dinler, yeniden doğum fikrine bağlıdır; erken dönem ataerkillik ise birbirini izleyen hanedanları ve baba-oğul şeklinde ilerleyen soylarıyla (ve Salma Boaz'ın, Boaz Obed'in ve Obed Jesse'in babası oldu) yeniden doğum fikrini kesip atar, anlamlı döngüsel zamanın yerine çizgisel neslin çizgisel zamanını koyar. Ataçizgisel.

Meksika Ölüler Günü, Hıristiyanlığın adını anar, ama aslında Hıristiyanlık öncesi inancın günümüzde hayatta kalabilmiş bir uygula-

masıdır; zaman, döngülerine devam eder, bir ayak yaşamın, diğeri ölümün pedalını çevirir, döngüsel imgelerin çoğu gibi kurtarıcı bir salınıma sahip olan yeniden doğumun çemberinde. Hıristiyanlık durduracaktı onu tekerleğine çomak sokarak. Zerdüştlük ve Musevilik gibi, Hıristiyanlık da zamanı çizgisel olarak algılamış, döngüsel zamanı şiddetle reddetmiştir. Aziz Augustinus, *City of God* [Tanrı Şehri] adlı eserinde, "Pagan felsefeciler, içinde, şeylerin doğanın düzeninde tekrar edip durduğu zaman döngülerini sunmuş, geçmiş ve gelecekteki bu dönüşlerin hiç durmayacağını iddia etmişlerdir," der. Kendisi ise bunun aksine, şunları savunur: "Bilge sanılan o kişilerin bulduğu hatalı ve aldatıcı döngüler her neyse, onlardan yalnızca düz bir öğretinin sağlam doktriniyle kaçabiliriz." Evrenin tarihi "Tektir, tersine çevrilemez, tekrarlanamaz ve çizgiseldir; gözler önüne serdiği şeyse, yaşamın yaratılışı ve İsa'nın ölümünden, dünyanın sonuna kadar, zamanda tek boyutlu bir harekettir." Benzersiz bir tarihi olay olarak kabul edilen İsa'nın çarmıha gerilişi, çizgisel zamanı ima eder.

Zamanı çizgisel (biçimsel olarak fallik) gören dinler, ataerkil (fallik bir doğaya sahip) olanlardır. Zerdüştlerin erkek tanrı Mazda'sı, tanrısal kralları ve bilge büyücüleri vardı. Yahudi-Hıristiyan İncil'i ise ataerkillik için bir el kitabı niteliğindedir ve Yeni Ahit'in büyük kısmı, kadın düşmanı Pavlos tarafından yazılmıştır. Musevilerin *Talmud*'undaki zamana bağlı olan "böyle yap" şeklindeki emirlerden, kadınlar da çocuklar ve köleler gibi muaftır, çünkü özgür insanlar olmadıklarından, zamanları kendilerine ait değildir ki versinler.

İsa'nın kendisi de apaçık erkekti ve ona doğru hoş bir yönelme vardı. Cennette, masada her kadının yanına düşmek isteyeceği türden biriydi, ama ataerkil planlama işleminin dışında tutulmuştu. Hıristiyanlığın en yüksek mevkisini işgal eden üç figürün hepsi (Baba Tanrı, Kutsal Ruh ve Aziz Pavlos) tümü erkektir. Havarileri, müritleri ve rahiplerinin de tamamı erkektir. Bugünün yeniden doğuma inanan Hıristiyanları için, İsa'nın eril yeniden doğumu, esas (dişil) doğumundan önemlidir. Hacın (Hıristiyanlığın en dayanıklı sembolü) şeklinde bile toprak dinlerinin yonik çemberlerinin zıddı olan eril düz çizgiler kullanılır. Geçenlerde Somerset'te yılın dönen çarkını belirtmek için, dikilitaşlardan bir "çembersel takvim" dikildi. Yakında oturan Hıristiyanlar da "toprak ana"yı onurlandıran bu çemberin "kötülüğünü uzak tutmak" için bir haç diktiler öfkeyle.

Hıristiyanlık'ta, zamanın erilleşmesiyle kilisenin, dişil olanı en ge-

niş anlamda baskı altına alması arasında çarpıcı paralellikler vardır. Aziz Benedictus'un VI. yüzyıldaki *yönetimi*, zaman algılarının değişmesinde çok önemli olmuştur. Teknoloji tarihçisi Lewis Mumford, bu konuda şunları yazar: "Bu yönetimde, sürpriz, şüphe, kapris ve uyumsuzluk sahneden kovuldu. Dünyevi hayatın düzensiz iniş çıkışları ve nabzının tepesine yasanın demir yumruğu indi." Ama Mumford'ın bulunduğu nokta bir (cinsiyetlendirilmiş) adım daha ileri götürülebilir; eril olan kilise, zamanın, açık biçimde *dişil* olarak tanımlanabilecek yönlerine karşı savaşmış, inişli çıkışlı, değişken, esnek ve dönüşüme açık zaman, katı, düz (eril) zaman tarafından yok edilmiştir.

Bu iki fikir, yani erkeklerin kadınlar üzerinde baskı kurması ve zamanın eril çizgiselliği, son derece başarılı olmuş, toplumun dünyaya bakışına öyle bir sinmiştir ki kaçınılmaz görülür hale gelmiş, düşünülmeden doğru kabul edilen şeylerin görünmezliğine bürünmüştür. Ama nasıl erkeğin kadını baskı altına alması karşı koyma olmaksızın gerçekleşmediyse, çizgisel zaman fikrinin döngüsel olanın önüne geçmesi de öyle kolay olmadı.

Ortaçağda, döngüsel ve çizgisel kavramlar arasında bir çatışma vardı, ama zamanın erilleşmesi yavaş yavaş galip gelecekti. Bir saatin uzunluğu, diyelim ki VII. yüzyılda, mevsime bağlıydı; yazın bir saat, uzun, rehavet dolu bir uzanışken, kışın göz açıp kapayıncaya kadar geçerdi. Ama bir kere zaman (en azından İngiltere'de) yirmi dört tane, katı bir biçimde birbirinin aynı olan saate bölününce dairesel, değişken, esnek yonik saat sadece nostalji oldu artık.

11 Haziran 1594'te İrlanda'da, şair Edmund Spenser, Elizabeth Boyle ile evlendi. Düğün için yazdığı "Epithalamion,"* şafağın erken saatlerindeki kuş cıvıltılarından gelinin hazırlanmasına, sonrasındaki şölende sokakları dolduran halk ozanları ve kalabalığa kadar her şeyi anlatır:

> Sonsuza dek benim için kutsal olacak gündür bugün
> Doldurun şarapları bıkıp usanmadan
> Bardakları değil, karnınızı doldurun şarapla.

---

* Gelin ve damat için yazılmış uzun şiir anlamındadır. (ç.n.)

Spenser, düğünü çok sevmiş olabilir, ama bir yandan da saatleri saymıştır; etrafın kararmasını ("Saatler sayılarını ne de yavaş değiştirir"), günün bitmesini, sevdiğini şiir gibi kollarına alarak bir İrlanda alacakaranlığının sessiz loşluğunda onunla birleşmeyi beklerken...

Şiirin tamamında, zamanın, nefes kesecek kadar sofistike bir betimlemesi yapılır. Son dört kıtada, "zaman," karşılıklı okunan bir dua gibi akar: "Bize vakti gelen meyveyi gönder", "Şarkı söylememiz için vakti gelen nidaları gönder", "Ve kısa sürecek sonsuz bir ânı." Güneşin hareketi betimlenmiş ve yıllık döngü gösterilmiştir şiirde. Yirmi dört kıta saatleri temsil eder, üstelik, satırlar uzun veya kısa olarak sayılabilmektedir; uzun, zamanın süresini, kısa, zamanın bölünmesini temsil eder. Uzun dizelerin toplamı ise 365'tir, yani yılın günleri. Gelin, (dişi) zamanın, ayın sembolüdür; şair/damat kendisiniyse (eril) zaman sembolü güneşle özdeşleştirir.

Gerçekten de çeşitli düzeylerde bir evliliktir bu, çünkü Spenser, döngüsel zamanla çizgisel zamanı evlendirmiştir. Doğanın döngüsel, mevsime bağlı zamanı bir tekerlek gibidir; şiirin kendisi ise çizgisel olanı temsil eder, çünkü yazılı dil çizgiseldir, geçmiş zamanın son dizelerini içinde taşır, deneyimin mürekkebinden bir anlatı dizesi oyar.

Spenser'ın zamanlaması mükemmeldi, çünkü o, klasik bilimin, zamanın katı çizgiselliğine dair eril bildirilerinin ortaya çıktığı zamanda, döngüsel zamanın yiten dünyasından bahsetti yazdıklarında. Zamanın iki cinsinin metaforik "evliliğiydi" bu, Bacon'ın düşüncelerinin, Kartezyen bölmenin ve Newton'un ayrımının gaddarca boşaması öncesindeki son evlilikti. Zamana yapılan muameleyle kadına yapılan muamele, kültürel olarak yakın bir ilişki içindedir. Hıristiyanlığın kendilerine duyduğu nefretin pençelerinde kadınlar, en karanlık zamanları yaşadılar: Kadınlara, kadınların bilgisine, gücüne, ebeliğe ve döngüsel zaman deneyimine duyulan nefret, 1484'te başlayıp 1640 civarına dek süren vahşice cinayetlerle ortaya çıktı: Cadı avları. Böylece döngüsel zamanın, klasik bilimin ellerindeki son yenilgisi yaşandı.

Gökbilimsel bir saati on altı yılda yapan (ve ölümünden sonra yaptığı bu saati kimselerin onaramadığı) ortaçağın usta saatçisi John de Dons'tan sıradışı saatçiler Christiaan Huygens, John Harrison ve oğ-

luna, gökbilimci-zaman hesapçısı baba, oğul ve torun Cassiniler'e kadar, kronoloji ve zaman bilimiyle ilgili göze çarpan kişiler, ezici çoğunlukla erkektir. Çok az kadın saat yapar, saatler hakkında felsefe yapan kadın sayısıysa daha da azdır (kadınlar, yalnız yakın dönemde zaman konusuna eğilmiştir; bunun örnekleri arasında sosyolog Barbara Adam ve feminist akademisyenler Frieda Forman ve Caoran Sowton sayılabilir). Erkekler ise, konuyu hep karşı konulamaz bulmuşlardır. "Zaman, hareketin sayısıdır," diyen Aristoteles'ten Einstein'a, "Zaman nedir?" diyen Augustinus'tan Newton'un kesin cevabına, Kant'tan Kierkegaard'a, Spinoza'dan Leibniz'e, Heraklitus'tan Hegel'e, Heidegger'e ve Hawking'e kadar...

Ama zaman, nadiren klasik bilimin yükselişi sırasında olduğundan daha önemli olmuştur erkek zihni için; ki bu dönem de kendine bilinçli olarak eril cinsiyeti atfeden entelektüel bir dönemdir. Bu dönem, kadınların yani ayın bilgisini karanlık ve tehlikeli bulmuş, erkeklerin bilgisi, Aydınlanma'nın "ışığı," yani güneşin bilgisi olarak görülmüştür. Bu dönem, insan bedeninin etini kazmış, orada kan veya doğa yerine bir saat mekanizması bulmuştur. Bu dönem, evrenin kendisine bakıp orada bir saat görmüş olan bir dönemdir.

Bilimin babaları, "erkek gibi" güçleri olan "eril" bir felsefe aradıklarını öne sürdüler ve erkek egemenliğine dair yargıları bariz bir şekilde dile getirdiler. 1561-1626 yılları arasında yaşamış olan bilim adamı, felsefeci (ve hümanitaryen Albert Schweitzer'e göre "köhnemiş bir kişiliğe sahip") Francis Bacon, "doğayı işkence altına sokup sırlarını açıklamaya zorlamak"tan ve bilimin, "doğayı insanın hizmetine sokma ve onun kölesi yapma" kapasitesinden *The Masculine Birth of Time* [Zamanın Eril Doğuşu] (1602) adlı eserinde bahsetmiştir. Bilimsel buluşlar, "doğanın işleyişinin rotasını nazik bir şekilde belirlemekle kalmaz; onu fethetme, temellerine kadar sarsma, ona boyun eğdirme gücüne de sahiptir." Bacon ve çağdaşlarının çalışmalarındaki en vahşi imgeler, cadı mahkemeleri, işkenceler ve sırları ifşa etmeye zorlamaya dairdir. "Evlilik ve bekârlığa" dair bir denemesinde, laf arasında şöyle der: "Bekâr erkekler... daha zalim ve katı yüreklidir (engizisyon mahkemelerinde görev almak için uygundur)." Bacon'ın yaklaşımları konusunda sıkça başvurduğu otorite İncil'dir.

Erken dönem bilim adamlarının düşünüşünün iki belirgin özelliği, cinsiyetlendirdikleri doğa ve evrenin çizgisel olarak tahmin edilebilir niteliklerine dair üzerinde ısrarla durdukları işleyen bir saat imgesidir.

Bu iki düşüncenin birleşmesi son derece dikkat çekicidir, çünkü kadınlar ve kadınların bilgisi nasıl acımasızca yenilmişse döngüsel, değişken zaman da çizgisel ve kesin zaman tarafından öyle yenilmiş ve ona boyun eğmek zorunda bırakılmıştır. (Bazı yorumlara göre, reenkarnasyona ilişkin kimi inançlar, varlıklarını *Malleus Maleficarum: the Hammer of Witches* zamanına, 1486'ya kadar sürdürmüşlerdir.)

Evreni bir saat mekanizması olarak gösteren, çağın öncü imgesinin ilk kez Nicholas Oresmus (ölümü 1382) tarafından, kullanıldığı düşünülmektedir; Tanrı'yı da bir saat yapımcısı olarak hayal etmiştir. (Bu, aynı zamanda doğanın, ölü bir makine olarak ilk betimlenişidir de). Alman gökbilimci Johannes Kepler (1571-1630), "Evren, ilahi bir varlığa değil, bir saate benzer," demiştir. Fransız felsefeci ve bilim adamı René Descartes (1596-1650), sağlıklı bir adamı, iyi yapılmış bir saatle karşılaştırmıştır. Mekanik felsefeye bağlı bir bilim adamı olan Robert Boyle (1627-1691), evrenin "muhteşem bir saat mekanizması" olduğunu yazmış, Bacon da *The Masculine Birth of Time*'da, yeni çizgisel *zihinsel* işleyiş kavramını ortaya atmıştır. Zamanın çizgiselliği, Leibniz, Barrow ve Locke tarafından da desteklenmiştir.

Saat gelir, insan gelir.

Doğa ve Doğa'nın yasaları Gece'de saklıydı
Tanrı dedi Newton Olsun! Hepsi Aydınlandı.
(Alexander Pope'un Newton'ın mezar taşına yazdıkları)

Isaac Newton (1642-1727), evrenin saat gibi işlediğini söyledi. Dahası, zamanı mutlak ve tek görüyordu: "Kendinin kesin, doğru ve matematiksel zamanı ve kendi doğasıyla, harici etkilerden bağımsız, tekdüze akar." Newton fiziği yani mekanik bilimi, doğanın "gizemini," bir "makineye" dönüştürdü. Vandana Shiva'nın yazdığı gibi: "Ataerkil doğa biliminin yükselişi... XV. ve XVII. yüzyıllar boyunca...doğayı *terra mater*den* bir makineye dönüştürdü." Önceleri, Pope'un belirttiği gibi doğa gecede saklıydı. Aya ait bu gece zamanı, Newton'la birlikte, yerini tamamen güneş zamanına bıraktı. Shiva, "Avrupa'da bilge ve uzman olarak bilinen kadınları yok etmeyi amaçlayan" cadı avlarının etkilerinin, bilimsel devrimle nasıl birleştiğini vurguluyor. Sonuçta, "Avrupa'daki kadınlar, tıp ve sağaltma pratiklerinden tamamen dışlandılar," çünkü "bilge kadınlar," cadılıkla suçlanma riskini taşıyordu.

* Toprak ana. (ç.n.)

"Bilgelik" kelimesinin kendisi de zamanla ilgilidir. Yalnız yaşla bilge olunur. Gençler akıllı olabilir, ama bilgeliği yaş getirir. Zeki, tamam, ama bilge mi? Hegel'in dediği gibi, "Minerva'nın Baykuşu, akşam karanlığında gelir," bilgelik, günün sonunda ortaya çıkar. Tüm bilimsel devrim, iki tip bilgi üzerine bir savaştı: Erkeklerin *zekâsı* kadınların *bilgeliğinin* önüne geçmiştir; bitkilerle tedavi ve ebelik gibi kadınların bilgisinin *gizemlerine*, erkekler, bilginin *mekaniği* demiştir.

Aydınlanma Çağı, kendini kutsal otoritenin tüm gücüyle ayın karanlık yüzüne karşı kurmuş, ışığı aramıştır. Işık karanlığa; görünen görünmeyene üstün gelmiştir. Usandıracak derecede karanlık ve öznel olan kadın bilgisi inkâr edildi: O, kapalı, sezgisel ve içe yönelikti; yeni bilim ise açık, deneye bağlı ve dışa yönelikti. İç olan görünmezken, dış olan görülebilir. Görülebilirlik erildir; erkek cinsel organı, dikenli taç giymiş İsa gibi *dikilir* aydınlıkta. Yoni ise karanlığa gizler kendini.

Aydınlanma Çağı'nda, en karanlık gökler teleskoplarla görülebilir hale geldi, ışığın doğasının kendisi de Newton'un (parlak) zihninin beyaz ışığıyla incelendi; yine onun (parlak) optik deneyleriyle ışığın bileşenleri görülebilir hale geldi. 1693'te, spekulum,* ilk jinekoloji aleti olarak tıp sözlüklerine girdi: Hem ismi, hem de işleviyle bakmaya yönelik bir aletti. Bir erkek bilimi olarak jinekolojinin parlak ışığı, en karanlık yeri, rahmin kızıl karanlığını aydınlatmaya başladı; hem bir kadının gizeminin hem de kadınların biliminin (ebelik) yani tüm kadınların gizeminin kalbini. Aynı parlak ışık, hâlâ kadınların yüzünde parlıyor, estetik cerrahın neşteri ve bakışlarının altında; o yüzü, erkek kameramanların "flaşları altındaki" Rus *nyet* takvim kızı kadar nesneleştiriyor erkekler için. Kadınlar, bakılmak içindir, pasif bir biçimde; çünkü bakmak, Aydınlanma'dan bu yana, erkeklerin elinde bulunan bir ayrıcalıktır. Cadı avlarında suçlanan bilge kadınlardan nefret edilmesinin nedeni, kısmen de "delici" bakışlarıydı, çünkü Germaine Greer'in *The Change*'de [Değişim] yazdığı gibi aslında delici bir zihin gibi, bu bakış da erkeklere tanınmış bir ayrıcalıktı.

Aydınlanma'dan itibaren, görünür olan ayrıcalıklı sayılmıştır. Bilim, teknoloji ve mühendislik, Eyfel Kulesi, Newton teleskopları gibi "görülmeye değer" yapılar dikmiştir. Bakmak için kullanılan fallik, delici aletlerin onuruna, 1750 yılında iki takımyıldıza Teleskopyum ve Mikroskopyum adı verildi; bir başka takımyıldıza ise, saatlerin onuru-

* Kelimenin kökeni bakmakla ilişkilidir. (ç.n.)

na, Horologyum* adı verildi. Zamanın kendisi –güya– teleskoplar sayesinde gözle görülür hale gelmiş ve saatler de, güneş saatlerinin ötesinde söylenir olmuştur; kadran üzerinde zamanın döngüsünü delen ibresi ve yirmi dört saatlik dilimlere ayrılmış saatlerle görünür kılınan gecenin görünmez saatleriyle. Görünür olanın büyüsü, saatin, ölçümün o nesnel ve görünür *makinesinin*, zamanın kendisinin öznel, görünmez *gizeminden* daha önemli hale gelmesine neden oldu, tıpkı bugün olduğu gibi. Mekanik, çizgisel ve fallik zaman savaşı kazandı ve (görünür ve görülmeye değer) olan saate bağlı zaman, *yegâne* zaman kabul edildi. Bu düşüncelere uygun biçimde, 1675'te "görülmeye değer bir anıt *dikildi*" erkeklerin zaman ölçümünü en görünür, en incelenebilir biçimde göstermek için. Bir ataerkillik sarayıydı bu: Greenwich *Gözlemevi.*

Aydınlanma Çağı bilim adamları kendilerini nesnel izleyiciler olarak görüyordu. Ama bugün herhangi bir Kuantum Teorisi hocası veya insan doğası çalışan bir öğrencinin de söyleyeceği gibi, ne gördüğünüz, nasıl baktığınıza bağlıdır. Hiçbir bilim tam anlamıyla nesnel olmamıştır. Klasik fizikçilerin de zamanı incelediklerinde gördükleri, kendi (eril) zihinleriydi; aynı şekilde çizgisel, fallik, katı ve kesin. Ama ötekiler, farklı bakarak, başka türlü gördüler. Maya gökbilimcileri, geceleyin göğe bakmak için "toprak anaya" derin, karanlık, ters teleskoplara benzer çukurlar kazdılar. Aydınlanmanın teleskopları nasıl fallikse ve fallik, çizgisel bir zaman görüyorsa, Mayalılar'ın da dölyoluna benzer bu derin çukurlarda döngüsel bir zaman görmesinin nedeninin bu olduğunu iddia edemez miyiz?

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda zaman, bilim adamları için kesin ve belirlenimciydi: Tesadüf ve ani değişiklikler yasaktı. Dünyaya baktığımızdaysa saatlerin artan şaşmazlığı (bununla birlikte artan saat sayısı), zamanın, saate uydurmak için yontulacağı; artık olan son saniyelerin, küçük bir kıymık gibi atılacağı anlamına geliyordu. Zaman, önceden tahmin edilebilir, bilinebilir ve görülebilir olmalıydı (ve hepsinden önemlisi, zaman, saat mekanizmalarıyla eş tutulur olmuştu), bugün de maalesef hâlâ öyle.

Tüm bunların sonucunda zaman, dişil doğasından sıyrıldı; bu, iyi veya kötü anlamda, dişil olanla ilişkilendirilen her şeyde oldu. Özellikle de çok zaman döngülerinden hoşlanılmamasında, ama zamanın tesadüf, ani değişimler ve önceden tahmin edilemezlik gibi daha sürpriz-

* Saat bilgisi anlamına gelmektedir. (ç.n.)

li özelliklerinde belirgindir. Aristoteles, "eril" ve "dişil" terimlerini evrendeki zamana dair farklı anlayışları betimlemek için kullanmıştır; göğe eril demesinin nedeni onu sonsuz ve değişmez kabul etmesiydi, toprağa dişil demesinin nedeni de onun değişebilirliğiydi. "*Varium et mutabile semper femina*" (Kadınlar hep birçok değişken hale sahip şeyler olmuşlardır) demiş Virgilius. Yani zaman tarihin bu döneminde yalnız çizgisel kabul edilmekle kalmıyor, ona başka eril özellikler de atfediliyordu (bilim adamları bunların tamamını kendilerine ayırmıştı): Katılık, iniş çıkışsızlık, mutlaklık, dişi ay gibi değişebilirlik değil, eril güneş gibi değişmezlik...

*Zamanın kendisi*nin ellerinden kayıp gitmiş olması (Yeni Gine mitinde çocukların pis elleri arasından kayıp gülümseyerek gök kubbeye süzülen o soğuk diski, dolunayı anımsayın), XX. yüzyıl fiziğinin öyküsüdür, yani bilimin kurtarılışının.

Ne oldu?

Derin öznellik, muz kabuğuyla bir sfenks gibi geldi ve bilim adamının, ışığa giden yolda kayıp düşmesine neden oldu. Düşüp dirseğini yaralayan, dizi ve egosu incinen bilim adamı somurtarak sordu sfenkse: "Sen de kim oluyorsun?"

"Tamamen sana bağlı," diye yanıt verdi sfenks bir parçacık halinde. "Görüyorum! Sen bir parçacıksın!" diye bağırdı bilim adamı. "Ne gördüğün, nasıl baktığına bağlıdır," diye fısıldadı sfenks bir dalga halinde. Bilim adamı gözlerini ovuşturdu ve evet, sanki bir büyü yapılmış gibi, yeniden dalga oldu sfenks; bilimin üç yüz yıllık kesinliğini serseme çevirecek gibiydi bu anlık alay.

Bilimin dünyası değişti. Görecelik. Kuantum mekaniği. Kaos Teorisi. Saçılan yapılar. Heisenberg'in Belirsizlik Prensibi ve Kuantum Teorisi; bir şeyin dalga mı parçacık mı olduğunu, ona nasıl baktığınız belirler. Eril nesnellik çöktü.

Bilim, bu yüzyıl boyunca, sanki bir büyünün etkisindeymişçesine bir dönüşüm geçirdi, klasik fiziğin katı mekanik biliminden daha zengin, daha garip, daha *zarif* bir hal aldı. Bilimsel terminolojinin tarzı (düsturları) değişti. Newton'un "Mutlak Zamanı," Einstein'ın "Göreceliğine" dönüştü. Bacon'ın özgüveninin ve "kesinliğinin" yerini, Heisenberg'in "Belirsizliği" aldı. Klasik "belirlenimcilik," XX. yüzyılda "kaos" oldu. "Gereklilik", "Tesadüf"e bıraktı yerini. Kepler, evrenin "ilahi bir varlığa değil, bir saate" benzediğini söylerken, Gaia teorisi, dünyamızın canlı olduğunu söylemeye kadar vardırdı işi; sıcak ve

nemli yaşam verme özelliklerine sahip bir yer. Bilinçli bir şekilde eril olan disiplinler, şimdi utangaç bir şekilde dişil olanı kabul ediyor. Bacon'ın zorlayıcı, vahşi, işkenceci bilim adamının bakış açısı, bir duyarlık kazanacak gibi görünüyor. Teorik fizikçiler, bilinmeyenler konusunda daha alçakgönüllü, eskiden gizemken mekaniğe dönüşmüş olanlar yeniden gizem oluyor; korku ve merakla karışık bir saygı ile bilgi, artık karşı karşıya değil. İsterseniz buna, bilimin "dişilleşmesinin" tarihi deyin.

Burada şunun bir daha altını çizeyim: Ben, *dişil* ve *eril* olanı, sırasıyla kadın ve erkeğin mutlak özellikleri olarak kabul etmiyorum. Bunlar, bir araya gelen birçok fikir için kullanılan kültürel kısa yollar görevi görüyor. Bilimin içinde bile dişil/eril ile kadın/erkeği kolayca ilişkilendiremeyiz. Örneğin iki bilim adamını düşünelim. Biri duyarlı, çok yönlü, bütüncü çevreci ve dişil olanın büyük etkisi altında: Fritjof Capra. Diğeri ise katı, ataerkil, zalim, hiyerarşi taraftarı, savaş meraklısı ve eril: Margaret Thatcher. "Eril" ve "dişil," Çin felsefesindeki yin ve yang gibi, tüm bir eğilimler matrisi için kullanılan bir notasyondur. (Yin/yang işareti, sloganı, "karşıtlar birbirini tamamlar" olan Danimarkalı teorik fizikçi Niels Bohr'un armasıydı.)

Her kültürde, hem "dişi" hem "erkek" vardır; ama modern toplumda, erkek olan taraf çok uzun süre ayrıcalıklı olmuştur. Çin felsefesine göre, ne zaman bir eğilim kendi sınırlarını aşarsa, karşıt eğilimin tohumlarını barındırır içinde; "eril" bilim roketler, bombalar, biyoteknoloji ve barajlarla doruğuna ererken fizik de "dişilleşen" bilimi üretmekteydi: Capra'nın çalışmaları, James Lovelock ve Lynn Margulis'in Gaia teorisi, Ilya Prigogine'in zaman üzerine çalışmaları...

Bilimin bu "dişilleşmesi," hiçbir konuda, zaman konusunda olduğu kadar kafa karıştırıcı değildir. Ilya Prigogine, XX. yüzyıl fiziğini inceledikten sonra (görecelik, kuantum mekaniği, evrimsel kozmoloji, dengede olmayan yapılar ve belirlenimci kaos) şöyle yazar: "İlginç olan nokta şudur ki bunların hepsi, zamanın rolünü vurguluyor." Prigogine'in önemli çalışmalarınm büyük kısmı da 1970'lerin ortalarında yapılmıştır. Bu dönem aynı zamanda, kadın hareketinin feminist metinleri için *eşsiz* bir dönemdi: İlk adımı 1970'te *The Female Eunuch* [Dişi Hadım] atmıştı. Bu on yılın tam ortasında, 1975'te, iki klasik metin yayımlandı: Biri Capra'nın *The Tao of Physics* [Fiziğin Tao'su] adlı eseri, diğeri ise dilbilimci George Steiner'ın *After Babel*'i [Babil'den Sonra].

Bu iki güçlü zekâ, tamamen farklı konular üzerinde çalışıyorlardı, ama ulaştıkları sonuçlar çok benzerdi. Capra, kuantum fiziği konusunda şöyle yazar: "Atomdan küçük düzeyde madde, belli yerlerde kesin bir biçimde bulunmaz, daha ziyade 'bulunma eğilimi' gösterir; atomsal olaylar da kesin bir biçimde belli zamanlarda, belli şekillerde olmaz, daha çok 'olma eğilimi' gösterir."

Bunu, Steiner'ın kadınların dilinde zaman konusunda yazdıklarıyla karşılaştıralım: "Kaba bir tahminle, kadınların konuşmasında, erkeklerinkine nazaran, Yunan ve Sanskrit dillerindeki dilek kipini hatırlatan istek ve gelecekle ilgili kullanımların izi daha çok görülür; daha geniş bir nitelikli kararlılık ve gizlenmiş vaat yelpazesi dile getirilir kadınların konuşmalarında." (Bunu, Hopiler'in, zamanın geçmişe doğru kıvrılan "tezahür" ile sahip olduğu geleceğe doğru eğilen "olmak üzere olan tezahür" diye ikiye ayrıldığı görüşüyle de karşılaştırın.)

Capra'nın fiziği ve Steiner'ın dilbiliminin çizdiği zaman resmi, Newton'un katı, mutlak zamanından daha farklı olamazdı; sadece ortaya çıkan şeyin doğası dişildi. Uzaklaşarak solup gidenin eğimli bakışıdır o; uzaklaşan, görünmez bir ipek ağ gibi, *şimdi*nin ellerinden, geleceğin potansiyelinin ulaşılmamış sularına doğru akar ve bir ânın doğumunda, kavisinin duruşunu izlerseniz, ipince bir zamanın soluk alışını duyabilirsiniz belli belirsiz.

Ataerkil düşünce, güneşe tapan *Dies Solis* savaşçılarından bugünün güneş ötesi *Dies Irae*'sinin, atom savaşının güneşini geride bırakan o en parlak, sert beyaz ışığıyla doruğa ulaşmıştır. Eril bilimin en kötü hali, bombaları, biyoteknolojisi, gezegenin sonsuz döngülerine saldıran fallik roketleriyle toplumsal sorumluluğu ölümcül biçimde reddi sonucu dünyaya ihanet etmiştir. Bilimin en iyi hali ise yaşama yönelik bir tutkudur. Gaia teorisi, muhteşem canlılığı, Lovelock'un deyimiyle "Dünya'nın coşkun dengesizliğini" ifade eder. "Canlılık" terimi alttan alta işleyen bir caz teması gibidir Lovelock'un eserinde: Canlılık, canlı, canlılık, canlı yaşamı...

Yaşam bilimleri, Lovelock'un gösterdiği gibi, hem disiplin hem de politika olarak son derece önemlidir; onun kitaplarında tutkulu çevreci savunmalar yer alır. Değerler ve politikadan çekinmeyen disiplinlerarası düşünceye yönelik gözle görülür bir eğilim vardır (bilim adamlarının hâlâ yalnızca küçük bir kısmında var bu). *Web of Life* [Hayat Ağı] adlı eserinde şöyle yazıyor Capra: "Fizikteki yeni kavramlar, dünyaya bakışımıza köklü değişiklikler getirdi; Descartes ve New-

ton'un mekanik dünya görüşünden, bütüncül, çevreci bir bakışa ulaştık." Sosyolog Barbara Adam ve antropolog Alan Tormaid Campbell, çalışmalarında ahlâki bir bakışa sahip olmakla disiplinlerinin ötesine geçmişlerdir. Tom Wakeford ve Martin Walters'ın editörlüğünü yaptığı *Science for Earth* [Dünya İçin Bilim] adlı çalışma, dünyaya daha alçakgönüllüce bakan –ki bilimin tepeden bakışından çok daha bilgecedir bu– bağlantılar kuran, aklın "iki" yarısıyla birden düşünen ve başlıktaki gibi, "dünyayı daha iyi bir yer yapmanın" bilim adamları için bir görev olduğuna inanan bilim adamlarının yazdığı güzel bir özettir.

Feminizm sayesinde bilginin kökeninin bedende olduğuna (kişisel olanın yalnız politik değil, zihinsel de olduğuna) ve bedenin, aklın karşıtı değil, kendi başına bir bilme aracı olduğuna dair yeni ama çok eski bir anlayış da ifade bulmuştur. Hem bir anne hem fizikçi hem *Through The Time Barrier* [Zaman Engelinin İçinden] adlı kitabın yazarı Danah Zohar, annelik deneyimini tartışırken bunu, kuantum fiziğindeki zamanla karşılaştırıyor ve şöyle diyor: "Bu zaman deneyimleri –yani rüya görmek, düşünmek, anne olmak– bünyenin kolayca kazandığı şeyler değil. Hamileyken, saate bağlı programlarla aram hiç iyi değildi. Deneyimin akışını Newton'un sıralı zamanına göre yapılandırmaya çalışmak, başımı ağrıtıyordu."

Bugünün en iyi biliminde bir düşünce dalgalanması var, kısmen tek disiplinli akademilerin azarlanan kıkırdamalarıyla sinirli, kısmen geniş düşünmenin mutluluğuyla verimli. Freidensreich Hundertwasser, düşüncenin bu uzun atlayışıyla, bilimsel içeriğin "düz çizgi"sinden toplumsal etkisine geçişle ilgili şunları söylüyor: "Düz çizgi, insanlığı düşüşe götürür... Mutlak bir tiranlığa dönüşmüştür... duygu veya düşünce olmaksızın, korkakça cetvelle çizilmiş bir şeydir; doğada bulunmayan çizgidir bu. Bu çizgi, bizim mahkûm olmuş uygarlığımızın çürümüş çizgisidir." Düz çizginin karşısında, daire prensibi vardır, ekoloji ve feminizmin birleştiği bir dünya görüşüdür bu: Çevreci feministler, dünyaya nasıl davranıldığının kadınlara yansımasını gösteriyorlar (bu arada ataerkil kapitalizmin nasıl asık suratlı bir biçimde, tüm dişil çağrışımlarıyla yeniden kazanım kavramından nefret ettiğini de).

Peki ya Zaman? Klasik fizik, zamanı mutlak ve maddesel dünyadan ayrı bir boyut olarak görmüştü; Einstein ise bunun görece ve inceleyen kişiye bağlı olduğunu fark etmiştir. Uzay ve zaman, tamamen ilişkisiz gibidir klasik fizikte; görececi fizikte ise bu ikisi bir bütündür. XX. yüzyılda, en iyi bilim "dişilleşmiş" olduğu için, bu eğilim asla za-

man konusunda olduğundan daha doğru olamazdı. Yerçekimi, Einstein'ın görecelik kuramına göre, "kıvrımlı" uzay ve zaman etkisine sahiptir. Stephan Hawking'in çalışmaları, uzay-zamanın kara delikler çevresindeki güçlü "kıvrımlılığı" ve zamanın, ufuktaki sonsuz uzanışını göstermiştir. Zaman, katı, çizgisel ve değişmez değil, esnek ve kıvrımlı görülmeye başlanmıştır. Düşünce de bunu yansıtmalıydı; bu düşünceler için beyni *büken* demeleri boşuna değil, çünkü beyni kıvrımlaştırıyor, ona kavisler veriyorlar. Bir zamanlar, fallik prensiple katı olan zaman, XX. yüzyılda yonik prensibe uygun bir kıvrım kazanmaya başladı.

Bir de çizgisel olmayan denklemler var. Şöyle yazıyor İngiliz matematikçi Ian Stewart: "XVIII. yüzyıl için dünya nasıl saat gibiyse, XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın büyük kısmı için de o şekilde çizgiseldir," ama doğanın "amansız biçimde çizgisel olmadığının" görülmesiyle kesin bir değişim olmuştur. Kaos teorisinde evren, işleyen bir saatten çok farklı görülmüştür, tesadüfe bağlı bir şeydir o. Dinamik kaos, Newton'a ve klasik fiziğin zaman-simetriği belirlenimciliğine ve tahmin edilebilirliğine kıs kıs güler. Kaos, istisna değil, yasadır. Yaşasın Kaos: O. Kaos. Kuzey Amerika kültürleri biliminde uzman olan F. David Peat şöyle diyor: "Artık bilim adamları, yerlilerin biliminin uzun süredir öğrettiği şeyi, yani normun düzen değil kaos olduğunu keşfediyor." XVIII. yüzyıl mekanikçileri, zamanı, geri çevrilebilir olarak düşünüyorlardı ve mantık tersini söylese de tersine çevrilemezliği gösterecek hiçbir model bulunamadı. Dahası, zamanda hem hareketi, hem de hareketsizliği içeren bir şeye de izin vermiyordu bu. Ama 1970'ler ve 1980'lerde, Ilya Prigogine, girdaplar ve anaforlarla bir Arşimetlik yaptı ve kendi evrekasını yaşadı. Girdaplar, anaforlar ve mum ışıklarının hem bir yapı, hem de bir akış içerdiklerini savundu. Biçim *ve* akış fikirlerinin ikisinin de varlığını tanımlamak için (ki bunlar yapıları gereği çelişkili şeyler gibi görünüyordu) "saçılan yapılar" terimini yarattı. Prigogine'nin, Isabelle Stengers ile yaptığı çalışmaların sonucunda, canlı sistemlerin içinde tersine çevrilemezliğin nasıl hâkim olduğunu görebilirsiniz; kaostan düzeni çıkartan mekanik düşünceydi ve siz, hareketsizliği ve hareketi içeren zaman, mahkûm zaman ve geçen zaman hakkında bir imgeye sahip olabilirsiniz. Yaşamın ta kendisi saçılan yapılara bir örnektir.

Capra şöyle bir yorum yapıyor:

> Saçılan yapıları anlamanın anahtarı, bunların, kendilerine dengeden çok uzak bir sabit durum sağladıklarını görmektir. Bu durum, klasik bilimin bahsettiği geleneksel dille sorun yaşama fenomeninden çok farklıdır. "Durağan" kelimesinin sözlük anlamları "sabit", "dalgalanmayan" ve "değişmez"i de içerir ki bunların hiçbiri saçılan yapıları tam olarak betimlemez.

Klasik fizik, akış meraklısı değildi. Şu da söylenebilir ki bu, özellikle "zaman"ın gölgesindeki her şeyi "dişil" olarak gören klasik bilim adamlarının körlüğünün bir parçasıydı. Hiçbir bilim, kültürel koşullardan bağımsız değildir ve klasik, damardan kadın düşmanlığıyla birleşen katı klasik fizik, akış fikrinden bile nefret etmiştir. Klasik fiziğin yükseldiği dönemde, âdet kanamalarına (yani kadın bireylerdeki *akışa*) karşı özel bir nefret ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyıl modasıyla, kadının fiziksel hareketi, dapdar eteklerle kısıtlanmıştı, içsel hareketi bile sınırlanmıştı: Çok dar korseler, kadının akışını –âdetini– geciktirirdi. Bu yüzyıla dek, kadınlardaki akışa duyulan nefret, konunun ele alınışındaki sessizlik ve utançta sürdürmüştür varlığını. Hijyenik bağ reklamlarında, reklamcıların, emilimi göstermek için kan veya kırmızı bir sıvı kullanması yasaktır. Tam zıt rengi kullanmak zorundadırlar: Mavi. Kırmızı, *akış* halindeki yaşamın rengidir. Mavi ise değişmezliğin, hareketsiz *yapının* rengidir; eski İsraillilerin gökteki ataerkil tanrısının mekânıdır mavi; o, Hunlar'ın tanrısıdır. Bunun, Katolik kilisesinin, ikonalardaki Meryem Ana'yı neden maviler içinde giydirdiğini de açıkladığı düşünülebilir; kadınlığın âdet kanamasıyla ilişkili kıpkırmızı gücü, ona göre değildir.

Zamanı yeniden *hem* akış *hem de* yapı olarak görmeyi sağlayan Prigogine'inkiler gibi önemli bilimsel çalışmaların ortaya çıkmasında yalnız bilimin "dişilleşmesi" değil, en çok kadın hareketinde (bir diğer akış) belirgin olan, dişil olanın dörtbaşı mamur kültürel dirilişi sayesinde olmuştur. Capra bu konuda şöyle yazar:

> Prigogine'in bakışının radikal doğası, bu temel fikirlerden geleneksel bilimde nadiren bahsedilmesinden ve genellikle olumsuz yan anlamlarla kullanılmasından bellidir. Bunları tanımlamak için kullanılan dilde bile anlaşılabilir bu. Dengede *olmama*, çizgisel *olmama*, değişmez *olmama*, kararlı *olmama*, vs. hepsi olumsuzdur... Saçılan yapıların ayırt edici özelliklerinin çoğu (çevredeki küçük değişimlere duyarlı ol-

ma, kritik karar anlarının kendilerinden önceki tarihle ilişkisi, geleceğin kesin olmayışı ve tahmin edilemezliği), klasik bilimin bakış açısıyla devrimci yeni kavramlardır, ama bunlar insan deneyiminin önemli bir parçasını oluştururlar aslında. Saçılan yapılar, (insan dahil) tüm canlı sistemlerin temel yapısı olduğu için, bu, büyük bir sürpriz olmamalıdır. Doğa, bir makine olmak yerine, çoklukla insan doğasına yakın bir şeye dönüşür: Önceden tahmin edilemezdir, çevreye karşı hassastır, küçük dalgalanmalardan etkilenir.

Ama ben bu gözlemi bir adım daha ileri götürürdüm, tamamen keyfi biçimde değil; zamanın gölgeleri, saçılan yapılar modelinde gösterildiği gibi, ataerkilliğin *kadınlara* atfettiği, bu yüzden de çok uzun süre pek az değer verdiği tüm özellikleri taşır. Uzun süredir yalnızca olumsuz biçimde tanımlanan *dişil,* insan doğasıdır, bu yüzden de Capra'nın "dengede olmama" dediği yerde, kültürel sözlük, kadınların dengesiz olduğunu söyleyebilir. "Çizgisel olmama" içinse, kültürel lügat, kadınların mantıksız olduğu fikrini öne sürebilir; "kararsız halde olma" konusunda ise kadınların şu ünlü değişken doğalarını koyacaktır karşınıza. "Belirlenemezlik" konusunda da kadınların kararsız olduğunu söylemek doğru olur mu? Bilmem. Karar veremiyorum.

Zamanın bazı veçhelerine –örneğin "tesadüf" gibi– son zamanlarda yeni bir statü kazandırıldı; ilginç olan şu ki zamanın, yeni yeni saygı görmeye başlayan bu yeni bulunmuş gölgelerinin tümü dişil sayılıyor. Tesadüf hep dişil doğaya ait sayılmıştır; Fortuna,* Lady Luck. Kadınların en iyi bildiği şey vefasızlıktır. Kapris dişilken, tahmin edilebilirlik erildir. (Ve büyük dengesizlik, nasıl da tanıyorum seni.)

Dün gece rüyamda, saçılan yapılar gördüm. Uyandığımda, çatallanma noktası denen şeyi düşünüyordum. Saçılan bir yapının çatallanma noktası, "saçılan yapının ya çökeceği ya da yeni düzen yapılarından birine geçebileceği bir denge eşiğidir," Capra'nın deyimiyle.

(Bunu siz de çizebilirsiniz. Eğer sayfanın içinden bir satır seçip çatallanma olarak adlandırdığınız yerde durur, o noktadan sayısız olasılıkların saçılan şemasını çizerseniz, karahindiba, çocukluğun o en cazip saati gibi bir şekil elde edersiniz.)

Capra'ya dönelim: "Bu kritik noktada ne olacağı, sistemin önceki tarihine bağlıdır... Çatallanma noktasında, saçılan yapı, çevresindeki küçük dalgalanmalara sıra dışı bir duyarlık gösterir. Küçük, rastlantı-

* Roma mitolojisinde talihin tanrıçası. Eski ilahilerde aya benzetilmiş, değişkenliği vurgulanmıştır. (ç.n.)

sal bir dalgalanma, ki genelde 'gürültü' olarak adlandırılır, seçilecek yolun belirlenmesini sağlar." Bu noktada, dengeden çok uzakta, tesadüf, gereklilikle dans eder, dalgalanmanın belirlenimcilikle valsidir bu. Siz saçılan bir yapısınız. Ben de öyleyim.

Kısaca tekrar bakacak olursak; saçılan yapılar, zamanın "dişil" yönleri için yenilenmiş bir konum koyar ortaya. Çatallanma noktasında, bu "dişil" özellikler doruktadır. Peki ya kadınlar? Âdet dönemi gibi, dişiliğin dorukta olduğu noktalarda, saçılan yapı –ister siz olun ister ben olayım– çatallanma noktasındadır. "Çevredeki küçük değişimlere duyarlı olma", "ne yapacağı önceden kestirilememe" ve "küçük dalgalanmalardan etkilenme," bilim adamlarının, saçılan yapıların bu noktadaki halini tanımlamak için kullandığı ifadelerdir. Size bir şey hatırlatıyor mu? "Açık ve dengeden uzak" olmak? Bu kritik bir zamanda olma duygusu (acı çekecek kadar duyarlı, kaprisli, değişken, kararsız, güçlü, tehlikeli, kendini şansa bırakmış, iniş çıkışlar içinde falan falan) tam da âdet öncesindeki durumlardır bunlar; dengeden de uzaktır gerçekten (hareket halindeki kaos teorisi). Bu, kanatlarını yalnız bir kez fazladan çırpan bir kelebeğin toplumsal olarak dengidir; patlayan bir volkana eş duygulara neden olabilir. Sıcaklık artışının kontrolden çıkmış bir sıcak su selini ortaya çıkarttığı zaman. Ve kaos teorisine uygun biçimde, kaotik çalkantılardan kurar yeni bir düzen kendini (âdet sonrası kendine hâkim olma durumu).

Tüm o çağlar boyu kadınlar, kaos teorisini ve saçılan yapıları eteklerinin altında taşıdılar. Tüm o adamlar, o kadar çaba harcadı. Tüm o gece yarıları, o çizgisel olmayan denklemler... Tanrı aşkına, neden kimse *bize* sormadı?

Çünkü biz çizgiseliz ve döngüseliz. Hayatlarımız bir çizgi gibi ilerliyor: Çocuk, kız, genç kız, anne, kocakarı. Yine de hayatlarımızın büyük kısmında zaman, bir daire gibi ilerliyor içimizde. Günün en ileri düzeydeki bilimi, bu son derece dişil deneyime uyan bir zaman modeli sunuyor şimdi. Coveney ve Highfield, özenle hazırlanmış kitapları *The Arrow of Time*'ı [Zamanın Oku] şöyle bitiriyorlar: "Çizgisel olmayan dinamikten ve dengede olmayan termodinamikten çıkanlar... zamana seçkin bir şekilde yeniden değer biçmeyi öneriyor. Çizgisel olmayan denklemler, bize termodinamiğin hem çizgisel hem de döngüsel zamanı hesaplayabildiğini gösteriyor."

Bir evlilik iki kez ilan edilir, çizgisel ve döngüsel; Spenser'ın güneşi sonunda bir daire çizer. Bazen bir şairin bildiğini, bilim adamının

kanıtlaması gerekir; böylece bir zamanlar imgenin şiiri olan şiir, gerçeğin şiirine dönüşür.

Spenser, şöyle yazmıştır "Epithalamion"ında:

Ah, ne zaman bitecek bu uzun, yorucu gün
Ah ne zaman bırakacak beni sevdiğime gideyim?

Bu, bir âşığın sevdiğine sorduğu bir sorudur; zamanın veçhelerinden birinin, kendini bütünleyen karşıtına sorduğu soru da budur. Zira üç yüz yıl sürecek bir gün boyu, fazlaca evcil olan düşüncenin soğuk taş koridorunda sert adımlarla yürümeye zorlanmış olan zaman, bütünleyici karşıtını özlemektedir: Dışarıda, ayın yarı karanlığında bekleyen, kötülenen ve çekinilen döngüsel zamanı. Modern bilim, artık onların alacakaranlıkta, kararlaştırılmış saatte, hem geceyi hem de gündüzü barındıran akşam karanlığında kavuşmasına izin vermiştir, çünkü bilimin şimdi bize verdiği zaman modeli birleşik bir zamandır, eril dişille, çizgisel döngüselle birleşmiş, zamanın tam kalbinde yatan derin erotik prensibin gereği yerine getirilmiştir.

VII
İktidar ve şeref

> Küçük çalışkan arı güneşin ışıldadığı her saatten nasıl faydalanıyor, nasıl her çiçekten bal topluyor? Aslında durum pek öyle değil. Günün büyük kısmını vızıldamalarla, amaçsız akrobatik hareketlerle geçiriyor, sonunda da düzenli çalışsa elde edeceği balın beşte birini ancak topluyor.
>
> Heneage Ogilvie

Son gülen iyi güler, her çocuk bilir bunu. Çocukluğunuzdan hatırlayın, hep en güzel oyuncağı kapan o zorba çocuğun kaba kahkahalarını. Böyle durumlarda "Ona karşılık verme," der yetişkinler çocuklara, son sözü söyleme iktidarını kendileri için isterler.

Zaman, sıradan insan ilişkilerine iktidarın bir tezahürü şeklinde yayılmıştır: Kim bilmez yataktan ilk çıkan olmanın verdiği tatlı kendini beğenmişliği, o şımarıklığı? Birini bekletmek, Batı'da kabalıktır: Zaman, iktidarın bir göstergesi olarak kullanılır. Dilde, bağlantı açıktır, İngilizce'de garson anlamındaki *waiter* kelimesi, beklemek anlamındaki *wait* kelimesinden gelir ve bekleyen demektir; onların zamanı, başkasının kontrolündedir. Hizmetçi anlamına gelen *attendant* kelimesi de (ki bu da Fransızca'da beklemek anlamına gelen *attendre*'den tü-

remiştir) zamanlarını başkası için beklemekle geçirenler için kullanılır. Önemli (veya önemli olduğunu düşünen) kişiler, kuyruklarda beklemez, çünkü bu iş, iktidar sahibi olmayanlar içindir. Defoe'nun Robinson Crusoe'su, içinde bulunduğu güç durumu kontrol etmek için takvimler yapar ve iktidarını şu pek ünlü yoldan kurar: Kendi zamanına uyacak bir de hizmetkâr bulur, kendi takvimine göre vaftiz eder onu: *Cuma*.

Kimse, haberleri "son duyan" olmak istemez, aksine, haberlerin veriliş aralıkları statüye göre belirlenmiştir, böylece VIP'ler sıkça güncellenir. Bir yaya, cenaze arabası geçerken durup o özel bekleyişle ölüye saygısını gösterebilir. Kendi zamanınızı bu şekilde bölmek, saygı göstermektir; başkasının işini bölmek ise saygısızcadır, çocuklara böyle öğretilir. Ama birinin işini bölerken "kimin kime gücü yeterse" misali hem yaşa hem de cinsiyete bağlı bir iktidar hiyerarşisi vardır. Çocukların, ki onlar elbette düşük statüdedirler, lafı kesilebilir. Birçok çalışma ortaya koymuştur ki erkekler, kadınların sözünü çok sık keserken, birbirlerininkini nadiren kesmektedirler, bu da birilerinin lafını kesmenin erkeklerin konuşma biçiminden kaynaklanmadığını, onların toplumsal iktidarının işareti olduğunu göstermektedir. Bu çalışmalardan biri, 1975 yılında yapılan *Language and Sex: Difference and Dominance*'tır [Dil ve Cinsiyet: Farklılık ve Tahakküm]. 1980 yılında bu araştırmadan yola çıkılarak yapılan daha geniş kapsamlı bir araştırma ise anne babaların, oğullarından çok kızlarının sözünü kesmeye eğilimli olduğunu göstermiştir.

Aslında zaman, çok daha geniş bir ölçekte iktidarla ilişkilidir; bu yüzden yöneticiler, hükümetler ve ruhban sınıfı, otoritelerini sağlamak veya pekiştirmek için ondan yararlanmışlardır. Kelt rahipleri, Julius Ceasar ve Papa Gregorius'dan Cizvit misyonerlerin lejyonlarına, mandarin Çinlilerden İngiliz sömürgecilere, Stalin'e, Fransız Devrimi'ni yapanlara kadar takvim, ideolojik, politik ve dinsel bir silah olmuştur. Hepsi hâkimiyet umutlarıyla kendilerinden geçen hükümdarlar, prensler ve rahipler, uzayın sınırında durmuş ve zamana bakmışlardır (gelmiş, görmüş, yenmişlerdir), çünkü zaman bir krallık, bir iktidar, bir şereftir.

***

Bir Druid,* gündönümünü yanlış hesaplasa bütün millet alay ederdi.

* Keltçede "meşe ağacını bilen" ya da "bulan" anlamına gelir. Eski Keltlerde rahiplik, öğretmenlik, yargıçlık gibi işlevler de üstlenmiş bilgin. (ç.n.)

Onların iktidarı (gerçekten Druid rahipliği diye bir şeyin olduğunu varsayarsak), kaynağını, zaman tahminlerinden alıyordu, çünkü bir şeyin olacağını gizliden gizliye bilirken, ona neden olmuş gibi davranmak çok kolaydır. Kelt rahipleri, zamanı, iktidarlarını tasdik etmek için kullanıyor, güneşin, daire şeklinde dizili taşların belli bir yerinden doğmasını "sağlayarak" zamanı ve mevsimleri kontrol eder gibi görünüyorlardı.

Rahipler, tarihin söylediğine göre, zamanın kontrolünü kendilerine saklamışlardır. Orta Amerikalı Maya rahipleri, zamanın geçişi için ünlü anıtlar dikmişlerdir. Babil'de, rahip kral, Tanrı'mn gökte yaptıklarına benzer törenler yapardı: Rahibin töreninin zamanının, Tanrı'nınkiyle uyum içinde olması gerekirdi. Tüm dünyada, yağmur yağdıran, küçük bir çiseleme için çakıllar sallayan, seller için kayalar yuvarlayan Şamanlar, yağmur olgusunun yanı sıra yağacağı zamanı da kontrol etmeseler pek fazla saygı görmezlerdi. Eski Ahit'te Yeşu, gücünü göstermek istediğinde güneşi ve ayı durdurur, İşaya ise güneşi, on "adım" geri götürür.

644 Whitby Kilise Meclisi Toplantısı'nda, Paskalya'nın tarihi konusunda büyük tartışmalar oldu. Sorun, Paskalya'nm tarihinin İngiltere Kelt Kilisesi'ne göre mi, yoksa Roma'ya göre mi saptanacağıydı. Roma seçildi ve bundan sonra Roma Kilisesi'nin iktidarına ve otoritesine teslim olundu.

Takvim, uzun zamandan beri bir iktidar kaynağı olarak kullanılmaktadır. Süleyman Adaları'ndaki Simbo'nun, aylara göre hesaplanmış olan geleneksel takvimine *pepapopu* denmektedir (Söylemek pek kolay olmasa da). En azından sihirli, en fazla ise tanrısal kabul edilen takvim bilgisi öyle önemseniyordu ki takvimi yaptığı söylenen efsanevi takvimci, kıskançlık sonucu öldürülmüştür. Takvimi yapan insanın, zamanın akışını kontrol ettiğine inanılıyordu. Birçok toplumda rahiplerin gücü, zamanla ilgili işlerinden kaynaklanmıştır, tıpkı Chinua Achebe'nin *The Arrow of God* [Tanrının Oku] adlı eserinde anlattığı Nijerya'nın İbo köyündeki gibi. Bunlar, yeni ayın zamanını saptama, balkabağı festivalinin ne zaman yapılacağına karar verme ve tatlı patates hasadının zamanını duyurmak gibi işlerdi. Achebe, beyazların sömürgeciliği sonucunda, geleneksel Tanrı'mn nasıl sessizliğe gömüldüğünü anlatır; tabii rahibin de. Hasat zamanı duyurulmaymca, insanlar açlıktan ölmeye başlamış orada.

Romalılar, Mısırlılar'ın "Gezen Takvim"ini kullandılar, bu takvim-

de 365 gün vardı; ama bu takvim, her dört yılda bir, bir gün geri kalıyordu, bu da kaba Romalılar'a göre, yönetimde kargaşaya neden oluyordu. O.Ç.Ö. 46'da, Julius Caesar, bunu düzeltmek için her dört yılda bir, bir gün ekleme kararı aldı, ama *carpe diem* [günü yakala] yeterince iyi değildi. Bir gün yakala, bir de ay kap. Caesar ayı. Zaman üzerinde sembolik bir güç ele geçiren Roma senatosu, Julius onuruna bir ayın adını değiştirdi, başka bir tanesininkini de Augustus adına; İngilizcede temmuz ve ağustos aylarına karşılık gelen July ve August, o zamandan beri güneşli ölümsüzlüklerini ilan ediyorlar yazlar boyu.

Ama kazın ayağı öyle değildi; bu artık yıl sistemli takvim, güneş yılı karşısında yılda 0,0078 gün kaybetmeye başladı. Papa XIII. Gregorius, 1582 Martı'nda oturup, takvimi bu artık yıl belasından nasıl kurtaracağım düşündü, öyle ki kimse 3000 yıl boyunca yeniden ayarlama yapmak zorunda kalmasındı. Biriken hataları düzeltmek için on günü iptal etti; böylece Ekim'in 4'ünden sonra 15'i gelecekti. Ne kurnaz adammış. Sonra tüy kalemini yeniden mürekkebe daldırdı. Değişikliği 21 Aralık'a kadar yapmayan Flanders ve Belçika'nın bazı bölgeleri, Noel'i kaçırdı, çünkü bu tarihten sonra 1 Ocak geliyordu. Ama takvimi değiştirmek, her şeye kadir bir gücün göstergesi değildir. Bir örneğe bakalım. Kendilerine yakıştırdıklarından çok daha güzel ve çok daha feci şekilde duygusal olan İngilizler, tam bir öfke nöbetine kapıldılar. Papa elbette, *Katolik*ti ve pençeleri, İngiliz Reformasyonu'nun takvimine uzandı. Protestanlar protesto etti. İngilizler, 1752'ye dek Gregoryen takvime geçmeyi reddetti. Bu tarihte, iki yüz yıllık özene rağmen, hiç farkında olmadan şu durumla karşı karşıya kaldılar: 1752 Eylülü'nde on bir gün kayboldu, halk ayağa kalktı, diye anlatır, Hoghart. İnsanlar, hayatlarından ve maaşlarından on bir gün kaybettiklerini sanmışlardı. 1873'te Japonya, 1875'te Mısır, Gregoryen takvimi kabul etti, böylece bu takvim dünyanın ilk, neredeyse evrensel takvimi oldu.

Hıristiyanlık ve Mitra gizemleri arasındaki dünya hâkimiyeti savaşında, Oceanos'a, "zamanın akışı"na yaklaşım ilgi çekiciydi. Oceanos'un bir zamanlar ikonografide onurlu bir yeri vardı, zaman sularından Mitraları yaratıyordu. Hıristiyanlık savaşı kazandıktan sonra ise imge, çaktırmadan ama etkili biçimde değişti; Oceanos, İsa'nın ayaklarında resmedildi. Oceanos, Mitraları ortaya çıkarır, İsa'yı değil; öte yandan

İsa ona boyun eğer. Zaman, daha sonraları da tekrar tekrar yapılacağı gibi, Hıristiyanlık tarafından ezildi.

Anno Domini, 525 yılında Dionysius Exiguous –ya da Küçük Dennis– tarafından icat edildi; Dennis için küçük, iktidara susamış Kilise için büyük bir adımdı, çünkü bu, küresel zamanın ilk kez Hıristiyan kumaşından dokunuşuydu. Beş yıl kadar sonra da zamana yönelik son derece etkili ve tuhaf bir yaklaşım ortaya çıktı: Aziz Benediktus Kanunu.

Gece. Günah karası, VI. yüzyıl gecesi, bu Kanunla sömürgeleştirilerek beyaz bir zaman düzeninin emrine verildi, çanlar, gece gündüz çalmaya, gecenin üç buçuğundaki *Yüksekler*den, akşam sekiz civarındaki *Son Ayin*e kadar saati duyurmaya başladılar. İlk "alarm"lı saatlerin bir çanı vardı (İngilizcede masa veya duvar saati anlamına gelen *clock* kelimesi de çan anlamındaki *cloche*'den gelmektedir), keşişler uykularından bu çanla uyanmaya başladı; bundan sonra ortaya çıktı yüzyıllar boyu uykunun bilgeliğinden korkan uykular. Kilise ve manastırlar günü bölmeye, geceyi kısaltmaya başladılar, *Tempus Nullius*'u sömürgeleştirdiler. Bütün gece o pek sevdiği saatleri bekleyen Hıristiyanlık, uyan, bak ve dua et sözlerini düstur edinmişti. (Havari saati denen saatlerde, havariler, saatleri temsil ederdi ve saat on ikiyi vurduğunda, on iki havari, "zamanın bekçisi" İsa'nın önünden geçerdi.) Hıristiyanlık, zamanın kendisi üzerinde iktidar kurmaya çalışmıştır.

Günlük, haftalık ve yıllık programlar vardı, dua, çalışma ve uyku için; banyo, hacamat ve döşek doldurma için. (Tüm rahipler hizaya! Herkes hizaya!) Bu zorlayıcı zaman disiplini, günlerini dalga geçerek harcamaması için insan doğası üzerinde kullanıyordu iktidarını: Aylaklık, o yaramaz, mutlu cin, "ruhun düşmanı" ilan edilmişti. Bir makine ritmiyle işleyen manastırlar zamanı temsil ediyordu. Hıristiyan kilisesi, zamanın haritalarını çıkartıp onu çitlerle çevirerek, evcilleştirmeye devam etti, onu *mesai saatlerine* çevirdi. XII. yüzyıldan sonra kilise binalarına dahil veya ayrı saat kuleleri yapıldı. (Hıristiyan spiritüalistlerinin de saat mekanizmasına benzer görüşleri vardı: 1334'te, bir Alman spiritüalisti olan Heinrich Süse, İsa'yı karmaşık bir saat olarak gören bir imge kullandı.)

Kendi inananları üzerindeki gücüyle yetinmeyen misyoner Hıristiyanlık, ortaçağ başlarından itibaren, kendi festival ritmini ve iş günlerini tüm dünyaya yaymaya çalıştı, saatleri, ruhsal bir güç olarak kullandı. Matteo Ricci, 1580'lerde misyoner olarak Çin'e gittiğinde, im-

paratorun huzuruna çıkabilmek için saatlerden yararlandı, çünkü onun takvimi daha şaşmaz, saati daha ilgi çekiciydi. "Kendi kendine çalan çanları" Çinlileri büyüledi, böylece zaman ve paranın bu bir derece evrensel dilinde, "Benim zamanı kontrolüm sizinkinden iyi" demiş oldu. Bu, "Benim Tanrım sizinkinden güçlü" anlamına da geliyordu. Çünkü bu dönem, Saat Yapan Tanrı imgesinin, ruhani imgelemin doruğuna yerleştiği ve "Onun yaptıkları saat gibiyse, saatlerin çalışması, Tanrı'nın zihninin işleyişini simgeler" diye düşünülen dönemdi.

Sömürgecilik öncesinde, New Mexico'lu Tewa halkı, yıl boyu yapılan gündönümü veya "tohumları canlandırma" gibi törenlerden oluşan bir takvime sahipti. İspanyol istilasından sonra Katolik kilisesi, takvimi özellikle bir iktidar *locus*u olarak hedef aldı ve yerel dinsel faaliyetlerin zamanlamasını baskı altına aldı, Hıristiyan yılının zamanlamasını ise tüm dünyada yaptığı biçimde sundu onlara.

İskoçya'nın yüz küsur mil batısındaki St Kilda için, Britanya'nın "en son ve en dıştaki" adası denir. Burada, yüzlerce yıl eskiye dayanan yerel bir kültür gelişmişti, ama Hıristiyan Kilisesi, özellikle XIX. yüzyıl misyonerlerinin acımasız pazar tatilleri ve hepsinin ötesinde Rahip John Mackay bu kültürü dize getirdi; hem kelimenin doğrudan anlamıyla hem de mecazi olarak. Mackay, adada yirmi dört yıl kaldı ve cumartesiden pazartesiye kadar (sık sık salı ve çarşamba günleri de) çalışmayı –yani ada halkının hayatta kalmak için yaptığı balıkçılık ve tavukçuluk işlerini– etkin bir biçimde yasakladı, bu da yıkıcı sonuçlara yol açtı. Adadaki tek saat Mackay'inkiydi.

Misyonerler, Kuzey Amerikalı Algonquin halkının bulunduğu yere gittiğinde, Algonquinler, saat zamanına "Kaptan Saat" dedi, çünkü Hıristiyanların her hareketini o düzenliyor gibiydi. Geçmişteki ve şimdiki misyonerler, dinlerini benimsettikleri kişilere saat zamanını dayattılar: Okullarındaki müfredatlar, disiplin altındaki ders saatleri, zamana dair bir dolu yeni kural... Cizvit tarihi uzmanı Richard Gott anlatıyor:

> Dini kurallar, zaman konusunda çok katıydı. Cizvitler, diğer halklara zamanı götürdüler, onların önceden hiç bilmedikleri çan kuleleri diktiler, çanlar çaldılar. İnsanları sorun yaşamadan gütmeyi başardı Cizvitler: Batı zamanına sürüklenmeye ve günler hakkındaki kurallara uymaya istekli gibiydi bu insanlar.

Zaman, eskiden vahşi olan bu yurt, Hıristiyanlık tarafından ehlileştirildi: İnsanlar ağıllara tıkıldı, çitleme hareketi sonrası İngiliz toprakları misali, çitlerle kuşatılmış bir zamana sürüklendiler. Polinezya'daki Tikopia halkı, 1928 yılında Hıristiyanlığı kabul ettiğinde hâlâ "kendi" zamanını yaşıyor, törensel bir döngüyü, antropolog Raymond Firth'ün tanımıyla "kutsallığın, törenlerden oluşan döngüsünü" kutluyordu. 1956'dan sonra doğal döngü terk edildi ve tüm döngüsellik, "daireler", "döngüler", "akışlar", "çemberler," daha güçlü olan Hıristiyan zamanının çizgisel çitleriyle fethedildi ve ortadan kalktı.

Bugün de oluyor bu. Brezilya'daki Mato Grosso do Sul'lu Guarani-Kaiowa Kızılderililerinin temsilcilerini tanıyınca şunu gördüm: Takvim konusunda güçlü bir hissiyatları vardı ve çok üzücü duruma düşmüşlerdi. Sık sık olduğu gibi, toprağa nasıl yaklaşıldığı, zamana nasıl yaklaşıldığının bir aynasıydı orada; topraklarını hamburger firmaları için sığır yetiştirenler çalmıştı, takvimlerini ise zamanı burgerleştirmek isteyen Batılı misyonerler.

> Yeni dinler köylerimizi istila etti. Bu, kültürel kırımdır; törenlerimizin şeytani olduğunu söylüyorlar. Onlar yüzünden beyazların takvimini takip etmeye başladık, ama şimdi Batı takvimine geçtiğimize pişmanız, çünkü bu, modern dünyada yaşadığımız anlamına geliyor. Daha önce bir yıl, çok uzun bir zamandı bizler için.

Bir darağacı, bir iner-kalkar köprü, bayraklar, küçük kuleler ve benzin varilleri. Metal parçaları, zekâ ve anarşiyle yapılmış, beyaz elma şarabı ve Yargı'nın yeri. Trollheim Kalesi'ne, 1990'larda inşa edilen (ve yıkılan) bu "Bayır Kalesi"ne hoş geldiniz. Devon'daki Fairmile'da bir yol protestosu sahasına inşa edilen Trollheim, İngiliz doğrudan eylem hareketinin en görülmeye değer yaratılarından biriydi. Manifestosu şuydu:

> Burası, Bağımsız Özgür Trollheim Devleti'dir. Özgür bir devlet olarak, Essex, Glasgow, Brixton, Hackney'in bazı yerleri ve Devon'un üç beş bölgesi dışında İngiltere ve çevresine, bir bağlılığımız olmadığını ilan ediyoruz. Hükümeti ve monarşinin otoritesini kabul etmiyoruz, cirolar ve yasal yardım bunun dışındadır... Tarihi, ataerkilliği, anaerkilli-

ği, politikayı, komünistleri, faşistleri, cicili bicili kadınları, erkekleri tanımıyoruz... Köpeğe tapma temelli bir hiyerarşimiz var. Para birimimiz, bataklık takası temelli olacaktır. *Gregoryen takvimi tanımıyoruz: Böylece bugün, Bir olarak bilinecektir...* Korkun bunu duyanlar, korkun. Bu devlete saygı duyun.

Takviminizi belirlemek, politikanızı belirlemektir, Trollheim'in politik olarak aktif Trolleri* için de, Fransız Devrimcileri için olduğu gibi geçerlidir bu. Zamanın, siyasi iktidarla ilişkisi öyle güçlüdür ki Lewis Mumford, 1967 yılında yayınlanan *The Myth of the Machine* [Makine Miti] adlı eserinde, zamanın büyüsüne kapılmanın ilk kanıtının, astrolojik olarak, "tam da krallığın doğuşuyla çakıştığını" söyler.

O.Ç. 807'de Harun el Reşid'in, bir elçiyle Charlemagne'ın sarayına gönderdiği su saati, saray halkının mırıltılı beğenisiyle karşılanmıştır. Ortaçağ dükleri ve prensesleri, pahalı ve bu yüzden prestijli olan mekanik saatlerle hava atarken bir taraftan da iktidarın o eski tezahürüne göz kırparlardı: Saati ölçenler, zamanı da ellerinde tutarlar.

1370'te, Fransa kralı V. Charles, tüm saatlerin, kendi sarayındaki muhteşem saate göre ayarlanmasını buyurdu; toprağı yöneten oydu, artık zamanı da o yönetecekti. (Bu saat, Fransız Devrimi sırasında büyük hasar gördü; aristokratların egemenliğinin böyle bir sembolüne saldırmak da son derece anlaşılır bir vandalizmdir.)

İlk saatlerin prestiji (ve iktidarı), XV. yüzyıl başlarında ünlü bir gökbilimsel saatin bulunduğu Prag'dan bir hikâyede ifadesini bulur. Başarılı bir saat teknisyeninin sonradan eklediği İsa, havariler, Ölüm, Aç Gözlülük, Kibir ve bir Türk'ten oluşan mekanik figürler, saati muhteşem –ve benzersiz– bir eser yapar. Şehir Konseyi o kadar mutlu olur, eseri o kadar takdir eder ki başkası için benzer bir saat yapmasın diye adamın kör edilmesini emreder. Kör ve öfke içindeki adam da misilleme olarak saati kırar ve saat, XVI. yüzyıl ortalarına dek tamir edilmeden kalır.

Birilerine farklı bir saat veya takvim öğretmek, emperyalist gücün en ince, ama en etkili veçhelerinden biridir: Zihnin sömürgeleştirilmesi. Eski Çin'de, yeni bir yer sömürgeleştirildiğinde, durumu tanımlamak için kullanılan terim çok uğursuz, fakat bir o kadar da açıklayıcı-

* Eski İskandinav masallarında olağanüstü güçleri olan, kimi zaman dost, kimi zaman düşman, bazen çok küçük, bazense dev olarak betimlenen, mağaralarda veya dağlarda, tepelerde yaşadığı söylenen varlıklar olan trollere gönderme yapılıyor. (ç.n.)

dır: Yeni bölgedeki insanlar, "takvimi almıştır." Çinli imparatorlar için, Cennetin Hükümdarlığı, zamanın "kâhyalığını" da içerir; çağlar boyunca var olan en önemli şey sayılan hükümdar, zamandan da sorumludur. Yeni bir hanedanlık başa geçtiğinde, önceki hanedanlığın takvimi kalkar, saltanatın ilk günü, başlayan yeni yılın ilk günü sayılırdı. Böylece yeni imparator, törensel olarak, zamanın kendisini yeniden yaratmış olurdu.

Romalılar'ın takvim zamanını prestijleri için kullanarak yılları *ab urbe condita* (şehrin kurulmasından itibaren) saymaları gibi, Fransız Devrimi'nde de 1792 yılının Birinci Yıl olması tasarlandı. İktidar el değiştirmişti, zaman da el değiştirmeliydi; yüzlerce yıldır kendisine biçim veren kiliseyle tüm bağları koparıldı zamanın. Geçmiş, giyotinle kopartıldı şimdiden.

Devrim Çağı'nın ilk günü olan 22 Eylül 1792'den, Yeni Yıl'dan itibaren haftalar on günlük ilan edildi, bu günlerin her biri yüzer dakikalık onar saatten oluşuyordu. "Zaman," diyordu devrimciler, "tarihte yeni bir sayfa açıyor." Günler yeniden adlandırıldı; *Primidi, Duodi**... Aylara da mevsimlere uygun isimler verildi: Eylül, *Vendemiare*; ekim, *Brumaire*'di; sonrakiler de *Frimaire, Nivose, Pluviose, Ventose, Germinal, Floreal, Prairial, Messidor, Thermidor* ve *Fructidor* oldu. (Bunları İngilizce'ye yedi cüceler resmi geçidi gibi çevirdiler: Wheezy [vızvız], Sneezy [Aksırık], Freezy [Soğukçuk], Slippy [Buzlu], Drippy [Sevimsiz], Nippy [Ayazlı], Showery [Yağmurlu], Flowery [Çiçekli], Bowery [Boynu Bükük], Wheaty [Ekinli], Heaty [Sıcakçık], Sweety [Tatlıcık].)

XIX. yüzyıl "mesihi" Zion Ward, müritlerine, yılları kendi "aydınlanmasından" itibaren (1826) saymalarını emretti, bu tarihe "ilk yıl, yeni tarih" diyordu.

İmparatorluk günlerinde "dalgalara hükmediyordu" İngiltere, okyanuslar yoluyla gittiği dünyanın çok büyük bölgelerinde iktidar sahibi olmuştu. Nasıl mı? Saatler sayesinde. 1741'de, parlamentoya bir talep götürüldü, boylam sorununun çözülmesi için ödül koyulması isteniyordu. "Boylamın keşfi, Büyük Britanya ticareti için büyük önem taşımaktadır... İngiliz ulusunun daimi onuru tehlikededir." Kronometrelerle boylamın gizemine hâkim olarak deniz seyahatlerini mümkün kılan İngilizler, deniz yollarını icat ettiler; iktidar, prestij ve kâr getiren yollar. Kronometreler, siyasi iktidar araçları, imparatorluğa ait silahlar

* Birinci, ikinci... (ç.n.)

ve köleliğin kelepçeleri haline geldi.

En doğru saatler, Greenwich Kraliyet Gözlemevi'nde, bu denizci ulusun ve imparatorluğun merkezindeydi. Emperyalizmin dilinin kötü kokularını yayan ve zamanın iktidar olduğunu kendini beğenmişlikle anlatan bir biçimde, Greenwich'teki ana saate, 1852 yılında "master" yani efendi saat denildi; o, Greenwich'teki "köle" saatlere sinyaller yolluyor, o saatler, Londra Köprüsü'ndeki başka "köle" saatlere iletiyordu sinyalleri. Bugün Greenwich'te, Afrikalıları, köleleştiren köle ticaretine atfen bir yazı bulunmaktadır: "İngiltere'yi yüzyıllar boyunca zenginleştirdi, ama bunun karşılığında Afrika'yı karıştırdı, fakirleştirdi." Saat iktidarının bu dili hâlâ kullanılıyor: Rugby Radyo İstasyonu'nda MSF "Efendi Saatleri" var.

Eğer denizdeki zaman, İngiltere'nin diğer uluslar üzerindeki gücünü temsil ediyorsa, ülke içinde de demiryollarındaki zaman, Londra'nın, kırsal kesim üzerindeki egemenliğini temsil eder. Ülkenin batısından doğusuna zaman farklıdır, ama trenlerin çizelgeleri için tek bir zaman gerekir; böylece Londra saati, 1840'ta standart olarak kabul edilmiştir. Büyük Batı Demiryolları, çizelgeleri buna göre hazırlamıştır, istasyonlarda Londra Saati anons edilir. Playmouth ve Exeter, başkentin politik egemenliğinin bu şekilde ifade edilmesinden hiç hoşlanmamış, yıllarca bunu kabul etmeyi reddetmişti. Londra Saati, sonunda 1880'de yasa haline geldi. Bristol tahıl borsasındaki saatin üç ibresi vardır; biri saati, diğer ikisi ise Bristol ve Londra'ya göre dakikaları gösterir, Bristol, Greenwich Saati'nden on bir dakika geridir.

1883'te Amerika, zamana göre dilimlere ayrıldı. 1884'te Washington'da imzalanan uluslararası anlaşmayla, tüm dünya, Greenwich Saati ile başlayan yirmi dört zaman dilimine ayrıldı. Uzun zamandır ticaret ve saatleri birleştirmiş esnaf bir ulusa uygun olarak, ilk küresel ihraç malı da Greenwich Saati'nin kendisi oldu. Bu saat, evrensel saat ölçüsü oldu ve zamanı hesaplamanın diğer yollarının yıkılmasına ve tek bir Batılı (özel olarak İngiliz) biçimin hegemonyasma yol açtı. İngiliz emperyalist gücü dayatıyordu bunu, çünkü ticaret gemilerinin yüzde yetmiş beşi zaten Greenwich Zamanı'nı kullanmaktaydı. Ulusal onurlarının lekelendiğini görmekte hiç geç kalmayan Fransızlar, siz daha *Bob est ton oncle** demeden barikatlardaydılar ve 1978'e kadar Greenwich Saati'ne, yasal olarak, "dokuz dakika yirmi bir saniye geriye alınmış Paris Saati" demeyi sürdürdüler. Emperyalizmin kavram-

* Bob senin amcandır. (Türkiye'deki kullanımıyla "Durun, siz kardeşsiniz.") (ç.n.)

ları uzaya kadar gidiyor, gökbilimciler, tahminlerini yaparken Greenwich Saati'ni kullanıyor, ama buna Evrensel Zaman diyorlar.

BBC Radyosu'nun ilk yıllarında saat, *auctoritas* ile ağırlaşmış, *gravitas* dolu, etkili üst sınıf aksanına ve üstten tonlamalara sahip seslerle duyurulurdu, zaman ve iktidarın (burada sosyal iktidarın) ezeli denkliğini anlatırdı bu. Big Ben'in (ki 1840'larda, imparatorluk zirvedeyken inşa edilmiştir) çanları da aynı mesajı veriyor; çünkü onun çan sesleri, doğasındaki prestijle, televizyon ve radyoda haberleri ağırlaştırıp yetkin hale getirirken, Parlamento Binası'ndaki coğrafi konumu, politik siyasi iktidara işaret ediyor ve onun Londra saatini vuruşu, tüm dünyaya (tek vuruşta) imparatorluk geçmişini, ticaret tarihini, köle ihracatını ve küresel zaman ithalatını hatırlatıyor. Parlamento Binası'nın tasarımı, başlı başına, zamanın incelikli bir kullanımıdır; iktidarı yetkin kılmak için geçmiş kullanıldı, çünkü Sahte Gotik tarzda, olduğundan çok daha eski görünecek ve gerçektekinden daha yerleşik, böylece de daha yetkin bir geçmişe sahip gibi algılanacaktı. Eric Hobsbawn'un *The Invention of Tradition* [Geleneğin İcadı] adlı kitabında savunduğu gibi bu fenomen, politik yapılara sahip olmadıkları bir geçmiş kazandırmak için sıkça kullanılmıştır.

Pol Pot, 1975'i Sıfır Yılı olarak açıkladı. Hitler politik hırslarını zamanla ifade etti: Üçüncü Reich, bin yıl sürecekti. Stalin, pazar günlerini iptal etmeye çalıştı, 1929 ile 1940 arasında; önce beş, sonra altı günlük haftayı uygulamaya koydu. Sovyet İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine iktidarını göstermek için, Moskova Saati, standart komünist saat olarak ilan edildi; herkesin saati bununla eşzamanlı olmak zorundaydı. Eşzamanlılık son derece politiktir; totaliter devletler pek sever bunu, faşist ülkelerin büyük eşzamanlı jimnastiklerinden, eşzamanlı *Heil Hitler* selamlamasına kadar... Eşzamanlılık, totaliterliğin, bireyi, kitleye dahil etme isteğinin yansımasıdır. Ayrıca benzer biçimde, belirli, çeşitli zamanları küresel tek bir zamana dönüştürecek biçimde bulandırma isteğini de simgeler.

"Saatlerinizi ayarlayın" diyen askeri emirden, yakın zamandaki Körfez Savaşı'na kadar, zaman, bir silah ve bir iktidar aracı olarak mevzilenmiştir. XIII. yüzyılın ikinci yarısı, mekanik saatlerin yapımındaki teknolojik gelişmelere ve ilk büyük topun yapımına tanık oldu. XV. yüzyılda askerler, savaşa giderken erken kalkmak için yanlarına horozlarını alırlardı. Komuta, zamanlamaya bağlıdır. 1708 Flanders Kampanyası'nda, İngiliz saat yapımcısı ünlü Henry Sully'nin Savoy

Prensi Eugene ve Aremberg Dükü ile birlikte savaşa gitmesi kararlaştırılmıştı. Körfez Savaşı'nda, zamandan, Irak'taki hedefleri vururken saniye altı hassasiyette bombalar ve halkın politik onayını kazanmak için yapılan canlı televizyon haberleri kanalıyla yararlanıldı. Sonraki Irak çatışmalarında, bu ayarlanmış zamanın kıyısında olma durumu, değişken –böylece rahatlıkla manipüle edilebilir– bir toplumsal zihnin oluşmasına neden oldu.

Sömürgecilik, zaman ve hafızanın politik olarak manipüle edilmesini içermiştir hep. Sinn Fein* lideri Eamon de Valera 1916 Paskalya'sında İngiltere'ye karşı yapılan ayaklanma sonrasında, iki ülke arasındaki fark için şunu söylemiştir: "İngilizler asla hatırlamaz, İrlandalılar ise asla unutmaz." Tüm sömürgeciliği vurgulamaktadır bu, galip gelenler, aldıklara topraklarda nasıl bir yol izlediklerini, bir şekilde asla hatırlamazlar, yenilenler ise uğradıkları aşağılamaları ve verdikleri canları hiç unutmaz.

Tam Teksas-Meksika sınırında, iki ülkede de toprakları olan bir kent vardır; Meksika'daki yarısı Juarez, Teksas'taki ise El Paso'dur. El Paso'daki Amerikalılar, diğer tarafın "Meksika saatini" kullanmasıyla alay eder; hafif bir aşağılama ve açıkça bir büyüklük taslama söz konusudur burada. Aynı sözler, özellikle onur kırıcı biçimde de kullanılabilir: Son dönem sömürgecileri, insanlar için "Hint zamanıyla" veya "Maori zamanıyla" hareket ediyor dediklerinde, o kişinin tembel ve saygısızca bir biçimde dakik olmayışından şikâyet etmektedirler. Lakota Kızılderilileri'nin sömürgeleştirilmesi konusunda çalışan antropolog Edward T. Hall'e göre, onların "geç" veya "beklemek" için kelimeleri bulunmamaktadır. Onlara ayrılan bölgelerden birinin yöneticisinin ilk yaptığı şey, onları, "zamanı öğretmeye zorlamak" olmuş. Batı'nın düzenli biçimde yaptığı gibi, zaman tekmiş, yegâne zaman oymuş gibi davranarak yöneticinin yaptığı, esasında çirkin, parçalanmış bir zamanı (saate bağlı ölçülen zamanı) öğretmek ve onun iktidarının diline boyun eğdirmekmiş. Verimlilik. Dakiklik. İş disiplini. "Doldur affetmeyen zamanı mesafe koşusunun altmış saniyesiyle," diyor Kipling "Eğer" adlı şiirinde (İngiliz emperyalistlerin en sevdiği şiirdir). "Soylu zihinli adamların, zamanı bu şekilde bileklerine yapıştırınca

* 1905 civarında kurulmuş İrlanda politik ve kültürel topluluğu. Amacı, İngiltere'den politik ve ekonomik olarak bağımsızlık kazanmak, İrlanda'yı özgür bir bütün haline getirmek ve İrlanda kültürünü tazelemekti. Bugün, İrlanda Cumhuriyet Ordusu'nun siyasi kanadını oluşturmaktadır. (ç.n.)

yapamayacakları hiçbir şey yoktu," diye önemle vurguluyor Antiguali yazar Jamaica Kincaid, güçlü bir sömürgecilik eleştirisi olan *A Small Place* [Küçük Bir Yer] adlı eserinde.

Avrupalılardan önce Navajolar, güneş zamanı kullanıyordu; saat, güneşti. Vakit de nakit değildi. Beyazların zamanıyla tanıştıktan sonra Navajolar, anlamsız, soyut saatleri saymaya alışmaya çalıştılar ve ilk kez vakitle nakti bir tuttular.

Trobriand Adaları'ndaki takvimin hikâyesi de tam bir zaman, iktidar ve sömürgecilik yumağıdır. Geleneksel olarak, takvimin sorumluluğu dört bölgeye ayrılmıştı: Aralarında en baskın olanı Kiriwina'ydı; araya girecek bazı ayların, takvim zamanının müziği sustuğunda, yer elmaları ve başka yiyeceklerin çeşitli "hasat pazarlarının" Kiriwina'da olması için araya koyulabilecek bazı ayların ne zaman koyulacağını saptayarak gücünü artırıyordu. 1930'larda, Trobriand Adaları, vali Leo Austen'le birlikte çalışma etiğiyle dolup taştı, endüstriyel kapitalizm bölgede cirit atmaya başladı. Geldi, gördü ve evet, öfkeyle takvimi değiştirdi, çünkü bu fazladan aylar, yılın çalışılmayan zamanlarıydı ve bu da tembellik için gerekçe yaratıyordu. Böylece o fazladan ayları, iş dönemine koydu. (Gregoryen takvimle birlikte, değiştirilme sırası onun takvimine de geldi.)

Çağımızda, Meksika'daki Chiapas'ta ayaklanan Zapatista köylü liderleri, *kendi* zamanlarının, Batılılaşmış, modernleşen Meksika hükümetininki olmadığında direttiler. Zapatista liderleri, emirleri köylülerden alıyordu; bu çok yavaş, belli bir programa bağlı olmayan bir süreçti. 1990'ların ortalarında hükümetle yaptıkları görüşmelerde şöyle bir yorumda bulundular: "Biz zamanı kullanıyoruz, saati değil. Hükümetin anlamadığı bu."

İktidar sahibi olanlar, diğerlerinin zamanını zincire vurur; kölelikten başka bir şey değildir bu. Sömürgecilik anıları, "daha hızlı" çalışmaları emredilen "tembel" köleler ve "aylak" işçilerle doludur. Kölelerin kendileri için, somut kölelik, hep zamanda soyut bir özgürlük ve saygınlık arayışına yönelik derin bir arzu olmuştur; böylece köleler, iş yavaşlatma eylemleriyle, gecikme ve yavaşlıkla iktidardakilerden kurtulmaya çalışarak, zamanı sessizlikle uzatıp şarkılarla kısaltarak, tahmin edilemez varoluşlar ve önceden kestirilemez yokluklarla, anlık kayboluşlar, aniden ortaya çıkışlarla bir zaman özgürlüğü bularak, protesto aracı olarak kullanmışlardır onu.

J.G. Ballard *Chronopolis*'te [Zamankent], saatlere fazla bağlı bir dünyanın, insanların saygınlığını ve özgürlük duygusunu nasıl çökerttiğini, bunun sonucunda saatlere karşı çıkan ayaklanmayı, böylece saatlerin yasaklanmasını ve saat kurmanın, hapis cezasına kadar gidecek bir "zaman suçu" olmasını anlatır.

1791'de Jeremy Bentham, *Panopticon*'u yazdı. Orada dairesel bir hapishane öneriyordu; gardiyanlar, günün her saati, hapishanenin her santimetrekaresini izleyebilecekti merkezden. Böylesi bir gözlenme, gizliden gizliye zarar veren bir hapislik durumudur, çünkü yalnız kişinin bir şeyi nerede yaptığını değil, ne zaman yaptığını da gözlediği için onların zamanının bütünlüğünü (tüm özgürlüklerden daha metafiziksel olan özgürlüğü) köleleştirir. Mahkûmun, yalnızca "zamanı nasıl algıladığı" değil, onu nasıl kullandığı görülmeliydi.

Zamanın gözetlenmesi, bugün sinsi sinsi yayılıyor. *Time* dergisinin yakınlardaki bir iddiasına göre ortalama bir New York'lu, günde belki yirmi defa video kameralar ve kapalı devre sistemlerle kayda alınmaktadır; zamanı izlenmektedir. Büyük iş yerleri, çalışanları gözetlemek için gizli kameralar yerleştirmektedir, bilgisayar firması Olivetti'nin çalışanları da patronlarının, *vakitlerini boşa geçirip geçirmediklerini* takip etmelerini sağlayacak elektronik kartlar taşımaktadır. Bu tür uygulamalar bir kendini gözleme haliyle, saate karşı ortaya çıkabilecek suçları, zaman suçunu önlemeye çalışan tüyler ürpertici bir suçluluk duygusuyla özgürlüğü yıpratır.

Panoptikon, gözetleme, suçluluk ve "zaman algısı"nı birbirine bağlar. Bu matris, masumiyetin, zaman ve gözetim konusundaki suçsuzluğun zıddıdır. Bir çocuğun gözlenmeyen, masum zamansızlığını düşünün. Gözetlenme, masumiyeti mahveder. Bir çocuğun kendinin farkına varışı, onun, yetişkinlerin zamanının geçişinden haberdar oluşudur. Masumiyet, saat zamanı ve saate bakmak konularında masum olmaktır.

Gözlemevi, kelime olarak, korkunç derecede uygundur; Newton'un Gözlemevi'nden Cook'un Yeni Zelanda'daki Gözlemevi'ne, Bentham'ın gözleme hapishanesinden Dickens'ın *Hard Times* [Zor Günler] adlı eserinde anlatılan Gradgrind'in, "her saniyeyi, bir tabut kapağına vururcasına ölçen ölümcül bir istatistiksel saatin bulunduğu soğuk bir oda" olan gözlemevine kadar zamanı gözlemek, bir iktidar aracıdır.

Gözlemevlerinden de nefret edilir (Gradgrind'in çocukları, babalarının gözlemevinden nefret eder). 1894'te bir anarşist, Greenwich Gözlemevi'ni havaya uçurmayı denemiş; bugün orası milenyum karşıtı protestoların yeridir. Cook Gözlemevi, durmadan Maoriler'in politik duvar yazılarına maruz kalmaktadır.

Eğer bir çağ, zaman ve iktidarı birbirine bağlayan zincirleri dövdüyse, eğer bir çağ, zamanı izleyip onu köleleştirdiyse, bu, Sanayi Devrimi'dir; zaman deneyimini tüm diğer çağlardan daha derin bir şekilde değiştiren o çağdır. Kamçılayan söz iş, iş, işti. Saatle zincirlenmiş Victoria Devri insanları, her saatin ya ekonomik ya da dinsel iktidar için kullanılmasını kesin biçimde kabul etmişlerdi. Çalışarak veya dua ederek geçirilen saatlerin ileride ödüllendirildiği bir "ruhani muhasebecilik" sistemi inancı yaratıldı. Oyun oynamak, aylaklık etmek, eğlenmek, kumar ve kıkırdamalarla geçen saatler ise kötü harcanan vakit demekti (her birinin bedelini öldükten sonra ödeyecektiniz o ıslıklarla geçen değersiz dakikaların).

John Wesley, Metodist. Kelimenin kendisi bile zamanın özgürlüğüne takılan bir pranga sanki. (1819'da, York'taki bir Metodist Pazar Okulu'nda, öğretmenler, dakik olmadıkları için para cezasına çarptırılmışlardı.) Metodist: Öyle bir sertliktir ki tek bir saat bile neşeyle geçemez, kimse sıcak bir sabah vakti güzel bir şekerleme yapamaz. Bakınız Mr Wesley, *The Duty and Advantage of Early Rising* [Erken Kalkma Ödevi ve Bunun Yararı] konulu risalesinde ne diyor: "Sıcak çarşaflar arasında çok uzun süre miskinlik edilirse, et, yarı haşlanmış gibi yumuşak ve gevşek bir hal alır. Bu sırada sinirler de bozulur." Papaz J. Clayton diye biri de 1755'te *Frendly, Advice to the Poor* [Fakirlere Dostça Öğüt] adlı bir kitapçık yazmış. Orada: "Sabahları yatakta miskin miskin geçirmek" konusunda şunları söylüyor: "Erken kalkma gerekliliği, fakirlerin zamanında yatmasını sağlayarak gece yarısı eğlencelerinin tehlikesini savuşturur..."

Sömürgecilikten ve kaskatı zambaklardan, kapitalizmden ve eğlencenin yitişinden sorumlu olan orta sınıfın yükselişi, bir şeyi iyi yapmıştı; yataktan kalkabiliyorlardı. Yataktan zamanında kalkmak, hele benim için, gün içinde yapılması gereken en zor iştir ve *ilk* yapılması gereken budur. Ama kendi yükselişlerinden, kendi kullanışlı üretken

zamanlarından hoşnut değillerdi. Aşağıya bakıp *fakirleri* gördüler. Fakir insanlar bütün gün ne yapıyordu? Saatler geçip gidiyor, onlar bir o tarafa, bir bu tarafa dönerek uyumaya devam ediyorlardı. Aylaklık ediyor, şarkılar söylüyor, muhabbet ediyor, içiyorlardı. Pazartesiden pazara dek dua ediyor, bütün tatilleri değerlendiriyor, haytalık edip kumar oynuyorlardı. Orta sınıf, ortak bir Sahte Gotik gümbürtüsünün asil rengine bürünmüştü. John Foster, 1820'de yazdığı *An Essay on the Evils of Popular Ignorance* [Yaygın Cehaletin Kötülükleri Üzerine Deneme] adlı eserinde, el işçilerinin, işten sonra "istedikleri gibi geçirecek saatleri" olmasından sitemle söz eder. *İstedikleri gibi*ymiş, yok sizin istediğiniz gibi olacaktı; sanki o insanların zamanı aslında sizin. Küstahlığa bak!

Orta sınıf, zamanın üretken kullanımı ahlâkla ilgiliymiş numarası yaptıysa da aslında sınıf politikası ve iktidarla ilgiliydi bu; iktidar çağında, ticari iktidar, sömürgeci iktidar çağında. Çünkü orta sınıf, parasını diğer insanların vaktinden kazanıyordu; altlarındaki kişilerin, zamanlarını orta sınıf kapitalistlerinin çıkarlarını ve iktidarını artırmak için kullanması, yönetici sınıflara gayet iyi uyuyordu. Nasıl ki toprak sahipleri çitleme yasalarıyla sıradan insanların topraklarına el koyduysa, zaman sahibi kapitalistler, fabrikaların çitlediği zaman içinde sıradan insanların saatlerine el koydular.

Sıra dışı bir fikirler bütünüyle, zaman, ebediyen değiştirildi. Kapitalist ekonomi, Protestan iş ahlâkı, sınıfsal yapının tatsız snopluğu, Püritenliğin ahlâki kınamaları, sömürgeciliğin bakış açısı, yeni kentleşme, Hıristiyanlığın "cehennem şimdi, cennet yarın" felsefesiyle yürüttüğü zaman muhasebeciliği ve fabrikalardaki eşzamanlı çalışmanın yükselişi (makineler çağının yaratılışı) bunların hepsi birleşti. Lewis Mumford'ın *Technics and Civilization* [Teknik ve Uygarlık] adlı eserinde yazdığı "Modern çağın anahtar makinesi buhar motoru değil, saattir," sözünde, makine kelimesine dikkat etmek gerekir. İlk dönem fabrika makinelerinin çoğunu gerçekten de saatçiler yapmıştı. Fabrikalarda makinelerle yapılan üretim, *insanların* vaktinin makineleşmesini, saat gibi olmasını gerektiriyordu. Bu çağ, yeni güç tipleriyle yönetiliyordu. buhar gücü, su gücü, kömür gücü ve şimdi de (bunların yanında) saat gücü...

Bunların hepsini bilimsel teoriler destekledi: Herkesten önce Newton (Granthamlı insan düşmanı bir simyacı), insan zamanını aşağılayan mekanik zaman için entelektüel bir gerekçelendirme sundu. New-

ton, zamanın mutlak ve tek parça olduğunu söylemiştir, tulumlar içinde bir fabrika zamanı. Zaman, Granthamlaştı. Victoria halkı ona bayılıyordu; Grantham'daki Saint Oeter Tepesi'ne dikip törenle açtıkları Newton heykeli için zor günlerle geçen iki yüzyıl için iki ton Granthamit sefaleti harcamışlardı.

Bu tarihten yalnız dört yıl önce, 1854'te, *Hard Times* yayımlanmıştı: Eser, fabrika zamanının mükemmel, zehir gibi bir portresini çiziyordu. "Her günün, bir önceki ve bir sonrakinin aynı olduğu, her yılın da bir önceki ve bir sonrakinin kopyası olduğu" Coketown'ı (Newton zamanı için yeni bir kent) anlatıyordu. "Zaman, Coketown'da burası zamanın kendi makinesiymiş gibi geçerdi: Bir sürü malzeme işlenir, bir dolu yakıt tüketilir, bir dolu güç harcanır, bir sürü para kazanılırdı."

Kaybolan neydi? Çeşitli, esnek ve renkli zaman. Yerel, haylaz ve kurdeleli zaman. Mevsimsel, dağınık, hatırlanmaya değer günlerle ve sürprizlerle dolu zaman gitmişti. Zaman, yorgun bir biçimde çıkartılmıştı yataktan. Kullanıma uygun hale getirilmiş, sömürgeleştirilmişti. Haritası çıkartılmıştı. Dümdüz edilmişti. Özelleştirilmişti. Çitlenmişti. Sayılıp hesaplanmıştı. Çarpılıp bölünmüştü. İzlenen zamanın aynı genişlikte günleri, aynı uzunlukta saatlerinin, güneş zamanının esnek saatlerinin ve geçip giden zamanların mevsimsel günlerinin yerini aldı.

Fabrika disiplini ve saat gücü, önceden ayarlanabilir, standart iş günlerine ihtiyaç duyuyordu. Ayakkabı tamircileri, kömür işçileri, bıçakçılar, Doğu Londralılar, çömlekçiler, matbaacılar ve piknikçilerin taptığı Aziz Pazartesi'nin onurlandırıldığı zamanlar geride kalmıştı. Bunda, Fransa ve İngiltere fikir birliği içindeydi, Fransız tarihçi Dyuveau'nun 1946'da yazdığı gibi: Pazar ailenin günüdür, Pazartesi dostluğun, Aziz Pazartesi, akşamdan kalmaların azizi, Victoria özdenetim ifadelerinde lanetlendi.

Festival zamanları da iktidar mücadeleleri için bir odak konumundaydı, çünkü çoğunlukla yerel sınıf politikasını gösterirdi; fakirler, yardım ve odun toplayabilirdi, otlatma ve toplama hakları yasaldı. Böyle pek çok festival Victoria orta sınıfınca yasaklandı; işçi tatilleri iptal edildi. Bu, elbette Margaret Thatcher'ın (Granthamlı, insan düşmanı başka bir kimyacı) yönetiminde gerçekleşti. Kendisi, Newton'un fabrika zamanının vârisiydi ve Victoria Devri orta sınıf değerlerinin son derece doğru olduğuna inanıyordu, öyle ki geleneksel işçi bayramı 1 Mayıs, kaldırılma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı.

Hard Times'da Granthamlı Gradgrindler, Bounderbyler gibi, fabri-

ka işçilerinin tatsız hayatları üzerinde denetim sahibi fabrikatörler ve politikacılar vardır, ama yalnız bu kadar değil; bir de üçüncü sınıf, "sirk insanları" bulunur, bunlar, sanayileşme öncesinin, artık kaybolmuş olan düzensiz, karmaşık zamanını temsil eder. Bu insanlar çok çok içip, çok çok eğlenir, vaktin nakit olduğu rezilliğine inanmayı reddederler; öyle ki Coketown'lı Bay Bounderby sirk insanlarına öfkeyle şöyle söyler: "Bizler, zamanın değerini bilen insanlarız, sizlerse bilmeyenlersiniz." Coketown'ın zamanı, başlıkta geçen "zor" zamandır; sirk insanları ise "kolay" zamanı temsil eder; sevecen, komik, garip ve uyumsuz zamanı, çocukların ve hayvanların zamanını. Zaman, hep cinsiyetlendirilebilir bir kavramdır ve bu durumda, farklılıklar bıçakla kesilmiş gibidir. Sirk çadırı veya bir çember gibi yuvarlak olan sirk zamanı dişildir; kitapta bunu bir sirk kızı temsil eder, Sissy,* hem doğası, hem de adı bakımından müşfik bir kız kardeş gibidir. (İkinci adı olan Jupe de Fransızca'da etek anlamındadır.) "Zor zaman"ı yalnız erkekler temsil eder, zamanı, cetvel gibi düz olmaya zorlarlar; o dünyada, Gradgrind, Sissy Jupe demez ona, "Yirmi bir numaralı kız" olduğunda ısrar eder; sayıların birbirini izlemesi, zamanın çizgiselliğini ve birbiriyle değiştirilebilir, mekanik zamanlarda, değiştirilebilir bir çocuğu temsil eder.

İş gücündeki dakiklik ve düzen, kol saatleriyle, önce mümkün, sonra gerekli hale geldi. İnsanlar Sanayi Devrimi öncesinde çalışmıyor değillerdi, ama E. P. Thompson'ın komik ve zekice yazılmış makalesi "Time and Work Discipline"de [Zaman ve İş Disiplini] söylediği gibi, çalışma tarzı hep "insanlar ne zaman kendi iş hayatlarını kontrol edebildiyse, ağır işten aylaklığa dönmüştür," ama bu çağda, insanların zamanı üzerindeki denetim, onlardan alınıp fabrika sahiplerinin eline verilmiştir.

Josiah Wedgwood, mesai saatlerini kaydetme sistemini icat etti; Crowley ise bir adım ileri giderek *The Law Book of the Crowley Iron Works*'ü [Crowley Demir İşleri Yasası] yazdı. Yüz bin kelimelik, tuğla gibi bir ceza yasasıydı bu; zaman çizelgeleri, zaman denetçileri, zaman muhbirleri ve zamana bağlı cezalar: Çalışanlarının hizmet süreleri "tavernalar, birahaneler, kahveler, kahvaltılar, yemek, oyun, uyku, sigara içme, şarkı söyleme, haberleri okuma, kavga, anlaşma, tartışma veya işle ilgisi olmayan, o ya da bu şekilde oyalanma sayılacak şeylerle geçen süre düşülerek" hesaplanacaktır.

* İngilizcede "sister" kelimesi "kız kardeş" anlamına gelir. (ç.n.)

Çalışan insanların zamanı üzerindeki böylesi bir iktidar, ciddi anlamda sinir bozucuydu. Bir Yorkshire'lı, 1830'da, fabrika sisteminin, "o cehennemi 'Sömürgecilik Sistemi'nden de korkunç bir kölelik durumu" olduğunu yazmıştır. XIX. yüzyılda Dundee'li bir tekstil işçisi de zaman/iktidar sömürüsüne dair şu yorumu yapmıştır:

> Gerçekte, düzenli saatler falan yoktu... Fabrikalardaki saatler ileri veya geri alınıyordu, gündüz gece. Zamanı ölçme araçları değil, hilekârlık ve zulmün, arkasına gizlendiği maskelerdi bunlar. Bir işçi, kol saati takmaya korkardı, çünkü saatle ilgili çok şey bildiğini iddia eden birinin kovulması pek nadir bir olay değildi.

Kol saati takmanın sınıf temelli özelliği, 1797-98 yıllarında hükümetin her türlü saate vergi koymaya çalışması, ama bunun orta sınıfa yönelik bir saldırı olarak görülmesi nedeniyle uygulanamamasında da görülebilir.

1857'de bir değirmen işçisinin E. P. Thompson tarafından aktarılan sözleri, zaman hesabının nasıl bir iktidar simgesi olduğunu anlatmaktadır:

> Yazın, önümüzü görebildiğimiz sürece çalışıyorduk; saat kaçta işi bıraktığımızı söyleyemeyeceğim. Saati olan yalnızca patronla oğluydu, biz saati bilmiyorduk. Saati olan bir adam vardı... Saat ondan alındı ve patrona teslim edildi, çünkü adamlara saati söylemişti.

Sanayi Devrimi ve fabrika işçiliğinin başlaması sonrasında insanlar, *kendi* zamanlarının sahibi değildi artık; iş gücü, bir işverene "ait olan" zamana sınır çizmek zorundaydı. Kol saati sahipleri arttı, çünkü saatler yalnız birer prestij unsuru değil, kendi zamanınızın sahibi olmasanız bile onun ölçüsünün sahibi olabileceğinizin işaretleriydi. (İlginç bir şekilde bugün, saat takmamak ince bir statü işaretidir: "Zamanım kimseye ait değil. Kimsenin kölesi değilim ben.") Kol saatlerinin verdiği ilk mutluluk (ve bunun içsel prestiji) Sussex'li bir kişinin 1688 tarihli günlüklerindeki kadar nefis bir şekilde anlatılmamıştır: "Gümüş kapaklı bir saat aldım, 31'e patladı bana... Saat günün saatini, yılın hangi ayı olduğunu, suyun gelgitlerini gösteriyür ve bir sefer kurmaylan otuz saat gidebiliyür." Aslında aldığı, elbette, statü ve onurdu, onca tantana yaparak yazdığı yazı, onca yıldan sonra bile neşelü bir şekilde gösteriyür bunu.

İnsanların zamanı üzerinde kurulan böylesi bir iktidar, karşı koymadan kabullenilemezdi. 1820'ler ve 1830'larda İngiltere'de, özellikle Lancashire ve diğer tekstil bölgelerindeki işçiler, zarif bir şiddetle, fabrika kapılarının üzerlerindeki saatleri, kendi zamanları üzerindeki denetimlerini çalan o iğrençlik sembollerini parçaladılar. İşçi Sendikaları (ki hemen yasadışı ilan edilmişlerdi) en başta zaman sömürüsünü ele aldı ve daha kısa çalışma saatleri talebiyle 1847'de, günde on saat çalışma hakkını alamazlarsa iş yavaşlatma eylemlerine başlayacakları tehdidinde bulundular. 1848 Devrimi de kısmen zamanla ilişkiliydi; "üç sekiz" isteniyordu: Sekiz saat iş, sekiz saat uyku, sekiz saat oyun. Karl Marx, zamanın, kapitalizm için önemini vurgulamış, işçilerin zamanının düzenlenmesi ve sömürülmesinin kapitalist felsefenin temel özelliklerinden biri olduğunu savunmuş, işçilerin zamanının "aşırı tüketimine" karşı uyarıda bulunmuştur (bugünün "açgözlülük gelenekleri"ni önceden sezmiş adam).

Zamanın *düzeni*, zaman ve iktidarın tarihinin büyük kısmında işleyen bir temadır. Yaşamı düzenleme yetisi, saate atfedilmiş; dini emirler de elbette... Din adamları da ilk olarak zamanın düzensizliğine değinmişler. Onların çanları, "her şeyi bir düzen küresi içine sokmuştur," diyor saat tarihçisi Carlo Cipolla. 1481'de Lyon Şehir Konseyi'ne, kentin dev bir saati olması için sunulan teklifte, "Yapılacak olan böyle bir saatin, vatandaşlara... daha *düzenli* bir hayat vereceği" söylenmektedir. Wokinghamlı Richard Palmer, 1664'te bölgeyi, akşam sekiz ve sabah onda çanlar çalarak halkın yaşamını "düzene" sokacak bir zangoca emanet etmiştir.

Peki o yanardöner düzen*sizlik* kimin doğal durumuydu? Fakirlerden daha da az dakik olan kim vardı? Şimdinin saatinin mümkün olan tek zaman olduğunu düşünerek yaşamak gibi onursuz bir mutluluk kimde doğal bir biçimde bulunuyordu? Kim (affedilmez bir biçimde) ısrar ediyordu hayatın amacının çalışmak değil, oyun olduğunda?

Çocuklar

Orta sınıf mensubu yetişkinler, iktidar ve kârın, çocukluk zamanından zorla alınabileceğini gördüler, aşağıda, madenlerde ve yukarıda, bacalarda. Çocukluğun, kendi zor günleri için büyük bir kavramsal tehdit oluşturduğunu da görmüş olabilirler; çocukluk, temelinde programlama zihniyetinin, dakikliğin ve fabrika zamanındaki bütünlüğün karşı-

tıdır. Çocuklar, engellenemez biçimde, sirk zamanına yapışıktır, Dickens'ın sirk insanlarıyla bir yakınlıkları vardır; yetişkinler, zamanın değerini bilen insanlardır, çocuklarsa bilmeyenler (Bounderby'nin söylediği de bu kapıya çıkar).

Her şeyin bir vakti vardır, yetişkinliğin de. E. P. Thompson'ın yazdığına göre, Yeşu oğullarından Thomas Wedgwood, "çocukların gelişmekte olan bilinçlerinin işliklerine Etrurya zamanı ve iş disiplini götürmek için" bir plan yapmıştı. O nazik özgür ruhları programa sokmak, baskı altına almak ve kontrol etmek, onları, Wedgwood daha çok para bassın diye zamanı fabrikalarda geçen minik makinelere çevirmek için katı bir eğitim sisteminden yanaydı. Wordsworth (başkası değil de o) Wedgwood'un eğitim sisteminin başına geçmeye davet edilmişti. 1805'te yazdığı *The Prelude* [Prelüd] adlı eserin beşinci kitabındaki tutkulu şiiri, ateşli reddini öfkeyle kusar:

Rehberler, meleklerimizin bekçileri
Ve emeğimizin kâhyaları, dikkatli adamlar
Zamanın kullanımı konusunda yetenekliler
Ön sezileriyle kontrol edecek bilgeler
Tüm kazaları daha yoldayken,
Onların verdiği biçim sınırlandıracak bizi
Tıpkı motorlar gibi...

Şairin seçtiği sözler ne de güzel açıklıyor her şeyi: "Dikkatli adamlar" gözlemliyorlar tüm o gözlemevlerinden, "zamanın kullanımı konusunda yetenekliler," hâlâ bizimleler, çocukları makinelere çeviriyor, onları sınırlıyorlar. Coketown'lı sanayici, hayali bir Thomas Wedgwood olan Thomas Gradgrind'in bir okulu vardır, bir tür küçük fabrikadır burası, her saati sanayiyle ölçmek için, her çocuğu bilgiyle doldurur. Zorbaların ve bankerlerin yetiştiği, çocukluğunsa solup gittiği bir okuldur bu. Küçük kızını "metalurjik Louisa'sını," şehre gelen sirke zevk içinde bakarken görünce öfkeyle küçümser, sürükler götürür onu: "Çocuk gibisin." Büyüdüğü zaman, Louisa'nın babasına yönelttiği en acı suçlama, onun çocuk yetiştirme teorilerinin, kendi çocukluğuna mal olduğudur.

Böylece çocuğu kendi saatinden koparan bir sistem başladı; çocukluğun vahşi zamanını sömürgeleştirmek üzere yapılan yürüyüşte, ayakları altında ezdi çocukluğun karahindiba saatini. Bu gasp yürüyü-

şü, Erken Öğrenim Merkezleri (çocuk *geç* kalmasın diye) denen oyuncakçılardan, sera etkisinin getirdiği stresten patlayacak gibi olan, evlerinde hapis çocuklara kadar bir dolu çocuğun hayatında daha da ateşli bir biçimde sürüyor bugün.

Belki de bunun nedeni, çocukların son derece güçlü bir şimdi hissiyle, bir vahşi zaman hissiyle dolu doğması, öyle ki yetişkinlerin bunu, ehlileştirmek için şiddetli bir biçimde uğraşması, çocuklara *yegâne* zamanı (veya "büyüklerin" ona verdiği tanımları) öğretmek için çok çaba sarf etmesi gerekiyor. Saati söylemek, haftanın günlerini saymak, saate bağlı programları öğrenmek, oyun zamanıyla okul zamanını ayırmak ve bunların arasında neden fark olduğunu anlamak için nedenler düşünmek. Çocuklar, bir zaman hiyerarşisi öğreniyorlar; kimi beklemek zorundalar, kimin lafını kesebilirler... Saate itaat etmek için, tik tak. Laboratuvarlardaki gaz ocakları suyu nasıl buharlaştırıyorsa, saat de çocukluğu öyle buharlaştırır.

Bugün Tokyo'da, daha iki yaşında çocuklar bile rekabetçi eğitimin gerekleri sonucu sınavlara girip çıkmaktadırlar. Modernlik, çocuklardan zamanı çalıyor galiba; İngiliz basınının bildirdiğine göre, anne babaları, kendileriyle günde ortalama sadece sekiz dakika konuştuğu için, çocuklar utangaçlaşmaktadır (*Coventry Telegraph*'tan); başka istatistikler de nüfusun yüzde on ikisinin, arabalarıyla, ailelerinden çok vakit geçirdiğini göstermektedir (*Guardian*'dan).

Çocuklara, yetişkinlerin zamanı öğretilir; oysa bir çocuğun saati, bizim saatimizden çok daha uzundur. Bu fark, kısmen kişinin yaşıyla ilişkilidir; oranlarsak, dört yaşında bir çocuk için bir yıl çok uzun bir süreyken, seksen yaşında biri için göz açıp kapayana kadar geçer. Fark, biraz da beynin, zamanla ilgili bilgiyi nasıl işlediğindedir. Kısmen fizyolojiktir; çocuklar hızlı hareket eder, metabolizmaları, yetişkinlerinkinden hızlıdır (bu yüzden zaman nehri çocukta yavaş, seksen yaşındakinde ise hızlı akar sanki). Süre farkının dışında, bir de yön farkı vardır: Yaşlılar, anılarında yaşar, yüzleri geçmişe dönüktür. Gençlerse umutlarıyla yaşar, gözleri gelecektedir.

Modernliğin kaba ve zorlayıcı zaman muhasebeciliğine yönelik en dikkat çekici karşı çıkışlardan biri, bir çocuk kitabı olan (ama okumanın büyükler için bir şeref olduğu) *Momo*'dur. Alman sürrealist Michael Ende'nin 1973'te yazdığı eser, Momo adlı küçük bir kızın hikâyesini anlatır. ("Kaç yaşındasın?" diye sorarlar ona. Bir an düşünür, sonra kararsız bir biçimde yanıtlar: "Yüz iki mi?" Çünkü kimse saymayı öğ-

renmeye zorlamamıştır onu.) Momo, evsiz küçük bir peridir, geldiği kasabada tanıyan herkes sever onu. Üstü başı dökülür, fakirdir, yalnızca tek bir zenginliği vardır: Zaman. Zamanını, insanları dinlemek için kullanır, onlar da bu yüzden onu sever; dinlemek, biri için vakit yaratmaktır, konuşmaksa birinin vaktini almak.

Geldiği kasaba, insanlara önem verilen bir yerdir: Berber müşterilerle konuşur; bölgenin tavernası olan Nino'nun Hanı, öğleden sonraları sicak bir bardak şarap eşliğinde vakit öldüren yaşlı adamlar için sosyal bir mekândır. Ama sonra bu dünyaya soğuk, griler içinde adamların buz gibi soğuğu sinsice dolar. "Zaman Tasarruf Bankası"ndan gelmektedirler, zamanı hesaplar ve insanları, para kazanmak için vakitten tasarruf etmeye ikna ederler; bu gri adamlar, başarıyla çalar insanların vaktini, çünkü "Vakitten ne kadar tasarruf ederlerse, ellerinde o kadar az kalır." Nino'nun Hanı, *hızlı* yemek servisi yapan bir kafe olur, adı McNinoo filan gibi bir şey olur; eski müdavimlerinse modası geçer. Yalnız bir çocuk sayı saymayı bile bilmez ve aldanmaz vakitle paranın eşitliğine. Yalnız Momo kurtarabilir kasabayı, kendisine "zaman çiçekleri"ni gösteren ve "Zaman, yaşamın kendisidir ve yaşam, insanın yüreğindedir," diyen Profesör Hora'nın* yardımıyla.

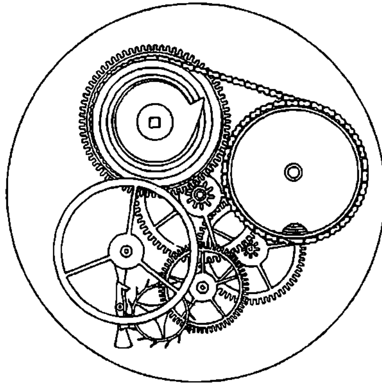
Okul çocuklarının çoğu şunu bilmez: Latincede *ludus* kelimesi, hem "oyun," hem de "okul" demektir; İngilizcede okul anlamına gelen school kelimesi de Yunanca, aslında "eğlence" demek olan *skhole*'den gelmektedir. Bir zamanlar boş zamandı o, oyun zamanı, hükümetin ihtiyaçları veya dini ödevler nedeniyle hesabı tutulmaya başlamadan önceki zamandı, insanın "aylaklık da edebileceği," Aristoteles'in söylediği gibi zihnin zaman içindeki ölçüsüz, güzel hazinelerini de keşfedeceği zamandı. Bugünün herhangi birçok bilmiş çocuk parkı uzmanına sorun, okulun ne demek olduğunu, bunun tam tersini duyacaksınız. Ölçülen, tatsız, hiçbir hazine barındırmayan zamanı gösterir okullardaki saatler. (Ve zorbalarla bankerler hâlâ buralardan yetişmektedir.)

İngiltere'de 1997 başlarında hükümet, çocukların zamanını programlamak için yeni yollar önerdi; bunlar arasında yirmi dört saat açık sınıflar, bebekler için eğitim ve yaz okulları da vardı. Ülkenin bir bölgesinde, okul süresinin yüzde elli artırılması planlanırken, başka bir bölgesinde hafta sonu okulu öneriliyordu. Hiç boş zaman yok mu? Ço-

* İspanyolca saat anlamına gelir. (y.h.n.)

cukların *var olması* için zaman yok mu? Tahminlerde bulunmaları, oyunlar oynamaları, bakınmaları, bulutları saymaları, ağızlarıyla fıstık yakalamaları, kimin dizinin daha yumrulu olduğuna bakmaları, sıçramaları, ona buna fiske vurmaları, kimin, dilini burnuna değdirebileceğini görmeleri için?

Ama çocukluk ruhu, kendisini ezmeye çalışan yetişkinlere nanik yapacaktır hep; sirk sınıfı hep olacaktır, çünkü çocuklar hep bizimledir, sanayi öncesi zamanda, *tutti-frutti* zamanında, atlıkarınca zamanında, oyun zamanında, karahindiba zamanında yaşarlar. Onlarınki, tüm o tarihsel ve çağdaş bildirileriyle Sanayi Devrimi'ne hiçbir sempati duymayan bir zaman fikridir; çocuklar için, dayanıklı bitkiler çok daha değerli ve eğlenceli bir şeyin sağlam savunucularıdır, civelek devrim zamanının.

VIII
Hayat çok kıs

"Günaydın," dedi küçük prens.
"Günaydın," dedi tüccar.
Susuzluğu dindirmek için haplar satan tüccardı bı Haftada bir hap çiğnemeniz yetiyordu, içecek bir şeye ihtıyaç duymuyordunuz.
"Neden satıyorsun bunları?" diye sordu küçük prens.
"Çünkü zamandan büyük bir tasarruf sağlıyorlar," dedi tüccar. "Uzmanlar hesapladı. Bu haplarla, haftada otuz beş dakika tasarruf ediyorsun."
"Peki o otuz beş dakikada ne yapacağım?"
"Ne istersen."
"Ben," dedi küçük prens kendi kendine. "İstediğim gibi harcayacak otuz beş dakikam olsa, dolaşa dolaşa bir su kaynağına giderdim."

Le Petit Prince [Küçük Prens], Antoine de Saint-Exupéry*

Bugün zaman konusunda, sosyal devrim diye bilinen şey gerçekleşiyor; insanların, gündüz ve gecenin "geleneksel" ritmi olmadan çalıştığı, alışveriş yaptığı, uyuduğu, oynadığı "yirmi dört saat toplumu". Gelecek Vakfı'nın hazırladığı yakın tarihli bir rapor, bu yirmi dört saat toplumunun doktorlar, kitapçılar, bankalar ve okullara nasıl yirmi dört saat ulaşmak isteyeceğini gösterdi; hepsi vakti daha çok nakte çevirmek için. L. Michael Hager, *The Futurist* dergisinde, bu yirmi dört saat toplumunu savunuyor, zamana, "ekonomik bir kaynak" olarak bakıyor, evlerin ve hatta yatakların belli bir zaman çizelgesine göre paylaşılmasını öneriyordu. Çalışanların farklı vardiyalarda aynı ofis, masa ve bilgisayarı kullandığı "sıcak masa" uygulaması gibi, "sı-

* *Küçük Prens*, çev. Cemal Süreya, Cem Yayınları, 1991. (y.h.n.)

cak yatak" uygulamasında da (onun kullandığı bir terim değil) "fakirler," bir yatağı dönüşümlü olarak kullanacaklardı. 2002 yılında şöyle bir Mexico City hayali kuruyor: "Anna Gomez" (fakir insanları temsilen kullanılan bir isim), bir *tortilla* fabrikasında işçidir, sabah altıda işe başlar, çocukları da okulda tipik bir "gün" geçirmeye giderler. "Bu sırada, Anna'nın anne babası ve kayınvalidesi de ailenin genç üyelerinin henüz çıktığı yataklara yerleşirler." Öğlen ikide onlar kalkar, Anna'nın ağabeyi ve karısı yatar. Onlar akşam onda kalktıklarında, yeniden Anna'nın sırası gelir.

Kendisi bir hukuk firmasının yöneticisi olan, demir grisi saçlarını, bir düşünür gibi ayırmış L. Michael Hager'i, karısının ailesiyle sıcak yatak olayında görmek zor gibi, ama "fakir" o değil zaten. Onun farkında olmadığı şey, birçok insanın zaten yataklarını paylaştığı, çünkü bunu yapmak zorundalar (ve bundan nefret ediyorlar). İnsan vücudunun binlerce yıl evrimleşerek gece uyuma, gündüz uyanma ritmine ulaştığı karmaşık iç saatleri bulunduğunun da farkında değil. Bu ritmi bozarsanız vücudu hastalığa, mutsuzluğa açık hale getirirsiniz, çünkü vücut zamana son derece duyarlıdır, bazı hastalıklar, günün belli saatlerinde vurur insanı; kalp krizleri ve çarpıntılar sabah dokuz civarında, astım gece yarısı sularında çıkar, başka hastalıklarsa mevsimseldir, mevsime bağlı depresyonlar ve bahar nezlesi gibi. Ay, vücut üzerinde, örneğin rahim ve zihin üzerinde etkide bulunur, güneşin zamanına bağlı olarak gözler ve cilt etkilenir. Dizlerin arkası bile ışığa, dolayısıyla zamana duyarlıdır; bu ışığa duyarlık, jet lag tedavisinde kullanılabilmektedir.

Yirmi dört saat toplumunu savunanlar, Franklin'in demir gibi sağlam mekanik düşüncesinin varisleridir; bu düşünce her saatin aynı, bir fabrikanın üretim bandından çıkmış gibi olduğunu, paranın değişimi için saatlerin de birbiriyle değişebileceğini farz eder. Onlar, Victoria Devri fabrikatörlerinin, zaman tiranlarının, durmadan "vakit nakittir" diye tekrarlayan, ama *kimin* vaktinin *kimin* nakti olduğu sorusunu sormayanların da mirasçılarıdır. (Charlie Chaplin söyleyebilirdi onlara; zira *Modern Times*'ta [Modern Zamanlar] fabrika işçisinin düşmanı saattir.) Benzer biçimde, Anna Gomez (kendisi de fabrika tipi bir prototiptir) bir fabrika işçisidir; onun zamanı, birilerinin para ve çıkarı için saatlerden oluşan bir üretim bandına çevrilmiştir.

Para ve zaman ilişkisinin tarihi çok eskilere uzanır. Saatleri saymak ve para saymak, insanlığın zihninde karşı koyulmaz biçimde uyar birbirine. Roma İmparatorluğu'nda Satürn, (Kronos veya Zaman ile ilişkiliydi) "Para Torbaları" veya "Darphane Tanrısı" diye de bilinirdi, çünkü Roma'nın serveti, onun tapınağına bağlıydı. Vakit nakittir.

III. yüzyılda, paganlardan nefret eden Kilise Babası ve erken dönem püriteni Tertullianus, ki adı bile bir hesaplamadır (Quintus Septimius Tertullianus), saatleri saydı. O, üçüncü, altıncı ve dokuzuncu saatlerdeki duaların dakikliğinden yanaydı, bunların uluslararası olarak "iş zamanlarını ayarlamaya" hizmet ettiğini söylüyordu. Kilisenin saat "görevleri" (zaman), iş dünyasının görevlerine (para) bağlanmıştı.

XIII. yüzyılda, saatlerin ticaret için önemi arttı. Şehirli tüccar toplumu, para saymayı, saati söyleyen çan gonglarını sayarak öğrenmiş, sonra bu aritmetik becerisini dükkânlar ve ilk işlerde kullanmıştı. Feodallik, kavramsal olarak parayla toprağı ve çiftlik hayvanlarını bağlamıştır. Dilde de kendini gösterir bu, İngilizcede borsa anlamındaki *stock market* sözü, çiftlik hayvanları anlamındaki *livestock* kelimesinden gelmektedir; yıllık kâr anlamında kullanılan *yield* kelimesi de yıllık ürün, hasat anlamında kullanılmaktadır. Toprağın değeri taşınamazlığında, değişmezliğindedir; toprakta nasıl birçok düzenli ebedi döngüyse, zaman da bu ebedi döngülerin içinde bolca var sayılmaktaydı. Ama kapitalizmin yükselişi, parayı *zamana* bağladı; toprağın tersine, paranın değeriyse hareketsizlikten değil dolaşımdan kaynaklanır. Paranın değeri, *hareket*ine bağlıdır: İngilizcede para anlamında kullanılan *currency* kelimesi, Latincede koşmak anlamındaki *currere*den gelir.

Ama çok koşarsan sonuna erken ulaşırsın; hem para, hem de –burası çok önemli– zaman, kıtlık potansiyelini barındırır. G. J. Whitrow, *What is Time?* [Zaman Nedir?] adlı eserinde şehirleşme ve erken kapitalizmle ilgili şunları söylüyor:

> Yaşamın temposu hızlandı ve zaman artık durmadan kayıp giden değerli bir şey olarak görülmeye başlandı: XIV. yüzyıldan sonra, İtalyan şehirlerinin meydanlarındaki saatler yirmi dört saatin yirmi dördünde de çalmaya başlamıştı. İnsanlar "vaktin nakit" olduğuna, insanın onu tutumlu bir biçimde kullanması gerektiğine inanmaya başlamıştı.

Tarihçi Jacques LeGoff'un deyimiyle *temps de l'Eglise*'den *temps du marchand*'a* geçilmişti. Geçen bölümde bahsettiğimiz, 1481'de Lyon

* Kilisenin zamanından, tüccarların zamanına. (ç.n.)

Şehir Konseyi'nden kent için büyük bir saat isteyen kişiler, bunun nedenlerinden birinin, böyle bir saat edinmenin, kente daha çok tüccar çekmesi olduğunu söylemişlerdi.

XIV. yüzyıldan itibaren zaman, daha hızlı geçmeye başladı, çünkü para zamana bağlıydı ve dahası, ikisi de *kentsel* ekonomilerin yükselişiyle ilgiliydi. (Modern deneyim de bu durumu yansıtır: Bugün zaman, şehir merkezlerinde kırdakinden "hızlı" geçmekle kalmaz, "en hızlı" yerler, şehirlerin merkezlerindeki finans merkezleridir; Tokyo, Londra veya New York borsalarında, saat zamanının borusu öter ve alış veya satıştaki saniye düzeyinde bir gecikme, yüz binlerce sterlinlik bir kazanç veya kayıp anlamına gelebilir; vakit nakittir.)

Kapitalizmin başlangıcıyla zaman, tüm diğer şeyler gibi, kapitalist borsayı inşa etmek için kullanılmaya başlandı. Zamandan para kazanılabilir. Bu fikir, aslında ortaçağ Skolastikleriyle başladı, çünkü kapitalist sermaye birikimi politikasını öne sürenler ekonomistler değil, din bilimcilerdi: "Selamet *Hazinesi,*" gelecekte cennette muhteşem bir yer kazanmak için çok çalışarak ve fedakârlık ederek erdem biriktirmekti. ("Hazine"... Benjamin Franklin de bu fısıltıyla tırmalıyor kapıyı.) Püriten R. Baxter, 1673'te Londra'da yayımlanan *A Christian Directory*'de [Hıristiyanlar için Kılavuz] şu ucuz lafları sıralıyor: Vakit nakittir, "her dakikasını çok değerli bir şekilde kullanın ve tamamen ödev yolunda harcayın." (Zaman bilimi üzerine uzmanlaştığı düşünülen Newton, 1699'da Hazine'nin başına getirildi: Zamanın mecazi başkanı, paranın gerçek başkanı olmuştu.)

Protestan kilisesi bu fikri geliştirdi. *Calvin*'in Cenova'sının, saat yapımının, saatlerin, bankacılık ve tefeciliğin merkezi olması (para kazanmak için zamanı kullanarak) hiç şaşırtıcı değildir. Cenova, tarihsel olarak vaktin nakit ve naktin vakit olduğu yerdi; bu durumdan alan memnun satan memnundu. Protestanlık ve ekonomik gelişme arasında da güçlü bir bağ vardır; örneğin İsviçre'de Protestan kantonlar sanayi merkezleriyken Katolik olanlar, tarım toplumu olarak kalmıştır. Bunun ana nedenlerinden biri Protestanların, zamanın yönetimi konusundaki saplantılarıydı.

Sanayi Devrimi'nde Protestan Kilisesi, zaman ve paranın eşitliğine ruhani destek sağladı. Kilise, bir zamanlar "İsa'nın gelini" idi, ama Sanayi Devrimi'nde, ondan acilen boşanıp seyyar satıcıyla evlendi. "Püritenlik, sanayi kapitalizmiyle yaptığı mantık evliliğinde, insanları, yeni zaman değerlerine adapte eden; çocuklara, bebekliklerinde bile, her

saat gelişmeyi öğreten ve vakit nakittir denklemiyle insanların zihinlerini doyuran faildi," diyor E. P. Thompson. Para yerine deve ve iğneye gönderme yapanlar pek de hoş karşılanmıyordu.

Çağlar boyu fısıldanan teraneyi duyarsınız, ama sonra XVIII. yüzyılda, Amerikalı devlet adamı ve yazar Benjamin Franklin sahneye çıkar. Adı bile bir bozuk para parçası, küçük bir franktır. 1748'de çıkar ve şunu der: "*Vakit nakittir.*" Zamanın bozukluğuna yeni bir metalik şafak basılır.

1751'de şöyle der: "Vaktin nakit olduğunu anımsayın... beş şilinlik vakit kaybeden adam, beş şilin kaybetmiştir, aynı mantıkla beş şilini denize de atabilir." (Deniz, elbette Franklin ve takipçileri için, atıkların gittiği birimdi. Geçmişten bugüne bilgeler içinse deniz, zamanın ve sonsuzluğun sembolüdür.) Yine Franklin: "Zamanımız bir standarda indirgendiğinden, günün külçesi dökülerek saatler elde edildiğinden beri, çalışkanlar, her zaman parçacığını, farklı işlerinde gerçek bir avantaja yönelik kullanmayı becerdiler: Saatleri savuran, parayı da israf ediyor demektir... *Vakit nakittir.*"

Time and Tide [Zaman ve Dalga] adlı eserin yazarı, yedi yaşındayken "Time" adlı kafiyesiz bir şiir yazmış olan John Ruskin, bu utanmaz kötülük tepesini attırınca dehşet içinde şunları söylemiş: "'Vakit nakittir,' bu sözler çınlıyor kulaklarımda, öyle ki artık yazamıyorum. Sadece bu mudur zaman yani? Zamanın, kendisi olduğunu bir anlayabilseydik..."

Ama Franklin yaptı bunu; kendi çağında, sonra bizimkinde de ortalığı vicdansız cimrilerle, zaman muhasebecileriyle, zamanı bozuk paralar kadar katı, değişmez, tekbiçimli bir ticari değer, Newton tarzı bir mutlak halinde tektipleştirenlerle doldurdu. Onun küçük tehlikeli yalanı dünyayı öyle bir dolandırmaya başlamıştı ki zamanı satın alabilmek, çalmak, harcamak ve biriktirmek mümkün hale gelmişti, kendi "boş" zamanınızı "satın almanız" dahi mümkün olmaya başlamıştı. Aldatmanın başarısı, en çok dilde bellidir çünkü bir metafor olarak başlamış olan, görünmeze dönüşmüş, hakikatin şeffaflığını taklit eder olmuştur: Vakit naki*ttir*.

Yalnız fahişelikte neredeyse doğrudur "vakit nakittir" sözü.

Bir arasöz. *Tristram Shandy* adlı eserinde Laurence Sterne, Tristram'ın düzenli bir adam olan babasının, her ayın ilk pazar gecesi yaptığı saat kurma işinde en çok düzenli olduğundan bahseder. "Zamanla, aileyi ilgilendiren başka küçük işleri de benzer bir düzene oturtmaya

başlamıştı." Tristram, annesinin karnına ne zaman düştüğünü hesaplayabilir. Sterne'ün romanının gürültülü popülerliği sonucu, "saati kurmak," sevişme anlamına gelen bir deyiş haline geldi. Saat yapımcıları bundan hiç hoşlanmadılar. Sterne karşıtı, *The Clockmaker's Outcry* [Saat Yapımcısının Protestosu] bir metin basıldı; burada, ismi verilmeyen bir saatçi şöyle diyordu:

> Beni bu ülke için saat yapmaya yönelten nedenler ortadan kaldırıldı, çünkü artık iyi bir aile kızı, alaycı ve şehvetli bakışlarla ailenin şakalarına maruz kalmadan saat kurmakla ilgili tek bir söz dahi edemiyor... Şimdi hayat kadınları arasındaki yaygın ifade şu: "Bayım, saatinizi kurduracak mısınız?"

Kasım 1994'te, aşırı çalışmaktan bunalan Birminghamlı Christopher Bryant adlı bir avukat, bir ip alıp kendini astı.

Birçok kabile toplumunda, günde yalnız dört saat çalışılıyormuş, hatta bazılarında iş için kullanılan bir kelime dahi yokmuş. Vaktin nakit olduğu Batı'da ise işkoliklik aşırı boyutlara ulaşmıştır. Yakın zaman önce kültürel lügate "devamlılık" sözü girmiştir; bu, devamsızlığın karşıtıdır, bu rahatsızlıktan mustarip olanlar, nörotik bir biçimde iş yerini terk edemezler. İngiliz gazetesi *Sunday Business* kısa süre önce reklamını şu şekilde yaptı: "Pazar, dinlenme gününüz. İşi, politikayı, ekonomiyi, piyasadaki güçleri, yönetim savaşlarını unutacağınız değerli bir zaman. Kimin ne ihtiyacı var onlara? Tahminler, analizler, veriler... Bırakın beklesinler. Eğer buna inanıyorsanız, çoktan bir adım geride kalmışsınız demektir. Artık pazar, *Sunday Business* demek." Gazete, pazar gününün, "ilk iş günü" olduğunu söylüyor. Bunun etkisi korkunç; tek bir gün bile boş değil, çalışmadan geçireceğiniz herhangi bir vakit yok, her gün, aynı gri yönetici stresine maruzdur ve onun pençeleri arasına düşebilir. Juliet Schor, çoksatan kitabı *The Overworked American*'da [Aşırı Çalışan Amerikalı] bugün, Amerikalıların, 1940'lardakinden çok daha uzun süre çalıştığını vurgulamaktadır. "Zincirlenmemiş kapitalizmi" suçlar ve bunun sonuçlarını şöyle sıralar: Mutsuzluk, boşanma, aşırı tüketim, *hem* aşırı çalışma *hem de* verimsiz çalışma ve (Christopher Bryant'ınki gibi) intiharlar.

Vaktin nakit olduğuna inanmakta pek bir görkem yoktur. Büyük bir

ilaç şirketinin başkanı, iş verimliliğini şöyle tanımlamaktadır: "Bir işi normalde yapabilecek sayıda kişinin yarısını çalıştır ve her birine normalin iki katı maaş öde, onlardan normalin üç katı iş yapmalarını iste. İşte bu, Kâr ve Verimliliğin formülüdür." 1/2x2x3=K+V. (*Ecce Homo*, ha?) Maksimum verimlilikle çalışanların, yemeklerini yapmaları, çocuklarına bakmaları, hatta kendilerinin yerine sıra beklemeleri için başkalarına para vermelerinin, fakir ve zengin arasındaki uçurumu derinleştirdiği yönünde bir inanç vardır. Schor, şöyle bir yorumda bulunuyor: "Zaman ve paranın değiştirilebilirliği... eşit biçimde dağıtılmış bir kaynağı (zaman), eşitlikle ilgisi bulunmayan bir biçimde dağılmış bir başka kaynağa (para) dönüştürür."

Sony'nin başkanı Akio Morita, 1989 yılında, ortalama bir Japon'un 2,159 saat çalışmış olduğunu, ortalama bir Alman içinse bu sürenin 1,546 saat olduğunu hesaplamıştır. Uzun iş saatleri, haftada bir gün tatil güvencesinden yoksunluk ve zorunlu boş zamanların şirket kutlamaları ve yemekleriyle geçirilmesi, Lewis Coser'ın (aynı adı taşıyan kitapta kullandığı) deyimiyle "açgözlü kuruluşları" ortaya çıkartmıştır. Bunlar, çalışanlarının zamanını öğütür. Japonya'da, "zamanı bağlayan" bu iş pratikleri, dizginsiz bir aşırı tüketimle birleşir. Aşırı çalışma nedeniyle ortaya çıkan intiharlar hiç de nadir değildir. Amerika'da 1999 yılında, her on kişiden biri gece üçe kadar çalışıyormuş. İngiltere'de ise insanların %57'si cumartesi, %37'si ise pazar günleri çalışma eğilimindeymiş. Bu "kayıp hafta sonu," *Observer*'ın konuyla ilgili araştırmasına göre, ilişkiler, dostluk ve aile hayatı üzerinde yıkıcı bir etki yaratıyor. Başka toplumsal analizciler de ikiz şeytanlar olan aşırı çalışma ve işsizliğin insanları iki gruba böldüğü savını ortaya atmışlar: Biri "zaman zengini ama iş fakiri," diğeri ise "iş zengini ama zaman fakiri".

İlginçtir, Amerika'da, aşırı çalışma/aşırı tüketme döngüsüne karşı bir tepki var; çalışma sürelerini kısa tutanlar, iş gücünün %5-10'unu oluşturuyor ve bu durum üzerine alarma geçen *Wall Street Journal*, bunun ekonomide bir gerilemeye yol açabileceğini söylüyor kederle. Amerika ve diğer yerlerde az çalışma eylemine katılan kişiler, vaktin nakit olduğunu reddediyor, zamanın değerli olduğunu görüyorlar. (Kimse vaktini sizinle harcamak istemezse, kendinizi değersiz hissedersiniz. İstemeden işsiz durumuna düşmüşseniz, vaktinizin bir değeri yoktur.)

Kısa bir arasöz. Aşırı mı çalışıyorsunuz? Kendinize yeterince vakit

ayıramıyor musunuz? Stresli misiniz? Aceleniz mi var? Hep geride mi kalıyorsunuz? İstediğinizin tamamını başaramadığınız için durmadan insanları ekiyor, bir şeyleri iptal mi diyorsunuz? Herkesin haftada yüz altmış sekiz saati var, ama bazıları hep aşırı baskı altındadır, mecburiyetler içindedir, zamanla yarışır; ötekiler ise her şeyi sakin sakin, zamanında, zaman*la* yapar. Sonuç olarak, şu soru çok hayatidir: İlk gruptan ikincisine nasıl geçebilirsiniz?

İş konusunda böylesine kaba yaklaşımlar üretmiş olan XX. yüzyılın son yılları, bazı çareler de üretmekten geri kalmamış: Kişisel Vakit Yöneticileri, bilgelik kumkumaları. Söyledikleri en iyi şey genelde en basit olanlar: Çok fazla şey yapmayı amaçlarsanız sürekli kendinizi başarısızlıkla cezalandırırsınız. Yapmadıklarınız için kendinizi cezalandıracağınıza, yaptıklarınızın tadını çıkarın. Size hata yaptıracak şeyler uykusuzluk, iyi organize olmamış çalışma mekânları ve bir seferde tek bir şeye konsantre olamamak olabileceği gibi elbette, kimsenin altından kalkamayacağı kadar yüklü bir çalışma programı da olabilir.

Vakit yöneticileri, bir yapılacak işler listesi çıkarmanızı öğütlüyor; o listede, en büyük kalemleri, birkaç saatte yapılacak işlere bölmeliymişsiniz. Sakın, sakın, sakın tüm vaktinizi gri bir çalışma programına göre düzenlemeyin. Programınızda eğlence olsun. Egzersiz olsun. Kendinize zevk ve normal hayatla ilgili şeyler için vakit ayırın. Yapılacak işler listenizi önem sırasına göre 1, 2, 3 diye gruplandırın diyor, bir zaman yöneticisi. Sonra arada sırada üçünü de silin. Gerçekten yapamayacağınız sürece hiçbir şey için söz vermeyin, çünkü sözünüzü tutamaz, suçluluk duygusuna kapılırsınız. İşleri planlarken stratejik olun, hedefler koyun, ama onları değiştirmeye de hazırlıklı olun. Yapılmamış şeylerden doğan gecikmeyi kabullenin. Bu normaldir. Bunun bir stres kaynağı olmasına izin vermeyin, üzerinize fazla iş alıp almadığınızın bir göstergesi olarak yararlanın bundan. Günde birkaç saati bölünmeden geçirin (telefonsuz, fakssız, görüşmesiz) ve o sırada işinize konsantre olarak yoğun biçimde çalışın. Vaktinizi tüketen insanlara dikkat edin, onlara izin vermeyin. Çalışma saatlerinizi programlayın; günün ve gecenin her saati birbirinin yerine geçemez ve kişinin sabah bir saatte yapacağı iş, geceleyin dört saat sürebilir.

Kısaca, kendinize karşı iyi olun ve 1370'te *The Cloud of Unknowing*'i [Cehalet Bulutu] yazan, adı bilinmeyen kişinin duru bir basitlikle söylediği şu sözleri unutmayın: "Zamandan daha değerli bir şey

yoktur. Zaman insan içindir, insan zaman için değil." Ve unutmayın ki bu acımasız verimlilik dünyasında, bir kelebeğin yaptıklarının yüzde doksan beşi verimsizdir. (Güya.)

Christopher Bryant'ın öyküsünün bir düğümü daha vardı. Ölümünden sonra, köle gibi çalıştığı avukatlık firması, annesine bir fatura gönderdi. Ona Christopher'ın öldüğünü bildirmek için harcadıkları vakite istinaden. Gerekçeleri neydi? Yine o evrensel dar kafalı zalimlik: Vakit nakittir. Hiç eskimeyen Shakespeare, şöyle yazar *Troilus and Cressida*'da [Troilus ve Cressida)]: "Zamanın arka cebinde bir cüzdan vardır efendim." Uzman kişiler, bunun, arka cebinde bir cüzdan taşıyan klasik avukat figürüyle ilgili olabileceğini söylüyorlar.

Hızlı Taylor olarak da bilinen Frederick Winslow Taylor adlı Amerikalı endüstri mühendisi, işte verimlilik için bir proje geliştirdi: Taylorizm. Buna göre tuvalete gitmek için harcanan saniyeler bile hesaplanıyordu. "Harcanan her *kuruş*" hesaplanmış oluyordu, çünkü vakit nakitti. Taylor, *Principles of Scientific Management*'ı [Bilimsel Yönetimin Esasları] 1911'de yayımladı. 1915'te, sağlığı bozuldu ve Philadelphia'daki bir hastaneye kaldırıldı. Elli dokuzuncu doğum gününün ilk saatlerinde, bir hemşire saatini kurduğunu duydu ve sabah dört otuz dokuzda bakmaya gittiğinde ölmüştü. Saati elinde.

Kısa zaman önce, British Library'de çalışanlar için duvara bir not asıldı: "Lütfen belirlenen saat 8.36'dan önce işbaşı yapmayınız." Bugün birçok çalışma programı, çalışanlardan, her on beş dakika neler yaptıklarını kaydetmelerini istiyor. Her bir dakikaya gösterilen bu dikkat, akla zarar bir şey; onun özgürlüğünü duvar ve masa saatleriyle, bileği saran o pis zincirle prangaya vuruyor. (İngilizcede dakika anlamına gelen "minute" kelimesinin artık eskimeye yüz tutmuş bir anlamı da küçük bir bozuk paradır: 1382'de Wyclif, iki dakikanın çeyrek peni olduğunu yazmış; oh olsun sana Benjamin Franklin.)

Bilgisayarlara, *Carpe Diem* ve *Tempo* gibi isimleri olan elektronik çalışma çizelgeleri yükleniyor; çalışanların, her dakika ne yaptıklarını bunlara işlemesi gerekiyor. Bir yönetim danışmanı, günü altı dakikalık birimlere bölmüş. Aslında ne kadar komik: Çalışanlar çalışma çizelgesine, çalışma çizelgesini dolduruyorum yazarak vakitlerini harcıyorlar.

Çok iyi biliyordu, zaman ne kadar azdı
Yapmayı planladıkları için.

Hiçbir şey yapmadı sonunda, yazık
Saati not etmek ve dakikayı dosyalamak dışında.

diye yazmış Sir Francis Meynell "For a Functionary"de [Lüzumsuz İşler Memuru İçin].

Ciddiyete dönersek, çalışanlar, "çalışma çizelgesi sömürüsü" ve bunun neden olduğu strese karşı daha ciddi protestolarda bulunmaya başlıyorlar. Akıl hastalıkları alanında çalışan bir hemşire, bu nedenle intihara sürüklendi. Bu "haklar" çağında, Zaman Hakları da olmalı; insanların vaktinin metafiziksel olarak köleleştirilmesine karşı, insancıl bir saatten, zamanın bütünlüğünden ve kişinin saatlerinin ciddiyetine saygıdan yana haklar.

Franklin'in yalanı, *Advice to a Young Tradesman*'de [Genç Bir Tüccara Öğütler] pazarlanmıştı; tüccarlarsa, öğütleri dinlemiş gibiler. "Vakit nakittir" ifadesi, iş tarafından ulusal ve küresel ticarette, pazarlamada, reklamda ve tüketimde daha da acımasız bir biçimde vurgulanıyor.

Oswestry, bir ayağı İngiltere'de, diğeri Galler'de küçük bir sınır kenti. Bir zamanlar kasaplar, fırıncılar, mumcular vardı burada ve hepsi pazar gününün tatil olmasını istiyordu; öyle de yaptılar. Öğle tatili yapmak ve akşamları beş buçukta eve gitmek, Noel'de de tatil yapmak istiyorlardı. Öyle yaptılar. Sonra 1997'de Büyük Kocaman Dev bir süpermarket açıldı: Sainsbury's. Sosis beyinli kasap, hamur gibi kabaran fırıncı ve balmumu kulaklı mumcunun gülüp eğlenerek geçirecekleri zaman istila edildi. Market, pazar günleri açacağını, hafta arası da geç saatlere kadar açık olacağını duyurunca diğer dükkânlar da aynı şeyi yaptı. Sonra, Oswestry'deki ilk Noel'inde Sainsbury's ağzını açabileceği kadar açtı, neredeyse tüm tatil boyu açık kaldı. Noel'i geçiştirdi ve kasap, fırıncı, mumcu ya Noel'i kaçırdı ya da pişman oldu. Dev Sainsbury's, vakti bol nakte çevirdi, ama halka zaman fakirliği verdi, günler artık bir süpermarket aynılığına büründü, tatsız bir McKış hâkim oldu.

Mekânsal bölgeler tüketilince iş dünyası zamansal bölgelere doğru genişler; böylece hep McMarket günü yaşanır ve yirmi dört saat, tatil günleri ve bayramlarda da açık olan mağazalar bir McZaman yaratırlar; zaman farklılıklarını, geceyi, tatili, garip zamanları ve uyuklama

zamanlarını silerek sürekli devam eden bir şimdiki zamanı. İktidarın sinsi dili hâkimdir, karanlığın "fethedilme" potansiyeli vardır, iş adamları geceyi ve karanlığın "sınırını" "sömürgeleştirmek"ten bahseder.

Süpermarketler, zamanımızın hem sembolü, hem de mevkiidir. Thatcherizmin hükmü altındaki İngiltere'de süpermarketler, gecenin karanlık inini, oyulup sömürülecek bir fırsat olarak görmeye yasal olarak teşvik edildi. (Bir *manav* kızı olan Thatcher, gaddar süpermarket zamanıyla uyum içindeydi.)

"Mutlak, Hakiki ve Matematiksel Zaman, kendisi ve doğası gereği değişmez biçimde akar, dış bir şeyle ilişkisi yoktur... tüm hareketler hızlandırılıp yavaşlatılabilir, ama Mutlak Zaman, değişime açık değildir..." Süpermarket zamanına yönelik bir tür kehanet sayılan bu sözler, Isaac Newton'un istifçi zaman tanımıdır; söylendiğinden beri zamanın alacalı güzelliğini dümdüz etmiştir. Muhteşem uygunlukta bir yaklaşımla, Thatcher'ın damgasını vurduğu seksenlerde, Grantham, ağzı süt kokan oğlunu, adını bir süpermarkete vererek onurlandırdı: Sir Isaac Newton Süpermarket.

Şirketler zamanı kirletiyor, bir hafta sonu ritminin zamanı bölmesi fikrini dahi ihlal ediyorlar; veya küresel zaman bölgelerini sömürerek büyük bir Amerikan şirketinin yaptığı gibi neredeyse tam gün çalışıyorlar: Veri işlemleri Kuzey İrlanda'da yapılıyor, bilgisayar yazılımları Delhi'de; böylece hem maaşlardan tasarruf ediliyor hem şirket, sekiz saat "ileride" oluyor.

Zamanın küreselleşmesi, genel anlamda küreselleşmeyle aynı etkiye sahip; hem *çeşitlilik* hem de farklı zamanların *sayısı* azalıyor. Bir zamanlar, binlerce farklı saat dilimi vardı; festivallere, aya veya paraya bağlı olarak kendi saatini kullanan ne kadar topluluk varsa o kadar da saat dilimi vardı. (Edward T. Hall, Nijerya'daki Tiv halkının, haftanın günlerine, en yakın pazarda satılan malların adını verdiğini söylüyor; elbette ülke içinde farklı yörelerde bu adlar da değişiyormuş.) 1884'te, yalnız yirmi dört saat dilimi olması kararlaştırıldı. Bugünse yaygın olan üç saat dilimi var: Hepsi paraya bağlı, Üç Büyük ticaret blokunun, Amerika, Avrupa ve Japonya'nın saat dilimleri. Diğer ülkelere de zamana bağlı avantaj ve dezavantajlarla belirlenen yeni iktidar örüntülerinden faydalanmaları için bu saat dilimlerinden birinde yer almalarına yönelik büyük ticari baskılar var. Bu eğilim devam ederse tüm doğal saat dilimlerinin boyun eğeceği tek bir değişmez zaman merkezi mi çıkacak ortaya?

Arabanızla Londra'dan Heathrow Havaalanı'na giderken, havaalanına yaklaştıkça büyük şirket saatlerinin yoğunluğunun arttığını göreceksiniz; dijital bir neon panoya göre saat 13.36. Lucozade, 13.32 diyor. Data General'ın bir saati var, cep telefonu şirketinin de, Polygram'ın bürosu da 13.48 oldu diyor; "zamanı yakalamakla" reklam yapan bu şirketler, yağlı Heathrow müşterilerinin hayati önem taşıyan her saniyesini ölçtüklerini göstererek onlara yağcılık yapıyorlar.

"Vakit nakittir" fikri reklam stratejileri ve pazarlama yöntemlerine sızmış durumda. "Hayat kısa olduğu için..." diyor aynı yol üzerinde bulunan iletişim şirketi AT&T'nin reklamı, tüccarların piyasada her zaman yarattığı kıtlıklar gibi hayali bir zaman kıtlığı yaratarak. Reklamların zamanla oynayışına bir bakın; modaya uygun saatler üreten İsviçreli bir firma, yatakta bir adam ve bir kadım gösteriyor; adamın üzerinde "Hep erken," kadının üzerinde "Hep geç," yazıyor. Sonuç şu: "Swatch. Formda kal."

Pazarlama, zamanı kullanıyor, *en son* çıkan deterjanı tanıtan reklamlarla, en son çıkanla hemen bir önceki arasındaki süreyi satarak. Süpermarketlerde, "tam zamanında" uygulamaları var; bu uygulamada ürünler depoda tutulmuyor, talebe göre üretiliyor; bu da, en azından Japonya'da malların, yolları kaplayan nakliye kamyonlarında, "taşıma sırasında depolanmaları" demek. Bazen de zaman, yalnızca önce ilginizi, sonra paranızı çekecek ilginç, gizemli bir kelime görevi görüyor. RAC, kısa süre önce, metroya bir ilan astı, sloganı şuydu: "Eğer zaman hayatın en değerli ürünüyse, kontrolü kimin elinde?" Bir de aramak için numara vermişler. Karşı koyamıyor, arıyorum.

Dııııııııt dıııııııııt. Dıııııııt dıııııııt. Tık.

"Tamam öyleyse, zamanı kim kontrol *ediyor*?"

RAC görevlisi: "Ne bileyim."

(Karşılıklı gülüşme.)

"Reklamın anlamı ne peki?"

"Ah, kafamı karıştırdınız şimdi."

"Ben zamanla ilgili bir kitap yazıyorum da..."

"Şeyyy, vakit nakittir, de mi?"

Hmmm.

Eğer konuşan saate telefon açarsanız, zamanın, bir saat şirketinin reklam panosu olarak kullanıldığını göreceksiniz; "Üçüncü vuruşta,

Zaman, Whojumaflip sponsorluğunda..." Washington'da Dünya Gelecek Topluluğu'nun toplantısı için hazırlanan *FutureVision* [Geleceğin Vizyonu] adlı programa göre, gelecek bir pazardır ve şirketler, onun sömürüsü için hazırlanmaktadırlar; zamanın pazarlanması, (gelecek) yüzyılın pazarlanmasıdır. "Zaman iktidardır," diye haber veriyor uğursuz bir kırtasiye malzemesi üreticisi. "Day-Timer, yani kişisel planlama sistemleriyle kontrolü elinize alın." Karanlık bir şekilde ekliyor: "Zamanı kontrol edemiyorsanız, hayatınızı kontrol edemiyorsunuz demektir."

Tüketim endüstrisi, biraz *vieux chapeau** olan her şeyi aşağılar, özellikle de giyimde, satışlarda zaman işaretleri her zaman kullanılır: "Son moda, yeni sezon, en yeni." Moda için kullanılan kelimeler bile neredeyse tüm kelimelerden hızlı değişir. "Hip" uzun süre hip olmadığı gibi, "trendy" olan da pek fazla öyle kalamaz. Modaya gelince... (Unutmayın, modada yenilikler her zaman için sorgulanabilir özellik taşır: Jakobenler ilk punk'lardı, Heraclitus da *apaçık* hippiydi.) Giyim mağazalarında zaman, bir moda aksesuvarına indirgenir; mevsimsel değişim, klimalı kent mekânlarında geçmişe ait bir şeydir artık; bunun "yeni sezon ürünü" giysilerle pek ilgisi kalmamıştır, tüketicinin dikkatini başka şeyler çeker artık. Giysilere "bu sezonun giysileri" diyerek, doğanın değişen mevsimlerine –takvimdeki gerçek değişimlere– yönelik gizli bir ihtiyaca seslenir ve bu ihtiyacı, en yüzeysel biçimde ifade ederler: Bir değişiklik, bir yelek kadar iyidir.

"Vakit nakittir" muhabbeti, tüm bir tüketicilik felsefesini destekler: Geleceğin ürünlerine sürekli olarak şimdiden sahip olmayı özendirerek şimdiyi aldatır ve acılı bir hale sokar, gelecekteki mutluluğu umarak hem biriktirir hem de harcarsınız. Gelecekteki o mutlu zamanlarda her istediğinize sahip olacağınızı umarsınız, ama hep erişemeyeceğiniz kadar uzaktadır, paranız asla zamanınızı yakalayamaz. 1955 yılında, Amerikalı pazarlama danışmanı Victor Lebow şu fikri savunmuştu: "Müthiş bir verimliliğe sahip olan ekonomimiz... tüketimi bir yaşam biçimi haline getirmemizi, malları satın alışımızı ve kullanışımızı törenselleştirmemizi, ruhani doyumlarımızı tüketimde aramamızı talep eder... şeylerin durmadan artan bir hızla tüketilmesine, bitmesine, eskimesine, yenilenmesine ve atılmasına ihtiyacımız vardır."

Ortalama bir Amerikalı, hayatı boyunca elli iki ton çöp üretir. 1950 ile 1990 arasında yaşamış olan kişiler, insanlık tarihinde kendilerinden

* Eski şapka, modası geçmiş anlamında. (ç.n.)

önce yer alan tüm kişilerden daha çok mal ve hizmet tüketmişlerdir. Tüketim toplumunda, yeme bozuklukları ve obezlik kol gezer (Tüketim Prensesi Diana, hem alışveriş hem yeme bozukluklarının prensesiydi). Aşırı tüketim, aşırı yemeyle birlikte var olur; böylece ortalama bir Amerikalı, ortalama bir Amerikan evine sığamayacak kadar mal satın alırken (bu arada depolama sektörü de gelişir), ortalama bir Amerikalı, ortalama bir Amerikan midesine sığmayacak kadar yer (böylece büyük beden giyim sanayi gelişir).

İngilizcedeki "corporation" kelimesi,* Latincede beden anlamına gelen *corpus*tan gelir. "Corporation"ın, argodaki bir anlamı da "iri göbek"tir. Bugünün tüketicilerinin iri göbekleri, şirketlerin politik olgusunun kişisel temsilidir; o devasa gövdeler, aşırı tüketime ve planlanmış geçici modalara ihtiyaç duyar. Aşırı yeme hastalığı olan biri için, bir sonraki yemeği planlarken bir öncekinin öğütülme hızı önemlidir; bu tip insanlar, boşaltım sırasında iştahlarının yine kabardığını hissederler. Benzer şekilde, gelecekteki pazarı planlarken, ürünün bozulma hızı şirket için bir avantajdır, eskime sırasında yeni isteklerin ortaya çıktığı görülür. Peki ya dayanıklılık? O işe akıl erdirmek zor. "Satın alma" kelimesinin kendisinde bayat bir şeyler vardır, hafif eskidir. Dil açısından son kullanım tarihi geçmek üzere olan bir kelimedir. Neden? Çünkü bir dayanıklılık havası, artık pek kabul görmeyen bir gürbüzlük taşır.

Bir şeyleri tamir etmek, bu şirketlere karşı bir protestodur, çorap yamamak yıkıcı bir eylemdir, tüketicilikte sizi tamir etmek yerine yenisini almaya iten bir şey vardır; değiştirilebilirlik, yerinde bir şekilde *alter*natif denen toplumun değişimini temsil eder. Hippilerin yama ve karışık giysi modalarının kendisi birer politik ifadedir. Organik nesneler, plastik veya sentetik olanlardan çok daha kolay değiştirilebilir ve yaşamın devamlılığını temsil eder, yüzler gibi zaman içinde değişirler; eski meşe veya karaağaç masalar mesela, eğrilir ve büyür; yıllar geçtikçe biçimsiz bir şekilde genişler. Yeni nesneler, plastik veya sentetik olanlar, onarılamaz ve değişmez, eğilmez veya büyümez. Kırılır. Veya kırılmaz. Onların "ikili" bir hayatı vardır ve ikili bir zamanda bulunurlar. Ya ölü ya canlıdırlar, arada bir yerde değil. Garip bir çekim vardır bu ikili hayata, çünkü uyumsuzluk eğilimi taşıyan doğal nesnelerin tersine modern tüketim ürünleri, düzene, çöpe atılabilirliğin aldatıcı düzenliliğine meyillidir; ikililik son derece çöpe atılabilirdir. Şeyleri düz-

* Kelimenin birinci anlamı "kuruluş, şirket"tir. (ç.n.)

gün bir biçimde atmak, zaman ve gelgitler üzerindeki iktidarın göstergesidir; zamanın, bir nevi fethidir.

Hong Kong, Batı modernliğinin zamana bakışının bir sembolü ve para kazanmanın dünyada en ünlü örneğidir. Orası saliseler düzeyinde telaş edilen bir yerdir, kamusal mekânlarda nereye baksanız zamanı huzursuz eden tonla saat görürsünüz. Burada insanlar, vakit nakittir düşüncesini vahşice kullanır; her saniye sayılmak içindir; bankalar, şirketler ve sanayi her saat çalışır, zamanı sıka sıka paraya çevirirler. Hong Kong'un etrafı zaman sunan o harika şeyle, okyanusla çevrilidir. Ama bu, neredeyse "ölü" bir denizdir, *Coli* ve hepatit kaynar, lağım buraya dökülür, endüstriyel atıklar da öyle bir hızla akıtılır ki okyanusun canlı kalması mümkün değildir. Modernlik, koca denizleri öldürmekte, okyanusları ölümlü ve zayıf kılmakta, derinlikleri harap etmektedir.

Kapitalizmin ilk günlerinden bugünün tüketimciliğine kadar, "vakit nakittir" düşüncesi, hep son derece politik olmuştur: Kimin vakti, kimin naktine dönüşüyor, kim kimin vaktine sahip? Bir insanın vaktini başkasının parasına çevirmenin ilk yolu tefeciliktir. Beş yüz yıldan fazla zaman önce, Katolik kilisesi bankacılar ve tüccarlarla müthiş bir savaşa girdi, kimsenin borçlara yüksek faiz koyamayacağını söylüyordu, zaman kimsenin malı değildi. Ortaçağ skolastiği Thomas Chobham şöyle yazıyor: "Tefeci borç alana, kendisine ait hiçbir şey satmaz. Sattığı yalnızca Tanrı'ya ait olan zamandır. Dolayısıyla başkasının malını satarak da kâr edemez."

Bugün sessiz sessiz ilerliyor Tefeci, mafya, "Birinci" Dünya Bankası ile "Üçüncü" Dünya Ülkelerinin Borçları'nın üzerine. İstenen faizler, esas borcu bir hayli geçiyor, böylece Güney ülkeleri, Kuzey'in artan zenginliği ve gücünün masrafını karşılıyorlar. Fakirlikten kırılan Afrika'nın Aşağı Sahra bölgesindekiler, borç ödemeleri için ayda bir milyar dolar verebilmek adına mahvoluyor, tıka basa doymuş Batı'ya yiyecek satmak için bütün gün bereketli tarlalarında çalışıyorlar. Akşam olunca da kendileri bir şeyler yiyebilmek için çöplükleri karıştırıyor, çöp yiyorlar. Her beş saniyede bir, bu borç yüzünden bir çocuk ölüyor. Kiliseler, tekrar tekrar tefecilik ve bu borcun ahlâksızlığına karşı kampanyalar başlatıyorlar.

Yine de "gerçek dış borç" aslında bunun tam tersi, diyor sömürgeleştirilenler. Çünkü 1503 ile 1660 arasında Avrupa, onlardan binlerce kilo altın ve milyonlarca kilo gümüş çaldı; bu da, ironik bir biçimde, Amerikalı'nın İlk Halkaları'ndan alınmış bir "borç" olarak düşünülebilir. "Böylesine büyük bir sermaye ihracı, barbar bir Avrupa'nın yeniden kurulmasını garantileyecek bir Marshalltezuma Planı'nın başlaması için gayet iyi bir miktardı..." diyor bilge Kızılderili şefi Guaicaipuro Cuautémoc tüm Avrupa hükümetlerine yazdığı, *Resurgence* dergisinde yayımlanan açık mektupta, onlardan borçlarını ödemelerini isterken. "Avrupalı kardeşlerimizi, onların Üçüncü Dünya ülkelerine uyguladığı aşağılık ve kana susamış yüzde yirmi, hatta yüzde otuz gibi faizlerden de muaf tutacağız," diyor, yalnız tüm değerli madenleri ve 300 yıllık sabit, düşük bir faiz istiyorlar. "Kaşiflerimize bildirmek isteriz ki ilk ödeme olarak yalnız 185,000 kilo altınla on altı milyon kilo gümüş istiyoruz 300 yıllık faizleriyle birlikte." "Ağırlığı Dünya gezegeninkini geçen" bir meblağ.

Her çağın zamana bakışı, o çağın özelliklerini yansıtır; zaman, insan doğasına tutulmuş bir aynadır. Bu yansıtmaya uygun biçimde, Jorge Luis Borges 1964 yılında yayımlanan *Labyrinths* [Labirentler] adlı kitabında şöyle der: "Zaman, benim yapıldığım maddedir. Zaman beni taşıyan bir nehirdir, ama ben nehirim; beni yiyip yutan bir kaplandır, ama ben kaplanım; beni tüketen bir ateştir, ama ben ateşim." Spengler, *The Decline of the West*'te [Batı'nın Çöküşü] zaman için şöyle yazar: "Onu bir fikir veya görüş olarak yaratırız; ancak çok sonra kendimizin, yaşadığımız sürece, Zaman olabileceğimizi düşünmeye başlarız."

VI. yüzyıl Benediktenleri'nin katı Düzen'lerinde zamanla ilgili kurallara katı bir biçimde uyulurdu. XII. yüzyıldan, modern "bireycilik" duygusundan önce, banklarda otururdu insanlar, bölünmemişlerdi, zaman da öyle bölünmemişti; gün, zamanın uzun bankıydı. Sonra, erken bireycilikle, insan insandan koptu (banklar, sandalyelere bölündü); bu dönemde çan sesleri de günü hızla ayrı ayrı saatlere bölmeye başladı.

Zaman, Chaucer veya *Books of Hours*'un [Saatler Kitabı] ortaçağa mensup yazarları için derin bir kırsal sabırla tanımlanırdı; kendi yaşamlarını yansıtırdı bu sabır, tıpkı bugünün güçlü yerli topluluklarının zamanı güçlü görmesi gibi. Eğer Ricardo Quinones'in kitabı *Renais-*

sance Discovery of Time [Zamanın Rönesans'ta Keşfedilişi] gibi bir şey varsa, sıradan insanın bağışlayıcı zamanının Faust'un tedirgin, suçluluk duygusuyla dolu zamanına dönüşmesiydi. Rönesans insanının keşfettiği, her şeyden çok kendisiydi, Satürn'de gördükleri tehlike, kendileriydi. Walter Raleigh, I. Elizabeth'e yaltaklanmak için ona "zamanın unuttuğu hanımefendi" demiştir, çünkü zaman, tırpanıyla, çürütücü ve hasta edici özelliğiyle, Elizabeth Devri insanlarınca gençlik ve güzelliğin tüketicisi, zalim yok edicisi olarak görülüyordu; halbuki gençliği ve güzelliği fazla öne çıkartan, bir yandan da zehirleyen, hastalık bulaştıranlar asıl kendileriydi, zalimlikleriydi. Elizabeth Devri'nin kurukafaya benzer, mezar zihinli insanlarının yaptığı Azrail'in *memento mori*siyle* süslenmiş güneş saatleri, zamandan çok onlar hakkında fikir verir.

Shakespeare'in *II. Richard*'ında zaman insana, insanın kendisine davrandığı gibi davranır:

Ne buruk, ne tatlıdır müzik
Zaman biterken, ipin ucu kaçtığında!
İnsanların hayatının müziği de böyledir.
Ben zaman harcadım, şimdi zaman beni harcıyor;
Çünkü şimdi zaman beni, sayan saatine çevirdi
Düşüncelerim dakikalar.

XVII. yüzyıl Püritenleri için zaman kendileri kadar tatsızdı; takvimleri karalar bağlamıştı sanki. Onlar eğlenceyi ve festivalleri yasakladılar. İmparatorluk günlerinde, Batı'nın kronopolitikasını dünyaya dayattığı, zamanlarda Batı, *kendi* zamanının *tek* zaman, özgün, mutlak ve tiran zaman olduğunu savunuyordu; bu aslında çoğulculukla başı belada olan sömürgecilerin, mutlak tiranların bir portresiydi.

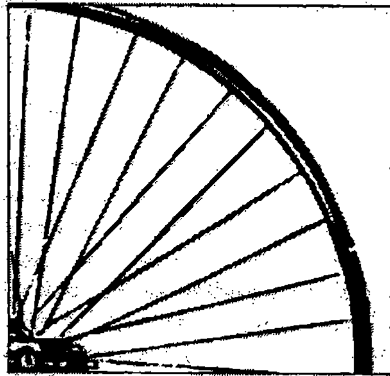
Şimdi zamanın en hâkim metaforu paradır. Ve, her zamanki gibi, insanın zamanla ilişkisi, düşünümsel açıdan oldukça kafa karıştırıcıdır. Zaman, bir muhasebeci olarak temsil edilmektedir. Dakikalarına karşı zalimdir. Veya çokuluslu bir şirket gibi küreseldir; açgözlü bir telaş içindedir; zaman, insanları yok eden bir *tüketicidir*; zaman bitmektedir; zaman, bıçağını gırtlağınıza dayayan mafyadır; "zamanın sonunda" ve "tarihin sonunda" yaşamaktayız, sonu bildiren tüm o kitapların namussuzca söylediği gibi.

---

* Ölüm veya ölümlülüğü hatırlatan işaret, özellikle Azrail başı. (ç.n.)

Ama şimdi de, her zamanki gibi, *zamanı* betimlediğimizi sanırken *kendimizi* betimliyoruz, çünkü tüketici olan zaman değil, biziz, zaman *dahil*. Kötü bir aceleciliğimiz var, sonuca yönelik olmak bizim içimizde; fakir uluslara çöp yediren de biziz, onlara kötü niyetlerle borç verenler de biziz, o kalpsiz muhasebeciler de biziz. Öyleymiş gibi davranıyoruz ama zamanın bizi "yiyip bitirdiği" veya "yakıp kül ettiği" falan yok; dünyanın zamanını tüketen biziz, kronik oburlarız biz, tüketicilik bize ait, "açgözlü şirketler" de zamanın memurları değil, bizim icadımız. Bizim zaman imgemiz totaliter, çünkü totaliterlik bizim içimizde; ama bu ferman, dizginsiz ve yok edici serbest piyasanın çokuluslu şirketlerinin yazısıyla öyle büyük puntolarla yazılmıştır ki zar zor okuyabiliyoruz. Ölümsüz, görünmez, yok edilemez, sayılamaz, yalnızca *vakit nakittir, vakit nakittir* desin diye yapılmış bir makineye benzer şirket, üstü örtülü bir faşizm yaratır; ahlâktan muaf zihin, her fiyata giden para, *über alles** pazar.

Vakit nakittir lafı bir yalan. Kanıp da almayın.

* Her şeyin üstünde. (ç.n.)

IX
İlerleme ayıp bir laftır

Hiçbir şey ilerleme gibi gerilemez.

E. E. Cummings

Yeni Zelanda'dan bir kartpostal.

Orada Maoriler için büyük önem taşıyan kocaman bir göl var: Waikaremoana Gölü. Gölün bir tarafında kabukları yosun tutmuş, boğum boğum çok yaşlı ağaçlar var, diğer tarafta ise kuşlar, ötüşmekte. Ortalık sirk alanına dönmüş. Birçok turist, üç dört gün kalıyor, günlerini gölün çevresinde yürüyüş yaparak geçiriyor. Hiç Maori yaşamıyor bugün burada.

Bir istisnayla. Göl kenarında bir gece geçirme şansına ererseniz, suyun üzerinde vınlayarak ilerleyen *Outlaw** adlı bir motor görebilirsiniz. Dağınık saçları, kocaman gülümsemesiyle bir Maori özgürlük savaşçısı olan Antrenör Tate geliyordur. Kazağını kaldırıp, kırmızı siyah

* Kanun kaçağı. (ç.n.)

tişörtündeki, o harika koca göbeğine yayılan Maori bağımsızlık işaretini göstererek selam verir. Göldeki kulübesinin, yani ailesinin kuşaklardır yaşamakta olduğu evin tepesinde de dalgalanır o bayrak. "Bu toprakları işgal ettim, çünkü burası benim, ben buraya aidim." Devlet gitmesini istiyor, zira turistlerin manzarasını bozuyor, gölün altını üstüne getirip yürüyüş yapanların yoluna çıkıyor, onlara Maoriler'in kültürel özsaygılarını anlatıyor. Bazı Yeni Zelandalılar, hâlâ Maoriler'in beyazlara "yetişmesi" gerektiğini, ilerleme yolunda "geride kaldıklarını" söylüyor, ama Antrenör Tate'in bakış açısı farklı. Botunun arkasındaki küçük motor dışında modern teknolojiden kaçmıyor. "Sizin ilerlemeniz teknolojik ilerleme, bizim için ilerleme hiçbir zaman bu olmadı." Yalnız tek bir kişi o, ama verdiği mesaj, tüm dünyada cesaretle tekrarlanıyor. Benim toprağım senin değildir. Senin ilerlemen de benimki değil.

Kolombiya'dan bir kartpostal.

Islıklar, tekrarlanan sesler, ötüşmeler, bağırışlar, vaklamalar, böğürmeler... Gökler kuşların ötüşleriyle dolu, güzel sesleri bulutlarda yankılanıyor. Kuşlar göklerde uçuşurken geçtikleri yerlerin adlarını söylüyorlar şarkılarında, böylece mekânlar yaratıyorlar; Kuzeydoğu Kolombiya Andes Dağları'nın eteklerinde ve bulut ormanlarında yaşayan bir kabile olan U'wa halkı böyle inanıyor. U'wa halkı, kendisi de her gün şarkılarıyla dünyayı yaratıyor, mitlerini ve yer adlarını anlatarak. Doğayı sürdürerek zamanın kendisini sürdürdüklerine inanıyorlar. (Ve kim bilir, günün doğumu, kuşların şafak vakti ötüşlerini izlediğine göre belki de tüm dünyadaki kuşlar, bunun *nedeninin* şafak vaktindeki ötüşleri olduğunu düşünüyorlardır.)

İlk İspanyol istilasıyla, U'wa halkı, şarkılar söyledikleri sonsuz saatlerinin bittiğini düşünmüş; Berito Kuwar U'wa, bir U'wa lideri, cebinde U'wa saatiyle öten bir "saat" böceği taşıyor. "İspanyollar gelmeden önce çok saatimiz vardı," diyor. Bugün U'wa kabilesinin atadan kalma topraklarında petrol arayan şirketlerin, Amerikan petrol şirketi Occidental ve İngiliz-Hollanda şirketi Shell'in istilası yaşanıyor. Modern *conquistadorlar,** Batı, arabalarına yakıt bulsun diye bu istilayı gerçekleştiriyorlar. Batı ilerleyişinin güçlü sembolleri ve motorları bunlar. Artık bilinen bir dava bu. Bununla ilgili eskiden çıkmış kusursuz bir yazıda John Vidal, Berito'dan bir alıntı yapıyor: "Bizim için toprak kutsaldır; zarar vermek, sömürmek, pazarlık konusu yapmak

* Fatihler. (ç.n)

için değildir o; üstüne titremek ve korumak içindir." On beş yıl U'wa halkıyla yaşamış bir Katolik rahibeye kulak verelim: "Bence petrol çıkarsa geleneksel U'wa halkı ölecektir. Topraklarının sonu, büyük bir üzüntüye sürükleyecektir onları. Üzüntüden öleceklerdir."

Topraklarının sonu, zamanlarının da sonudur. Topraklarının "sonunda" sarp bir uçurum var, bir gerçek, bir de mecazi uçurum. Bu uçurum ayak basılamayacak kadar kutsal, kimsenin adım atamayacağı kadar... Son adım hariç: XVI. yüzyılda U'wa halkından bir grup, istilacı İspanyollardan kaçıp buraya gelmişler; kabile halkı, çocuklarını toprak kaplara koyup uçurumdan atmış, kendileri de arkalarından atlamış. Toplu bir törensel intihar. Bugün de U'wa halkı bu ikinci istila yüzünden, ikinci bir imparatorluğun, yani şirketsel sömürgeciliğin ilerlemesi nedeniyle bu son düşüş uçurumuna dönmeyi düşünüyorlar.

1980'lerde Peru'da, Shell firması çalışanları yöre halkının bağışık olmadığı hastalıklar yaydılar (mesela grip). Yalnız tek bir vakada, aralarından elli kişi öldü. Aynı hikâye, tüm dünyada defalarca tekrarlandı. Fotoğrafçı Mark Edwards'ın anlattığına göre, Brezilya Amazonu'nda yaşayan Surui halkı, yollar yapılırken ortaya çıkan tüberküloz nedeniyle ilaç alabilmek için, ağaçlarını kereste olarak satmak zorunda kalmışlar: "Tarihçilerin ilerleme diye adlandırmaktan mutlu olduğu bir süreç," diyor Edwards. Columbus'un durup Hispaniola Adası'na baktığı, yaprakları göğe değen ormanların bulunduğu muhteşem manzarayı gördüğü yerde duruyor Edwards ve bugünkü halinin fotoğrafını çekiyor: Uçsuz bucaksız bomboş bir arazi, yanmış bir çöl, ağaçlar kesilmiş, kömürleşen kütükler kalmış geriye. "Toprağın değil, insanın manzarası," diyor Edwards. *Bir yerlerdeki* ekonomik gelişmeye yakıt olarak harcanmış bir bölge.

Batı'nın, geçmişten geleceğe uzanan, bir Roma yolu gibi dümdüz olan ilerleme anlayışı, modernliğin ruhuna öylesine girmiştir ki bu, mümkün olan tek zaman modeli gibi gözükmektedir. Böyle değildir oysa. Zamanın biçimine dair bir fikirdir yalnızca bu, bir sürü, bir sürü başka fikirden sadece biridir. Yeni olduğu kadar alışılmadıktır da. Maoriler'e göre, geçmiş, önlerinde uzanır, böylece Maori yazar Witi Ihimaera'nın deyimiyle onlar, "Geleceğe doğru geri yürür, yüzleri geçmişe dönüktür." İslam, geçmişteki bir altın çağa, ideal bir topluma bakar; Kur'an, gerçekleşen her şeyin önceden zaten söylenmiş olduğunu söyler. Araplar, ileriyi görmek için arkalarına bakarlar, tarihi hem geleceği anlamak, hem de ahlâki doğrulama için kullanırlar. Hopi Kızılderi-

lileri, Batı'daki gibi geçmiş, şimdi ve gelecek gibi bir ayrımı kabul etmez, onun yerine ilahi zamanı "tezahür etmiş olan" (daha nesnel) ve "tezahür etmeye başlayan" (daha öznel) olarak ikiye ayırır. Gerçek şeyler, tezahür etmişlerdir, geçmişe dayanır; duygular, umutlar ise tezahür etmeye başlayanlardır, geleceğe dayanırlar. Baffin Adası'ndaki Inuit halkı için *Uvatiarru* kelimesi hem "geçmişte çok eskiden," hem de "ileride, çok sonra" anlamlarına gelir. Maya uygarlığı için, döngüsellik her şeydi, olmuş olan her şey kendini bir zaman döngüsü içinde tekrarlardı; öyle ki her iki yüz altmış yılda bir tarihin kendini tekrarladığı düşünülürdü.

Birçok kültür için zaman, doğanın temelindeki ruh gibi döngüseldir. Oglala Siyu Kızılderilileri'nden Hehaka Sapa (Kara Elk*) dünya görüşüne göre her şeyin nasıl bir döngü içinde olduğunu şöyle anlatıyor:

> En güçlü olduğu zaman Rüzgâr döner. Kuşlar, yuvalarını daire biçiminde yapar, çünkü dinleri bizimkiyle aynıdır. Güneş, doğup batarak bir daire çizer. Ay da aynı şeyi yapar, ayrıca ikisi de yuvarlaktır... Mevsimler bile değişimlerinde büyük bir daire çizer ve hep olmuş oldukları yere döner. İnsan yaşamı, çocukluktan başlayıp çocukluğa giden bir döngüdür, gücün hareket halinde olduğu her yerde böyledir bu.

Yaşlı bir Lakota Şamanı, kutsal çubuğunu dört rüzgara doğru çevirir; güneş, ay ve mevsimler, döngülerle dünyayı kat ettiği için dairenin, zamanın sembolü olduğunu açıklar. Yıl, dünyanın kıyısında bir dönüş olarak tanımlanır. Tam bir zıtlıkla Batı'nın, teori ve pratikte, zamana bir ilerleme çizgisi olarak bakışı, doğanın döngülerine uygun değil, onlara karşıttır.

Zamanın pek çok biçimi geometrik olmakla birlikte (en belirginleri daire ve çizgidir), hep de böyle değildir; İslam'da, zaman "paketleri" vardır, Navajolar ise (ki onlar, geleneksel olarak, varoluş hali içinde olmadığından geleceğe inanmaz) zaman "nabızlarına" inanır. Burada döngüsel bir boyut vardır; Navajo "güneş zamanı," olayların tekrarlanmasını temel alır, böylece törensel olarak tüm zamanlar birbirleriyle yer değiştirebilir.

* Büyük boynuzlu iri bir geyik türü. (ç.n.)

Gelişme yalnız bir fikir, zihinsel bir yapıdır, ama sanki somut olgu konumundaymış, ilerleme yürüyüşü bir tür mutlak kaçınılmazlığa ve önceden belirlenmiş bir kesinliğe sahipmiş gibi muamele görür. Özel bir fikirdir bu; Batılı, para odaklıdır, teknolojik olarak önyargılıdır ve hem tarihsel açıdan hem de etkileri itibarıyla ırkçıdır ama evrensel numarası yapar, böylece tüm insanların ilerlemeyi aynı şekilde tanımlaması ve onu benimsemesi sağlanır. U'wa'lar yapmıyor bunu. Onlar, Batı'nın ilerlemesi için topraklarını mahveden petrol şirketlerinin, kendi gelişmelerine hizmet etmediğinin farkında. Antrenör Tate'in dediği gibi, "sizin ilerlemeniz bizimki değil."

İlerleme, mutlak bir iyi numarası yapıyor, çünkü iyi hizmet ettikleri, onu bu şekilde tanımlıyor; zenginler, siyasi iktidar sahipleri, tüm sömürgeci ve ideologlar. Kötü davrandıklarına sorun onu bir de, size anlatsınlar "ilerleme" motorlarının ırkçılıktan arazi soygunlarına, kirlilikten soykırıma, toprakların ve o topraklardaki insanların yok edilmesine kadar her şeyi nasıl haklı gösterdiğini...

İlerleme, tek kelimelik bir ideolojidir; Marksist dünya görüşüne hem de çokuluslu şirketlerin ve küresel serbest pazar yanlılarının neoliberal aşırı sağcılığına uymaktadır. Kuşkulu ideolojisi, onu kaçınılmaz, tarafsız bir "iyi" olarak dayatan, son derece politik olan kimliğini susturan kapitalizmin bu en sağ güçlerince çok daha az fark edilir. İlerleme meraklıları, buna karşı bir şeyler söylemeye cesaret eden herkese karşı alaycı bir aşağılama hali içine girebilirler. İlerlemenin yoluna çıkanlara komik, gerici gibi sıfatlar yakıştırılır. Bu bölüm, şu ünlü ilerlemenin karşısına geçmek için bazı nedenler sunacak, yıkıcı ideolojisine ve kimlere hizmet ettiğine bakacak.

İlerleme, geçmişten geleceğe giden yoldaki bir yürüyüş, bir yerlerden kolayca kazanılan bir şey gibi betimleniyor. Bu çok önemli bir imge, çünkü mutlak ilerleme fikri, mekânın önce reddi, sonra yıkımına bağlı olmuştur. Teknolojik ilerlemenin ana icatları, en azından bir tarihçi tarafından, şöyle sıralanmaktadır: Tekerlek, üzengi, Portekiz gemi tasarımı, yanmalı motor. Hepsi mesafeyi kısaltmak, bir yerlerden hızla uzaklaşmak içindir. (1850'lerde Amerika Patent Bürosu'na giden İsveçli bir ziyaretçi, kayda geçmiş makinelerin pek çoğunun, neredeyse on beş bin kadarının, "hızın artırılması, zaman ve işgücünden kazanım sağlanması" için tasarlandığını tespit etmiştir. İngilizce'de "buluş" anlamına gelen "invention" kelimesinin seyahatle ilgili çağrışımları vardır; kelime anlamıyla "bir şeyi bulmak"tır; "ilerleme" anlamındaki

"progress" kelimesinin de göçebe çağrışımları vardır, bir yolculuğu ima eder. Bu belki de bilinçsiz çekimin nedenidir, zira neredeyse tamamen yerleşik toplumumuzda bile hem dost hem düşman olan göçebelik içgüdüsü hâlâ içimizdedir, yerli yerinde duramaz ayakları, ufuklar gözlerinde... Artık göçebe değil belki ama zamanın topraklarında seyahat etme dürtüsü var insanın içinde, mekânda seyahat edemediği durumlar için.

İlerleme düşüncesi hep gizliden gizliye ortalıktaydı, ama Batı zihnini ele geçirmesi ancak Sanayi Devrimi'yle gerçekleşti. Macaulay 1835'te şöyle demiş: "Biz gelişmenin yanındayız... İngiliz tarihi, anlaşılır biçimde, gelişmenin tarihidir." İlerleme yürüyüşünün buharlı ve yanmalı motorlarla hız kazandığı yıllarda da Macaulay aynı nakaratı tekrarlamıştır:

> Hareketi hızlandırdı, mesafeyi yok etti; iş sevkiyâtını... kolaylaştırdı; insanın denizin derinliklerine inmesini, havada süzülmesini, toprağın derinlerine dalmasını, atsız arabalarla toprak üzerinde ilerlemesini, rüzgâra karşı saatte on deniz mili hızla giden gemilerle okyanusları aşmasını sağladı... Dinlenmek nedir bilmeyen bir felsefe bu, daha önce hiç ulaşılmamış olan, hiç mükemmel olmayan. Bu felsefenin yasası ilerlemedir.

Bu sırada *The Original species* [Türlerin Kökeni] de basılmak üzereydi. 1859'da yayımlanan Darwin imzalı eser, şu ünlü sözlerle biter: "Doğal seçilim yalnız her canlının iyiliği ve onun için işlediğinden, tüm bedensel ve zihinsel unsurlar, mükemmelleşmeye doğru bir ilerleme eğilimi taşır."

İlerlemenin özünde iyi olup olmadığına dair çelişkili duygular taşıyan, onu bir bağrına basıp bir tekme tokat kovan Darwin, teorisinin toplumsal uygulamalarından hoşnut değildi; yine de fikirleri, geniş ölçüde, ilerlemenin mükemmelleşme *olduğu*, en yeninin en iyi, ardıllığın başarı olduğu görüşlerini desteklemek için kullanıldı. Özellikle iki kötü uygulama söz konusuydu: Birincisi, *Homo sapiens*'i tüm diğer türlerden üstün görmek, ikincisi de beyaz ırkı diğerlerinden üstün görmek.

İnsanlığın mükemmel olduğuna inanışının tarihi çok eskilere dayanır; Eski Yunanlılar, evrenin ilerleyişinin ardında, insan olmayan her şeyin, insanın yararı için olduğu bir tasarım yattığını düşünürlerdi.

Aristoteles, tüm hayvanların, insan için var olduğunu düşündü. Yahudi-Hıristiyan gelenekte yaratılışla ilgili bölüm, insanın, doğaya boyun eğdirmesi gerektiğini söyler. Aquinalı Thomas, bitkilerin hayvanlar, hayvanların insanlar için olduğunu düşünmüştü. Freud'a göre, insanın ilerlemesi, ancak doğayı fethederek "doğa karşısında saldırıya geçip, onu insanın istekleri için kullanarak" gerçekleştirilebilirdi. Biyolog ve mütevazı bir mizah yazarı olan Marshall Sahlins, şöyle bir yorumda bulunmuş: "Biz, dünya üzerinde, vahşilikten geldiğini düşünen, acımasız bir doğayla tanımlanan tek toplumuz. Başka herkes tanrılardan geldiğine inanıyor... Toplumsal davranışlara bakacak olursak, bu yargının, bizimle dünyanın geri kalanı arasındaki farkları dürüstçe ortaya koyduğu söylenebilir."

İlerleme teorileri, her zaman için doğa ve diğer halklar üzerinde egemenlik kurmaya çalışan toplumlara çekici gelmiştir; Avrupalı sömürgecilerin ilerleme anlayışı da bunu göstermektedir. Darwin'in evrim teorisi onlara hem bir cinayet azmi hem de apaçık bir bilinç vermiştir. 1871'de yazdığı *Descent of Man* [İnsan Nesli] adlı eserinde şöyle der: "Uygarlaşmış toplumlar... neredeyse kesin bir biçimde... yabani ırkları yok edecektir." Modern tarihte soykırım Nazilerle değil, sömürgeciler ve ilerleme ideolojisiyle başlamıştır.

Yeni kitabı *Exterminate All The Brutes*'te [Tüm Hayvanileri Yok Edin] Sven Lindqvist, Afrika'da ırkçılık ve cinayetle sonuçlanan "ilerleme"nin vahşi öfkesini anlatır; bu, "soykırımı gerektiren bir ilerlemeydi," der. 1838'de "İnsan Irklarının Yok Olması Üzerine" başlıklı bir konferans veren antropolog J. C. Prichard, ilerlemenin "kaçınılmazlığını" anlatmıştır. "Yabani ırkları" kurtarmak mümkün değildir ona göre. Amaç sadece bilimin ilgi alanları doğrultusunda, onlar hakkında olabildiğince çok bilgi toplamak olmalıdır. Bugün de izlenen bir düşüncedir bu: İnsan Genomu projesi. Bu projede örneğin, yerli kabilelerden genetik örnek toplamaya yoğunlaşılır, ama bu insanların soyunun tükenmesi görmezden gelinir. Her şey bilim için yapılıyordur.

"Darwin'den sonra," diye yazıyor Lindqvist, "soykırım konusunda omuz silkmek kabul edilebilir hale geldi. Üzülürseniz, eğitim eksikliğinizi gösteriyorsunuz demekti." Victoria Devri insanları için zevkten de üstündü bu, bir görevdi. Lindqvist, felsefeci Eduard von Hartmann'ın "yok olmanın eşiğindeki vahşilerin ölüm çırpınışları"ndan bahsedişini anlatır. Von Hartmann, "insanları gerçekten seven birinin, antropolojik evrimin doğal yasasını anladıysa, son çırpınışların hızlan-

masını arzu etmekten ve bu son için çalışmaktan kendini alıkoyamayacağı," yorumunu getirmiştir. W. Winwood Reade, 1864'te yazdığı *Savage Africa* [Vahşi Afrika] adlı eserinde, Afrikalıların soyunun muhtemel tükenişine dair şöyle yazmıştır: "Bu sonuca soğukkanlılıkla bakmayı öğrenmeliyiz. Bu, doğanın yararlı yasasını, güçlünün zayıfı yok etmesi gerektiğini gösterir."

1890'larda Kongo'da insanların öldürülmesinin kanıtı olarak, devlet görevlisine, Batı ilerleyişinin zaferini gösteren sepetler dolusu el verilmişti.

İlerleme. İlerleme adına işlenen cinayet, insanseverlikti. "Biliyoruz ki eksik olan bilgi değil," diyor Lindqvist. Hep biliyorduk. "İlerleme adına hangi zulümlerin uygulanmış ve uygulanmakta olduğunu" hep biliyorduk. "Bizde eksik olan şey bilgi değil. Eksik olan bildiğimizi anlamak ve sonuç çıkartmak için gereken cesaret."

Teknolojik gelişme, yaşadığımız çağı her zamankinden hızlı uzaklaşan Güçlendirilmiş Adam'ın çağı yapmıştır. Film yapımcısı ve bu terimi ortaya atan yazar Herbert Girardet, Güçlendirilmiş Biz'i şöyle anlatıyor *Earthrise* [Yükselen Dünya] adlı eserinde.

> Kaslar yerine motorlar konuşlandırıyoruz; bacaklar yerine tekerlekler kazandık; ellerimiz buldozer kepçeleri... Böylece hem insan, hem de makine olduk... Her yıl, her birimiz tonlarca kömür ve petrol tüketiyoruz. Soluğumuz yalnızca ağzımızdan verdiğimiz hava değil artık, aynı zamanda arabalarımızdan, fabrikalarımızdan, evlerimizden kustuğumuz egzoz dumanları. Kendi vücut atıklarımızı attığımız gibi, artık birleştiğimiz makinelerin zehirli atıklarını da atıyoruz.

İlerleme, mesafeyi ortadan kaldırarak devam ediyor; zaten ulaşım politikası da "ilerleme" politikasını açıklıyor. Arabayı düşünün, tüm dünyada bugünkü "ilerleme"nin sembolüdür. Ama kimin ilerlemesinin? Petrol şirketleri Batı'ya benzin götürebilsin diye U'wa halkı ölecek. Nijerya'da Ken Saro-Wiwa ve başka Ogoniler bunun için öldürüldü. Tek tek ülkelerin bağlamında bile arabanın gelişmesi politiktir, eşitsizliği artırır; arabaların hızlı ilerleyişi, bisikletlilerin ve yayaların geç kalmasına neden olur. Ulaşım sistemlerinin çoğu, zenginlerin ilerleme-

sine hizmet eder; bunun bedeli fakirlerin, çok genç ve çok yaşlıların kötü koşullarda seyahat etmesi, kazaların ve kirliliğin artmasıdır. İlerlemenin iki yüzü vardır; güçlülere tatlı tatlı gülümser, fakirlerin ve temel sosyal haklardan yoksun olanların payına da zalimce bir alay düşer. Böylesi bir "ilerleme" cinsiyet ayrımcısıdır da aynı zamanda; erkeklerin, (temiz, hızlı ve güvenli) arabalara sahip olma oranı çok daha yüksekken, kadınlar, yüz binlerce saati pis, tehlikeli yerlerde çocuklara eşlik ederek, ürkütücü karanlık otobüs duraklarında veya tren istasyonlarında bir başına bekleyerek veya arabalarında ilerleyen kaldırım zamparaları eşliğinde yürüyerek geçirmektedir.

Arabaların ilerlemesine kurban edilen Twyford Down'dan bir kartpostal. Ne yer ama. Bir zamanlar muhteşem bir doğal güzelliğe sahip olan Twyford Down, şoförlere üç dakika kazandırmak için kazıldı ve artık hiçbir şey değil burası, iki yer arasında bir geçit sadece. Yegâne önemli şey arabaların ilerlemesiydi, yürüyüş yapanların, uçurtma uçuranların, âşıkların veya çocukların değil. Yol protestocuları, bunu durdurmak için buldozerlerin önüne dikilmişti. Onlara kardeş bir grup olan Reclaim The Streets [Sokakları Geri İsteyin] de "Sokakları durduran sokak partileri" düzenleyerek arabaların ilerleyişinin karnaval analizini yapıyor. Bu partiler sırasında arabaların geçmesini önleyerek bir yolun yalnızca geçilecek bir yer olmadığını, durulacak, parti yapılacak bir yer, insanlar, kum havuzları, cambazlar ve pandomim inekler için olduğunu gösteriyorlar.

Bir başka yoldan bir kartpostal: PanAmerican Karayolu, arabaların ilerlemesi için, Kolombiyalı Embera kabilesinin arazisini deşecek. Yeni sömürgecilerden yol yapımcıları için Karayolu, ilerleme demek. Ormanları bu yüzden tehdit altında olan Embera kabilesi içinse yol, hastalık ve yıkım getiren kültürel bir soykırım demek.

İlerleme yürüyüşüne dair bir şey bilmek istiyorsanız, yürüyen bir adama sorun. Uluslararası *Resurgence* Dergisi'nin editörü Satish Kumar, Hindistan'da geçen çocukluk yıllarında bir Jain keşişiymiş. Jain prensiplerinden biri, kişinin kendi elleriyle yapamayacağı hiçbir teknolojiyi kullanmamasıymış. Havalarda süzülmek yok, toprağın derinlerine dalmak yok, arabalarla gezmek yok. Güçlendirilmemiş Keşiş. Genç bir adamken, yürümeye başlamış. Gandhi'nin Delhi'deki mezarından Moskova'ya, Paris'e, Londra'ya, sonunda da Washington'a yürümüş.

Dünya barışı, doğal bir dünya düşüncesi için yapıldı bu yürüyüş di-

yor Kumar; uluslar arasında barış için "teknolojinin savaştığı doğa ile barış" için. Eğer teknolojik ilerleme mekânı yok ediyorsa, Kumar'ın ilerleme anlayışı –"bir göçmenin ilerlemesi"– bir mekân duygusunu *güçlendirecektir*.

> Her gittiğim yerde *oradaydım*. Bir yere *gitmek* için ilerlemiyordum, bir yerde *olmak* için ilerliyordum. Bulunduğunuz yerden hoşnut olmakla ilgili bu. Teknolojik ilerlemede olduğunuz yerde değilsinizdir hiç. Yürümenin önemli olmasının nedeni budur; mekân duyuları okşar; siz de havayı hisseder, şeyleri duyarsınız. Teknolojik ilerlemenin hızı, duyarlığı yok eder.

Kumar'ın anlattığı duyarlığın tam aksi, arabaların ilerlemesine yönelik tatsız bir doyumsuzluk söz konusudur; hareketlilik, bir çaba veya duygu olmadan, bulunulan mekâna yönelik bir his veya onunla bir ilişki kurulmadan, bağlılık, sorumluluk ya da sevgi duymadan sağlanmaktadır.

Eğer ilerleme hep mekânın ve toprağın reddi anlamına geldiyse kirlilikten küresel ısınmaya ve ağaçsızlığa dek, en zalim etkilerinin bir kısmının doğaya yönelik olması şaşırtıcı değildir. Organik atık süreçleri zamanın kendisini yaratır, gübre toprağın üst tabakasını besleyerek zamanın yeniden üretimini artırırken ilerlemenin motorlarının yarattığı organik olmayan kirlenme, aksine, testislerdeki yaratım zamanım yok eder; yeniden emilemeyen sentetik atıklar zamanı değil, zehri yaratır.

Küresel ısınma (ki en büyük nedeni insanlığın, ulaşımdaki hızlı "ilerleme"sidir) doğanın zamanını öyle bir değiştirmiştir ki 1990 sonlarında bahar, 70'lerdekinden bir hafta erken gelmeye başlamıştır. Mavi çan çiçeklerinin ilerlemesini de bizim ilerlememiz kışkırtmış olabilir. O utangaç, asil çiçekler, ihtiyaçlarını karşılayacak uygun su bulmak için İngiltere'den "gitmiş" olabilirler ve belki yalnız İskoçya'da çiçek açıyorlardır. (Belki de yalnız İskoçya hak ediyordur onları.)

Ağaçlar da bu geçişli ve dengesiz havadan kötü etkilenmiş gibiler, çünkü sonuçta daha rahat bir yere gidemezler. Mesela Kanada-Amerika sınırındaki belli ağaç tipleri, binlerce yıldır giderek yükselen sıcaklıkları takip etmek için yavaş yavaş göç etmiş olmalarına rağmen, küresel ısınma tarafından alt edileceklerdir. Otuz yılda bir veya iki derecelik bir artış, onların yılda beş kilometre "gitmesini" gerektirecektir.

Ağaçlar koşamaz. Ama endişe duyabilir. Alman ormancılar, "endişe filizi" diye bir terim geliştirmiş, hava kirliliğinden zarar gören ve kayıplarını kapatmak için gövdelerinden yeni filizler veren ağaçlar için.

Hindu düşüncesine göre ağaçlar, eski filozoflardır. Hinduizm'de evren büyük bir ağaçtır. Ağaçlara saygı neredeyse evrensel bir din olmuştur tüm çağlarda; Budistler için de *incir* ağacı bir bilgelik sembolüdür. Çin, Mısır, Japon, İskandinav ve Germen bilgeliğinde, hayat ağacına saygı duyulur. İslamiyet'te çiçeğe durmuş ağaç, aydınlanmayı ve bilgeliği temsil eder. Ağacın gövdesinde kök salmış ağacın insanlığın dostu olduğuna dair ezeli bir bilgi vardır sanki. Batı bilimi göstermiştir ki onlar dünyanın akciğerleridir, eko-sistem için çok büyük önem taşırlar ve milyonlarca türe ev sahipliği yaparlar. Ağaçlar, gerçekten de hayat ağaçlarıdır. Zaman farklıdır ağaçlık bir yerde, bazı ağaçların yüzlerce, hatta binlerce yıldır yaşadığı düşünülmektedir; halbuki bugünün insanı için ne kadar önemsizdir ağaçların geçmişi. Aslında onlar, zaman içinde sadece pasif bir şekilde "kalmaz", solunabilir hava üreterek zamanı "yaratır"lar.

Ama ağaçlar, ilerlemenin yoluna dikilir; onları korumak için ağaçtan ev yapıp bunlarda yaşayan Chipko kadınları, Penalı ve İngiliz yol protestocuları bunun bedelini biliyor. Öyleyse çalıştırın testerelerinizi, yakın ağaçları, devirin yollara onları, hepsini ateşe verin, kesin onları, dizin, satın, burger kültürüne otlak açmak için. Canlı ağaçlar, ilerlemenin yolunda durur, devrilen ağaçlar ise ekonomik ilerleme demektir. Sormayın zehirli bir sis neden altı Güneydoğu Asya ülkesini boğuyor; sormayın neden Endonezya'da orman yangınları on yıl sürebiliyor; sormayın neden yağmur ormanları ve bulut ormanlarının yok oluşuyla bu ormanlarda yaşayan tüm varlıklar tehdit altında kalıyor. Parıldayan, dopdolu, geğiren, yaramazlık yapan, sevişen, ağaçlara tırmanan, koltuk altını kaşıyan, sürünen, gülen, zayıf, tüylü, ilginç, böcek gözlü, koca gözlü, tek gözlü, yüz bacaklı, simbiosis hayatlar... Darwin'in "en güzel ve harika olan sayısız formu" hızla yok ediliyor.

Kimse bilmiyor yeryüzünde kaç tür olduğunu, nesillerinin tükenme oranını da; ama tahmini rakamlar, insanın teknolojik ilerlemedeki seyahati için XVIII. yüzyılda, Homo sapiens ve oğulları ayakları ve atlarıyla ilerlerken yolda biraz toz kaldırmışlar, o sırada yirmi kadar tür yok olmuş. XIX. yüzyılda, artık ilerlemelerine buharlı motorla devam ediyordu insanlar; o zaman seksen iki türün ortadan kalktığı tahmin ediliyor. XX. yüzyılın başlarında teknoloji, yanmalı motorlarla hız ka-

zanınca, yılda bir türün nesli tükenmeye başladı. 1990'da, roket gücü çağında, beş saatte bir tür kaybolmaya başladı; yüzyılın sonunda ise muhtemelen yirmi dakikada bir türün soyunun tükenmesi bekleniyor.

Çevre konusunda çalışan bilim adamlarına (Connecticut Üniversitesi'nde çevresel fizik hocası olan Dr. Matthew Griffiths gibi) "ilerleme" deyin, yüzleri tebeşir gibi beyaz olsun; sonra katlanarak artma ve bunun uygulamalarını anlatmak için sizi rehin alsınlar. İki kraliçe canlandırın gözünüzde. Bir zamanlar bu iki kraliçe, öğleden sonralarını satranç oynayarak geçirirlermiş, kaybeden, kazanana ceza ödermiş. Bir gün, kazanan kraliçe bedel olarak şunu istemiş: Kaybeden, ona tahtadaki ilk kare için bir, ikinci için iki, üçüncü için dört, bir sonraki için sekiz ve her kare için bir öncekinin iki katı kadar pirinç tanesi verecekmiş (Dimyat diye de tutturmamış). Kaybeden kraliçe, bu da bir şey mi diye düşünüp sırıtmış ve ödemeye başlamış. Ama katlanarak artmanın açgözlü ruhu –ki bu kazanan kraliçeyle temsil ediliyor– yükünü çoktan tutmuş. Pirinç tanelerini ikiye katlayarak, altmış dört kareli bir satranç tahtasıyla bir krallığı (ve bir dünyayı) batırabilirsiniz. Ekonomik faaliyet *artı* kirlilik *artı* nüfus artışı *artı* dünyanın kaynaklarının kullanımı katlanarak artıyor. "Sanki arabamızı duvara doğru hızlanarak sürüyor gibiyiz," diyor Griffiths. E. F. Schumacher şöyle yazmış: "Süreklilik ekonomisini öğrenmeliyiz." Bu fikre katılmayan var mı? Temel olarak (oldukça politik bir şekilde) sınırsız bir büyümeyi teşvik etmeye inanan ve doğaya ihtiyacımız yok gibi puslu bir kanaate kapılan ekonomistler.

Aralık 1987. Stockholm'den bir kartpostal. Nobel Ekonomi Ödülü... eee... doğanın vazgeçilebilirliği üzerine kurulan ekonomik büyüme teorisi için MIT'den Robert Solow'a gidiyor. Gittikçe doğadan uzaklaşan ilerlemeci düşünce, iyi tasarlanmış botlarındaki doğal dünyanın son tozlarını da silkeliyor. Solow'un tam bir cehalet içinde söylediği gibi: "Sonuçta dünya, doğal kaynaklar olmaksızın da devam edebilir, yani tükenme bir olaydır sadece, bir felaket değil." Daha sonra bir hesap makinesiyle kanıtladı bunu. Kısa süre sonra Solow'a bir cevap geldi talihsiz Biyosfer II girişiminden. 1991 yılında iki yüz milyon dolara, Amerika'nın güneybatısında sürdürülebilir yapay, kapalı bir eko-sistem yaratma projesiydi bu. Neredeyse en baştan itibaren çok büyük sorunlar yaşandı. Oksijen seviyesi öyle düştü ki Biyosfer'i açmak zorunda kaldılar. Stanford Üniversitesi'nden Paul Ehrlich şöyle diyor: "Çılgın karıncalar çıldırdı: Yirmi beş omurgalı türün on dokuzu-

nun nesli tükendi. İnsanlar zar zor hayatta kaldılar... çünkü gökten zembille iniyor gibi düşündüğümüz tüm kaynakları bize doğa kolayca veriyor vermesine ama yerlerine yenilerini nasıl koyacağımızı bilmiyoruz."

Solow, neoliberal aşırı sağ ekonomi görüşlerini, ilerleme ideolojisinde temellendiriyordu. Onun düşüncelerini, Stalin'in, doğanın alt edilişi olarak teknolojik ilerleme yanlısı yazılar yazdırdığı kişilerinkilerle karşılaştırın:

> Sibirya'nın narin yeşil göğsü, şehirlerin beton zırhıyla örtülsün, fabrika bacalarının taş ağızlarıyla güçlensin, demiryollarıyla zincirlensin! *Taygalar* kül edilsin, kütükler halinde istiflensin, tundralar çiğnensin. Böyle olsun, çünkü bu kaçınılmazdır. Yalnız beton temeller ve demir direkler üzerinde yükselebilir tüm insanlığın yoldaşlığı, insanların kardeşliği!

Böyle bir ideolojinin bedeli, her zamanki gibi, temel sosyal haklardan yoksun olanlarca ödendi; bugün Doğu Avrupa'da, mahvedilmiş toprak, zehirli nehirler ve kirli hava nedeniyle korkunç çevre sorunları yaşanıyor. Çekoslovakya, eski Doğu Almanya ve Polonya'nın sanayi merkezlerinde kirlilik, insan zamanıyla ölçülebiliyor: İnsanlar orada, sanayi bölgesi olmayan yerlerdekilerden ortalama beş yıl genç ölüyorlar.

İlerleme, hem sol hem sağ ideologlar ve teknoloji ideologları için, onun son derece politik karakterinden yararlanan ama bu politikayla tamamen ilgisizmiş gibi davranan herkes için korkunç bir çekicilik taşır. "Böyle olsun, çünkü bu kaçınılmazdır," demiş Sasubrin. Böyle olsun, çünkü bu kaçınılmazdır diyor neoliberalizm, U'wa kabilesinin toplu intiharı için. Monsanto'nun koca bir fabrika kurduğu zavallı, sindirilmiş, geri kalmış bir Gal köyünde ne olduğu anlaşılmayan hastalık ve zehirlenme vakaları arttıkça, yetkililer omuzlarını silkip yine aynı şeyi söylüyor sanki. Böyle olsun, çünkü bu kaçınılmazdır. Başka bir şey var. Kaçınılmaz olarak tanımlanan ilerlemeye böylece yalnız politika dışıymış gibi yaklaşılmıyor, aynı zamanda inceden inceye bu "tek doğal olan"mış gibi gösteriliyor. Bu, sanki bir doğa yasası gibi işliyor. Modernliğin ilerlemesinin doğaya nasıl zarar verdiğini düşünürseniz, aslında gerçek bunun tam tersidir.

Modern Tibet konusunda önde gelen bir bilim adamı olan Tsering Shakya, toprağını istila eden Çinlilerin nasıl "maddesel ilerlemeyi da-

yatan Marksist ideoloji" tarafından yönlendirildiğini anlatıyor. Tibet'teki tüm Çin sistemi "İlerleme adına işlenen bir suç... ilerleme yürüyüşüne teslim olmayı inatla reddetmiş olan 'geri' insanlara karşı işlenen bir suç. Böyle insanlar, yazık ki modernliğin kaçınılmaz kurbanlarıdır." Bir Tibet rahibi olan Palden Gyatso, otobiyografisinde, makinelerin olmadığı bir Tibet'i anımsıyor. "Karlar Diyarı'nın tekerleğe ihtiyacı yoktu." Aksine (ve uygun bir biçimde) Çinlilerin, işgal başlayınca ilk yaptıkları şey, tekerlekler, tanklar ve ilerlemenin motorları için yollar inşa etmek oldu. Tibetlilerdeyse, geleneğin dua tekerleği vardı.

Yakınlarda gösterilen kötü üne sahip bir televizyon programı olan, *Against Nature* [Doğaya Karşı], Hindistan'daki yöre halkına güya "ilerleme" götüren Narmada Barajı'na odaklanarak Marksist ilerleme propagandası yapıyordu. Kabile insanlarının "geri kalmışlığından" bahsediyor, "Bu insanlar kesinlikle doğayla bu kadar iç içe yaşadıkları için böylesine pis bir hayat sürüyor... ve genç ölüyor," diyordu. Bu, neoliberal aşırı sağın olduğu kadar aşırı solun da çizgisidir, çünkü bu ideolojiler büyük işler, baraj inşaatı ve diğer büyük projeler sayesinde şirketlerini geliştirmeyi sever. Asıl meseleyi ört bas etmek için de yöre halkının barajı istediğini söylüyordu program. Eminin öyledir. Barajı o kadar çok istiyorlar ki Hindistan'da, onun yüzünden evsiz kalan yüz binlerce kişi protesto gösterileri yapıyor, kimi açlık grevinde, kimi proje devam ederse kendini sularda boğacağı tehdidinde bulunuyor. Tibetliler, Çinlilerin ülkelerini işgal etmesini ne kadar istiyorsa Hintliler de o kadar istiyorlar bu barajı.

"Yol üzerinde bir dağ varsa, onu çekeriz; bir nehir yanlış yolda akıyorsa düzeltiriz." Troçki, böyle söylerken uğursuz bir şekilde reform görmemiş Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu veya diğer totaliter kapitalist örgütler gibi konuşuyor. Narmada Barajı'nda ve dünyanın her yerinde, ilerlemeyi en iyi eleştirenlerin o toprağın halkı olması çok anlaşılır bir şey. Çünkü ilk sömürgeleşme çağında nasıl Avrupa'nın ilerlemeyi soykırım olarak tanımlaması yüzünden acı çekenler beyaz olmayan ırklar olduysa, bu ikinci şirket (veya Marksist) sömürgeciliği çağında da modernliğin doğadan uzak ilerlemesi yüzünden acı çekenler, toprak halklardır.

İki kültürün ve iki düşünce yapısının çatışmasıdır bu; biri gerçeklerle bağlantısı olmayan ideolojilerle (hem dizginsiz kapitalizmi, hem de aşırı sol görüşleri içerir bu) ve Geçicilik fikriyle (Batı kültürlerine yerleşmiş gösterişli hareketlilik) tanımlanır. Diğerinin temelindeyse

süreklilik ve mekâna duyulan sevgi vardır. "Halkımızın tüm bilgisi, yaşadığımız yerlerle olan sürekli ilişkimizde temellenmiştir. Kızılderili yerleşim alanlarında yalnız fiziksel değil, kültürel olarak da yerleşim söz konusudur," diyor merkezi São Paulo'da bulunan UNI'nin [Yerli Uluslar Birliği] başkanı Ailton Krenak yaptığı tutkulu konuşmasında:

> Ormanın kanı ağaçların özsuyudur, yapraklara ulaşana dek ağacın içinde yol alır o kan. Rüzgârla birlikte bir şarkı besteler. Ormanın oğullarından biri bunları duyar ve ezberler. Köyde, halkı için söyler o şarkıyı, eğer kabul görürse, şarkı bu insanların müzik tarihi diyebileceğiniz şeye dahil olur. Buraya on bin sene sonra da gitseniz, beş on gün içinde, akrabaların aynı şarkıyı söylediğini duyarsınız.

On bin sene. O zamana dek Tennyson'a "Haydi şu 'İleri' çığlığım on bin yıllığına susturalım," diyebiliriz. (Batı'da hal böyleyken müzik piyasası öylesine hızlıdır ki "Yesterday," bizimkinden çok farklı bir çağda yazılmıştır; on bin yıllık bir şarkıyı hayal etmekse mümkün değildir.)

Norveç'ten bir kartpostal. Yıl 1981. Norveç hükümeti, II. Dünya Savaşı'ndan bu yana en güçlü askeri birliğini mevzilendirmiş durumda. Kime karşı? Ren geyiği sürüleri üzerindeki etkisi hesaplanamaz boyutta olacak bir hidroelektrik santralını protesto eden Samiler'e (sevmedikleri adlandırmayla Lapplar'a) karşı. İlerleme budur diye kükredi hükümet, Norveçlilere en az yakışacak biçimde, *gelişmedir* bu.

Kuzey Tayland'daki Karenler'den bir kartpostal. Jim, bir İngiliz. Kadınlara çuval gibi, çirkin Batı tarzı kazakları örmeyi öğretiyor. Kimi tüylü, kimi pullu. Bu işte çok, çok kötüler. Daha kötü yapacak (yapmış) olmasam, yardım etmeyi önereceğim neredeyse. (Karenler, söylemeye bile gerek yok, yüzyıllar boyu güzel dokumalar yapmışlar.) Jim onlara "vakitlerini nasıl kullanacaklarını" öğretiyor, bu da ödeme için günde sekiz saat çalışmak demek. Kadınların, maaşlarını almak için kendisine dizleri üstünde gelmesinden hoşlanıyor. "Bu gelenekseldir," diyor. Bu küçük Lord Jim gelmeden önce, Karenler nadiren para kullanırlarmış. Jim etkisinden memnun görünüyor, elini aşağı bir basamaktaki hayali Karen zincirine doğru indirerek açıklıyor: "Onları, bizim seviyemize çıkartmak istiyorum." İlerleme onun için para anlamına geliyor, onların da Batı'nın ekonomik ilerleme yoluna koyulmasını,

öre öre bankaya kadar varmasını istiyor.

"Ay farklı doğuyor, güneş farklı batıyor artık," diyor Endonezya'daki Sumba'da yaşayan Weyewa halkı, ekonomik ilerlemenin zamanlarının niteliğini nasıl değiştirdiğini açıklarken.

Sarawak'tan bir kartpostal. Burada Datuk Amar James Wong Kim Min, "ünlü ve taşkın bir iş adamı ve politikacı". Sarawak Ulusal Partisi'nin başkanı, kapakta yazdığına göre "her sayfada insanlıkla titreşen ve her sayfada gönül telimizi titreten" şiir kitabı *Buy a Little Time*'ı [Biraz Zaman Satın Al] yayımladı. Yerli Penalılar için yazdığı bir şiir var, onları ilerleme yönünde "kesin kararlarını vermeye", "uygarlığımıza katılmaya," "ilkel geleneği geride bırakmaya" davet ediyor.

Küçük Lord Jim ve küçük Jim Wong, Karen halkının ve Penalılar'ın "geliştiğini" görmek istiyor. Bu, "evrimsel gelişim"e içsel olan o ırkçılığı, ilerlemenin soyut kaçınılmazlığına dair o sahte varsayımları ve Batı'nın, zenginliği parayla ölçme dangalaklığını içeren çağdaş ilerleme teorilerinin temel bileşenlerindendir. "Gelişmiş" kelimesi, bir üçüncü dünya karşısında birincinin üstünlüğünü, "durgun", "geri" veya para kullanmayan ekonomiler karşısında "gelişmiş" ekonomilerin üstünlüğünü ima eder. Bu Kuzey ülkelerinin, Güney ülkelerinden ileride, yani onlardan üstün olduğu ve insanın ilerleyebileceği ya da geride kalacağı önceden saptanmış bir ilerleme *yolunun* var olduğu anlamına gelir. Birinci olunacak bir ilerleme *yarışı* vardır ve yerliler de arkadan yetişmelidirler.

Başkan Truman 1949'da "az gelişmiş" dünya (sanayileştirilmesi, teknolojikleştirilmesi, kapitalistleştirilmesi, tüketicileştirilmesi ve Batı bankalarına, Batılı uzmanlara borçlandırılması gereken bir dünya) düşüncesini ortaya attığında bilmediği bazı şeyler vardı. Az gelişmiş halkların Amerikalıları ne kadar az gelişmiş gördüklerini; iletişim ve toplumsal yaşam konularında Batı'nm ne kadar vahim şekilde acemi olduğunu; duygusallık, duyarlık, karşılıklılık, karşılıksız verme, nezaket ve insaf etme konularında nasıl geri kaldığını...

Kogi Kızılderilileri, Kolombiya'da Nevada dağlarında gerçek bir inziva halinde yaşamaktadırlar. 1988 ve 1989'da Kogiler'in *Mammas*ları, yani rahip-yargıçları, insanları Batı ilerlemesinin zararları konusunda uyarmak için ilk kez inzivadan çıktılar. İklimin değişmekte olduğunu, ekinlerin kuraklık tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu söylediler; ağaçların kesilmesi, madenlerin yağmalanması sonucu dünyanın ısınacağı kehanetinde bulundular; "küçük kardeşlerimiz" diye bahset-

tikleri Batılıların davranışlarını değiştirmedikleri takdirde dünyanın öleceğini söylediler.

Gizemli bir biçimde yaygın görünüyor bu; hem yerlilerin ilerlemeye dair uyarıları, hem de Batılıları "küçük kardeşler" olarak düşünmeleri. Berito Kuwar U'wa, İngiliz Dünya Merkezi'nin açılışında (uygun şekilde) konuşurken, U'walar'ın, dünyaya bakma sorumluluğunu taşıyan "ağabeyler" olduğunu söyledi. Hopiler ve Arhuaco Kızılderilileri de aynı imgeyi kullanır. Karen mitolojisine göre "beyaz adam," tüm ırkların "küçük kardeşi"dir. Ve bu küçük kardeşe farklı halklar garip bir şekilde benzer özellikler vermiştir; zekidir ama tehlikeli biçimde toydur, akıllıdır ama kibirlidir, kolayca uyum sağlar ama zalimdir, yeteneklidir ama açgözlüdür, burnu havadadır, uzak durulmasında hayır vardır.

Ama portrecilik de tarih gibi, muzafferlerin elindedir ve Batı, gururunu daha çok okşayacak bir resmi tercih etmiştir; küçük kardeş değil, ileri bir kültürün mensubudur o, çünkü XX. yüzyılın zaman politikasında ileri uluslar hızla yükselir, modernleşmiş, gelişmiş ve ilerlemecidirler, dünyanın kalanı ise tahta tekerlekli bir el arabasıyla zar zor ilerlemeye çalışır, geri kalmış, az gelişmiş ve atıldır.

Kardinal John Henry Newman, bir defasında şöyle demişti: "İlerleme, argo bir terimdir." Birçok kişi için ayıp bir laftır. Vandana Shiva, ilerleme ve gelişmenin (elbette Narmada Barajı da buna dahildir) bacağına tükürür.

> Şimdi gelişme denen şey, aslında yanlış gelişmedir... erkeğin doğa ve kadınlar üzerindeki baskısına dayanır. Eril ilerleme modelinin pazarladığı ekonomik "büyüme," doğanın ve kadınların ürettiği zenginlik gibi diğer zenginlik türlerinin yıkımı üzerinde temellenen para ve sermayenin büyümesidir.

Bunun yerine şunu savunur: "Durağanlık ve istikrar, hareketsizlik değildir, doğanın temel ekolojik süreçleriyle dengede olmak da teknolojik gerilik değil, teknolojik seçkinliktir." "Kaynakları yok eden teknolojiler yayarak bitmeyen büyüme serabının peşinden koşmak büyük bir soykırım olur, doğanın eliyle insanları öldürmek... bugün adalet ve barış karşısındaki en büyük tehdittir."

Adaletsizliğin ilerlemeyle ilişkisinin tarihi çok çok eskilere gider. 1879'da, Amerikalı ekonomi politik yazarı Henry George, *Progress*

and Poverty'yi [İlerleme ve Yoksulluk)] yazdı; bu ikisi o zaman olduğu kadar bugün de bağlantılıdır. İlerleme en açık olduğunda, yazdığına göre, "Yoksulluğun en büyüğü çıkar karşımıza, varoluş için verilen en büyük savaş ve en zorlama aylaklık... Yoksulluğun ilerlemeyle olan bu ilişkisi, çağımızın en büyük muammasıdır." Bugün Üçüncü Dünya ülkelerine, varsayılan ilerlemeleri için verilen gelişme borçlarının nasıl yalnızca fakiri yoksullaştırıp zenginin servetine servet kattığına bakmak yeterlidir. George: "Modern ilerleme... Sahip Olunanlar ve İstenenler arasındaki zıtlığı gittikçe keskinleştirirken... ilerleme gerçek değildir ve kalıcı olamaz," der.

Bugün ayakta durma edimi, neredeyse politik bir ifade, politik bir *duruş*tur. Antrenör Tate, hem verdiği mesajla hem de kendi toprağını işgal edişiyle "belirlediği noktada durmaktadır." Chipko kadınları, ağaçlarına sarılmış duruyorlar. İngiltere'deki yol protestocuları, buldozerlerin önünde dikiliyorlar. Ken Saro-Wiwa da Shell'e karşı duruyor. İlerleme, simgesel olarak yollarla temsil ediliyor, Macaulay'in motorları, Tibet'teki Çinlilerin tankları, koca kabileleri öldürecek olan Batı arabaları ve petrol sanayii: Bunlar modernliğin, toprağı ve halkları yok ediş yolculuğunun metaforları. U'wa halkı uçurumlarının kıyısında duruyor ki şoförler, Tibet'teki Çin tankları gibi sessiz olduğu kadar gaddar da olan, ama hiçbir şekilde dürüstlükle bir ilgisi bulunmayan bir ilerleme ideolojisi için depolarını doldurabilsin.

Öldürülmeden önce Nijerya'daki Ogoniler'in lideri olan Ken Saro-Wiwa, Ogoni toprağı için şunları söylemişti: "Bu toprak bir tanrıdır ve ona öyle tapılır." Çok yazık. İlerlemeyse, motorun bir tanrı olduğunu ve ona tapılacağını, toprağın ona öyle kurban edilmesi gerektiğini söylüyor. Ogoni topraklarının altında büyük petrol yatakları bulununca, Shell ve Chevron, *kendi* ekonomik ilerlemeleri için yüz milyar dolarlık petrol aldı, Ogoniler'inki için değil. Ogoni toprakları da mahvoldu. Petrol atıkları, Ogoniler'in içme suyu için kullandığı nehirleri, balık tuttuğu mangrov bataklıklarını zehirledi. "Yengeçler, Cezayir menekşeleri, uçan kayabalıkları, midyeler, karidesler nerede?" diye sordu Saro-Wiwa. Hiçbir yerde. Toprak, söylediğine göre, asit yağmurları tarafından kısırlaştırılmıştı. Petrol, çatıları, ağaçları ve çimleri kaplar. Saro-Wiwa, bir zamanlar çağlayan akarsuların sesinin kayalara sessizce

yapışan bir petrol sessizliğine nasıl dönüştüğünü anlatıyor. O, Steve Bell'in *Guardian*'daki ünlü karikatüründe, bir Shell benzin hortumuna ahlâksız bir hükümetin attığı ilmekle yeni bir sessizlik (ses çıkarmadan ölüme yapışan petrolün sessizliği) çökene kadar asılmış olarak gösterilmiştir.

Ve Daniel Zapata çıkar sahneye.

Zapata, Navajo ve Hopi kabilelerinin sözcüsü, yemeğe geliyor, dövmeleri ve başına bağladığı bantlarla. Walkman'indeki şarkıya eşlik ediyor yavaşça, erdemli bir öfkenin verdiği havayla. "İlerlemeden" konuşuyoruz. Hopi mitolojisinde, diyor Zapata, yerlilerin ödevi korumak, beyazlarınkiyse yaratıcı ve çözümleyici olmaktır, ama "küçük kayıp beyaz kardeş, en küçük olan", gücünü, teknolojik ilerlemesiyle dünyayı yok etmek için kullanmıştır. Bunu doğrudan, şirketlerin, politik ilerleme yürüyüşündeki başarısına bağlıyor. "Bu, *şirket* hükümetlerinin ve *şirket* demokrasilerinin çağı. Bir halkın demokrasisi fikri, dağılıyor."

Doğadan ve İlk Halklar'dan konuşurken, elleri bir sekiz çiziyor, sonsuzluk işareti. "Sürdürülebilirlik" derken, camdaki buğuya daireler çiziyor. Ama ekonomik ilerleme konusunda, çevre felaketleriyle sonuçlanan şirketlerin açgözlülüğüne sıra gelince, parmakları sivri bir tepe gibi çatılıyor, muhalif ve sonlu. "Doğal ilerleme yasası sonsuzluğa benzer. Mekanik ilerleme yasasının veya şirketlerin ilerleme yasasının tam tersidir." Biz konuşurken, Peabody Kömür Şirketi, Black Mesa'yı, onun "kutsal ve sonsuz geleneksel yurdunu" kazıyor. Onun toprakları, başka birinin ilerlemesi için (sonlu miktardaki) yanacak kömür uğruna kazılıyor.

Brezilya'dan bir kartpostal. Brezilya bayrağında "Düzen ve İlerleme" yazar. Antropolog Alan Tormaid Campbell'a göre Brezilya Amazon'undaki Wayapi halkı için ilerleme, topraklarının ellerinden alınması, ormanlarının "otlak açmak için kesilmesi ve yakılması, maden tesisleriyle kirletilmesi, korkunç barajlarla sular altında kalması" demek. Wayapi halkı, onun güzel tasviriyle, "Bütün oluşlarının son demlerini yaşıyorlar, sükût içinde."

Amilton Lopez ("bana kilisede verdikleri isim bu, ama yerli adım Ava Pykavera"), Brezilya'daki Mato Grosso do Sul'da yaşayan Guarani-Kaiowa halkının reisi. Kendi kabilesine aitken, burger kültürünün ilerlemesi için sığır yetiştiricilerinin aldığı topraklar ve mahvolan kabilesi hakkında, yani ilerleme hakkında konuşmak için Londra'daydı.

Konuşurken birden uzanıp kolumu yakaladı. Ürperdim. Bileğimi kavradı. "Parmaklarımda toprak olsaydı," dedi parmaklarını koluma yukarı aşağı sürterken, "koluna, beyaz koluna sürersem görürsün onu. Kendi koluma sürersem göremezsin." O, *dünyanın* bir parçası; dedi ki, toprak ve o toprağın insanları arasında mutlak bir ayrılmazlık vardır. İçinde bulunduğumuz odaya baktı (her şey gri plastikti ve bilgisayarlar vardı) "Tüm bunlar, dosyalar, kâğıtlar ve halılar, bir şey ifade etmiyor bizim için." Ama kabilesinin toprakları alındığı için, intiharlar artıyormuş, özellikle genç kızlar arasında. Yalnız 1995'te kırk üç intihar olmuş. "İnsanlar, gerçekten yaşayacakları bir yer olmadığı için kendilerini öldürüyorlar. Her şey bitti. Orman bitti, kültürümüz de onunla birlikte bitti, çünkü bizim kültürümüz ormandadır, doğadadır, çevrededir."

Kaiowalar'ın yaşadığı bölgelerden birinde insanlar, U'walar gibi, toprakları ellerinden alındığı takdirde toplu olarak intihar etme tehdidinde bulundular. "Biz toprağız," dedi bu derin basitliği anlamamı umarak ve başka da bir şey söyleyemedi. Siz de olsanız içiniz burkulurdu.

Hiçbiri Batı ilerlemesinden yeterince uzakta yaşayamıyor, çünkü, kavramsal açıdan, dünya üzerinde Batı ilerlemesinin, mekânın, toprağın ve toprağa ait insanların düşmanı olan bu ilerlemenin gölgelemediği hiçbir yer yok. Yalnızca ölerek yeterince uzaklaşabiliyorlar. Bu, son perde ve son perde üzücüdür.

Açık bir alan, dümdüz uzanan bir çöl. Ufukta, eğer bölgeyi onlar kadar iyi bilseydiniz, eskiden ağaçların olduğu yerde karanlık siluetlerini canlandırabilirdiniz zihninizde. Bir guava* ormanı tamamen yok edilmiş, tek bir tane guava kalmış işe yaramaz bir arazide, bir dalında, askılı elbisesiyle on iki yaşında bir kızın cesedi asılı ay ışığında, kaybolan bir zamanda ölmekte.

* Mersingiller familyasının *Psidium* cinsinden tropik Amerika kökenli çeşitli ağaç ve çalı türlerinin ortak adı. (ç.n.)

X
Teflon bir yarın

Bir geleceğiniz olmamasının ne hoş olduğunu bilemezsiniz... Mükemmelen işe yarayan bir gebelik önleyici gibi.

Honey for the Bears [Ayılar İçin Bal], Anthony Burgess

Zaman, geçmiş, şimdi ve gelecek diye bölünebilirse, bunların her birinin bir yeri vardır. Geçmiş yeraltıdır, defnin, jeolojik tarihin ve arkeolojinin yeridir. Şimdi, toprak seviyesidir, bugün toprağın üzerinde yürüyenlerin yeridir. Gelecek ise toprağın üstündedir, mekânı gökyüzüdür, kaleleri havadadır. İnsan zihni açısından geçmiş, hafızanın, şimdi, algılamanın mekânıysa, gelecek de hayal gücünün, düşüncenin, düşlerin mekânıdır. Philippe Descola gibi antropologlara göre, gelecek hakkında yorumda bulunmak için rüyaların kullanılması, modernlik öncesi pek çok toplumda yaygındır.

İlerleme, geleceğe doğru olan bu yönelime uygundur, çünkü ilerleme (ki aslında mekânın bir düşmanıdır) kendisini çamurlu topraklı bugünden ayırıp gökler ve hayallerdeki bir yarına yönelir. Olumsuz etki-

ler, Ogoni topraklarından, ozon tabakasındaki deliğe, soykırıma kadar her yerdeyken dahi ilerlemenin hâlâ bu derece cazip olmasının nedeni budur. Çünkü ilerlemenin bulunduğu yer insanın zihnidir; artık zihin her neredeyse. İlerlemenin cazibesi, hayal gücünün cazibesinin ta kendisidir. Onun büyüleyiciliği fiziksel dünyaya karşıt olan metafiziksel dünyadadır; olgusal değil, meta fantastik olanda, zihnin meta mekânındadır; toprağa değil ateşe doymaz. Zihnin yakıcı isteği maddenin önem taşımadığı boyuttadır, çünkü en iyi yalnızken düşünen saf zihnin yaşadığı yükseklik korkusu, dehanın bağlantısının kesilmesi, parıltının (hem dehanın hem de deliliğin parıltısının) yersizleşmesi buradadır.

İlerleme, ateşin karşı konulmaz, çarpıcı çekimine sahiptir. İlerlemenin olumlu etkilerini inkâr edebilirsiniz. Tüm sonuçlarını inkâr edebilirsiniz, ama çekiciliğini hayır. Alev. Akkorluk. Sanal gerçeklik, uzay araştırmaları veya uğruna her bedeli ödemeye hazır olunan bilim ve teknolojinin ilerlemesi, uçuşan bir alev olma, uğruna ölsek de bırakmayacağımız düşünce, ölüm ya da onur, yıldızlara meydan okuma ve gökleri, zihnin göğünde ateşten bir çizgiyi alev alev yakan, hayalci düşüncenin attığı ilerleme okuyla vurma özelliği taşır.

Ama çekiciliği aldatıcıdır. Düşsel görünümü, gerçekliği değildir; böylesi bir akkor hal uğruna, Endonezya ve Brezilya gerçekten yanmaktadır. Dünyanın her yerinde ormanlar, Ay'dan görülebilecek alevler içindedir. Bir zamanlar saf imgelemin sembolüyken, politik ve ticari hırsın sembolüne dönüşmüştür ay ve elbette, ateşle erişilmiştir ona. Shell, yakıyor Ogoni diyarını, ta ki ortada gece falan kalmayana kadar; siberuzayda da insanlar, zihinlerinin içten yanmalı motorlarıyla diğer kullanıcıları "yakıyor" öfkeyle. Zihne dair en iyi simgesiyle (dizginsiz bir ateşe kapılmış gibi akan fikirler) kendinden geçmiş olarak ateş, bizi büyüleyen ilk, muhtemelen de son şeydir, bu Prometheus çağında.

İlerlemenin çekiciliği kısmen, değişimin cazibesinde yatar, o canlı prensipte. (Tırtılın dünyanın sonu dediği şeye biz, kelebek deriz.) Mizah değişime, yavaş yavaş hızlı hızlı değişimin beklenmedik ritmine bağlıdır. Heraclitus (hep kafası kıyak mı gezerdi o?) şöyle demiş: Her şey akıştır, her şey değişimdir. Sibirya'daki Yakut Şamanı, bir kuşa dönüşmeyi temsil eden tüy kaplı kostümler giyer. Tüm biçim değiştirmelerin gücü ve Ovidius'un *Metamorfozlar*'ının büyüsü, değişimin sihrindedir. Değişim, masallardaki büyüdür: Balkabakları arabalara, kurbağalar prenslere *dönüşür*. Hayvanlar krallığında değişim, iribaşı kurbağaya, larvayı yusufçuğa çevirir. Değişim, yüzergezer zevklerin ça-

murunda bütün kurbağamsı, yapış yapış, geğirtili, boğuk şeyleri, kahkaha ve lıkırtıları harekete geçirir.

Kuzey Amerikalı Algonquin halkları için –birçok yerli halk için olduğu gibi– değişim ve takas, temel yaşam sürecidir; hediye alıp verme, yerle gök, nehirlerle yağmurlar arasındaki karşılıklı alıp verme... bunlar hep bu sürecin parçasıdırlar. Almak, vermeniz gerektiği anlamına gelir, vermeniz de almanız gerektiği; her şey değişimdir.

Yaşam evrelerinin değişimi, birçok kültürde gösterilmiştir; Hindu geleneğinde, belli çağların belli ödevleri vardır; bir kişi öğrencilik, ev-sahipliği ve ruhani olanı arayış çağlarından geçer. Bu gelenekte bireyler, dünyaları aynı kalırken, kendileri değişir gibi bir anlayış vardır. İçinde bulunduğumuz devirdeyse, tüm diğerlerinden farklı olarak, dünya bireyden hızlı değişmektedir, bu da sinir sistemine benzeri olmayan bir gerilim yükler. Bunun sonucu olarak da, Alvin Toffler'ın *Future Shock* [Gelecek Şoku] adlı eserinin girişinde etkileyici bir şekilde anlattığı gibi, on bir yaşında bir çocuk ihtiyarlıktan ölebilir. Geçici olanın çağıdır bu, ilişkilerden mimariye, evlerden, işlerden sanata kadar her şeyin nazik bir kırılganlıkla tanımlandığı çağdır. Dil bile öyle hızlı bir hareket içinde ki bazı kelimelerin anlamlarını on iki yaşındaki bir arkadaşa sormam gerekiyor. (Ama o, *doğal* ama dikkat çekici bir biçimde, asla bana sormaya ihtiyaç duymuyor. "Harika" demek için hâlâ "feci" diyorum ve bu her şeyi anlatıyor ona.) Batı evleri geçicidir ve ülke ekonomik olarak "geliştikçe", kiralanan evlerin sayısı, sahiplerinin oturduğu evlerin sayısının önüne geçer. Örneğin dünyada, kiracıların sayısının en yüksek olduğu ülkelerden biri Almanya'dır. Bir düşünce şeklidir bu, çünkü ilerleme hep mekânı terk etme anlamına gelmiştir; bu geçicilikte de sürekli bir ayrılma, geçici olanın imgelem alanı, ruhun derme çatma yapısı bulunur.

Bugün toplumun geleceğe doğru ilerleyişi konusundaki tartışmalarda, genel hatlarıyla iki grup varmış gibi görünüyor. Profesyonel ilerlemeciler, geleceği dört gözle beklemektedir. Bunlar arasında çokuluslu şirketler, siberuzay meraklıları, uzay bilimciler, genetikçiler ve nükleer sanayi vardır. Bunun karşısında olanların yüzleri geçmişe dönük sayılmaktadır; çevreciler ve sürdürülebilirliği savunanlar bu gruptadır. ("Sürdürülebilirlik," her kuşağın, zamanı üzerindeki hakkının eşit ol-

duğunu savunur, yani hiçbir kuşak sonrakileri soymamalı, geleceğe riskler yüklememelidir.)

Buradaki sorun şudur ki tartışmanın terimleri ya/ya da mantığıyla belirlenmiştir, kullandığı zaman modeli çizgisel ve ok gibidir ve son derece ideolojiktir. Tarafsız numarası yapar, ama kullandığı dile varıncaya dek, son derece taraflı bir argümandır.

Geleceğe doğru ilerlemek çekicidir, çünkü tüm bir sürdürülebilirlik fikri hareketsizlikle tanımlanabilirken, o, iyimser bir hareketlilik iddiasındadır. Genel olarak İngilizce, hareket ve dinamiğe ait terimlere büyük ayrıcalık tanır, öte yandan durgunluk ve hareketsizlikle ilgili kelimeler, olumsuz tonlar barındırır ("backward" [geri] son derece salak demektir; "stagnant" [durgun] ise *kokusu* bile kötü olan bir kelimedir, "stank" [kokmuş] ve "dank" [rutubetli] gibi). Böylece "ileri" veya "ilerleme"nin doğalarından gelen bir değeri, "sürdürülebilirliğin" ise doğal bir iticiliği varmış gibidir. Tüm dillerde yoktur bu. Klasik Sanskritçe, daha durgun ilişkileri tercih eder, bu yüzden devinimsiz anlamlar barındıran kelimelerin çoğunun olumlu yan anlamları varken, hareket ve değişime dair dinamik kelimeler olumsuz özellikler taşır. Bali, Java ve Endonezya dillerinin tümünde gramerdeki zamanlar yoktur ve zamanla ilgili her gönderme dikkatlice eklenmelidir. Java dili, zamanı çizgisel veya ilerlemeci düşünmeyi tamamen önler. Şu iki cümleyi ele alalım: "Ben vergi memurunu görmek" ve "Ben kaçmak." İkincinin birinciden sonra veya o nedenle olduğu anlamını çıkartamayız; kaçma, vergi memurunu görmeden *önce* de gerçekleşmiş olabilir.

İngilizcede "ilerleme" kelimesinin de istenmeyen olumlu çağrışımları vardır; aynı şekilde "sürdürülebilirlik" kelimesinin –ki zaman içinde kendini yenileme ve döngüselliği barındırır– istenmeyen olumsuz çağrışımları vardır. "Sürdürülebilirlik," saygın bir nedenin o ağır başlı çabasına sahiptir, "ilerleme" veya "değişim"in dinamitindense nasibini almamıştır. Kim sonsuza kadar hareketli, küçük şeytanlarla beraber kibritlerle oynamayı, önümüzdeki on bin yıl boyunca durmadan "Dağ başını duman almış, yürüyelim arkadaşlar" nakaratını mırıldanarak geçirmeye tercih etmez? "İlerleme," hareketin gücünü, hayatın kendini ateşleyen ilerleyişini dilenir gibidir. "Sürdürülebilirlik" ise ağır bir hareketsizliğin, yarı yaşanmış bir hayatın ve yarı ölünmüş bir ölümün yüküyle ağırlaşmıştır sanki. Gerçek, tersidir. İlerleme, Batı toplumunun bugün içinde bulunduğu yörüngede tek kelimelik bir yalandır; ne yolculuk ne varıştır, her şeyin sonudur; bir düşünce alevi değil, insanlığın

şenlik ateşidir. Hem sürdürülebilirlik hem de ilerlemenin yeniden tanımlanması veya yeniden talep edilmesi gerekmektedir. İnsan zihninin ateşine kundakçılık için değil, havai fişekler ve ısınma için ihtiyaç vardır; görkemin piramitlerindeki gerçek ilerleme, farklı kültürler ve türlerdeki sonsuz ihtişama açılacak sıcak bir kucak için; yükselen, gürültücü, bataksı canlılık adına soylu bir kükreyiş için ihtiyaç vardır. Sürdürülebilirliğin, hızlı, umutlu, hassas ve tutkulu olarak; yüz binlerce yıl ileriyi görmeye çalışan bir bakış olarak yeniden tarif edilmesi gerekir. Devamlılık, bir mesele değil, bir eşanlamdır. Hayatın eşanlamlısı. Hayata, *lochaiyem*.

Dilde aldatmacalar varsa tartışmanın tam da yapısında da aldatmacalar vardır. Sunulan seçenek, ya gözlerinizi *ileriye* çevirdiğiniz ilerlemedir (kim hayır diyebilir?) ya da yalnızca geri zekâlıların yapacağı gibi *geriye* bakmaktır. Tamamen yanlış bir seçimdir bu; yalnız iki seçenek olduğuna inanmak, kendini kurmacadan başka bir şey olmayan bir şeyin merhametine teslim etmektir. Eski bir deyişe göre, önünüzde iki yol varsa, üçüncüsünü izlemeniz gerekir. Bu durumda, üçüncü seçenek ne ileri, ne de geri gitmek, etrafa bakınmak, zamanın ille de düz bir çizgi falan olmak zorunda olduğunu kabul etmemektir.

Bunu yapmak güçtür. Batı kültürü, bir öykü izleği gibi geçmişten geleceğe uzanan bir zaman düşüncesiyle doludur; öyküler, toplumun zaman nosyonlarına nüfuz eder. Onlar, anlatı biçimiyle yakın ilişki içindedir, ister bilim kurgu, ister tarihsel kurgu, ister kıyamet kurgusu olsun... Süper bir üçlü, değil mi? Bilimkurgu, tarihsel kurgu, sonumuz yakındır kurgusu.

Zaman sıkça, üç bölümlü bir anlatı olarak tarif edilir; başlangıcı, ortası ve sonu vardır. Mitlerde Altın, Gümüş ve Bronz Çağlar bulunur. Tarihte de Eskiçağ, Ortaçağ ve Modern Çağlar; Taş, Demir ve Bronz devirleri bulunur. Marx tarihi, ilkel bir komünizm çağı, bunu izleyen sınıflı toplum ve komünist bir milenyum olarak üçe bölmüştür. Marshall McLuhan da üç çağ tanımlamıştır: Sözlü gelenek çağı, sonrasındaki matbaa çağı ve sonunda da elektronik iletişim çağı.

Frank Kermode, *The Sense of an Ending*'de [Bir Son Duygusu], "tik tak"ın model izlek olduğunu öne sürer: Her tik mini minnacık bir yaradılış her tak küçük bir kıyamettir, ama ne kadar alçakgönüllü olursa olsun, her tik, takın beklentilerini karşılar. Bu yüzden şöyle bir sonuca varmıştır: "Zaman özgür değil, mitsel bir sonun kölesidir."

Başlama olgusunun ta kendisi bir bitiş ihtiyacına neden olur. Açılı-

şın Alfa'sından sonra, öykü, Omega kadar kaçınılmaz bir sona sahip olmak zorundadır. Ama bu, öykülerin sonları anlayışı, hayatta birbirinin karbon kopyası sonlar mı yaratır? (Kitap *Tekvin* ile başlarsa, değişmez bir şekilde *Vahiy* ile biter.) Bilindiği üzere, Sovyetler Birliği'ni talihsiz bir şekilde "şer imparatorlugu" olarak tanımlayan Ronald Reagan, "Yıldız Savaşları Stratejik Savunması"nı başlatmış ve bu hareketiyle İsa'nın, şeytanın ordularına karşı verdiği müthiş savaşın hikâyesiyle kurulmuş olan ulusal psişenin ilgisini, son derece zararlı bir şekilde çekmişti.

Peki ya İncil'deki hikâye vebalar ve kan kırmızısı aylarla başlayıp güneşli bir bahçe ve harika bir sevişmeyle sona erseydi? Çünkü zaman yalnız bizim yapılarımızın hapsindedir. Bitmek zorunda olan, sonlarını aramak zorunda olan çizgisel öyküler özellikle de zamanı, yok etme hedeflerine ulaşmak zorunda olan oklara benzeten görüşler, zararlı imgelerdir. En köklü zaman modelleri geçmişten geleceğe giden bir izlekle yapılandırılmış olmasaydı, zaman *oklandırılmamış* olarak görülseydi, örneğin İncil bir ilahinin rapsodisiyle başlayıp Süleyman'ın Şarkısı'yla bitseydi, toplum farklı mı olurdu?

Ne pahasına olursa olsun ilerlemenin en ateşli savunucularından bazıları, bilimin, değerlerden bağımsız olduğuna inananlardır. Bilim, onların savunduğuna göre, tıpkı alev gibi, ahlâki bir gölgeye sahip değildir; Prometheus hep özgür kalmalıdır. Bir hipotez oku atarak uçar onların zihinleri; hareket halindeki dehanın, salt ahlâkın üzerine yükselen mekândan bağımsız hale gelmiş dehanın nefes kesici yörüngesidir bu; çünkü bu, düşüncenin kendisinin yakıcı alevidir, emsalsizdir ve tehlikenin ötesindedir, iyinin ve kötünün ötesindedir. Nükleer ve biyoteknoloji sanayilerinin savları işte bunlardır.

Teknoloji tarihçisi ve büyük bir ilerleme analizcisi olan Lewis Mumford'ın her şeyden fazla korktuğu bir şey vardır: "Bilim ve buluşlardaki kontrolsüz yaratıcılık, tüm uygarlığımızı tehlikeli bir dengesizlik durumuna sokmuş olan bilinçdışı şeytani itkileri yeniden güçlendirmiştir." Bilimsel ilerlemenin duygusal çekiciliğini çok iyi anlayan ("Zaman ve ışık, bilim adamının önünde uzanmaktadır") ve yeni olandan korkmayan George Steiner, daha önce hiç yapmadığı şekilde, dikkat edilmesini istiyor: Söylediğine göre genetik araştırmalar, "başa çı-

kamayabileceğimiz ahlâki, politik ve psikolojik durumlar ortaya çıkartabilir. Önünde uzanan hakikatler, insanı pusuda bekliyor da olabilir". Ahlâkın olmadığı bilim, toplumun olmadığı bilim demektir ve bu yalıtılmış kimlik, tek disiplinli düşünmenin entelektüel yalıtılmışlığında yansıtılmaktadır. Kimi zaman topluma iyi bir şekilde hizmet etmiş olsa da bu yaklaşım bugün, yetersiz ve bölünmüş bir şeydir. Bilgelik içinse, aksine, daha çok bağlantı gerekir. Ve daha çok güzellik. Bilim *ve* etiği ve psikolojiyi anlayan, bilgiyi ahlâkla, duyarlığı nezaketle, zekâyı incelikle, politikayı zarafetle birleştiren zihinsel ilerleme için yeni bir istek olmalıdır. (Bu arada James Lovelock'a göre Gaia teorisi, "Bir üniversitenin, farklı kabilelerden biyolog, jeolog ve iklimbilimcilerinin birbirinden ayrı ve izole binalarında asla doğamazdı.")

Bilim, hiçbir durumda, değerlerden bağımsız olmamıştır. Modern bilim, Aydınlanma Çağı'nda cisim bulmuş ulusçuluk, ulus-devlet ve derin bir kadın düşmanlığıyla harmanlanmıştır. *Bencil Gen* teorisi, Thatcher tarzındadır, yarışmayı fazlasıyla desteklerken, işbirliğine hakkını vermez. Bugün bilindiği gibi, bilimsel fonlar politikleşmiştir; bir ulusun, çevresel varlığını falan değil, politik ve askeri varlığını geliştirecek olan uzay projelerindeki roketlere yatırım yapılmaktadır.

Bilimin kontrolsüz ilerlemesi konusundaki sav, temelde estetik bir savdır; pornografi tartışmasıyla aynı paradigmaya dayanarak işler. Bir tarafta ifade özgürlüğüne duyulan saf istek vardır, parlak ve arındırıcı özelliktedir bu; diğer tarafta ise kırılan onurlara dair sessiz, donuk şikâyetler, aşağılananların, taciz edilenlerin sıkıcı ve inatçı sesi bulunur. Bilimin (dünyevi olmayan, coşkulu, göklerdeki) ilerlemesine ket vurmak isteyenler; bilimin, ahlâkın buyruğu altına girmesini isteyenler, kısıtlanmış, kafası karışık, aşağı ve sıkıcı görülürler. Onlara Luddistler* denir.

Luddistler, en yanlış temsil edilen topluluklardan biridir. XIX. yüzyıl başlarında, geçimlerine taş koyan, topluluklarını mahveden fabrika makinelerini yıktılar. Onlar tamamen teknolojinin karşısında değildiler, "vatandaşlara zarar veren makinelere" karşıydılar. İlerleme karşıtı değildiler, ama gerçek ilerlemenin ne olduğu konusundaki görüşleri son derece farklıydı. Onların istediği, halkın iyiliği için demokratik

* XIX. yüzyılda İngiltere'de işlerini yitirmelerine yol açan dokuma makinelerini tahrip etmek üzere örgütlenen zanaatçılar. Kral Ludd adıyla anılan gerçek ya da düşsel önderleri, efsanevi bir kişilik olduğu sanılan Ned Ludd'dan esinlenmişti. (y.h.n.)

ilerlemeydi, yalnız zenginlerin ilerlemesi ve bunun bedelini fakirlerin ödemesi değil. Bugün dünyanın her yerinde Ned Ludd'lar çıkıyor ortaya. Sahtekâr bir biçimde ilerleme düşmanı olarak sunulmak isteniyorlar, ama aslında yaptıkları, bütün toplum için gerçek ilerlemeyi savunmak. Kirkpatrick Sale, 1995'te yayınlanan *Rebels Against the Future*'da [Geleceğe Başkaldıran İsyankârlar], eski ve yeni Luddistler adına konuşuyor: "Teknosferin hızı ve yayılım alanı durdurulamaz, sanki kendi iradesi varmış da hiçbir toplumsal protesto, sınırlayıcı yasa veya ahlâki engelin onun üzerinde önemli bir etkisi olamazmış gibidir."

New Mexico'lu bir psikolog olan Chellis Glendinning, *Notes toward a Neo-Luddite Manifesto* [Neo-Luddist Bir Manifestoya Doğru Notlar] adlı eserinde şöyle bir yorumda bulunur: "Neo-Luddistler, yüzyılımızın felaketine bakacak cesarete sahiptir", "modern Batı toplumlarının yarattığı ve yaydığı teknolojiler kontrolden çıkmıştır ve dünyadaki yaşamın narin yapısının kutsallığı bozulmuştur." Bugünün en önemli çevrecilerinin bazıları, Neo-Luddist olarak anılmaktan mutludur; teknolojik ilerleme hep bedel olarak toprak verilerek gerçekleştiğinden, çevrenin bu kir pas içindeki koruyucularının, kaba, öfkeli ve komik Önce Dünya'cıların kitaplarını Ned Ludd yayınevinden yayımlatması da doğaldır.

Bugün pek çok kişi ilerlemenin, mekândan kopukluğunu, mekâna düşmanlığını ve ateşsi karakterini sorgulamaktadır. Bu kişilerin önerdikleri, bir tür dünya duyarlığıdır; ekologların politikalarında bazı sanatçıların eserlerinde, "ev" düşüncesine yönelik değişen narin yaklaşımlarda, yerlilerin, Batı'da giderek daha çok saygı gören felsefelerindeki duyarlıktan söz ediyorum.

Yarım yüzyıl önce, Kızılderili Luther Dikilen Ayı şöyle yazmış: "Biz topraktanız, toprak da bizdendir... Böyle düşündüğümüz için, büyük bir huzur ve tüm yaşayan, büyüyen şeylere karşı içten bir nezaket vardı yüreklerimizde." Yerlilerin, Edward Wilson'ın yarattığı, "insanların, diğer canlılara karşı doğuştan sahip olduğu birlik duygusu" anlamına gelen "biyofili" terimini bulmaya hiç ihtiyaçları olmayacaktı. Luther Dikilen Ayı, duyarlığını, Guarani-Kaiowa kabilesinin reisinin koluna ve benimkine toprak sürerek ikimizle paylaşıyor. Aynı duyar-

lık, kendilerine Friends of the *Earth* [Dünyanın Dostları], *Soil* Association [*Toprak* Birliği] ve Common *Ground* [Ortak *Zemin*] gibi isimler veren organizasyonları ortaya çıkartıyor. Aynı duyarlık, Kentucky'deki Henry County'de Berry'lerin kuşaklardır yaşadığı topraklarda yaşayan çiftçi, yazar ve Sükûnet Lordu Wendell Berry'nin, mekânın önemini vurgulayan felsefesini yaratıyor.

Bu duyarlık, Alan Gussow'nun *A Sense of Place* [Bir Mekân Duygusu] adlı kitabındaki Amerikalı sanatçıların eserlerine, mekânın ötesine geçip toprağın kendisine ulaşan Andy Goldsworthy ve Robert Maclaurin gibi İngiliz sanatçılara derinlik kazandırıyor. Maclaurin'in eseri, toprağı, insanda saygı uyandıracak bir görkeme büründürüyor, Goldsworthy toprağa, buza, yaprağa güzel bir ifade yeteneği kazandırıyor. Kuzey Amerika'daki, "yeniden yerleşme" hareketini yaratanla aynı duyarlık bu. David Abram'ın insanların, "bulundukları mekânları, yaşadıkları ekolojik bölgeleri öğrenmesi" de bu duyarlığın eseri. Bugünün karmaşık toplumunda, bu fikrin basitliği dikkat çekicidir. Bu ne geri, ne de ileri, yalnızca etrafa bakmaktır; derin bir bakışla mangrov* bataklıklarını, bozkırları, çayırları, çalılıkları, ovaları görmek, mekânın önemini görmektir.

Luddistler'in savunduğu gibi, gerçek ilerlemenin bugün için demokratik olması yetmez, gelecek açısından da demokratik olmalıdır. Bazı gruplar bu şekilde düşünmeye çalışıyor: Örneğin bir sonraki yüzyıl üzerine düşünmek için bir araya gelen, aralarında Vaclav Havel, Dalai Lama, Umberto Eco, Elie Wiesel ve Fritjof Capra'nın da bulunduğu bir düşünürler meclisi olan Forum 2000. Bu forumun çevreyle ilgili heyetlerinden biri, politikacıların, "seçim dönemlerinin yalnızca birkaç yıl sürdüğü temsili demokrasilerde dayatılan zaman kısıtlamaları sonucunda, uzun süreli çözümlerin belli bir dereceye kadar kısıtlanması" nedeniyle kısa süreli ve çevreye zarar veren politikalar gütmelerinin bir noktaya kadar kaçınılmaz olduğu sonucuna vardı. Londra'daki Gelecek Kuşaklar Konseyi de bir Gelecek Kuşakların Hakları Bildirgesi kaleme aldı; bildirgede ilan ettikleri amaç şuydu: "Gelecek kuşakların çıkarları, bugün yaşayanların karar verme yetkisine sahip konseyleriyle temsil edilen ve korunan bir gezegen." Amerika'da da "Geleceğin Sözcülerinin Salonu" olacak üçüncü bir Kongre Salonu is-

* Gelgit sonucu oluşan haliçlerde, tuzlu bataklıklarda ve çamurlu kıyılarda sık ormanlar oluşturan bazı ağaç ve çalı türlerine ve oluşturdukları ormanlara verilen ad. (ç.n.)

teniyor; burada sözcüler, haklarını savunacaklar. Böyle düşünce topluluklarında iki ayrı duyarlık vardır. İlki, bir gelenekçilik, bir geçmiş duygusu ve muhafazakârlık eğilimidir. İkincisiyse gelecek için bir sorumluluk duygusu ve geleceğe dair hayallerdir. Bu ikisinin birleşmesi çok önemlidir, çünkü çevreci Victor Anderson'ın deyimiyle, "geçmişin ve geleceğin, şimdiye karşı birleşmesi" olacaktır bu.

Çevreci gruplar tarafından, küresel ısınma sonucu yükselen deniz seviyesi nedeniyle ülkelerin sınırlarının nasıl yeniden çizileceğini gösteren "gelecek haritaları" yayımlandı. Bu haritaların bazılarında, Pasifik'teki Tonga ve Hint Okyanusu'ndaki Maldivler gibi bazı adalar denizin dibine batmış, Bangladeş'in yüzde on beş kadarı kaybolmuş durumda.

Merkezi Amerika'da, Maryland'de bulunan Dünya Gelecek Topluluğu, aralarında çevreciler, politikacılar, iş adamları, bilim adamları, bilgi teknolojisi uzmanları ve ekonomistlerin de bulunduğu fütüristlerin uluslararası toplantılarına ev sahipliği yapıyor. Konuları şunlar: Ekonosfer, Politisfer, Biyosfer, Fütürosfer, Teknosfer ve Sosyosfer.

Bu fütüristlerin bazıları, geleceği cömert ve saygılı bir biçimde düşünüyor. İş adamları ve uzay mühendisleri gibi başkaları içinse, uygun pozisyon alınarak köşe dönülecek bir pazardan başka bir şey değildir gelecek. Geleceği düşünen bu kişiler, bir dünya duyarlığına sahipse ve mekânın değerini biliyorlarsa, geleceği bir sömürü mekânı olarak görüp, mekânı *harcayarak* ilerlemeye çalışan, gelecek temelli teknolojilerin (uzay yolculuğu mesela veya siberuzay) mekânsızlığından zevk alanlar da garip bir özelliği paylaşacaklar; bir "hiçbir yer" düşüncesi, bir boşluk fikri, mekâna değil, uzaya duyulan bir sevgi. İstikbal hep göklerde olacaktır ve geleceğin teknolojisi yerden yükselmiştir; göğe yükselen bir uzay gemisi gibi, insan yerleşiminden tamamen uzaklaşma söz konusudur.

Bilgisayarın sorunu, içinde yeterince *Afrika* olmaması.

Brian Eno

Siberuzayda hiç mekân yok; ne Afrika var orada, ne çamur, ne damlalar, ne kuyular, ne de insanlık var havasında. Siberuzayda Hindistan yok, yaseminler yok, gupshop'lar yok, sariler yok, çöller yok. Bataklıklar, pis, dağınık şeyler, kurbağalar, baykuşlar yok. Sentetik element,

doğayı barındırmıyor. Sanal dünya, gerçek olanı öylesine küçümsüyor ki ondan aşağılayıcı "RL" kısaltmasıyla bahsediyor: "Real Life."* Siberuzay düşkünleri, Samuel Butler'in *Erewhon* (Hiçbir Yer) romanını pek seviyorlar. Tıpkı ilerlemenin sembolü olan yolların, mekânın ayırt ediciliğini bulandırma ve kültürel farklılıkları homojenleştirme etkisine sahip olması gibi, bilginin süper otobanında da farklılık kaybolmuştur. Erewhon yolundayız biz, çünkü siberuzayda, sanal olarak her yerde olmak, aslında hiçbir yerde olmamaktır. Çamurlu, topraklı gerçeklikten temizlenmiş Teflon bir mekândır orası.

Mark Slouka, *War of the Worlds* [Dünyalar Savaşı] adlı eserinde, gerçek mekân ve doğanın, içlerinden birinin tanımıyla "ağaçlar, kuşlar ve hayvanların irrasyonel, iğrenç dünyasının" ortadan kaldırıldığı bir dünyaya özlem duyan siberuzay "teknomisyonerlerinden" bahseder. Slouka, her ırktan ve renkten totaliterler ve faşistlerin kategorisine soktuğu teknomisyonerlerin çamurdan, topraktan nefret ettiğini, "tüm o gündelik karışıklığı içinde, dünyaya karşı bir nefret beslediklerini" ileri sürer.

Araştırma için, iletişim için harika bir araç internet. Muzafferane ve anarşik bir şekilde sansürsüz işliyor, anlamsız ve rahatsız edici sözleri silinemiyor, ne çılgınca! İlerlemenin pek çok biçiminden farklı olarak, sıra dışı bir demokratikliğe sahip, kişinin ismini saklı tutması mümkün, özellikle de ifade özgürlüğünün olmadığı ülkelerde, kişileri koruyucu bir özellik, çünkü internet bağlantıları takip edilemiyor.

Ama. Siberuzayın yaratılışı, "siberzaman" demek, kendi başına Teflon zamanına ait beşinci bir element olan sanal zaman demek. Bu elementte insanlar sanal olarak alışveriş yapıyor, iş kuruyor, âşık oluyor, ama bunun dışında var olmayı neredeyse bırakıyor. (Sanal zaman, yeterli miktarda gerçek parayla satın alınıyor: Dijital devrimin pazar potansiyeli 3,5 trilyon dolar.)

Manuel Castells, üç ciltlik kapsamlı çalışması *The Information Age*'de [Bilgi Çağı], geçmiş ve geleceğin herhangi bir zamanda, herhangi bir yerde iletilen hipermetinde yadsındığı bir "zamansız zaman" yaratan internet toplumunu ve bilgi teknolojisini anlatıyor. Castells, sanayiciliğin zamanını, insan davranışlarının saate göre ayarlanmasını "saat zamanı" olarak tanımlayarak zamansız zamanı ve saat zamanını "*buzul zaman*"la karşılaştırır. Bu zaman, çevreci düşüncenin önemli özelliklerindendir, uzun vadeli ve evrimci zaman duygusudur, hem

* Gerçek Hayat. (ç.n.)

geçmişin derinliklerine hem de geleceğe bakar.

Ama bu zamansız zaman veya kopya zamanda yaşayabilenler yalnızca bizim kopyalarımızdır; doğayı aldatmayı umar, aslında ancak hayatı aldatabilir onlar. İnternet düşkünleri için, "kovan gibi çalışan akıl", güçlü bir çekiciliğe sahiptir; ilerleme, her zaman olduğu gibi, zihnin hareketlerini yansıtmaktadır. *Meta* özelliklerine uygun biçimde, siberuzayın metafiziksel metamekânı, bu çalışkan akıl, *Metaman* olarak adlandırılmıştır. Söylediklerine göre Metaman, evrimsel ilerlemede bir sonraki büyük evredir. Ama Metaman Noman'dir, Nowoman'dır, ne erkek, ne kadındır; bireysellik kaybolmuştur.

Her basmakalıp laf yalnız bırakır sizi; internet ilişkileriyse basmakalıplıkta zirvededir, ikondur, bugüne kadar keşfedilen en yalnız dile dayanır. Bu zamansız bölgede insanlık bulamazsınız, çünkü zaman, ilişkilere yayılır. Ne kadar çabuk kızarıyorsunuz; konuşmadan önce aksıyor musunuz; kendi esprilerinizin öncesinde mi, sonrasında mı, yoksa onu yaparken mi gülüyorsunuz? Ağladıktan ne kadar sonra gülümsüyorsunuz; mutlulukla iç çekmeden önceki son duraklamanız hangisi; tereddüdünüz uykudan mı utançtan mı kaynaklanıyor? Sanal dilinizi ısırabilir misiniz? Sanal doğallık diye bir şey var mı? Sanal bir doktora gidip bir ömür hastalık hastası olabilir misiniz? Sanal alışveriş yapabiliyorsanız, sanal hırsızlık da yapabilir misiniz? *L'esprit d'escalier,** yiten fırsatın derin ve özel hissi, Teflon zamanına çevrilemez; bu benzersiz an hiç bitmemiştir, çünkü hiç olmamıştır. Sanal zamanda her eylem sondur, sonludur ve bitmiştir. Halbuki hiçbir insan eylemi böyle değildir. Acınası olan da budur; sonucu olmayan eylem, vicdan azabı duyulmayan zalimlik, ellerin olmadığı sevişme ve gülüşsüz espriler.

Toplumun geleceğe dair görüşlerinin her yanında vardır Teflon etkisi. Çokuluslu petrol şirketi Shell, "gelecek planlama" için koca bir departmana sahiptir. Buradaki Shell takımlı adamlar, iki "öykü" yazmış, geleceğin nasıl olabileceğine dair iki senaryo. *Barikatlar* iki senaryodan kötümser olanı; "zengin ve fakir olarak giderek bölünen bir dünya", "önemsenmediği için kötüye giden sorunlar"dan bahsediyor ve dehşet içinde "dünya çapında devrimci bir değişim"den söz ediyor.

Buna alternatif olarak sundukları *Yeni Sınırlar* ise "artan bir birbi-

* Merdiven ruhu. (ç.n.)

rine bağlılık ve muhtaçlık" içinde birbirinden farklı ulusların karıştığı, "birbirine bağlı bir dünya"nın öyküsü. Shellce'de bu "birbirine" lafı, boş bir iyimserliğin Teflon kaplaması; broşür ağzı bu, orada gerçek bir gelecek kavrayışının izi yok. Kolaya kaçan, eksik bir öykü. İnsanlığın karışık gübresi ve sihri eksik, birbirine karşı cilalanmış bir şirinlikle tertemiz edilmiş durumda.

Shell'in, yeni enerji teknolojilerine geçme yönündeki çabalarında ikiyüzlü bir yüzeysellik ve maksatlı bir erteleme var. "Sonraki güne bırakabileceğin işi yarına bırakma" sloganı, toplumun büyük kısmı gibi, Shell'in de düsturu. Shell'in geleceği, tüm şu fütürizm hikâyesini tanımlayan Başka Bir Yer'in parıltılı özelliğine sahip. Tanrı'nın Kenti hep Başka Bir Yer'dedir. Siberuzay, Başka Bir Yer'dir. Erewhon, olmayan yerdir. Dünyanın canına okuyup Mars'ta (Başka Bir Yerde) yeni bir ev bulmak için küresel kaçış arabasına atlayıp tüymenin naylon ahlâkına tanık olursunuz Teflon zamanında. (Teflonun kendisi de elbette, uzay sanayiinin bir yan ürünüdür.) Bu önemlidir, çünkü yarını "mekândan ayırıp" ona o benzeri bulunmayan mekânsız kimliği vermiştir; bunu yaparak aldığı sorumluluk azalmış, kolayca durulanmış, akıp gitmiştir. Teflon zamanında yarın, bugünün başına bela olmayacaktır.

Uzaya yollanan araçların başarısının arkasında yatan neden, Amerikalıların, onları çalıştırmak için ezilen fakirlerin yağını kullanmasıdır. Bu düşünce, Güney Amerika'da "genel bir bilgi"dir. Antropolog Nigel Barley, *Dancing on the Grave* [Mezarda Dans] adlı eserinde, bunun kendisine nasıl anlatıldığını şöyle açıklamaktadır: "Amerikalılar, Perulu fakirleri törenle öldürüp cesetlerini işleyerek metalürji, ecza ve Ay'a giden roketlerin yağlanması için gerekli 'yağı' çıkarttı." Kelime anlamıyla doğru olmayan bu sözler, mecazi olarak uygundur: Batı ilerlemesi, hep bedel olarak başkaları verilerek gerçekleşmiştir. Bugün uzaya giden araçların parası, mecazi olarak, fakirlerin ezilmesiyle elde edilmiştir; çünkü trilyonlarca dolarlık uzay sanayii, refah ve sağlık için para harcamak yerine borç ödeyen Üçüncü Dünya ülkelerinden sıka sıka para alarak mümkün olmuştur. Antropolog Philippe Descola'nın *The Spears of Twilight* [Alacakaranlığın Mızrakları] adlı eserinde aktardığı eski bir And inancına göre, "bazı kötü kalpli beyazların, yerlilerin yağına yönelik doymaz bir isteği vardır" ve bunu "beyazların tüm

dünyaya egemenliklerini dayatmalarını sağlayan dev makinelerde yakıt ve yağ olarak kullanırlar... açgözlülükle ilgili bu metafor, yıllar geçtikçe giderek kelime anlamına daha yakın bir boyut kazanmıştır".

İlerlemenin her zaman alevle bir yakınlığı olmuştur; uzaydaki ilerleme de ateşle hareket kazanır; iyon düzenleyiciler kullanır uzay aracı, ksenon plazması yakar. Ölen LSD gurusu Timothy Leary, uzaya gönderilip burada yakılmıştı. (4800 dolar karşılığında, küllerinizden yedi gramlık bir tutamı *Pegasus* veya *Taurus* roketiyle –"yükselmek" kelimesine yeni bir anlam katarak– fırlatıyorlar; siz de yıllarca her doksan dakikada bir gezegenin çevresinde bir tur atıp sonunda yeniden yanmış olarak dünyaya geri düşüyorsunuz.)

İlerleme adına, turistler için sorumsuzca uzay gezileri düzenleniyor; MIR uzay istasyonunun üzerine yazılı Pepsi ve Coke sloganları dünya yörüngesinde dönüyor; uzay araştırmalarına sponsorluk yapan şirketler, Ay'ın yüzeyine lazerlerle reklam yazıları yazmak istiyorlar; Ay'da ve Mars'ta taş ocakları açılması planlanıyor. *Artemis* ve *LunaCorp*, Ay'ın maden kaynaklarını işletmeyi ve Ay fabrikaları kurmayı planlıyor. Binlerce yıl zihnin en muhteşem hayallerinde olan Ay'ın öteki yüzü, nükleer atıklar için uygun bir yer olarak öneriliyor.

Bugün de Mars'a saldırıyoruz nükleer silahlarla.

Ateşin bilim adamları, nükleer bombalar, sera gazları ve güneş ısısıyla "terraforming"den (bir gezegeni yaşanabilir hale getirme mühendisliği) bahsediyorlar. Mars yüzeyinde termonükleer patlamalar yaratmayı öneriyor, gezegeni ısıtmak için sera gazları kullanmak ya da güneş ışığının yansımasını sağlamak için gezegenin arkasına dev aynalar koymak istiyorlar. Princeton'dan bir fizikçi olan Freeman Dyson, kontrollü bir kıyametin iyi bir fikir olduğu görüşünde: Satürn'ün buzlu aylarından birini parçalayıp, parçacıkların Mars'a çarpmasını sağlamak mesela... Esas ilginç olansa elbette, bir gezegenin doğal olmayan bir biçimde yaşanabilir kılınması için çalışanların, bir başka gezegenin (bizimkinin, yani evimizin) doğal bir şekilde yaşanamaz hale gelmesi için çabalamaları. Kaygılanmayın. Mars'ta bir tür sahte, sentetik yaşam kurulacak, çok hırslılar. İleri, hep daha ileri, yukarı. *Per ardua ad astro*turf.*

Rick Tumlinson'la tanışın. Kendisi, Uzay Sınırı Vakfı'nın başkanı. Vakıf, Los Angeles'ta bir uzay konferansı düzenlendi. Uzay çağının ilerleme vizyonuna sahip bir adam, uzayda bir Alfa Kenti kurmayı

* Buradan yıldızlara/yapay çimlere. (ç.n.)

amaçlıyor. Bunu, herkesin düşüncesini değiştirmek için kullanmak istiyor. Tumlinson, ilerlemenin metafiziksel çekiciliğinin, temelde nasıl düşüncenin hareketinin ta kendisi olduğunu gerçekten anlıyor. "Alfa Kenti kavramının maddelerle ilgisi yok. O bir zihin durumuyla ilgili. Hedeflenen bir mekân veya sistem değil o, insanlığın uzaya yerleşmesiyle ilgili düşlerin temeline, hiçliğin kıyısında duran ve hiçbir yere gitmeyen Antartika tarzı sıkıcı bir sistemin yerine koyduğumuz, akılsal bir iskelet." (Son derece haklı ve son derece haksız olduğu nokta da bu. Uzay yolculuğu, daha yüksek bir düşünüş seviyesi değil, kaba bir düşünce modelidir. MIR uzay istasyonu, gerçeğine, yani insan aklına kıyasla yalnızca bir oyuncaktır.)

Peki Tumlinson'ın planladığı şey tam olarak nedir? Alfa Kenti, nasıl bir mucizedir uzayda? Saf hayal gücünden doğan nasıl bir mimaridir? Bu, planlanan Uluslararası Uzay İstasyonu çevresinde gelişen "*bir tür sanayi sitesi ve yurt banliyösü*'dür." Modern sıkıntıyı tanımlar bu yedi kelime, dünyadaki cehennem değil, dünyadan ayrı cehennemdir, erewhon'un kıyısındaki gezegenlerarası bir otoparka asılıdır. Bu zihin yapısında, üzücü bir sıradanlık var; ondaki hayal gücü eksikliğinde abartılı bir banliyölük durumu var. Öyle ki sanki insanın çabalarının (göğü delen bir hayal gücüne sahipmiş gibi görünen) bu noktasında, teknoloji ilerledikçe, zihin zalimleşiyor gibidir.

Tumlinson yalnız değil. Fütüristlerin dikkatinin büyük kısmı, sıradan bir evden daha heyecan verici olmayan şeylere odaklanmış durumda: Ne yemeniz gerektiğini söyleyen kişisel teşhis makineleri, süpermarketlerden teslimin otomatik olarak gerçekleştiği akıllı buzdolapları, yemekleri adı geçen akıllı buzdolaplarından alıp akıllı mikrodalga fırınlara veren mutfak robotları... Gazeteler, NASA'nın uzayda yemeğe gösterdiği özenden çok memnun, Mars veya Ay için yemek tarifleri yayımlıyorlar: Güneş enerjisinden yararlanan kereviz çubukları veya kimyasallar içeren suda yetişmiş marul. Uzay turizmine yönelik çalışan bir araştırma grubu olan Japon Roket Topluluğu'nun, uzay yolculuğundaki bir aileyi gösteren mide bulandırıcı resimlerle dolu bir broşürü var: Anneciği Yavrusuna bakıyor; Anneciği Yavrusunun yüzmesini seyrediyor; Annecik, buzlu yuvarlak camın arkasından, yerçekimsiz bungee jumping yapan Babacığa el sallıyor. Anlatılanlara göre, Hilton oteller zinciri de Ay'da bir otel inşa etmeyi planlıyormuş.

Kısa zaman önce Ay'da donmuş su bulunduğunda uzay bilimcilerden belli başlı iki tepki geldi. İlki, uzaya dair sıkıcı düşünce geleneği-

ni temsil eden tepkiydi; bu keşfin, Ay'ı, bir gazete manşetinin deyimiyle "uzayın daha derinlemesine araştırılması yolunda bir benzin istasyonu" haline getirdiği yönündeydi. Haber, bir uzay bilimciden yapılan bir alıntıyla sürüyordu: "İlk kez bir gezegenden yakıt alabileceğiz." İkinci tepkiyse Ay'ın "kolonileştirilmesi" için ağız sulanma tepkisiydi: Bilim adamları ve politikacılar, yeni ilerleme ufuklarından, yerleşimcilerden ve uzay sınır uçları yerleşimlerinden söz ediyordu.

En tuhaf fikirlerden biri (herhalde fazla sayıda sokak lambasının küresel ısınmaya neden olduğu düşüncesine bağlı bir çözüm için ortaya atılmıştı) göğe "yepyeni aylar" koymaktı; dolunayın on ila yüz katı parlaklıkta metalik aynalar koyulacaktı. Bunların eğimleri, Kuzey Yarımküre'deki başlıca şehirlere (Kiev, Brüksel, Londra, Quebec, Seattle gibi) güneş ışığını yansıtmak üzere ayarlanacaktı, böylece sokak lambalarına gerek kalamayacaktı. (Dev aynaların, MIR uzay istasyonundan ayrılan bir Rus uzay römorkuna bağlanması planlanıyordu. Römorkun adı *Progress*'ti.*) Bugün pek az yıldız görebilen şehirliler, o zaman çok çok daha azını görecekti. Zalim bir şiirsel kibirle, ay sönük kalacaktı. 2000 yılında Kuzey Kutbu'na günde yirmi dört saat, yılda üç yüz altmış beş gün ışık vermek için benzer aynalar kullanılması planlanıyor. Rus şirketi Energia yönetimindeki Uzay Regatta Konsorsiyumu'nun bunu düşünme nedeni, özünde, geceyi kaldırmaktır. Binlerce yıl geçirdiği evrim sonucu ışığa ve karanlığa karşı son derece hassas olan doğal hayatın beslenme, kış uykusu, göç ve çiftleşme seyirleri bozulacaktır. Kuzey Kutbu bölgesindeki insanlar ne bir yıldız, ne de ay görecektir artık. Tohumlar çimlenmek için karanlığa ihtiyaç duyar. Tik taklar için ışığın olduğu kadar karanlığın da zamanı gereklidir.

Kimse de "Çekin elinizi oradan, orası sizin değil," demeye cesaret edemiyor. İngiliz çevreci Paul Evans, şöyle bir yorumda bulunuyor: "Şimdi uzay için endişelenmemiz gerekiyor. Belki de çevrecilerin bir Ay Dostları Örgütü oluşturmasının vaktidir." İlerleme, her zamanki gibi, son derece politik ve dünya tarihinde gerçekleşen, hepsi de ortak olanı çalıp çok az kişiye veren o pek övünülen sınırlardan, emperyalizmin ırkçı ilerleyişine, modern kapitalizme tüm süreçler, Ay'da tekrarlanacak gibi görünüyor.

Ay sizindir. U'walar'ın çocuklarına, Hopi Kızılderilileri'ne, Eskimolar'a, su taşıyan Meksikalı kadınlara ve Tibet rahiplerine de aittir. Kendisine doğru uçan her güveye, kendisine havlayan her köpeğe,

* İlerleme. (ç.n.)

onun yüzünden tüyleri dikilip sinsi sinsi gezinen her kediye aittir. Dokunulmamış haliyle ay, eşsiz bir küresel kamusallığa sahiptir, çünkü milyonlarca insanın *zihnine* aittir; saflığın, kadınların, zamanın kendisinin veya imgesinin simgesidir; tek bir gecede milyonlarca farklı zihin için milyonlarca farklı anlam taşıyabilen güzel bir düşünce mekânıdır. Shakespeare'in dediği gibi: "Ay pırıl pırıl parlar. Böyle bir gecede." Dido için, Medea için, Troilus ve Cressida için de benzer şekilde parlamıştır. Ama birkaç yüz aşırı ayrıcalıklı beyaz erkek roketler, Ay haritaları planlıyor, Ay'ın öteki yüzünün bir gözlemevi için uygun bir yer olduğunu söylüyorlar. Dünyadaki "ilerleme" ile tam bir paralellik içinde, ortak bir bölgeyi sömürgeleştirmek için emperyalizmin tüm araçlarını kullanıyorlar. Gözlemevleri, haritalar, çitleme ve saf politik güç. Onların ilerlemesi, bizim ilerlememiz değil. Ay'ı yitirip yerine bir benzin istasyonu, bir Hilton Oteli, bir sanayi bölgesi, bir taş ocağı ve bir nükleer atık deposu elde etmek iyi bir takas değil, feci bir soygundur; insanlığın ruhuna yapılan bir soygun. Ve bizim, öyle sonsuz bir değeri yitiren biz milyonların, bunu *alkışlamamız* mı bekleniyor?

Eleştirmen Marshall Berman'a göre, Goethe'nin *Faust*'u, modernliğin anlatısal bir simgesidir. Faust (Mefistofelyanizmden çatlayan bir ateşbilim adamı varsa, o da Faust'tur) doğduğu köyü kızgınlıkla terk edip, başka bir yerlerde bir ev kurmak için yola çıkar. Ama yeniyi yaratmak, eskiyi yıkmak demektir ve Faust (daha yaşlı, daha bilge, daha iyi olan Faust) çocukluğunun köyüne döner; yıktığı dünyaya yönelik nostaljiyle kırıktır yüreği, gençliğin verdiği körlükle farkına varmadığı muhteşem güzelliklere üzülür. ("Benden öğren," der Frankenstein, "memleketinin dünya olduğuna inanan insan ne denli mutludur". "İnsana dair tüm sorunlar, doğduğumuz yerde kalmak istememememizden kaynaklanır," demiş Pascal da.)

Eğer Faust modernliğin anlatısal bir simgesiyse, Henry Ford, gerçek hayattaki simgesidir. Mekânları ve geçmişleri yok eden arabaların ilerleyişine ilk hareketi veren odur; modernliğin zamanı üzerinde büyük etkisi olan hızlandırılmış, tek işin yapıldığı üretim bandının sorumlusu da odur. Öyküsü ilginç bir biçimde sonlanır. Yaşlı bir adam olduğunda Ford, geçmişe karşı büyük bir tutkuyla dolar. At arabaları, atlı kızaklar, sabanların bulunduğu müzeler kurar. Massachusetts'te bir han satın alır almaz, yeni yolun kaldırılıp yerine basit bir toprak yol yapılmasını ister. Babasının çiftliğini, çocukluğundaki haliyle yeniden inşa ettirir.

Modernliğin o sözde ilerlemesi, aynı yolculuğun tekrar tekrar yapılmasıdır; ilerleme, bedel olarak herhangi bir yer değil, bir cennet verilerek kazanılır. Ve bir ev. Değerli ve sıradan. Eski ve özel. Bilinen, tanıdık olanın o tatlı, taptatlı sürprizi. İçinde mahrem bir şekilde yaşanıp yapmacıksız sevilen ev.

Astronotlar tekrar tekrar aynı şeyi görüyor: Dünya'nın güzelliği ve kelimelerle ifade edilemez değeri. Önemli olan gelecekteki uzay çağında saçma sapan ikinci evler yapmak değil, şu andaki evimizin değerini yürekten bilmek. Yuri Gagarin'in uzayda ilk hissettiği şey, Dünya'nın ne kadar güzel olduğunu fark etmek olmuş. Amerikalı astronot Edgar Mitchell, "Dünya'nın doğuşunu" izlemesini şu sözlerle anlatıyor:

> Birden Ay'ın kıyısından sonsuz bir görkemle dolu uzun, ağır çekimde gibi geçen anlar boyunca ışıl ışıl mavi ve beyaz bir mücevher, bir ışık, yoğun ve karanlık gizem denizinin içinde küçük bir inci gibi yükseldi, zarif bir gök mavisi küre, ağır ağır dönen beyaz tüller içinde. Onun Dünya olduğunun, evimiz olduğunun ayırdına varmak için birkaç saniye geçmesi gerekti.

Rus kozmonot Aleksei Leonov şöyle demiş: "Dünya küçük, açık mavi ve dokunaklı bir yalnızlık içindeydi... kutsal bir emanet gibi korunması gereken evimiz. Dünya mutlak şekilde yuvarlaktı. Sanırım Dünya'yı uzaydan görene dek yuvarlağın ne olduğunu bilmiyordum."

Yuri Gagarin'in 1961'deki uzay yolculuğundan beri insanlar, bu yuvarlak, bu seçkin mi seçkin kürenin, Dünya'nın, kendilerinden önceki insanlık tarihi boyunca yanan yakılandan daha fazla kısmını yaktılar; çizgisel zamanın o ünlü ilerlemesi için döngüsel zamanın mükemmel yuvarlaklığı parçalandı. Farkında değiliz, ama bu, hayal gücünün doruğu değil, sınırı; ilerlememiz değil, sürgünümüz bu.

Yerlilerin, NASA'yla dalga geçen küçük bir esprisi vardır: Kendilerinin, (Mircea Eliade'ın *Şamanizm*'de saydığı üzere) Kuzey ve Orta Asya'dan Güney Amerika'ya, Baffin Adası Eskimoları'na kadar Şamanların, Şaman trans ve tören yoluyla binlerce yıldır Ay'a gitmekte olduklarını söylüyorlar. NASA'nın onca masrafa girmesine de gülüyorlar. Batı'ya, trilyonlara mal oluyor. Şamanlar bedavaya yapıyor bunu; mantar alıp yolculuğu gerçekleştiriyorlar. Batılı bir Şaman olan Timothy Leary bunu daha iyi biliyordu herhalde. Durun. O eski Beatles plağını koyun. Leary in the Sky with Diamonds.*

---

* Baş harfleri LSD olan Beatles şarkısı. (ç.n.)

Beatles, göklere dair bu hayali 1967'de yazdı. Aynı yıl Lewis Mumford, ilerleme ve teknolojiye dair en saygın ve konuyu en iyi anlayan tarih kitabını, *The Myth of the Machine*'i [Makine Miti] yayımladı. Kitabın vardığı sonuç şuydu: "İnsan, ilk dönem tarihini şu anki makine yapma ve doğayı alt etme merakıyla yorumlayarak, tuhaf ve biçimsiz bir şekilde resmetti kendini." Ona göre, muhtemelen insanın yarattığı en önemli şeyler aletler ve teknik değil, "Tören, dil ve sosyal yapılanmaydı; insanın, yalnız kendi bedenini, rüyaları, imgeleri ve sesleri kullanarak kendini biçimlendirmesi"ydi. İnsanın, diyor Mumford, "alet" yapması çok uzun sürdü, çünkü "ilk olarak en büyük yararı sağlayacak şeye" konsantre olmuştu, yani dile. "İnsanın tüm diğer başarılarını taçlandıracak önemde bir başarıydı bu." İster Şaman görüş gücünde olsun, ister mecazın sihrinde veya dil mucizesinde, gerçek ilerleme akıldadır; öylesine anlatılabilir ve öylesine anlatılamaz bir biçimde muhteşemdir akıl. Mary Shelley'in o ünlü, ince ruhlu canavarı (bu arada canavar, kendisini yaratan Dr. Frankenstein'dan *çok daha* iyi, ama çok daha mutsuzdur), en büyük keşfinin, insanların bir dil kullandığını bulmak olduğunu söyler. "*Bu*, gerçekten de tanrısal bir bilimdi," diye vurgulayarak anlatır canavar bunu, yaratıcısı olan bilim adamına.

Modernliğin artık dinlemesi gereken de dildir. *Gerçek* ilerlemenin, yani insan aklının ilerlemesinin nasıl vaki olduğunu anlamak için dünya üzerindeki dillerin nasıl vaki olduğuna, o aklın çeşit çeşit, muhteşem, uçarı, sayısız zihinde çoğalan ifadelerinin nasıl vaki olduğuna bakmak gerekir.

Durum hiç parlak değil.

Bazı dil uzmanlarına göre, dünyadaki altı bin kadar dilin yüzde beş ila onu önümüzdeki yüzyıl içinde kaybolacak. Bazı uzmanlarsa (Alaska Yerli Dili Merkezi'nin yöneticisi Michael Krauss gibi), bugün mevcut olan dillerin yüzde doksanının yüz yıl içinde yok olacağını söylüyor. Mevcut dillerin yüzde yirmi ila elli kadarı artık çocuklarca öğrenilmiyor.

2,090,000,000 kadar insan (dünya nüfusunun üçte birinden fazlası) düzenli olarak İngilizceye maruz kalıyor. Aralarında David Crystal'ın da bulunduğu dil uzmanları, dünyanın birkaç yüzyıl içinde hemen hemen tek dilin konuşulduğu bir yer olacağını söylüyor. Başka dil uz-

manları, İngilizcenin yerini Çince, Hinduca, İspanyolca veya Arapça'nın alabileceğini söylüyor, ama şimdiki dil zenginliğinin kaybolacağında hemfikirler; tek dil değilse de ancak birkaç dil konuşulacak dünyada.

Tehlike altındaki diller, en yüksek oranda, ormanlarını en hızlı yitiren yerlerden birinde, Pasifik Asya'da bulunuyor. Bir dil öldüğünde, insan aklının ağacından bir yaprak düşer. Ormanlarsa çok eski kütüphanelerdir; içerdikleri botanik bilgisi müthiştir, ama okunduklarından çok daha hızlı bir şekilde yanmaktadırlar. Ormanlar kaybolup türlerin soyu tükendiğinde, biyoçeşitlilik tehlikeye girer, ekosistemin sağlığı kötüleşir. Aynı paradigma üzerinden gidersek, dilsel çeşitlilik büyük önem taşır, çünkü düşünülecek fikirlerin çeşitliliği, onların ifade edilebileceği dillerin varlığına bağlıdır; insan aklının sağlığı da mümkün olan en büyük dilsel çeşitliliğin varlığına bağlıdır. Dilsel biyoçeşitliliğin yitirilmesi, anlatılmamış düşünce yollarının ve düşünce çeşitliliğinin, yani aklın biyoçeşitliliğinin kaybedilmesi demektir.

Bu çok önemli bir noktadır, çünkü pek çok dilin varlığı bir çeşit güven verir. Eğer yalnız bir dil olursa ve bu da çarpılıp bozulursa, insan aklının düzeyi de düşecektir. Eğer bu dil, uygun olsun diye aşırı basitleştirilirse, düşüncenin kendisi de daha az incelikli olacaktır.

Tüm dünyada beş bin kadar yerli topluluk, dillerinin, kültürlerinin, topraklarının ve hayatlarının, modernliğin tehdidi altında olduğunu düşünmektedir. Her yerli topluluğun, kendi dilinin olmasının yanı sıra, kendi bilgi sistemi, yerel bir bilimi, sağlık bilgisi ve felsefesi olduğunu düşünürsek, insanlık tarihinde ilk kez, insan bilgisinin toplamda aslında azalıyor olabileceği savunulabilir.

Kendi dillerini konuştukları için Tibetlileri cezalandıran Çinlilerden, İrlanda ve Gal dillerini yok etmeye çalışan İngilizlere, Maori çocuklarının Maori dilini kullanmasını engelleyen Yeni Zelandalı yerleşimcilere kadar, dil alanındaki egemenlik, her zaman için bir siyasi iktidar uygulaması olmuştur. Dahası, egemen dil, yönetimde olanların düşünce yapısını yansıtır. Bugün bilgisayar programlarındaki İngilizcedir bu, bilgisayar İngilizcesi, *bilgilizce*dir; verimlilik uğruna aşırı basitleştirilmiş, anlamı daraltılmış, görüş ayrılığına veya çoğulluğa katlanamaz duruma gelmiştir. Bilgilizcenin temelinde komutlar vardır; kullanıcılarını emir kipinin dünyasına alıştırır; komutlara fazla ağırlık verip dilin eğlenceli, baştan çıkarıcı ve karşı koyan inceliklerine, belirsizlik ve nüanslarına, anlaşmazlık ve itaatsizliklerine hak ettiği değeri

vermez, hatta onlara tahammül edemez (programla, programlan; itaat her şeydir).

Doğal diller, zaman kipleri ve etimolojilerinde zamanla doludur; bilgilizceyse her zaman bir şimdiki zamandır. Doğal diller, zaman içinde kelimeyi anlama bağlayan, zenginleştiren yapışkanlıklarıyla *yaşar*. Bilgilizce Teflon kullanır, hiçbir *nokta* kelime *nokta* bir *nokta* diğerine *nokta* bağlanmaz. Doğal dillerde gerçekten bir yaşamla dolu olma durumu söz konusudur, çünkü onlar zamana bağlıdır, bilgilizce ise hiperölüdür, çünkü zaten hiç yaşamamıştır; yapay bir ilişkidir onunla kurulan. Modernliğin egemen dili *ölü* bir dildir ve bu, toplumun en derin düşünce sistemlerini etkiler, doğal olanla uyumun, insan yapısı olanla uyumundan az olmasını sağlar; yaşamla, ölümle olduğundan daha kötüdür arası. Canlı diller kendilerini çoğaltır, hece tohumları üretir, belirsiz bir biçimde gerilir, sözdizimsel bir dokunsallığı vardır, seksin kendisi gibi her yere nüfuz eder, davetkârdır, bereketlidir, iyimserdir, uçarı, çekici ve kışkırtıcıdır. Kâh kurgusal büyülenmeyle kayganlaşır; kâh acı hakikatlerle kaskatı kesilir; kâh güçlü bir absürdlükle gıdıklanır; dil, aldırışsız, muazzam, yetersiz bir şamatayla kükrer: BEN CANLIYIM. Bilgilizceyse hastanede gerçekleşen bir ölüm kadar steril ve isteksizdir.

Dil egemenliği ve bilgisayar İngilizcesinin ötesinde, başka nasıl bir bağlantı vardır "ilerleme" ve "dil" fikirleri arasında? Dil, doğrudan doğaya, ormandaki seslere, kuşların ötüşlerine bağımlıdır. Uzmanlara göre dil, insanın hayvanları taklit etmesiyle başlamıştır. David Abram'ın *The Spell of the Sensous*'ta [Duyusalın Büyüsü] şöyle bir yorumda bulunur: Kelimeler, baykuş gibi ötüp köpek gibi havlarken, rüzgâr gibi mırıldanıp karga gibi gaklarken çıkmıştır ortaya. Hiçbir avcı toplum, avladığı hayvanların seslerini anlayamamanın ve taklit edememenin sonuçlarını kaldıramazdı. Yerli kültürlerde, bu bağlantı halen sürmektedir: Manitobalı Bataklık Alganki kabileleri, dillerini hayvanların verdiğini söyler; Eskimolar ve birçok başkalarına göreyse bir zamanlar insanlar ve hayvanlar aynı dili konuşuyorlarmış. (Batı kültürü, böylesi bir düşünceyle, hayvanlarla konuşan Doktor Doolittle'ın çocukça haliyle geçtiği gibi dalga geçer.)

Kuzeybatı Alaskalı Koyukon Kızılderilileri, dalgıçkuşunun şarkısını dinler (dalgıçkuşu, uçarken ipeksi, tüylü bir kelime bilmecesine benzeyen o güzel kuştur) kendi kıvrak şarkılarını bestelemek için. Ayrıca onların dilinde kuş adları yansımalı kelimelerdir, yani onların adı-

nı söylemek, onları taklit etmektir. Büyük boynuzlu baykuşa, Koyukonlar *nodneeya* der, "size bir şeyler anlatır" demektir bu. Kuşların yaşam habitatlarına zarar vermek onları susturur; bu, aynı zamanda, alttan alta kendi sessizliğimiz anlamına da gelir, çünkü insanın konuşması, taklit yeteneğinden bir parça daha kaybetmiştir.

Batı'nın "ilerleme" motorları, (hiçlikteki bitmeyen banliyöler ve herhangi bir yerdeki otoyollar uğruna) doğal alanı ve o alanın özel dilini yok eder; kimseye ait olmayan bir diyarda, kimsenin dili konuşulmaz. Halbuki, kültürler dil ve mekân ilişkisine sahip çıkarsa ikisi de zenginleşir; canlı ve konuşan bir yer çıkar ortaya. Apaçi Kızılderilileri'nin yerlere verdiği isimler, onları farklı kılan ayrıntılara göredir: Oraya Buraya Yayılmış Büyük Kavak Ağaçları veya Yukarıda Yoğun Kaya Yığınları Var gibi. Bir buna bakın, bir de Surbiton'a. Bir yeri mahvetmek, oranın dilini de mahvetmektir. Adrienne Rich'in yazdığı gibi: "Yalnız dilin olduğu yerde vardır dünya."

Batı ilerleyişi çevreyi mahvederken, dili de yıkmaktadır, tıpkı yıkılan ağaçlar gibi: Kuşları susturmak, insan dilinin bir parçasını susturmaktır, bir türü ortadan kaldırmak, bir benzetmeyi öldürmektir. Kurt gibi aç, kedi gibi nankör olmaktan keçi gibi inatçı, ceylan gözlü, yılan bakışlı olmaya, koyun gibi güdülmeye, tavşan yürekli, tilki gibi kurnaz, kedi gibi dokuz canlı olmaya, sazan gibi atlamaktan, ceylan gibi sekmekten, kuğu boyunlu, eşek kafalı olmaktan acemi çaylak, çulsuz tazı, kuzu gibi uysal olmaya kadar dil, doğal dünyayla birlikte demlenmiştir. Doğada böylesine güzel ifade bulmuş böylesine güzel bir berraklığa sahip olmuştur.

Siz de bir benzetmeye göz kırpın sahneden çekilirken. Hayvanlar, kuşlar azaldıkça, metaforik ifade güçleri de azalır; örneğin İngilizcede "tarlakuşu gibi bakınmak" benzetmesi, gökte tarlakuşlarının uçtuğu zamanlarda gayet yaygınken, şimdi kulağa antika geliyor, çünkü tarlakuşu falan kalmadı. İngiltere'de sanayileşen tarım sayesinde, tek bir kuşaktan üç milyon tarlakuşu yok oldu. Keten kuşu ve ağaç serçesinin sayısı, yirmi beş yılda yarıdan fazla bir azalma gösterdi; ardıç, şakrak kuşu, bıldırcın kılavuzu kuşu, kumru ve külrengi keklik de tehlikede. Dilin içindeki lehçeler de kaybolmakta, böylece Cheshire'da yaffle veya yağmurkuşu, İngiltere'nin güneyinde heigh-ho, Galler'in orta bölgesinde stockeagle, ortaçağda ise popinjay denen kuş, giderek toptan yeşil ağaçkakan olarak adlandırılmakta; çeşitliliği oluşturan kelimeler

* Leary Gökte Elmaslarla.

azalmaktadır. Bugün İngiltere'de nadiren görülen su samuru, dilde de pek kullanılmaz, oysa Shakespeare'de ortalıkta gezinip durur; Mistress Quickly için her tür benzetmeyi (erik güveçleri ve asık suratlı tilkiler) yapan Falstaff, ona su samuru der: Ne et ne balıktır.

Shakespeare'in, farklı türlerle dolup taşan mekânları nasıl azaldıysa, doğal dünyadaki çeşitlilikle dolup taşan kelimeleri de öyle azalmıştır. (Eserleri, çok uygun bir biçimde, "doğanın birer eseri gibi" ifadesiyle betimlenmiştir.) Yaban Domuzu Başı Hanı'nda geçen bir sahneye bakalım, burada Falstaff, ("öyleyse vurulmuş bir ringa balığıyım ben... ellisiyle birden dövüşmedimse bir demet turp olayım" gibi harika mısraları söyleyen Falstaff) şöyle der: "Elma kurusuna döndüm... bir biber tanesi, bir biracının atı gibiyim..." ve "siz bir *ignis fatuus*tunuz, veya bir ateş topu... sönmeyen bir ateş gibi yanıyorum... sizin o semender... tavuk Bayan Partlet... tilkiler, su samurları, aslanın salyangozu." Koca göbekli ve doğayla ilgili hayal gücünden nasibini fazlasıyla almış olan Falstaff, son olarak şunları söyler: "Nadir sözler! Cesur dünya! Hancı kadın, kahvaltım gelsin! Ah, keşke bu han benim davulum olsaydı." Tek kişilik bir biyoçeşitlilik bandosu gibi görkemli bir şekilde inletir ortalığı, Cezayir menekşesi ve papayanın bereket fışkıran canlılığı vardır, turplar ve ren geyikleri yağdıran bu dilde. Shakespeare bugün yaşasaydı, onun dili de türlerin ortadan kaybolması, sayılarının iyice azalmasıyla zayıflayacaktı.

Sonrası sessizlik. Kırlık yerler gürültülüdür, ama ilerlemenin bir sonucu olarak mahvedildiklerinde, sessizliğin tatsız niteliği kalır geride, boobook baykuşunun vahşi ve güçlü ötüşü gitmiştir, tarlakuşu ve çobanaldatan (yani kuyruksallayan) susmuştur. Başkaları da var: Gürültücü, canlı dilleri ortadan kaldıran ekran dillerinin sessizliği, laboratuar beyazı izole bilimin etik sessizliği; susturulmuş bir Saro-Wiwa; sessizlik içinde asılı duran Alfa Kent'in sessizliği; şarkılar söyleyerek dünyayı canlı tutan U'walar'ın sessiz bir düşüşün uçurumundaki sessizliği; üzerlerinde uçtukları yerleri şarkılarıyla yaratan U'wa kuşları tek bir kelimeyle öldürüldü: İlerleme. Artık ne kaval, ne trompet sesleri var, ne de vaklamalar, çene çalmalar, ötüşmeler, ıslıklar, tekrarlanan kuş sesleri. Gökler bomboş, sessizlik bir asit yağmuru gibi yağıyor.

Gözünüzün önüne getirin. Bir kalabalık, bir roketin parlak ışıktan bir yay çizerek göğe yükselmesini izlemek için toplanmış. Mısır mitoloji-

sinde ölen firavun, oğlunu taşıyan yıldız tanrıça İsis'i hamile bırakmak için spermini, göğe doğru yaldızlı bir yay biçiminde fışkırtarak sonraki kuşakları yaratır. İlk siberpunklardan olan firavunlar için gelecek, bereketli bir gebeliktir. Eski Mısırlılar, geleceği iki açıdan düşünüyorlardı: Göğe yükselen parlak bir ışık (gök, her zamanki gibi, geleceğin bölgesidir) olarak ve cinsel anlamda; şimdiki zaman, çocuklar aracılığıyla geleceği yaratır, geleceğe gebe kalır.

Kızılderili Şefi Seattle'a atfedilen o ünlü sözün dediği gibi, "Dünya bize miras kalmadı, biz onu çocuklarımızdan ödünç aldık." Birçok kültür, geleceği düşünüyor, yedi kuşak ilerisini düşünerek planlarını yapıyor. Örneğin Iroquois Altı Kuşak Konfederasyonu. Onlar Amerika ve Kanada'daki ata topraklarından kalan yerlerde yaşıyor, verdikleri her kararın, "yedinci kuşağa" kadar etkilerini düşünüyorlar. Afrika ve Polinezya kabilelerinin de geleneksel olarak en az yedi kuşağı hesaba kattıkları söylenir. Yedi kuşağın seçilmesinin nedeninin, bunun, insanın hayatında görmeyi umabileceği en fazla kuşak sayısı olduğu düşünülür: Büyük büyükanne, büyükanne, anne, kız kardeş, evlat, torun ve torunun çocuğu.

Batılı politikacıların, böyle bir düşüncesi yoktur; kısa vadeciliğin savunucusu eski Amerika İçişleri Bakanı James Watt, dünyanın sonu yakınsa, var olmayacak olan fayda sağlayacaklara bir şeyler saklamanın mantıklı olmadığını söylemiştir. Teflon zamanlar için Teflon politika. Ayrıca elbette Amerikan hükümetinin gelecekteki yüzlerce kuşağı zehirleme gücü, Iroquiler'in, yedi kuşağını koruma gücünden çok daha büyüktür.

Yedi kuşak sonrasını, yani mesela, yüz yetmiş beş sene sonrasını düşünmek, modernlik için imkânsız görünebilir; birçok Batılı lider için bir hedef bile değildir bu. Robert Solow gibi ekonomistler, şimdinin, geleceği, yenilenemez doğal kaynaklardan yoksun bırakması *gerektiğini* savunmaktadırlar, çünkü (onun gibi, doğanın yerini finans sermayesinin alabileceğini varsayarsak), doğal kaynaklar sermayeye çevrilirse, yarın, bugünkünden fazla sermaye olacaktır. Sağcı "Heritage" [Miras] organizasyonunun Çevre İşleri Politikası Analizcisi John Shanahan şöyle diyor: "Bugün kendimizden maddi zenginliği esirgeyerek, paranın akışını yavaşlatarak, çocuklarımızı inkâr ediyoruz. Kaynakları şimdi kullanmayarak geleceği inâr ediyorsunuz."

Eylem iyi, Boylam zayıf: Batı toplumu önemsiz konularda, o an en yakınındaki sorunlarda sorumluluk sahibi olmaya çalışıyor, ama son-

raki kuşaklar konusunda son derece sorumsuz. Batı "zamanı" gibi bu, şimdinin zamanı her yerde fazlasıyla düşünülüyor, ama gelecek ya şöyle bir düşünülüyor, ya da hiç umursanmıyor.

Edmund Burke, Fransız Devrimi ile ilgili bir yazısmda şöyle söylüyor: "Toplum gerçekten de bir sözleşmedir... yalnız yaşayanlar arasında değil, yaşayanlar, ölüler ve doğacaklar arsındadır bu sözleşme." Böylesi bir sözleşmeye saygı göstermek için önce geleceği düşünmeniz gerekir.

Ama modernlik, gerçekten de geleceği *düşünüyor* mu? Dil, yarının gerçekliğinden şüphe duyuyor. Toplumu zaman içinde tasvir eden sözcükleri düşünün: Endüstri sonrası, modernlik sonrası, komünizm sonrası. Peki ya önce'li sözcükler? Fırtına öncesi, sevişme öncesi, kavga öncesi... Reçetelerin değil, dipnotların yer aldığı sözlükler, toplumun geleceğini önceden tahmin etmeyi reddeder, yargısını sonraya bırakmayı yeğler. Filmler, insanlık için duydukları korkuyla bakıyor geleceğe; mesela 1982 yapımı *Bladerunner* ve onun korkutucu yeraltı dünyaları veya 1984'teki *Terminator*'ün "insanlık sonrası" cyborg'ları.

Geleceğin başka bir yer olma özelliği, hiçbir yer olmama niteliği, insanlar kendisinden bahsettiğinde aynı gerçekdışı düşünceyi anlatır. Sonunda, Shell'in o Gelecek departmanının; siber gelecekten konuşup duran tüm o siberuzay meraklılarının; uzay sanayiinin Alfa Kent ve Ay'ın kolonileştirilmesinden gözleri parlayarak bahseden tüm o sözcülerinin; geleceğin haritasını çıkartıp resmini çizmeye çalışan Dünya Gelecek Topluluğu'nun; toplumun geleceğe gerçek yaklaşımı göz önünde bulundurulduğunda bir alakasızlık küfüyle kaplı olduğu görülür. Modernliğin *eylemleri*, onu anlamak konusunda köklü bir yetersizliği açığa çıkarır.

Sentetik kimyasallar ve genetik değişikliğe uğratılmış organizmalar, gelecekteki etkileri düşünülmeden doğaya saçılmaktadır. Modern yaşam biçiminin kirlettiği hava ve su, geleceği boğacaktır. İnsanların geleceğe dair zihinsel ufukları, genellikle ancak birkaç sene sonrasına uzanmaktadır; bunun için ister kişisel programlara bakın (neredeyse kimse bir yıldan daha uzak bir zaman için ajanda tutmaz), ister toplumun ufkuna (onlarca yıl önce bilindiği halde milenyum bug'ı insanları ancak bir yıl kadar önce rahatsız etti). Herhalde "genlerimizde" var bu ufuklar: İnsan, tohum ekme mevsimi, hasat zamanı veya göçler için doğal bir çevrede, bir yıldan daha uzak bir zamanı düşünmeye pek ihtiyaç duymaz. "Sınırlı" ufkun bugün sorun yaratmasının nedeni, mo-

demliğin geleceği etkileme gücünün, o geleceği hayal etme gücünden kat kat fazla olmasıdır.

Yanlış şeyler yok olurken, yanlış şeyler sonsuza dek sürer. Zaman kapsülleri, şimdinin, kendini geleceğe bağlamasının popüler bir yoludur; günlükler, fotoğraflar ve gazete kupürleriyle kendini tanımlamaları ve kendini sunumları korur. Yakın zamanda hazırlanan kapsüllerden birine, bir televizyon çocuk programı olan Blue Peter'daki köpek Shep'in fotoğrafları, plastik dinozorlar, Take That CD'leri ve (tahminen bir şey çıkmamış olan) piyango biletleri konmuştu. "Çocuklar için olan bu armağanlar" özenle korunuyor, ama bu adi ıvır zıvırı geride bırakan tonlarca çöp de aynı heyecanla korunuyor, çünkü çöp mühendisleri, ambalajları yüzlerce yıl dayanacak şekilde yapıyorlar. Gelecek için armağanlar: Tehlikeli çakmaklar, naylon torbalar, paslı arabalar ve plastik tampon yerleştiricileri. Buyurun. Aman aman, ne güzel.

Gelecek, başka bir yerin anlamsız yokluğudur: Bugün ve yarın arasında bir Teflon kaplama vardır. O derece katı bir yaklaşımdır ki bu, her şeyden çok görünmezdir, yalnızca tahminler, planlar ve fütürizmle maskelenmiştir. Bu, hiçbir yerde, nükleer sanayinin öngördüğü kadar açık bir biçimde gösterilmemiştir. Eğer toplum, zehirlemekte olduğu binlerce yılı gerçekten düşünse bunu yapabilir miydi? O uzunlukta bir zamanı düşünmeye çalışıyorum. Beceremiyorum. Becerebilecek kimseyi de tanımıyorum.

Nükleer sanayiinin düşünce yapısı bir insana benzetilecek olsa ona, psikopat derdik; zarar verme dürtüsü, kurbanları için bir şey hissetmekten yoksun oluşu ve öldürecek derecedeki hayal gücü eksikliğiyle bir psikopattır o. Çernobil'in zehirlediği topraklar, daha binlerce yıl güvenli olmayacaktır; yani hiçbir çocuk, hiçbir Frenk soğanı, hiçbir lahana, hiçbir kral güvenli bir biçimde yetişemeyecek burada. Psikopat buna yalnızca omuz silker. Sellafield Nükleer Santralı çevresindeki çocukların üzerine görünmez bir kefen gibi örtülecek lösemi, bundan böyle, bugün ve sonsuza dek, sonsuza dek... Psikopatın yüzünde belli belirsiz bir gülümseme belirir. Radyoaktif nükleer atıklar cam veya beton içinde yeraltına veya denize gömülür. Psikopat bilir ki cam veya beton, zehirli atıklar kadar dayanmayacaktır. Eee, ne olmuş yani? Nükleer atıkların zehri, kaydedilmiş olan tarihimizden kat kat uzun süre dayanacaktır. Kimin umurunda? Tüm o nükleer atıklar ortaya çıktığında psikopat orada olmayacak; gelin gizlice, gelin zehirler, geleceği öldürmeye. Psikopat hiçbir şey hissetmez, soğuk soğuk gülümser ve bir

çocuğun yüzünde sigarasını söndürür. Neden olmasın?

Modernliğin gelecek konusundaki özensizliği, biyolojik sistemlerin (ki insan ırkı da bunlardan biridir) doğasına ters hareket eder, çünkü yaşayan organizmaların geleceğe "bağlı" olduğu düşünülür, gelecekte hayatta kalmak için zamana ve enerjiye yatırım yaparlar, onu iletirler. Bu bağlantıyı kaybetmek, bir tür için soyunun kuruması riski demektir.

Bilim adamları, New Mexico'da bulunan Los Alamos'ta, Bilgi Korunumu Projesi üzerinde çalışıyorlar; amaçları, bir bilim adamı kuşağıyla birlikte ortadan kaybolacağını düşündükleri nükleer silah formüllerini sonsuza dek saklamak. "Hafızamızdaki 'Sil' tuşuna basmak istemiyoruz," diyor içlerinden biri. Bassanız keşke. Bunu hatırlamak, kırk milyar dolara patlıyor. Unutmaksa bedava olurdu.

Toplumun unutabildiği açıktır. Nükleer bilginin tersine, kitaplardaki bilginin raf ömrü, ucuz kâğıdınki kadardır. Jean Chesneaux şöyle diyor *Brave Modern World*'de [Cesur Modern Dünya]: "Kitaplarımızın basıldığı kâğıtlar öylesine asitli oluyor ki birkaç on yılda çözülüyor. Müşterilere daha az duygusuz zamanlarda üretilmiş, daha eski, ama daha dayanıklı ciltler sunmaya devam edecek olan XXI. yüzyıl kitapçılarının raflarında yer alma şansları çok az." (Tam da bu yüzden, benim torunum –tabii olursa– bu sayfaları asla okuyamayabilir. Kitap raflarımı miras bırakabilirim ona, ama kitabımı bırakamam.)

Kirlilik, çöp, önceden kestirilemeyecek genetik değişikliklere uğramış canlılar, sentetik kimyasallar ve hepsinden öte, nükleer atıklar, toplumu gerçekten temsil eden hatıralardır; bunlarla kıyaslayınca, zaman kapsüllerine bir şeyler seçip koyma fikrinin ta kendisi yüz kızartıcı boyuttadır. Gelecekte hatırlanmak için sahte anılar bırakmamıza gerek yok, kanıtlar her yerde olacak; evin canına okuduğumuz bu partiden kalanlar, bu kuşağın ateş yakmak için tutuşturduğu ahşap mobilyalar olan ormanlar, boşalan kömür madenleri ve biten kaynaklar, kirlenmiş okyanusların tıkanmış lavaboları, dondurucunun kapağı açık bırakılınca erimiş buzlar ve buz kapsülleriyle arka bahçedeki yarı yarıya gömülmüş, patlamamış nükleer havai fişekler, kullanma kılavuzu masanın üstünde: *Kendiniz de deneyin çocuklar*. Gelecek kuşaklar gerçekten de bunların hepsini görmezden gelip son isteğimiz ve vasiyetimiz olarak yalnızca şöminenin üzerinde duran zaman kapsülündeki Take That CD'si ve Shep resminin üzerine mi atlayacaklar mutlulukla?

Diğer toplumlar, geleceği bir gebelik olarak görebilir; modernlik, kör bir irade gibi yaklaşacaktır ona. Mısır'daki o imge (gökteki beyaz

sperm yayı), hayal gücünün ve gebeliğin yayıdır: Modernliğin, geleceğin göğüne dayattığı nükleer yay ise iradenin yayıdır, büyük bir top ateşi veya fırlayan bir roket biçimindedir.

15 Ekim 1997. Canlandırın gözünüzde. Bir kalabalık, parlak bir ışık yayı çizerek göğe fırlayan bir roketi izlemek için toplanmış. Eski Mısırlılar olsa bu görüntüye bayılırlardı. Uzay inceleme aracı Cassini, yedi yıllık bir yolculuk için Satürn'e doğru yola çıkıyor. (Yanında da Satürn'ün on sekiz ayından biri olan Titan'a gidecek olan Huygens adlı küçük bir araç var.) Cassini uzay inceleme aracı gücünü, yaklaşık 22 ton plütonyum, yani bilinen en zehirli maddeden alıyor. Plütonyumun yarım kilosunun tüm dünyanın akciğer kanseri olmasına neden olabileceğini varsayabiliriz. Satürn'e ulaşmak için, roketin iki kez Venüs, sonra da Dünya etrafında dönmesi gerek. 1999 Ağustosu'nda, Dünya yüzeyinden 312 mil kadar yükseklikteydi ve saatte 42,000 mille gidiyordu. NASA'nın "istenmeyen yeniden giriş" dediği 35.36 saniye içinde, atmosfere girip tüm Dünya'ya plütonyum saçabilirdi. Pittsburgh Üniversitesi'nden emekli bir radyolojik fizik hocası olan Dr. Ernest Sternglass, bu olayın gerçekleşmesi halinde, otuz ila kırk milyon arası insanın ölebileceğini söylüyor. NASA, Cassini'nin plütonyum yayma olasılığından bile bihaberdi; önce bu olasılığın beş binde bir olduğunu söylediler, sonra üç yüz kırk beşte bir.

Cassini güneş enerjisini kullanabilirdi diyor protestocular. Neden öyle olmadı peki? En büyük neden, Amerikan hükümetinin, gelecekteki bir nükleer savaş için uzayda nükleer güç geliştirmek istemesi gibi görünüyor. Stratejik Savunma Girişimi kuruluşu eski başkanı General James Abrahamson şöyle diyor: "Uzayda nükleer güç geliştirmek konusunda başarısızlığa düşmemiz, yörüngedeki füzesavar algılayıcıların ve silahların mevzilendirilmesine yönelik çabaları engelleyebilir."

Projeyi durdurabilecek olan Başkan Clinton, bilakis destekledi. Cassini, Mısır firavununun sperm çizgisinin tam tersidir: Firavunun penisinden, bir çocuk aracılığıyla geleceği yaratmak için bir yay çıkar, başkanın plütonyum yayı ise geleceğin çocuklarını ölümle tehdit eder. Fallus ve uzay aracı, roket ve penis arasındaki ilişkileri tekrarlamaya gerek yok; ikisi de göğü zaferin gücüyle oymuştur. Teflon çağının Teflon başkanı üçkâğıtçı Bill Clinton'ın gerçek penisi aylarca dünyada manşetlerden inmezken, Cassini mecazi fallusuyla ancak bir mırıltı halinde ilgilenilmiş olması, modernliğin, kendi eylemlerinin büyüklüğünü anlama yeteneğinden yoksunluğunu ve bir önemi olmayan her şeye

karşı duyduğu bitmez tükenmez iştahı gösterir sadece.

Geleceği gözünde canlandırmak kendisine bu denli zor gelen bir çağa gayet uygun olarak, modern toplum, düşünmeyi gerçekten zor buluyor. Testis kanserinde korkutucu bir artış var, sperm sayıları azalıyor ve birçok çalışma, çevreyi kirleten insan yapımı maddelerin neden olduğu zarar görmüş sperm oranının anormal miktarda olduğunu ortaya koyuyor. Coborn, Myers ve Dumanoski'nin yazdığı *Our Stolen Future* [Çalınmış Geleceğimiz] adlı kitap, hormonlara zarar veren sentetik kimyasallar nedeniyle korkunç bir şekilde yayılan üreme sorunlarını ayrıntılarıyla anlatıyor. Bu sorunlar arasında, kadınlarla ilgili olarak, düşük ve dış gebelik var.

Cassini projesi, zamana dair zengin bir kültürel imayla dolu. Cassini ailesi, XVII. ve XVIII. yüzyılın en önemli gökbilimcileriydi. Huygens adlı araç ise adını muhteşem saat yapımcısı Christian Huygens'ten alıyor. Cassini inceleme aracı Satürn'e gidiyor; Yunanlılarsa Satürn'ü, yani *Chronos*'u zamanla bir tutmuşlardır.

Satürn, mite göre elbette katil babadır, kendi çocuklarını yer, geleceği oburca tıkınır. Chronos, adını yaratıcı değil, tüketici olan Zaman'a vermiştir (yani modernliğin kronolojik saat zamanına). Mısırlıların gökteki yayı sevişmeyle, çocuk yapmayla ilgiliyken, Cassini projesi ve nükleer sanayinin somut örneklerini oluşturduğu modernliğin yayı, çocukları öldürmektedir. Çocuklara, soyundan geleceklere, geleceğe yaklaşımı açısından modernliğin oynadığı tiyatro, Satürn mitinin yeniden gösterilmesinden ibarettir. Bu bireyci kuşak, açgözlü, yalnız bir görkemden hoşlanır; Şef Seattle, beyaz adamın ruhsal yalnızlığı ve tüketime yönelik açgözlülüğünden bahsederken görmüştü bunu: "Dünyayı çocuklarından kaçırıyor. İştahıyla dünyayı yiyip bitirecek, geriye de yalnızca bir çöl kalacak."

George Cruikshank'ın 1827'de Chronos ile ilgili çizdiği çok zekice bir karikatür vardır. Amansız tüketici zaman, bir masada oturmuş tabak tabak insan, mekân, fil yemekte, ne var ne yok midesine indirmektedir; Sınırsız Tüketicilik. Bugünün tasviridir bu; şimdiye kadar, insanoğlu, kendini zamanın çocuğu olarak düşünebilmiştir. Doğanın yerine koyabileceğinden fazlasını tüketmeye, temizleyebileceğinden fazlasını kirletmeye başladığımız o kritik andan beri birer yetişkiniz. Satürn olduk biz, çocuklarımızı yiyoruz. Yaradılış karikatürünün ta kendisine dönüştük, kendi çocuklarımızı atıştırıyoruz. Bunun nedeni de korku veya kendini savunma gibi büyük bir şey değil, sıradan bir yamyamlık, salak bir şımarıklık ve kronik bir açgözlülük.

O masum şarkının dediği gibi: "Whatever will be, will be".* Olacak olan gelecektir, basitçe "olacak" olan "odur." "Olacak" [will] kelimesinin üzerinde bir an durun, zira çok şey anlatacaktır size. Gelecekte neler olacağı, bir gelecek tanrısının elinde falan değil; bu, bir istenç edimi, güç edimi, bugünün istencidir.**

Eğer edebiyatın bize öğrettiği bir şey varsa, o da istencin pençesi sonsuza uzandığında mümkün olan tek sonucun trajedi olduğudur. Tarihin bize öğrettiği bir şey varsa, o da birinin, istencini başkasına dayatmasının zulüm ve savaşın doğası olduğudur. Eğer insanlığın bize öğrettiği bir şey varsa, o da saygılı olmamız gerektiğidir, bu, en çok, gelecek ile ilişkimiz için geçerlidir ki vasiyetimiz de o geleceğe hitaben yazılmıştır. Bu vasiyet bir hediye olabilir; bir özen ve cömertlik eylemi olabilir, sonraki kuşaklara bir armağan olarak bırakacak. Ama vasiyetimiz ve son sözümüz [will] de gerçekten bir istençtir, şimdinin, geleceğe dayatılan istenci. Mirasın tersidir bu, geleceğe postalanmış bir faturadır, partiye çağrılmayan çocuklara ödetilen bir fatura. Firavunlar, çocukları için ışıltılı bir gelecek düşlemiş, vasiyetlerini, yıldız tohumlarıyla yazmışlardır, hayal gücünün, dünyadan göğe giden, gökten dünyaya inen bir gökkuşağıdır bu. Şimdiki kuşaklarınsa pis bir fantezisi var. Vasiyetimizi ve son sözümüzü plütonyum ve asit yağmurlarıyla göğe yazmak. İstencimiz gerçekleşecek. İster istemez.

* "Ne olacaksa olacak". (ç.n.)

** İngilizcede gelecek zaman yapan "will" ile istenç anlamındaki "will" arasında bir kelime oyunu yapılıyor. (y.h.n.)

XI
Doğa™

Ben doğayla ikiyim.
Woody Allen

Şafak vakti. Yeni Zelanda, Gisborne'da, dünyada güneşi gören ilk şehirde, güneş doğuyor, Avustralya'ya kadar olan toprakları ışıklarıyla yıkayarak, Mauritius Adası üzerinden... Biraz daha batıda güneş, tropik bir biçimde, Madagaskar göğünde sere serpe uzanıyor. İsrail ve Ortadoğu'da yükselmekte olan güneş, duaya çağırıyor. İtalya'dan Virgilius'un kırları üzerinden yükselerek, Güney Fransa'da bir çiftlik evinin duvarındaki güneş saatine sıcak bir gölge düşürüyor. Afrika bozkırlarını geçip Nijerya üzerinden yükselirken, aynı zamanda Stonehenge'de doğarak, taş yapıları, güneşe tapmaya hazırlıyor. Daha batıda güneş, bir Dublin barında geceden kalanları temizliyor ve Atlantik üzerinde ok gibi gidip, Batı Hint Adaları üzerindeki gökte geziniyor. Bir horoz ötüyor, biri küfrediyor, kalkıp giyiniyor. (Batı Hint Adala-

rı'nda öten horozun "*Bana pantolonu uzat*" diye öttüğü söylenir, insanın saati doğanın saatine uyar, horozunki de.)

Ve ve yine yine güneş güneş (*özellikle böyle yazıldı*) (*özellikle böyle yazıldı*), Edinburgh'un dışındaki bir laboratuvarda, koyun Dolly ve kopya koyun Dolly'i aydınlatıyor.

Güneş, zamanı ve doğayı tamamen eşit şekilde temsil ediyor; doğanın temel saati o, zaman ve doğanın görünmez birliği. Gün doğumunu güneşten, saati ışıktan, şafağı günden ayıramazsınız. Güneşin en başta zaman mı doğa mı olduğunu söyleyemezsiniz, ikisi birdir güneşte. Yuvarlak altın güneş, zamanı ve doğayı birlikte yuvarlar; hem zamanı hem de doğayı içeren sembolizmi benzersizdir. Maya dilinde, zaman için en yaygın kullanılan kelime *kin*'dir; "güneş" ve "gün" anlamlarını karşılayan bir hiyeroglifle gösterilir. Benzer biçimde, Karen dilinde de "gün" için kullanılan kelime, "güneş" için de kullanılmaktadır. Bu, zamanla doğa arasında gördükleri bağlantıyı gösterir. Başka toplumlarda daha da ileri gitmiş bir anlayıştır bu, bazı eski Hindu metinleri güneşi, zamanın kaynağı olarak gösterir.

Peki zaman ve doğa arasındaki bu ilişki nedir? Şiir, tören ve dilin kendisi, Zaman *Baba* ile Doğa *Ana*'nın evliliği olarak tarif eder bunu; zamanla doğanın bu bereketli çiftleşmesi, yaşamın, bir ailede yaratılış olarak görülür.

Bu ilişki, bir Altın Çağ'ın en son kavramsal tutkusudur; zamanla doğanın, gösterişli, rahat bir verimliliğin ölçüsüzlüğüyle birleşmesi, güneşin sıcaklığında zamanın kudretinin, doğanın canlılığıyla çiftleşmesidir. Baudelaire'in yazdığı gibi:

J'aime le souvenir de ces époques nues
Dont le soleil se plait a dorer les statues.

(O çıplak çağların anısını çok seviyorum
Güneşin, yaldızladığı heykellerle eğlendiği.)

Hukuki bir evliliktir bu, Ortak Mülk çağında. "Halk her yerde baharat ve tütsü kokuları duyacak," diye yazmış Virgilius çobanlık şiirlerinde. Çiftçilik şiirlerinde de şöyle diyor:

Jüpiter'den önce kimse mal edinmemişti toprağı;
Toprağı işaretlerle, sınırlarla bölmek bile kanunsuzdur:
Ürünün hepsi ortaktı, toprağın hiç acelesi yoktu, meyveleriyle özgürdü.

Doğanın bereketli oluşu, hikâyenin yalnızca bir kısmı. Altın Çağ'a yönelik her nostaljideki gerçek acılığın, o zamanlar *zamanın* bol olmasına dair olduğu savunulabilir. Yalnız doğa değil, zaman da sınırsızdı, çitlenmemiş sınırlanmamış, zincirlenmemiş ortak bir mülktü; vahşi zaman.

Doğadaki bolluk ve her yerin herkese ait olduğu duygusu, Virgilius'un sürekli "burada" demesiyle vurgulanır. Her yer *hic*dir, burasıdır. "Burada, kutsal kaynaklar arasında", "Burada benimle ormanda", "Burada iki sunak var... yazın gölgesinde ya da kışın ateşin ışığında burada". "Burada," nasıl doğanın bolluğunu temsil ediyorsa, yinelenen "şimdi" de zamanın bolluğunu, tüm zamanın herkese ait oluşunu temsil eder. "Şimdi duyalım...", "Şimdi sürüleri ağıla sok." Doğa Ana, Zaman Baba'yla birleşirken dudaklarındaki sözler "Burada, burada" idi; bir de "Şimdi, şimdi," der dururdu.

Güneş, Avustralya üzerinden doğarken, eski Aborijin şarkılarının üzerine doğuyor; belki de zaman ve doğanın ayrılmazlığının en seçkin imgelerini barındırır bu şarkılar. Şarkı, hızı, ritmi, müziğiyle zamanı temsil eder. Toprak, doğayı temsil eder. Şarkı söyleyenler yürür, onlar yürüdükçe, manzara değişir. Değişen manzara, şarkıyı söyleyene sonraki mısraları anımsatır. Toprak, şarkı için bir hafıza görevi görür, şarkı da çağrıştırdığı toprağı "yaratır". Doğa ve zaman, karşılıklılıklarında bölünmezdir. (Sanki Avustralya Aborijinileri, sezgisel bir biçimde, Batı'nın ancak yakın zamanda zar zor, mekanik bir biçimde ulaşabildiği –ayrılamaz, inceleyene bağlı– kesintisiz uzay-zaman devamlılığı kavramını anlamıştır.) Şarkı, mekânı çoğaltır, hatta yaratır, mekânsa şarkının dilini yaratır. Atalar, o topraklardan geçerken olayların, isimlerin şarkılarını söylemişlerdir; Atanın yürüdüğü yol ise şarkının mısralarıdır; yani bugün bir Aborijin o mısrada yürüyüp o şarkıyı söylediğinde, toprağın yeniden yaratımının ve yeniden çoğaltılmasının bir parçası olur.

Şarkılar, başka bir açıdan da hem zamanı, hem de doğayı temsil ederler: *Hızları*yla. Amerikalı şair Gary Snyder, Avustralya'da, Pintubiler'den bir yaşlıyla bir pikapla yaptığı bir seyahati hatırlıyor. Yaşlı Pintubi, önce küçük kanguru insanlarla ilgili bir Rüya Zamanı öyküsü anlatmış hızlı hızlı, sonra kertenkele kızlarla ilgili bir öykü anlatmış

olabildiğince hızlı, sonra bir tane daha, o daha da hızlı. Şöyle diyor Snyder: "Takip edemiyordum. Yarım saat sonra fark ettim ki bunlar, *yürürken* anlatılacak öykülerdi, ben de yürüyerek yapılan birkaç günlük bir yolculukta rahat rahat anlatılacak olan öykülerin, hızlandırılmış bir versiyonuyla karşı karşıyaydım."

Kuzey Amerikalı Hopiler, zaman ve doğanın ayrılamazlığını, dillerinin kendisinde ifade eder. Zaman, onlar için, mutlak mekanik bir şey değil, doğanın işleyiş esaslarından biridir. Bir akrep soktuğu anda oluverir zaman; bir timsahın büyüdüğü aylar boyunca olur; çobanaldatan yavrusunun olgunlaşmasıyla özdeştir zaman onların dilinde. O, doğanın işleyişi, süresidir. Zamanı doğrudan doğaya bağlayan bir Madagaskar kabilesi, bir an yerine "keçiboynuzu kızarana kadar" der. Nijerya'daki Cross River halkları, insan ölene kadar geçen, bizim on beş dakikadan az diyeceğimiz bir süreyi, "mısırın tam olarak kavrulmadığı süreden kısa zamanda öldü" diye tarif ederler. Tibet geleneğinde, bir çocuğun mürit olma zamanı, "kuzgun kovalayacak yaşa geldiğinde" başlar.

İngilizcede de doğal bir edime gönderme yaparak zamanın süresini göstermek mümkün. İngilizcede "bir zaman dilimi", "sürerken", "olurken" anlamındaki "while" sözcüğü bu tür göndermelerde özellikle verimlidir. Örneğin E.P. Thompson, bir çiş yapımı süresi anlamına gelen "pissing while" ifadesinin kullanımlarına referans verir; ona göre "bir şekilde keyfi bir ölçü birimidir" bu. Wycherley şöyle yazar: "Hani derler ya, sadece bir su dökümü süresince kal, dönüp seninle olacağım." *The Ring and the Book*'ta [Yüzük ve Kitap] Browning şöyle der: "İş ile bir ıslık süresi arasında kıl payı olsun." *Oxford İngilizce Sözlüğü* de çok tatlı kullanımlar veriyor. Örneğin "breathing-while" [bir solukta] ve "life-while" [bir ömür boyu], "supper-while" [bir öğünlük] ve "alle the durge wylle"; "paternoster-while" [bir Rabbin duası –ya da bir tespih çekimi– süresi] ve "miserere whyle" [bir 51. Mezmur duası süresi] gibi kullanımlarla da karşılaşabilirsiniz sözlükte.

İskoçya'da günün ilk ışığına "neb" denirmiş yani sabahın gagası ya da burnu; ya da "scraigh" diye bir kelime kullanılırmış ki bu da, horozun keskin ötüşünden gelen "günün çığlığı" anlamına gelirmiş. Günün en huzursuz zamanı olan alacakaranlıksa –ne o/ne o zamanıdır bu– "akşam karanlığı", "ışıklar-arası", "gecenin ağzı" ya da "horozların sustuğu zaman" gibi ifadelerle anılırmış. Gece yarısı ise "dilini yutmuş koyu gece"ymiş.

Güneşin her gün çizdiği yaydan, mevsimlerin yıllık döngüsüne, bir böceğin hayatındaki kısacık bir döneme kadar doğa, zamanla dopdoludur. Baharı gösteren yüzlerce şey vardır: Kurbağaların hareketlenmesi; karaçalıların hindistancevizi kokması; meşe güvesinin ilk uçuşunu yapması; "birazcık ekmek, peynirsiiiz" diye bağıran kiraz kuşunun ötüşünün ilk kez duyulması... Böcek kabilesinden böcek gözlü bir hilekâr, avını ne zaman kandıracağını, arı ne zaman petek yapacağını, antilop ne zaman göç edeceğini bilir. Kum kurdunda da zaman bilinci vardır, üç dakikalık aralarla aynı iştahla yer. Fakat zeki olduğunu söylemek pek mümkün değildir, çünkü yiyecek bir şey olsun olmasın, o ne bulursa yer durur. İnsanların, oksijen kullanım oranını ölçerek ortaya çıkardığı gibi, patates de zamanı söyleyebilir. Gözleri oyulmuş, sabit sıcaklık, basınç, ışık ve nemin bulunduğu bir kaba konmuş olsa da, zavallı patatesiniz mevsimi ve saati bilir. Bu açıdan patates, insandan daha zekidir, çünkü bizim gözümüz aynı şekilde bağlı olduğunda aynı derecede başarılı saptamalar yapamıyoruz. *The Countryman*'in [Kır Adamı] eski bir baskısında, şerbetçiotu, hanımeli, kahkaha çiçeği gibi kökeni, ekvatorun kuzeyine dayanan bitkilerin, güneşle birlikte saat yönünde döndüğü söyleniyor. Göründüğü kadarıyla kestane de böyledir. Çalı fasulyesinin, saat yönünün tersine kıvrılması, ekvatorun güneyinden geldiğini düşündürüyor. Asmaların da bunu seçtiğini söylüyorlar. Kuzeye dikildiklerinde saat yönünde, güneye dikildiklerindeyse aksi yönde dönüyorlarmış.

Güneş Fransa'nın güneyinde doğarken, Cevennes'de bir çiftlik evinin duvarındaki eski bir güneş saatine dokunur. Uzaktan bakınca saat, sarımsı kahverengi bir güneşe benzer, ortası yuvarlaktır, altın rengindedir, ışınlar, ibrenin saate saplandığı yerden her yöne doğru saçılır. (Saatin üzerindeki saatleri gösteren temsili güneş ışınları, *chardon soleil* yani güneş devedikeni yapraklarındandır.)

Bu güneş saati gibi, ilk saatlerin tümü doğayı kullanmıştır; su saatleri (*clepsydrae*) için su gerekliydi; mum saatleri için ateş, kum saatleri içinse kum. Yıldız saatleri için gök lazımdı. (Sahra'daki In Salah'ta yıldız saati kullanılıyordu, iyi su çekmek isteyen herkesin bir yıldızı vardı, kimin yıldızı gökte belirdiyse onun sırası gelmiş demekti. Kendi yıldızını bekleyenlere, yıldızların çocukları denirdi.)

Ama zaman zaman aksaklıklar oluyordu. Güneş saatleri, bulutlar

gelince çalışmıyordu; su donduğunda su saatleri duruyordu; hiçbir "doğal" saat karanlıkta bir işe yaramıyordu. Baharat saatinin XVII. yüzyılda Fransa'da icat edildiği söyleniyor; bu saatte sayılar yerine baharatlar vardı, böylece geceleyin saatlerin ilerleyişini koklayarak veya tadarak takip edebiliyordunuz. Saatin rakkas şarkının sekteli hareketini idare eden maşalı tertibadın icadı, ilk bakışta çok da müthiş bir sansasyon yaratmadı denebilir. Yoo, aslında yarattı. Zira bu, yani mekanik saatin icadı, doğaya karşı kazanılan büyük bir zaferdi. Mekanik saatlerle, yapay zaman kanatlandı.

Kırlık yerlerde, ortaçağa kadar, zaman ve doğa ayrılmaz bir ikiliydi. Çalışma yöntemleri, hasat zamanı, kuzuların doğma zamanı hep kıra özgü, tarımsal ritimlere bağlıydı. Ortaçağ uzmanı Jacques LeGoff'un deyimiyle "telaşsız, mükemmelliğin umursanmadığı, verimlilik kaygısı duyulmayan" zamanlardı onlar. Büyüyen şehirlerdeyse çok farklı bir hal aldı zaman. Ne iş ne de toplumsal hayat doğaya bağlıydı şehirde; burada zaman "inşa edilmişti." Bugün zamanın, kırda, kenttekinden yavaş ilerlediğini söylemek bir klişe haline gelmiştir; insanlar, zamanın "daha çok" olduğu yerlere gitmek için kentleri bırakır, tatile çıkarlar, çünkü buralarda zaman daha az "ölçülür," daha az saat vardır. Bu açıdan, birçok başka açıdan da olduğu gibi, saat, zamanın karşıtıdır.

Doğa zamanla doluyken, şehir hayatı saatlerle doludur. Zaman ölçümü, şehirleşmenin derin sembolik çağrışımlarını taşır; belediye saraylarındaki saatlerden, Romalıların, Roma *şehrinin* kuruluşunu tarihlerinin başlangıcı kabul etmesine kadar... Paganlıkla savaşı, doğaya karşı şehir adına savaş olarak okunabilecek olan Hıristiyanlığın dostu olmuştur saatler. Zamanı disiplin altına almak hem uygulama açısından, hem de metafiziksel açıdan uygundur Hıristiyanlığa.

Eski ve ortaçağlarda, Musevilik'te dua zamanlarını saatler değil, doğa belirlerdi. Haliyle sabahın ilk şükran duası, Tanrı'nın horoza, geceyle gündüzü ayırt edecek akıl ve sağduyu vermiş olduğu için sunulan şükrandı. Akşam, bulutların izniyle, gökte üç yıldız görebildiğinizde başlardı. Bulutlar izin vermezse göğün mavi mi siyah mı olduğunu artık anlayamayacağınız zaman başlarlardı duaya. Zamana dair bu ayırt ediciliğin canlı şiirinin tersine Hıristiyanlık, sıkıcı olanı tercih etmiş, III. yüzyıldan itibaren, duaların belirli saatlere göre dakik olmasını savunmuştur.

Zamanın giderek daha da bölünen saatlere ayrılması, giderek daha kesinleşmesine yönelik adımlar, gökbilimcilerin kayıtlarında görülebi-

lir. Büyük Danimarkalı gökbilimci Tycho Brahe, 1563-70 yıllarında tuttuğu günlüklerde, dakikalardan yalnız iki kez bahseder. 1577'deyse, bahsetmediği o dakikaları gösteren bir saati anlatır, 1581'de artık saniyelerden konuşmaktadır. Tarihçi Anthony F. Aveni'nin *Empires of Time* [Zamanın Hükümdarları] adlı eserinde söylediğine göre XVIII. yüzyılda, bir başka çok önemli soyutlama ortaya atılmıştır.

> Başka seçenek yok: Eğer günün saatlerini düzenlemek istiyorsanız, gözlerinizi gökteki güneşten öteye çevirmeniz gerekir, bu yüzden XVIII. yüzyılda gökbilimciler, *görülen* güneşi sürgün edip yerine *ortalama* güneşi koydular... Makinelerimizi kendisine göre ayarladığımız kurmaca güneş, bize, onlarsız yapamayacağımızı düşündüğümüz eşit saat ve günleri sağlar.

Bugün köylerin diğer büyük zaman ölçeri olan, şafak vakti öten horoz da tehlikededir. Şehir zamanını kullanan şehirlilerden köye taşınanların, horozlarla ilgili şikâyetleri çığ gibi büyümektedir. Yavru Horoz Corky'nin susturulması gibi ünlü bir dava da bu şikâyetler nedeniyle ortaya çıkmış, avukatlara çuvalla para harcanmıştır. Corky'nin yerini çalar saat, mekanik horoz aldı.

"Sanayileşmiş tarım" öyle çok ahım şahım bir ifade değildir; bu iki kelime Virgilius için çelişkili anlam taşıyan ekşi bir ikili oluştururdu ancak. Çünkü o, tarımdan bahsederken açık bir şekilde köyü kentle, halkın özgür ortak arazisini de ticari bölgelerle karşı karşıya koymuştur. Tarımsal makineler, kimyasal gübreler ve çeşitli böcek ilaçları, doğanın zamanına artık insanın (şehir) zamanının hükmettiğini gösterir; doğal bir şekilde çiçeklenen ekinler artık iki kez hasada zorlanmaktadır, yapay gübreler, toprağı, tohumunu modernliğin zamanına göre açacak şekilde beslemekte, tohumlar, ekonomik ihtiyaca göre ekilmektedir. (Bazılarının hâlâ kulak verdiği eski inançlar ise, aksine, ayın devirlerine göre ekim yapmaktan söz eder, çünkü eskiden, ayın parlak olduğu zamanda ekilen tohumların, küçüldüğü zamanlarda ekilenlere oranla daha iyi büyüdüğüne ve daha çok ekin verdiğine inanılırdı.)

Zaman, doğal mevsimler veya ayın devirlerinin titreşiminin bulunmadığı bir sayılar dizisine indirgenmiş, doğa, saatin hızıyla hareket etmeye zorlanmıştır. Toprak Ana ve Zaman Baba'nın neşeli ilişkisi, top-

lum nahoş bir ensest durumuyla karşılaşmışçasına kesilmiştir. İnsanoğlu şimdi, Zaman'a her şeye burnunu sokmamasını söylüyor; kuşatıcı Doğa'yı ise saatlere yaramaz şeyler hatırlatan üretken nefesini kessin diye tokatlıyor. Doğayla zamanı boşamak, kurnazca ayarlanmış bir zaman ve insan yapısı bir doğa ortaya çıkartır, ikisini de cinsiyetlerinden ayırır, amaç sırtlarından para kazanmaktır: Modernlik, hükmedilen bir zaman ve doğa istemektedir, her şeye hükmeden bir ekonomi için. Zaman vardı ve çeşitliydi; kimi zaman güneşlenir, kimi zaman yağmur tehdidi altındaki bir hasatla telaşlanırdı, kâh üretken, kâh katıydı. Şimdi tüm saatler tekbiçimli, askeri nizama girmiş *natura naturans* ise karışık bir nostalji artık, ekinleri de saatlerle bir örnek durumda, sıra sıra; hemen ek, hemen biç.

Bugün genetik mühendisliğiyle, zaman ve doğa birbirinden daha da ayrılmış durumda. Mühendislikle, pek çok ekin özel olarak zamanla ilişkisi değişecek biçimde değiştiriliyor, bazıları mevsimlere galip gelecek şekilde üretiliyor. Balıktaki soğuğa dayanıklılık genlerinin domatese eklenmesi sonucu domates dona dayanabiliyor. Bazı ekinlerin genetiğiyse insanın zaman programına uygun olacak biçimde değiştirildi; mesela yazın koskocaman altın güneşine benzeyen, doğanın zamanına dair büyük bir sembol olan ayçiçeği, depolanma kalitesini artırmak için Brezilya cevizinin genleriyle geliştirilmiş durumda.

Doğa üzerinde genetik mühendisliğinin uygulanması konusunda tartışmalar var. Bu uygulamalar besinlerdeki kimyasalların azaltılmasını, ekinlerin daha çok ürün vermesini, ilaçların ucuzlamasını sağlayabilir. Ama genetik müdahalelere maruz kalmış bitkilerin, tarım ve böcek ilaçlarının kullanımını artırması, dolayısıyla da süper yabani otlar ve süper böceklerin evrimini hızlandırması muhtemeldir. Genler yerinde durmaz: Aktarılan genler yayılarak virüslerin dayanıklılığını artırır. (Genetikçiler, patatesle kanıtlamıştır bunu.) Genetik mühendisliğine maruz kalmış ekin tarlaları doğal hayatın ölmesine neden olabilir, çünkü kuşlar ve böcekler genellikle yabani otlarla beslenir. Dahası, genetik mühendisliğini destekleyenlerin çoğu, zamanın etkisini göz önünde bulundurmazlar. Doğa, zaman içinde kendi araçlarıyla canlılık kazanır, yenilenir ve çoğalır. Biyoteknolojiyse, doğayı cinsiyetsizleştirir, yapay müdahaleler olmaksızın hareket edemez hale getirir onu, yenilenemez duruma getirir. "Terminatör Teknoloji"ye dair kısa süre önce karşılaştığımız son derece çirkin bir örnek, bir bitkinin, ikinci kez ekildiğinde yeşermeyen tohumlarıdır. (Bu cıvataları gevşemiş ekinler,

en çok Üçüncü Dünya çiftçilerini hedefler.) Vandana Shiva, dokunaklı bir biçimde açıkladı bana bunun Hint duyarlığı için nasıl derin bir kavramsal trajediyi (ve kutsal olana karşı nasıl bir saygısızlığı) ifade ettiğini. Sanskritçede tohum için kullanılan kelime olan *bija*, "yenilenmenin kaynağı" anlamına gelen *bi* ve "hayat" anlamına gelen *ja* kelimelerinden oluşur. İkisini birleştirdiğinizde, söylediğine göre, "kendi içinde kendinden doğan" anlamına gelir. Tohum, yaşamın devamlılığının özüdür, geçmişi, şimdiyi ve geleceği içeren tik taktır; ete bürünen zamandır. Terminatör teknoloji, ölümün, yaşamın merkezine kasıtlı olarak sokulmasıdır, yaşamı tamamen hareketsiz kılar.

Birçok bilim adamı, genetik mühendisliği deneylerinin insanoğluna geleceğin koşullarını belirleme gücünü vermesinden duydukları kaygıyı dile getirmektedir, ama bu tür deneyler, zamandışı bir düşünme biçiminden kaynaklanır gözükmektedir. Gerçekte bunların iki kusuru vardır: Tersine çevrilmezlikleri ve tahmin edilemezlikleri.

İnsanlar, yüzlerce yıldır ekinler üzerinde deney yapmaktadırlar, ama yerlilerin deneyleri zaman içinde, uzun yıllara yayılan süreçlerde, genetik değişikliklerin evrimin kendisi gibi ağır işleyişiyle gerçekleşmiş, en incelikli akıl (tüm türlerin aklı) ve en büyük hafizayla (tüm zamanların hafızası) genetik alandaki olasılıkları sunmuştur; bütün o karmaşık ilişkiler ağı içinde yapılmıştır o deneyler, gıdım gıdım ilerleyerek. Genetik mühendisliği deneyleriyse, zamanın *dışındaki* ve bağlamsallıktan uzak, soyutlanmış laboratuvar koşullarında yapılmaktadır.

Şimdi bir de tohumların patentini alıyoruz. Bir şirket, bir tohumun genetik bileşimini değiştirerek patentini alabiliyor ve satabiliyor. Asla düşünmüyorlar ki mesela altmış çeşit patates üretebilmek, Andes halkına yüzlerce yıllık çalışma ve bilgi aktarımına mal olmuştur. Şirketler geliyor, bir patatesi geçmişi olmayan bir şey olarak görüp, patentini alıyor, bunu yaparken de hiçbir bedel ödemeden yerlilerin onca yıllık emek ve bilgisini çalıyor. Bu noktada Batı'nın bilgisi, yerlilerin zaman içinde birikmiş bilgisini, yavaş bilgiyi anlamak konusunda başarısızlığa uğruyor. Batı'nın bilgisi hızlı bilgidir; bilgi, tek tek "keşifler" olarak görülür.

Yerlilerin düşüncesinde, bazı şeylere (bilgi de bunlardan biri) tek tek kişiler sahip olamaz. Alçakgönüllü ama derin bir söyleyişle "müşterek bilgi" denen bilgi, mecazi olarak müşterektir, müşterek arazi gibi, sahibi herkestir, herkese açıktır ama bir sahibi yoktur. Çağrışımlı, özgür ve masum bir sözdür, yaygın bir tabirdir, çamur kadar yaygındır,

kendi bilincinde olmadığı gibi korunmasızdır da. Bu bilgi müşterek bilgeliğin müşterek kırlarında gezinmeyi entelektüel bir hak sayar. Ama bu bilgi, artık patent yasalarıyla özelleştirilmektedir. Toprağı çitlerle kuşatıp ÖZEL MÜLK, GİRİLMEZ tabelaları asar gibi, insan aklının müşterek metafiziksel alanları da çok daha güçlü, birkaç kişinin maddi çıkarı için çalmıyor, müşterek bilgiyi çitlerle çeviren yeni çitleme çağının özel çıkarları için.

1548'de, Çitleme Komisyonu Üyeleri, "klasik yanlış çitleme"yi "bir kişinin başkalarının müşterek arazisini alıp kendi malı haline getirmesi" olarak tanımlamışlardır. 1760 ve 1844 yılları arasında, dört bine yakın Çitleme Kanunu geçmiş. Müşterek yarar için olan müşterek arazi, artık özel çıkarlar için çitlerlerle çevrilmişti. Henry Fawcett, 1876 yılında yayımlanan *Manual of Political Economy 1863* [1863 Ekonomi Politik El Kitabı] adlı eserinde şöyle yazmıştır: "Bu çitlemelerin söz konusu olduğu neredeyse her durumda, fakirlerin çıkarı sistematik bir biçimde göz ardı edilmiştir."

Tarih kendini tekrarlar, bir spiral gibi, ikili sarmal gibi, DNA gibi kıvrılır; çağ yeni, yöntem aynı. Tarihteki çitleme hareketi arazi konusunda nelere yol açtıysa, şimdi aynı şeyler zamanın başına geliyor, festivallerin çitlenmesinden vahşi zamanın çitlenmesine kadar böyle bu, ama şimdiki biyoteknoloji hareketi, en dolaysız olanlardan biri. Genetik mühendisliği, zamanın çitlenmesidir. Patent yasaları müşterek genetik mirasın "etrafına çitler çekmiş", satılabilir bir mala dönüştürmüştür onu. Plansız (açık) geçmiş duygusu numaralanmış, sıralanmış ve haritalanmıştır.

Toprak çitlemeleri döneminde, çitleme hırsızlık demekti, köylülerin müşterek arazisinin çalınması demekti. (İngilizcede "fence" kelimesi hem "yapay sınır," hem de "çalıntı mal satan kişi" demektir.) Çitlemelerden sonra köylüler, bir zamanlar kendilerinin olan topraklara girdiklerinde, araziye tecavüzle suçlanarak aldıkları yaranın üzerine bir de hakarete uğramışlardır. Genetik patent konusu da benzer bir seyir izler. Çokuluslu şirketler, patent alıp sonra yerlilerden "korunmak" isteme cüretini gösteriyorlar; böylece eğer yerliler, yalnızca tek bir aşamada geliştirilmiş ve sonra patentle bağlanmış bir tohumu yeniden kullanırlarsa, bir zamanlar kendilerinin olan araziye tecavüzden suçlu konuma düşen köylüler gibi, düşünceye tecavüzden suçlu duruma düşüyorlar. Yıllık cirosu on iki milyar dolar olan Monsanto gibi biyoteknoloji şirketleri, dünya nüfusunun yalnız genetik mühendisliğiyle

doyurabileceğini, bunun da hissedarlarının çıkarlarını önde tutan şirketler aracılığıyla olacağını iddia ediyorlar. Genetik mühendisliği, kişisel çıkarlara karşı müşterek çıkarlar için çalışacaktır. Bu filmi daha önce de görmüştük. Arazi sahipleri, yeni tarımsal yöntemlerin nüfusu beslemesinin ancak arazilerin çitlenmesiyle olabileceğini, çitlerin, kişisel çıkarlar karşısında müşterek çıkarlar yararına olacağını savunmuştu; bundan daha yanlış bir şey söyleyemezlerdi. Çitlenen arazilerin sahipleri, bugün Monsanto'nun hissedarlarıdır.

Bir *neem*, bir ağaçtır ve çok hoştur, bir o kadar da yararlıdır. Bir diş fırçası mı o, bir gebelik önleyici mi, kovucu mu, mum mu, yoksa sabun veya böcek ilacı mı? Hepsi. *Neem* ağacı harika bir şeydir. Yüzyıllar boyunca Kızılderili çiftçiler, ekinleri zararlı böceklerden korumak için bunun tohumlarını ekip yaymışlardır. Günün sonunda, *neem* ağacıyla uğraşan çiftçi, *neem* yağı sabunuyla ellerini yıkar, *neem* ağacı dalıyla dişlerini fırçalar, *neem* yağından bir mum yakıp, eşiyle yatağa girerdi biraz farklı bir renkteki tohumları dağıtmak için; kimi zaman *neem* ağacından gebelik önleyici olarak faydalanırdı.

Neem ağacının pek çok özelliği Kızılderili çiftçilerce keşfedilmişti, ama iki şirket, laboratuvarlarında geliştirdikleri iki *neem* türünün patentini aldılar ve şimdi *kendi neem* böcek ilaçlarını üretiyorlar. 1993'te bir şirkete, genetik müdahaleye uğramış pamuğun bütün geleceği teslim edildi. Zengin Batı'da kimsenin dikkatini çekmedi bu durum. Hindistan'da ise büyük ve etkili bir gösteri yapıldı; yarım milyon Hintli çiftçi, W. R. Grace ve diğer tohum şirketlerini protesto ettiler.

Doğa (*Natoure*™) bizimdir diyor Hintli çiftçilere geliştirilmiş tohumları satan tohum şirketleri ve (yok edici teknoloji olmadan da) yasal olarak, bu çiftçilerin yıl sonunda tohumları toplayıp yeniden ekmelerini yasaklamaları mümkün. Çiftçiler tohumu *kiralamak* zorunda, asla onlara ait olmayacak o tohumlar yani. Zaman iğdiş edilmiş burada, tohumlarını aktarmasına izin verilmiyor. Doğa için, sürekli tohum kirası ile fidye ödenmektedir. Doğal zamanın (kâh cömertçe veren, kâh nadasta olan) tanrıçası Ceres kiralık; tohum şirketinin pis pis pezevenkliğini yaptığı fahişesi olmuş durumda. (Çiftçiler Monsanto tohumlarından aldığında, kendilerini yalnız Monsanto tarım ilaçlarını kullanmaya zorlayan ve tohumları yeniden ekmelerini yasaklayan bir sözleşme imzalamak zorundalar.) Doğa ve zamanın, tüm dünyaya tohum saçan zevkli ve verimli sevişmeleri geride kaldı. İnsan onları sımsıkı kapatıp, dünyayı yarı laboratuvar, yarı süpermarket gibi bir şeye

çevirdi. Doğayı yapay bir şekilde insan dölledi ve zaman, insan saatinin emir veren eliyle tohumlarını bırakmaya zorlandı.

İnsan doğası, elbette elementler, kar leoparı, sinekkuşları kadar doğanın parçasıdır ve zaman ve doğa konulu her tartışma, insanlığı da içermek zorundadır. Eğer bir şeyin insan zamanı ve doğasını içerdiği söylenebilirse bu, geçmişi saklayan ve geleceği ima eden genlerdir.

John Moore, Amerika patent numarası 4,438,032. Moore dünyadaki ilk patentli insan ve bundan pek memnun değil: Onun bilgisi ve onayı olmadan gerçekleşmiş bu olay. 1976 yılında, kendisinde kıllı hücre lösemisi görülmüş ve tedavisi sırasında doktor akkan hücrelerinden örnek alıp laboratuvarda çoğaltarak patent için başvurmuş ve adı geçen hücrelerin "icadı" için patent almış, bunu da, bir biyoteknoloji şirketine 1,7 milyon dolara satmış.

Moore bir şeylerini kaybetmiş durumda. "Nasıl olur da," diye soruyor "hayat bir metaya dönüşebiliyor? Bence insanlardan alınan tüm genetik madde, tümüyle topluma ait olmalı, patenti alınmamalıdır". Müşterek-Çitleme tartışmasının diliyle konuşuyor, kendini XX. yüzyılın "Sıradan İnsanı" görerek. Tedavi sürecinde, doktorunun, hücrelerinin patentini aldığı zamanı ve kendisini bir toprak metaforuyla açıklıyor: "Doktor, *ekinlerimi toplamıştı.*"

Sizin başınıza da gelebilir. Eğer bir kadınsanız, aslında oldu da. Hamileliğin son dönemlerinde kadın vücudu büyük değişimler geçirir; doğum kanalı değişir, rahim boynu doğumu kolaylaştırmak için yumuşar. Relaksin denen bir hormon sonucu gerçekleşir bu: Her kadının DNA'sında bunun genetik reçetesi bulunur. Ama bu insan geni size, bana, annenize falan ait değildir, Amerikan biyoteknoloji şirketi Genetech'e aittir.

1989'da, medikal antropologlar Papua Yeni Gineli Hagahai halklarını incelemeye gittiler ve onlardan kan örnekleri alıp bir adamın hücrelerinin patentini aldılar. Patent (No 5,397, 696) 14 Mart 1995'te verildi, ilk kez bir yerliden alınan hücrelere patent veriliyordu. Hagahailer kendilerini ihanete uğramış, soyulmuş, haklarına tecavüz edilmiş hissettiler.

Birden fazla hükümetin desteklediği İnsan Genom Çeşitliliği Projesi, yok olma tehlikesi altındaki yüz yirmi halkın genlerini içerecek

bir banka kuruyor. Yerlilerin sorduğu acıklı bir soru var: Bizi saklamak için milyonlar harcamak yerine neden bizleri tehlikede bırakan nedenlere yönelmiyorlar? Cevap olarak eskiden var olan tatlı sırık domateslerinden kocaman şişman ve sulu olanlara kadar türlü türlü domatesi düşünün. Yıllarca önce, Campbell Çorbaları domates genleri stoklamaya başladı ve şimdi, dünya domates biyoçeşitliliğinin önemli bir kısmını elinde tutuyor. Christine von Weiszacker'in *The Life Industry*'de [Hayat Endüstrisi] belirttiği gibi, kaybın yarattığı "trajedi," zaman içinde, az bulunurluktan gelen "değere" dönüşebilir. Ekonomik olarak bu, "Bugün al, yarın sat" demektir. Çünkü tam da bu nedenlerle, hiçbir şirket, genleri depolamış oldukları sürece domateslerin biyoçeşitliliği azaldı diye yas tutmayacaktır: Yani biyoteknoloji şirketleri kabilelerin yok oluşu için pek gözyaşı dökmeyecekler, zira onlar ne kadar azalırsa, gen bankaları da o kadar değer kazanacak.

Genom Araştırma Kurumu'nun dünyanın en büyük insan genetiği veri bankası olduğu söyleniyor. Nisan 1994'te, ilaç şirketi SmithKline Beecham, bu veri tabanında özel bir yer için 80 milyon sterlinlik yatırım yaptı. *Gen-Ethics News*'un editörlüğünü yapan eski genetikçi David King şöyle diyor: "Başka bir deyişle, bu kuruluş tüm insan genomunun büyük kısmının, yani insanlık mirasının kontrolünü tekelleştirmeye çalışıyor. Özel mülke dönüştürülmeli mi?"

Genler, insanlık mirasıdır ve sıradan insanı temsil eden pek çok kişi için, kimsenin elinde olmamalı ve çitlenememelidir. Gen bankaları, özel kuruluşlar tarafından, geçmişin çitlenmesi anlamına gelir, ama genetik, belki daha vahşi bir biçimde, *geleceği* de çitler.

Genetik testler, geleceğiniz konusunda mutlak kehanetler değildir, ama buna eğilim gösterirler. Elbette ki bazı genetik görüntülemeler iyidir, kimi hastalıklara yatkınlık olduğunun bilinmesi, onları önleme şansını yaratabilir. Ama birkaç kuşak boyu devam eden genetik testler sonrasında, genetikçilerin dediğine göre, ortak bir gen havuzu değil, bir ayrım ortaya çıkabilir: "İyi" genleri olanlar, giderek daha hızlı bir biçimde, genleri "kötü" olanlardan ayrılacaktır. Princeton Üniversitesi'nde biyoloji hocası olan Lee M. Silver'ın söylediğine göre genetik olarak "Doğalların" karşısında sentetik genler taşıyan genetik bir aristokrasi, "GenZenginleri" yer alacaktır. Felsefe hocası Philip Kitcher, *The Lives to Come: The Genetic Revolution and Human Possibilities* [Gelecek Yaşamlar: Genetik Devrim ve İnsana Dair Olasılıklar] adlı eserinde, tutkulu bir biçimde genetik önbilgiden, bunun toplumu bazı

genetik özelliklere sahip olan ve olmayanlar olarak nasıl böleceğinden söz eder, bunun, bugün toplumun karşısındaki en büyük sorun olduğunu savunur. "Sorun şu ki kimse bunun farkındaymış gibi gözükmüyor." *Gattaca* filmi bunu fark etti, ama toplumun ufkundaki bulutlara çoğu kişiden daha duyarlı olan sigorta şirketlerinin işe koyulmuş olması ve bazı hastalıklara genetik olarak eğilimli olan kişilere sağlık ve yaşam sigortası yapmayı reddetmesi daha çok şey anlatmaktadır.

Çitleme hareketi sonrasında, toprak sahibi olan sınıflar, topraksız köylülerden daha kesin bir biçimde ayrılmaya başladı; aynı şekilde genetik açıdan zengin olanların oluşturacağı "zaman sahibi" sınıflar, genetik açıdan fakir olanların oluşturacağı zamanı olmayan sınıflardan giderek ayrılabilir. Genetiğin sağladığı yararlar vardır (bugüne kadar sadece tek bir hastalığın, cystic fibrosisin tedavisinde çığır açtı) ama her bilimsel yarar bir toplumsal bağlamda yer alır ve şu an, kurumsal çıkarların gücüyle tanımlanan bir çağdayız. Böyle bir zamanda, genetiğin yararları yalnızca parasım verenlere yönelecektir (ekonomi mantığına göre böyle olmak *zorundadır*); topraksız köylü değil, toprak sahibi sınıflar yararlanacaktır bundan.

Zamanın, metafiziksel anlamda haritası çıkartılabilir: Gen haritaları da aslında sonsuzluğu çitleyen zaman haritalarıdır. Genetik testler mutlak kaçınılmaz geleceği değil, muhtemel şeyleri gösterir yalnızca; fakat yine de sonsuz gelecek fikrine gölge düşürür. Sonsuz, zaman söz konusu olunca, gizem, fırsat veya şans demektir; ihtimaliniz, potansiyeliniz, umudunuzdur. Ama bu sonsuzluğun haritası çıkartılıp da genetik "önbilgiyle" çitlenirse öncülüğün anlamı kalmaz, hırs için bir neden yoktur, ulaşmak ve elde etmek için de. Sizin kendi zamanınızın haritası çıkartılacak, zamanınız genetik "önbilgi aracılığıyla" çitlenecek. Bir zamanlar bize bilinmeyenin bulutları gibi gelen gelecek, artık gelmeyecek. Bulutların kendileri bile önceden sayılmış, önceden biliniyor ve önceden satılmış gibi görünecek: Kapanmış bir satış gibi olacak gelecek. Özgür irade ve kader çatışmasının yankılarında, genetik "kader," özgür seçimi gölgeliyor ve yarının gölgeleri, gereğinden önce düşüyor gibidir.

Bazıları, genlerin, diğer şeylerin yanı sıra alkolizm, eşcinsellik, şizofreni ve manik depresyon eğilimlerini de gösterdiğini söylüyor. (Hemen bir noktaya işaret edelim: Depresyonu etkileyen tek bir gen bulunmuş değildir ve eşcinsellik eğilimlerini gösteren bir genin "keşfi" de tartışmalıdır.) Ama önemli olan belki de keşif değil, insanları

böyle şeyler için test etme isteğidir. Ve sorulacak soru şudur: Eğer toplum zaten bu tür testleri yapmaya başladıysa, uygun bulunmayanların engellenmesi riskini kim alacak?

"Ben çok içmem," diye yalvaracaktı Noel Coward umutsuzca. "Çok içmem ben. Bazen ağzıma tek damla koymadan saatlerce durabilirim." Neredeyse tüm sanatçılar, yazarlar, müzisyenler ve komedyenler, genetik olarak sarhoş ve sinir hastası olacakları, yatmamaları gereken insanlarla yatacakları önceden bilineceği için genetik olarak sağlamların arasına kabul edilmeyeceklerdir. Baudelaire, Francis Bacon, Dylan Thomas, Ömer Hayyam, Marguerite Duras, Virginia Woolf, Spike Milligan, John Cleese, Oscar Wilde, W. H. Auden, Gertrudge Stein... Hepsi dışarıda kalacaklardır. Spice Girls'ün beşi o kulübe kabul edilecektir, ama ne Beatles, ne Beethoven edilmeyecektir. Beş kuşak Bach'lar ve Bronte'lerden sadece biri. O. Henry, Henry James, James Joyce, Joyce Cary, ah ve Flann O'Brien, Brendan Behan ve Guinness *türünün* tüm diğer dâhileri. Hepsi dışarı. Bir Liffey pub'ını aydınlatan güneş, bunların hiçbiri üzerinde parlamayacaktır.

Yaşam sirkini izlemeye değer kılan, ilhamı örselenmiş tüm bu kişiler (dengesizler, marjinaller, çok akıllar, dikkat çekici tipler) reddedileceklerdi. Şairler, toplumun dışladığı, ama ihtiyaç duyduklarıdır, Seamus Heaney'e göre onlar "hem lanet hem ilaçtır", tıpkı yaralı okçu Philoktetes gibi. O, yarası yüzünden dışlanır, ama yayı için istenir. Genetik seçilim ne yara, ne yay, ne fark, ne metafordur, üniformalar içinde bir toplum demektir.

"Biyoteknolojiler, özünde, tek tipliğin çoğalması için var olan teknolojilerdir," diyor Vandana Shiva. Doğada, çeşitsizlik tehlikelidir, çünkü tek tiplik ekinleri hastalığa ve iklim koşullarına karşı korunmasız bırakır; bunu patatesle kanıtlayabilirsiniz. 1845'te patateslerde ortaya çıkan bir salgın hastalık, İrlanda'daki bütün patatesleri sildi süpürdü. Çünkü patatesler orada, genetik olarak tek tip ve dayanıksızdı. Monoizm [tektipçilik] patatesi yok etti.

Monoizm, çağdaş yaşamın kültürel düşünce yapısıdır; çok sesli değil monodur; monohollywood'dan monomcdonald'sa, monopolist şirketlerden monopatatese her yerdedir. Monoizm, biyoçeşitliliği yok ederek doğayı tehdit eder. Genetik seçilimle, insan doğasının çeşitliliğini ortadan kaldırdığından, geleceğin toplumu için de tehdit oluşturur.

Seçilim, bu çağın pek çok unsurunu anlatan bir kelimedir: Şımarık

bir tüketici, süpermarket arabasını fetüs seçilimi koridorunda iter: Kahverengi gözlü mü eşcinsel mi (Primula mu Philadelphia mı), mavi gözlü mü heteroseksüel mi? En kötüsü, genetik testlerin seçilim prosedürleri sonucu ortay çıkan şey insan değil, onun kırıntısı olacaktır ancak. Çünkü genlerin ıvır zıvır torbasında insanlık muhteşem bir deniz kabuğudur, ama en az onun kadar kurumuş ısırgan otu, yabani ot tohumu, kırık düğme, dikiş hatası, köşedeki deliktir.

Genetikçiler, genetiğin toplumsal kullanımıyla bu eğitimi almamış kişilerin çoğundan daha fazla ilgilidir; çünkü herkesten çok onlar için zordur bunun kökeninin, öjeniğe [nesil ıslahı] dayandığım unutmak. Darwin, 1920'lerde "geri zekâlılık" ve suçluluk genleri taşıdığı düşünülen 25,000 kadar Amerikalının kısırlaştırılmasının arkasındaki itici güç olan öjenikçi Charles Davenport'u büyük ölçüde etkilemiştir. Öjenik uygulamalarının etkisi en uzun süreni, 400,000 kısırlaştırma ve milyonlarca ölümle Hitler'in uygulamasıdır. Hitler'in kitabının başlığı "*Mein Kampf*" [Kavgam] Darwin'in sözünü ettiği varoluş için olan "kavga"dan alınmıştır. Onun öjenik uygulamaları dünyanın sesini kesip, hasta etmiştir.

Öjenik bugün de yaşıyor ve durumu da gayet iyi. 1994'te Çinliler, kulağa elma püresi ve muhallebi kadar yararlı gelen "Anne ve Çocuk Sağlığı" yasasını çıkarttı. Ama durum pek öyle değildi. Bu, çiftlerin, doğum öncesinde genetik test yaptırmasını gerekli kılan bir yasa; eğer çocuk sakat veya genetik bir hastalıktan mustaripse, kürtaj zorunlu kılınmış durumda.

Dünyanın büyük kısmında, öjenik için yasalar kadar inceliksiz şeylere ihtiyaç yok; piyasa, ikna konusunda devletten çok daha etkili. Şampuan reklamlarındaki sesler yumuşak bir şekilde konuşacaklar: *Mis gibi şampuanlanmış, kremlenmiş bir dünyada mükemmel bir çocuğu hak ediyorsunuz.* İngiltere'de yapılan araştırmalar gösteriyor ki kozmetik genetik müdahaleler giderek daha da kabullenilebilir oluyor; nazikçe yaklaşıyor, bir Avon kadını gibi çalıyor kapınızı. Zalim bir taşlama içeren reklam metni de yazılmış durumda, şarkı sözü yazarı Theo Simon tarafından. "Designer Kidz"in şarkı sözleri reklamı taklit ediyor. (Hızlıca mırıldanın.)

Toplara, sakatlara, Yahudiler'e elveda
Kendi çocuğunu kendin klonla.
En iyi annenin bile sahip olamadığı çocuklar yaratmaya

"Sipariş" ile merhaba.
Biz bu pazar yarışında birinciyiz
İnsan yüzünün patentini alırız
Kırdık kromozomun şifresini
Logomuzu bastık, garantiledik her kemiği
..................Didaydaaa, day daaaa, DNA.

Şimdi de klonluyoruz koyunu koyunu.

Kuzu Dolly, 1997'nin başında çıktı manşetlere. Adım Dolly Parton'dan alan bu kuzu, Edinburgh'un hemen dışındaki Roslin Institute'ta, yetişkin bir koyunun meme hücresinden klonlandı. Klonlama, hem doğa hem de zaman karşısında kazanılmış bir zaferdi; insan, zamanı "dondurmayı" başarmış, Dolly'nin tek yumurta ikizinin, ondan bir kuşak sonra doğmasına neden olmuştu. Bilim adamları, yaşlanma sürecini tersine çevirmek için yaşlı Dolly'nin meme hücresi üzerinde çalıştılar; "hatırlayın," bunda genç Dolly'yi yapmak için gerekli olan kod vardı.

Olaya dünyanın dört bir yanından büyük ilgi oldu. 1997'de koyun klonlandı. Ya insan, o ne zaman klonlanacak? Bu da olacak diyor bilim adamları, yakında. Geçmişinden ders çıkarmayı bilen Almanya, tehlikeyi en çok hisseden ulus oldu. *Die Welt* gazetesi şöyle yazdı: "İnsanın klonlanması, Adolf Hitler'in dünya görüşüne mükemmelen uyuyor. Şüphesiz onun zamanında keşfedilseydi, o da bu teknolojiyi yoğun bir şekilde kullanırdı. Çok şükür keşfedilmemişti." Atomu parçalayan, Nobel'li fizikçi Joseph Rotblat, genetik mükhendisliğinin "bir kitlesel imha yolu" olarak kullanılabileceği yolunda uyarıda bulundu.

Dolly'nin klonlanması, zamanla doğa ilişkisi açısından, atomun parçalanması kadar önemliydi. Bir vakitler zamanla doğayı ayıramazdınız; gün doğumunu güneşten, şafağı günden ayırmanız mümkün değildi. Artık yapıldı bu. Bu olay dünyayı ve (gerçek anlamda) güneşin kendisini serseme çevirdi. Doğal zaman akışında güneş, tek yumurta ikizlerinin doğumunda bir kez doğar. Artık güneşin hareketleri serseme döndü, bu yüzden iki kez doğdu, önce Dolly'nin doğduğu gün, sonra da klonunun doğduğu gün. Metafizikçi şair Marvell şöyle yazmış: "Güneşimizi durduramayız." Durdurabiliriz. Dolly'nin klonunun doğduğu gün, metafiziksel anlamda, güneş durduruldu; güneş durdu o gün.

Dolly'nin klonlanmasından hemen sonra, kamuoyu kafayı insanın

klonlanmasının mümkün olup olmadığına taktı. (Milenyuma doğru koşarken belki de sıfırları kopyalayan o yılın dijital kopyasına uygun olarak insanı kopyalamak fikri, karşı konulmaz gözükmüştür.) Birçok kişi, klonlama veya genetik *kopyalamayı* ilk başta diriliş ve hatta ölümsüzlükle karıştırdı. Öyle değil. Sizin değil, tek yumurta ikizinizin farklı bir tarihte doğması olur bu. Daha iyi bilenler, bu hataya düşenleri hemen azarlıyor, ama esas önemli olanın bu konudaki kafa karışıklığı olduğu savunulabilir, çünkü toplum, herhalde bir klonun "yenileme" olduğunu düşünmeye devam edecektir. Bu hem kişilik hem de zaman hissiyatına nasıl zarar verir?

Klonlama, modernliğin en zalim eğilimlerinden birini, yani *yenisiyle değiştirme* eğilimini teşvik edecektir. Eğer toplum, genetik bir kopyayı ona tıpatıp benzeyen biriyle karıştırıyorsa, ölen kişi "genetik olarak yenilenebilecekse" cinayet öyle kesin bir şekilde ahlâksız bir edim sayılabilir mi artık? Yerine yenisini koyma seçeneği hep mümkünken, türlerin yok oluşu o kadar kötü bir şey sayılır mı?

Gregg Easterbrook, *A Moment on the Earth: The Coming Age of Environmental Optimism* [Dünyada Bir An: Yaklaşan Çevresel İyimserlik Çağı] adlı eserinde şöyle yazıyor: "Yakın gelecekteki dünyada, soyların tükenişi tersine çevrilebilir... özellikle de en iyi doku örneklerini bırakan, kısa süre önce tükenmiş olan türlerde." Herkes alkışlar bu fikri belki. Ama bu cümlede zalim bir karanlık var: *Bu yüzden de türlerin tükenişinin bir önemi yok.* Yeniden dünyaya monte etmek mümkünse, hayvanları korumak gerekmez. Bir trajedi hissi olmaksızın ortadan kalkabilir yerliler, çünkü genleri depoda nasılsa. Tekrar tekrar tekrar üretimlerle yerlerine yenileri konabilir.

"Sonsuzluk, zamanın ürettiklerine âşıktır," demiş Blake, ama bir dipnot eklemeyi düşünmemiş. (Cennet ya da Cehennem'den faks geliyor Blake'ten dünyadaki editörüne: " 'Zamanın ürettiği *yeri doldurulamaz, kendine özgü, tekrarlanamaz* şeylere' diye düzelt." Editörden Blake'e: "Cümle havasını kaybediyor. İşe yaramaz.") Yalnız tek bir Blake var. Tek bir Dolly Parton var. İki tane koyun Dolly var. Bir klon söz konusu olunca *olmak* fiilini çoğullaştırmak gerekir mi? Tek midirler yoksa çift mi? Koyun gibi konuşuyorsanız, aptalın tekiyseniz, kimsenin umurunda olmaz. İnsan gibi konuşuyorsanız, kim daha fazla umursar ki?

Yeri doldurulamazlık, insanlaşan güzelliğin genel zaman kavramlarından biridir. Sanatta olsun sevgide olsun, her insani değerler siste-

mi, eşsiz olanı sevmek ve taklidi önemsememek üzerine kurulmuştur; taklidi değil benzersiz olanı korumak, ilk baskıya özen gösterip fotokopiyi görmezden gelmek söz konusudur. Özel birini, benzersiz sevgiliyi, yerine başkası konamayacak olan sizi sevmek vardır bunda. *Yeri doldurulamazlık*, yeri doldurulamaz biçimde sevecen bir fikirdir ve bunun kaybı, benzersiz bir kayıptır.

Gerçekten yaşam dolu olmak için, zamanın her ânı yeri doldurulamaz, tekrarlanamaz kabul edilmelidir. İnsan kadar yeri doldurulamaz olan zamanın o kendine özgü ânındaki bu eşsizlik duygusu klonlamayla köreltilmiştir; oysa zamanın eşsizliği içinde kazanmıştır insan duyguları tüm önemini. Güneş durdurulursa, zaman tekrarlamayla "durdurulursa," insani tutkuların gücü zayıflar, insan deneyimi daha az anlam ifade etmeye başlar.

Zaman Baba ve Doğa Ana bir zamanlar insan ırkının *loco parentisi*, hepimizin geldiği yerdi (ve *zaman*dı). Genetik mühendisliğiyle, bu anne baba rolünü insanlık zorla aldı, böylece zaman ve doğa, gerçek kaynak değil, ikincil kaynak oldu. Dahası, neşeli bir doğurganlık ihtiyacının yerini, cinselliğin olmadığı bir deney aldı. Dolly sonrası devirde, memelilerin çoğalmak için bir anne, bir baba ve bolca flörte ihtiyaç duyması, apaçık olma özelliğini yitirdi. Seks, her kuşağın yeni gen karışımları arayarak etrafta gezinmesi demek; seks daha da ileri gider, doğumdaki olasılıkları çoğaltır ve genetik rezervleri kullanarak bir türü durdurmak açısından hayati öneme sahiptir.

Halbuki, genetik mühendisliği seksten tamamen uzak durmayı yeğliyor. Bunu da yine patatesle kanıtlamak mümkün. Patatesin cinsel hayatı ne durumda? Genetikçi Steve Jones şöyle yanıtlıyor: "Bütün Kral Edward türü patatesler birbirinin aynıdır... Bu da çiftçi ve manav için son derece uygundur, bu yüzden de seks, patateslerde teşvik edilmez." Toprağın üstü ne alemde peki cinsellik açısından? "Kırlık yerler, cinsiyetsiz ineklerin otladığı, klonlanmış ağaçların gölgesinde genetik değişikliğe uğramış çimlere dönüşebilir." Genetik mühendisliği, zaman ve doğanın işini bozuyorsa seks de genetik mühendislerinin işine çomak sokuyor.

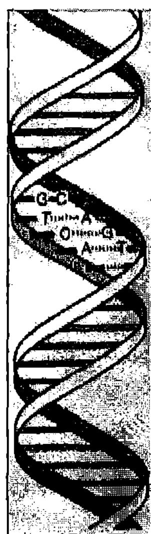
Hiçbir bilim adamı, genetik mühendisliğinin işe yarayacağına dair bir garanti vermiyor, çok azı tam bir kâbusa yönelik tahminlerde bulu-

nuyor, ama çoğunluk, büyük bir şüphede birleşiyor. (Gregg Easterbrook, insanın midesini ağrıtan o kendine özgü neşeli iyimserlik içinde şöyle diyor: "Genetik mühendisliği dystopia yolunu açabilir... sonuçta sadece anlık güçlerin ortaya çıkarttıklarına hiç benzemeyen habitatlar çıkabilir. Ama *genus homo* ne yaparsa yapsın, tüm habitatların değişeceği kesindir, bu da farklı olmayacaktır." Böyle düşünenler, çok küçük bir azınlıktalar.) Ama biyoteknoloji dystopia yaratmasa bile, insanlık, zamanın bir niteliğini (Virgilius ve Baudelaire biliyordu bunun ne olduğunu) yitirmiştir: *Sıcaklığını.*

Dolly No. II, hücrelerin dondurulduğu bir işlemle dünyaya geldi: Dondurulan, hücrenin *saatiydi*. Genetikçiler, Sibirya'daki donmuş mamutların spermlerini çıkartıp Hint fillerini döllemekte kullanmayı planlıyorlar. Bu işlemlerin mekaniği dondurmayı gerektiriyor, ama çok daha önemlisi, biyoteknolojinin karakteri doğal bir biçimde bu dondurma işine ihtiyaç duyuyor. Soğuk bir iş bu; saat kadar, ticaret ruhu kadar soğuk.

Mekanik saatler doğanın zamanı karşısındaki galibiyetini başlattıysa, genetik mühendisliği de bunu mükemmelleştiriyor, çünkü, diğer her şeyden farklı biçimde, hem doğa hem de zamanı dondurarak en iyi olanın yerine yapay bir saat koyuyor. "Uzun vadede," diyor Easterbrook, genetik mühendisliğini överken, "yapay ve doğal arasında anlamlı bir ayrım yoktur" İnsanı düşünün; buz gibi soğuk aklıyla, soğuk bir düşünce küpü üzerinde çalışıyor. Onunki yapaylık tarafından, yapay bir biçimde, yapaylık için yaratılmış bir dünya; ölümün egemenliği bile daha az olabilir. Belki. Ama hayat, son derece az bir sıcaklık hissi verecek.

Sıcaklığın uygunluğu diye bir şey var. İnsanoğlunun yaptığı, düşündüğü, karar verdiği hiçbir şey soğuk olmaz; her düşünce bir duygu edimidir; alınan her karar sıcak bir sevgi veya kızgınlık edimidir. İnsanlar sıcakkanlı canlılardır. Biz, hayatta kalmak için sıcaklığa gereksinim duyarız, gün doğumunun sıcaklığına, gün batımının sıcaklığına, sevişmenin kendi sıcaklığına. Vakit gelir, insan da gelir. Doğasında yapaylık olan bir saatte gelemez insan, yaşayamaz; Altın Çağ'ın sıcaklığının zıddı olan bir buzul çağı yaratıyoruz mühendislikle, donuyoruz orada.

XII
Tik takların vızıltısı

Ama ne fark eder, ne fark eder
ah ben endişeleneyim, üzüleyim
ölümle gönül eğlendireyim
yaşlı kadında hâlâ dans etme arzusu var
*toujours gai toujours gai**

archy and mehitabel, Don Marquis

Kocanıza dikkat edin. Şansınız varsa –siz hayattayken öldüyse– onu altı okka yapıp mahzene atın: Dolaşımın devam etmesini sağlamak için yarım bir hayat öpücüğü verdikten sonra, pıhtılaşmayı önleyici maddeyle dolu bir iğne batırın. Daha sonra, önceden hazırlamış olduğunuz buz kalıplarıyla cesedi soğutun. Battaniyelere sararak, -150 Fahrenayta kadar dondurun. Şimdi onu bir sıvı nitrojen kapsülüne koyun, burada -320 dereceye kadar donacaktır. Ama dikkat edin (burası en zor kısmı) yere düşmesin, çünkü donmuş eşiniz mahzenin soğuk taşlarına çarptı mı tuz buz olur: Kocanızın milyonlarca buz parçacığı her yana saçılır, etraf batar!

Sonra, umut içinde yatsın, cyronics veya "cyrokoruma", "canlı"

* Hep neşeli, hep neşeli. (ç.n.)

dokuyu korumak için aşırı soğuktan yararlanarak, kocanızı bozulmadan koruyacaktır; ileride gelişmiş olacak olan tıp onu çözüp ölüm nedenini –artık zayıf kalp midir, çürümüş organlar mıdır, o parmak gibi kıvrılan kanser hücrelerinin çağrısı mıdır, her neyse– ortadan kaldırıp kocanızı ayağa kaldırana kadar... (Yaşlılıktan öldü mü dediniz? Saçmalık. Yaşlılıktan ölmek yasal değil, hiçbir ölüm belgesinde böyle yazamaz; bir klinik kategoriye göre ölmek *zorundasınız.*)

Elbette insanlar hep ölümden sonra yaşamı istemişlerdir, ister cennette olsun, ister kitaplarda, ister şöhretle, ister çocukları aracılığıyla. Ölüm maskelerinden mezar yazıtlarına kadar, ölümün tüm simgeleri şöyle der: HIC ERAM (buradaydım). İnsanlar elbette sık sık kendilerini ifade etmek istemiştir ölümden sonra. Londralı bir sanat eleştirmeni, kendisinden kalanların ekmek kırıntılarıyla karıştırılarak National Gallery'nin önüne serpilmesini istemişti. Bunu yiyen güvercinlerin dışkılarıyla ortaya çıkacak hareketli resimle, sanatı son kez yüceltmiş olacaktı. Bir bar sahibi, küllerinin, yumurta pişirirken kullanılan bir kum saatine konmasını istiyor; böylece sessizce, ama eskisinden daha çok görülecek, "Zaman ilerliyor, hadi, lütfen" diyebilecek. Yeni ölüm sanayilerinde de bir şey var elbette, neredeyse çizgi film gibi. Cyronics için "ertelenmiş animasyon" da deniyor. İlginç, çizgi film kralı Walt Disney de Kaliforniya'da dondurulmuş, tam versiyon reanimasyonunu bekliyor.

Trans Time, kendini doğal yaşam süresini uzatmanın yollarını aramaya vakfetmiş bir organizasyon. San Fransisco yakınlarındaki San Leandro'da, pazarlık edilebilir bir sigorta ücretiyle –mesela kırk yaşında sağlıklı bir adam için yıllık 300 dolar– karşılığında bu buzdan cenaze levazımcıları, ebediyete kadar dondurarak kaldırıyor cenazenizi. Başkanları Art Quaise, "gelecekteki tıbbi gelişmelerin tüm hastalıkları iyileştirebileceğine, yaşlanmayı durdurup tersine çevirebileceğine" inanıyor. Şöyle savunuyor bunu: "Genç ve güçlü olmak, zavallı bir moruk olmaktan daha iyi değil mi?" Ölümün getirdiği kaçınılmaz demokrasi, hatta tevazu, ona göre değil. Cyronics, "Dünyadaki en önemli kişinin kendiniz olduğunuzu fark etmekle ilgili bir şey. Ben önem vermek için hayatta değilsem, hiçbir şeyin önemi yoktur," diyor.

Marina Benjamin, *Living at the End of the World*'de [Dünyanın Sonunda Yaşamak] 1996 yılında, dünyanın en büyük cyronics organizasyonu olan Alcor Ömür Uzatma Vakfı'na (vakıf, Arizona'daki Scottsdale'de bulunuyor) yaptığı ziyareti ve Alcor'un başkanı Steve Bridge ile

yaptığı konuşmayı aktarıyor. Bridge, nihai çözülme sonrasında, kişiliksiz bir beden olarak kalmaktan korkuyor. Önlemler almış bunun için. "Arkadaşlarıma mektuplarımı saklamalarını söyledim ve yıllar boyunca, bilgisayar disketlerine bir sürü şey yükledim. Kim olduğumu bulmam için bir sürü şey var, yani eğer hafızam sıfırlanmış olarak gelirsem, okuyarak öğrenebileceğim kısmen." Benjamin, cyronaut'larla yaptığı bu ve diğer görüşmeleri hoşnutsuzlukla aktarıyor:

> Yarının ölümsüzlerinin, Swift'in sonsuza dek yaşayan Struldbrugg'ları kadar düş kırıklığına uğratması mümkün. Gulliver, onların zengin, bilge ve erdemli olduklarını ummuştu, ama gördü ki "yalnız cahil, huysuz, açgözlü, aksi, kendini beğenmiş ve çenesi düşük değil, tüm doğal dostluktan da uzak, doğal şefkat konusunda hissizdiler."

Cyronics, sonsuza dek yaşayacaklar için var olan seçeneklerden yalnız biri. Arizona Phoenix'de bir emlak yatırımcısı olan David Pizer, cyronics'e büyük paralar yatırmış, dondurulup sonra yine ısıtılabilmek için pizza gibi. Ama şimdi, koyun Dolly'nin izinden gidip klonlanmak istiyor. Quaise gibi, *ben*in hayatta kalmasını her şeyin üzerinde tutuyor: "Sonsuza kadar yaşamak istiyorum bir biçimde, bir yerlerde. Ya kendimin, ya da mükemmel bir kopyamın, üzerine basarak söylemek istiyorum, *mükemmel* bir kopyamın, var olmasını istiyorum." ("Bencil" gen teorisinin yazarı Richard Dawkins de –pek ciddi biçimde olmasa da– klonlanma isteğini dile getirmiştir.) Seattle'da, Immortal Genes [Ölümsüz Genler] adlı bir şirket, sonsuzluğu bir kâğıt ağırlığında sunuyor. 35 dolara DNA'nızı sonraki on bin yıl saklamak üzere küçük bir kutuya koyuyorlar, bu sayede ileride klonlanmanız mümkün oluyor. Eğer işler yolunda gitmezse on bin yıl içinde iade garantisi de var.

Tüm bu olaylar yalnız çok küçük bir azınlığa hitap ediyor olabilir, ama modernliğin ölüm biçiminin, tipik olmasa da belirti niteliğindeki çok şey anlatan özellikleridir bunlar. Bunlar, şu yaygın temaları abartarak ortaya çıkarırlar: Kişisel hayata yönelik aşırı kaygı, yaşlanmaya duyulan nefret, profesyonel uzmanlık ve tıbba duyulan inanç. Dahası, ölümün döngüsel özelliğine katılmak yönünde bir karşı çıkışı da gösteriyor bu olaylar, yani ölüp gömülme sonucu bedenin daha büyük bir doğal sistem tarafından yeniden özümsenmesi, toprak olması yerine bireysel –ve çizgisel– bir olayı tercih ediş, bireyin kendini toplumdan ayırarak dondurması. Ölümün toplumsallığının oluşturduğu gübre yı-

ğınından kopuk, bireysel "ölümsüzlük" yoluyla kaçmak gibi tek kişilik bir görev üstleniyor bu tip girişimler. (Modernliğin zamana nasıl yaklaştığını gösteriyor bu da; hem döngüsel karakterini, hem de doğayla olan fiziksel ilişkisini reddetmek şeklindedir bu yaklaşım.)

Ölüm, ilk Demokrat, büyük mezar Kazıcı ve toplumsal farkları Düzleyici'dir, evrenseldir; ama farklı toplumların ölüm karşısındaki tutumlarında evrensel bir yön yoktur. Kimi görkemli bir şekilde kutlarken kimileri onun karşısında titrer; bazıları hatırlamaz, bazılarıysa unutmaz.

Batı Afrika'daki Mali'de yaşayan Dogon halkının ölümü kutlamak için muhteşem toplu törenleri vardır, kocaman maskeler takmış dansçılar, hayvanlar, ağaçlar ve ruhların vahşi temsillerini yapar bu törenlerde. Komşu kabilelerle, beyaz insanlara yaptıkları gibi, dalga geçerler. Burada "beyaz adam maskesi" takmış biri de bulunur, o dans etmez, kaskatı yürür. Elindeki kalem kâğıtla ne kadar para istediğini yazan bir yöneticidir o. Bir de "antropolog" vardır, o da bir sandalyede oturup, herhalde Dogon halkının düşünebileceği en salakça soruları sorar, defterine yazar durur. Bir de fotoğraf makineli "turist" vardır, herkesi iter geçer. Bu danslar canlılığın ta kendisidir, insanlık komedyasının tamamına bir övgüdür; ölümün yüzüne geçirilmiş hayat dolu bir maskedir.

Meksika Ölüler Günü, ruhlar için verdiği şölenle, iskelet kuklalarıyla, oyun hamurundan hayat ağaçlarıyla, şekerden kafataslarıyla ve domino oynayan iskeletleriyle, yaşamın, böylesine büyük bir şamatayla kutlanmasıdır. Ölüler Günü'nde ağlamak olmaz derler, çünkü o zaman yollar kayganlaşır ve geri dönen ruh için tehlikeli olur. İtalyanların da Ölüler Günü vardır. Ölüler kasımda hatırlanır, mezarlık ve mezarlar temizlenir, atalara yemek sunulur.

Ekvatorlu kelle avcıları olan Achuarlar ise, aksine, ölülerinden nefret eder, onlardan korkarlar. Ölüm için "alacakaranlığın mızrağı" derler; ölülere ne bir mezar taşı verirler ne de anılarında onurlandırırlar onları. Ölülerle ilişki hemen kesilir, olabildiğince çabuk bir şekilde akıldan çıkarılırlar; inançlarına göre ölüler gerçekten ölmeden, yaşayanlar tamamen canlı olamaz. Hindistan'daki Haydarabad'da bulunan Goloconda'da, mağaraların üstünde "Mezarlarda Kalmak Kesinlikle Yasaktır" yazar. Dünyanın her yerinde, Achuar toplumu gibi bu mecazi mesajı anlayan pek çok toplumda görülen basit bir yasaktır bu.

Hepsi bu kadar değil. Sulawesi'deki bir Toraja evinde odanın bir

köşesinde görebileceğiniz hareketsiz eski giysi yığını, aslında ölmüş bir büyükanne veya büyükbabadır. Cesedin üzerine yiyecek içecek konabilir, hatta kullanışlı bir raf olarak kullanılabilir, mesela bir keresinde kaset koymak için kullanılmış.

Bunun tam tersine yaşayanlarla ölüleri özenli bir biçimde ayıran İngiliz Çingeneleri, ölen yaşlıların karavanlarını yakma geleneklerini sürdürmek istiyorlar, ama İngiliz yetkililer (ki onlar da Çingenelerin kültürünü yakma geleneklerini sürdürmek istiyor) bu pratiği yasaklamıştır.

Kuzeybatı Amazon'da yaşayan Pirá-paranálar da yaşamla ölümü kesin bir biçimde ayırır; ölüler hamağa sarılıp bir kanoya yerleştirilir. Kadınsa boya, bir ayna ve diğer özel eşyalarını içeren sepetiyle; erkekse törensel dansta kullandığı süsler, tüylü başlıkları ve maymun kürkünden püskülleriyle gömülür. Ölünün diğer tüm eşyası yakılır. Şaman, balmumu ile enfiye yakıp çıkan dumanla yaptığı törende, yaşayanlar ve ölüler arasına bir sınır çizer. Ölüm biter, hayat yeniden başlar.

Aldo Massola, *The Aborigines of South Eastern Australia As They Were* [Güneydoğu Avustralya Aborijinilerinin Durumu] adlı çalışmasında, ölümden sonra ruhun nasıl Göğün Ötesindeki Diyar'a gittiğini, buraya rüzgârla sürüklenerek, yüksek bir kayadan atlayarak, uzun bir ağaca tırmanarak, küçük kanguru tandonundan bir iple veya batan güneşin ışınlarına tırmanarak nasıl ulaştığını anlatmıştır. Burada bir süre geçirdikten sonra dünyadaki totemsel merkezine dönen ruh, bir kadının bedenine girerek çocuk olarak yeniden doğar. O yörenin halkları ruhun yok edilemeyeceğine inanırlar: "Yer değiştiren yaşam ve ölüm, gün ve geceydi sanki. Aborijiniler, ölmekten korkmuyordu."

Baş Diyakos Bede, hayatın kısa süren görkemini (halılarla süslü, ateşin ışığıyla aydınlanan, insanlarla dolu o güzel şöleni) şöyle anlatmıştır pırlanta gibi bir imgeyle:

> Sanki bir kış gecesi valiler ve beylerle şölen sofrasında otururken bir serçe hızla uçarak bir kapıdan girip diğerinden çıkmıştır... kış döner dolaşır kış olur yine, gözden yitirirsiniz onu. İnsanın hayatı da bunun gibi bir şeydir işte.

Ölüme dair bu anlar birbirinden çok farklıdır, ama ortak temaları vardır: Ölümün, doğal döngülerin bir parçası olarak kabul edilmesi, birey-

sel ölümden güçlü olan toplumsal yaşam hissi ve ölümden nefret *ile* onun canlı bir biçimde kutlanması şeklinde kendini hemen gösteren yaşam sevgisi. Böyle bir zemin karşısında, Batı'daki ölüm sıradışıdır. Konu, içi boşaltılarak yasak, anormal, yabancı bir meseleye dönüştürülmüştür. Kısa süre önce, İngiliz televizyonu ölmekte olan birini göstermeye karar verdiğinde, bu, "son tabu" olarak tanımlandı. Günlük hayat, ölümden tamamen arındırılmıştır. Sıradan olanın dışındadır artık ölüm: İngiltere'de ölümlerin yüzde elli dördü hastanelerde gerçekleşmekte ve insanların çoğu, dostları veya aileleri olmadan, yaşayanların topluluk duygusundan uzakta, yapayalnız ölmektedir, ki bu durum 1930-50 yılları arasında ortaya çıkmıştır. Antropolog Nigel Barley, ölüm üzerine, şen şakrak bir eser olan kitabı *Dancing on the Grave*'de [Mezarda Dans] bir "ölüm sonrası filmini" anlatıyor. Film, akrabaların böyle bir ölümden sonra izlemesi için çekiliyor: Zayıf, yaşlı bir kadın, üzerinde pembe bir sabahlıkla kameranın karşısına oturup "aile hayatının bütünlüğünü ve modern Amerikan değerlerini öven bildik klişe lafları tekrarlar tek kişilik bir hastane odasında, bir başına". Sonunda kadın kameraya bakıp şöyle der: "Yetti mi? İstedikleri bu mu? Ah, her ne haltsa. Hiçbiriniz bir halta yaramazsınız."

Ölümün sürgün edilmesi yalnız aileden, profesyonel sağlık hizmetlerinin yalıtılmışlığına doğru gerçekleşen toplumsal geçiş değil, aynı zamanda dünyadan, yani ölen insan vücuduyla doğal dünya arasındaki saf ve özel ilişkiden de sürgün edilmek demektir. Toprak, birçok kültürde "anne" olarak görülür; yaygın geleneklere göre, yeni doğan bir bebek, toprak anasının üzerine koyulurmuş. Benzer şekilde, ölüyü de toprağın üzerine yatırarak döngüyü tamamlayan pek çok gelenek mevcuttur. Geleneksel Çin cenazesinde şöyle denir: "Et ve kemik, bir kez daha dünyaya dönsün." Romalılar, insanın doğduğu toprağa (*native* kelimesi elbette *natus*tan gelmektedir) dönmek için duyduğu, her şeyden daha evrensel olan ölme isteğini ifade etmiştir. Ölürken, doğduğunuz toprağa dönersiniz; bu fikir, Roma mezarlarındaki yazıtlara büyük derinlik kazandırmıştır: *Hic natus hic situs est* (Burada doğdu, burada yatıyor). Som balıklarını doğdukları yere döndüren içgüdüye benzeyen bu içgüdü, yaşlıları, genelde doğdukları yere götürür. Hıristiyanlığın etkisi bile bu içgüdünün toprağa bağlı, özünde pagan olan sesini susturamamıştır.

"Çünkü topraksın ve toprağa döneceksin," Hıristiyanlar cenazede söyledikleri sözlerde ölenin vücuduyla toprak arasındaki derin (orga-

nik) bağı bu sözlerle belirtir, ama hepsi bu kadardır. Pagan çamurundan sıyrılmış olan Hıristiyanlık'ta, gübreli topraktan arındırılmış bir sonraki hayat vardır, cennet, vinil bir sonsuz gelecekteki maddesel olmayan bir soyutlamadır. Hıristiyan televizyonundaki tüyler ürpertici bir reklamda kamera, smokinli genç (ve olağanüstü temiz) bir adamı göstermektedir. Şöyle yazar: "İnsanın hayatındaki en önemli gün için hazır." Düğünü mü var? Çocuğu mu doğuyor? Siz merak ededurun. Kamera uzaklaşıyor ve görüyoruz ki adam tabutunda. Bu, tam da ölümü doğumdan önemli kabul eden ve ölümden sonraki hayatın, batağa saplanmış bu dünyevi hayattan değerli olduğunu düşünen Hıristiyanlığın karakterine uygun gözüküyor. (Temizliğin imandan gelmesinin tek nedeni, toprakla içli dışlı olmanın paganlıktan gelmesidir.)

Hegel, ölüm törenlerinin iki karşıt eğilimden oluştuğuna işaret etmiştir; toprakla "birleşme" ve ondan "kaçınma," onu kucaklama *ve* reddetme. Bu kaçınma içgüdüsü, hastane ölümlerinin yaygınlığında, cyronics hareketinde ve toplumun genel olarak ölümü inkâr edişinde görülebilir. (Ve sabun satışlarında.) Walt Whitman, *Leaves of Grass* [Çimen Yaprakları] adlı eserinde, birleşme içgüdüsünü şöyle ifade eder:

Kendimi toprağa miras bırakıyorum sevdiğim otlardan
büyüyeyim diye
Yine istersen beni, çizmelerinin altında ara.

Montaigne, lahanaları çapalarken aniden ölmek istediğini söylemiş. Annem, öldükten sonra son yirmi yıldır falan pek sevdiği bahçesindeki gübre yığınına bırakılmak istiyor. Kısa süre önce, Germaine Greer'e nasıl hatırlanmak istediğini sormuşlar. O da, benzer biçimde, "Gübre," diye yanıtlamış. "İnsanların, iyi bir gübre olduğumu söylemesini isterim."

Bugün, kaçınmayı gösteren kanıtlar, birleşmeyi gösterenlerden çok daha fazla. Ama şu da savunulabilir ki ölüm, korkunçluğunu ancak birleşme kabul edildiğinde yitirir. Kendi adıma ben, biliyorum ki ölüm karşısında öfkeden deliye dönerim, çırpınırım, ta ki toprağa uzanabilene dek. O zaman o kadar da dert etmem.

Birleşme içgüdüsü hem mekâna bağlıdır (çizme tabanları, lahana bahçesi, gübre yığını) hem de *zamana* (dünyanın mevsimsel zamanıyla birleşme). Hopi ve Navajolar'ın sözcüsü Daniel Zapata şöyle diyor:

"Biz ölümü, hayatın bir parçası kabul ederiz. Yaşamlarımız, mevsimlerimiz, doğar, batar, doğar, batar. Biz mevsimler gibiyizdir. Gelir, gideriz." Eski bir Babil destanı olan *Gılgamış Destanı* insanın ölümsüzlüğü arayışını anlatır: (Gılgamış, "ölümsüzlük veren su teresi"ni koparmak için kozmik denizin dibine dalar, ne müthiş bir sinemasal imge) ana gerçekte keşfettiği, doğanın zamanı ve mevsimlerinin öyküsüdür.

İngiliz cenaze levazımcıları, yas tutanların, duvarlarındaki resimler içinde en çok mevsimlerin değişimini, özellikle sonbaharı gösterenleri sevdiklerini fark etmişler; Constable'ın bir ölümü anlatmak için onu doğanın döngüsüne yerleştiren sağlam, ihtiyar meşeleri çizdiği resimleri... (Bu, yılın belirli zamanlarının, özellikle bizim Cadılar Bayramı olarak bildiğimiz sonbahar sonunun, insanların ruhlar dünyasına daha yakın olduğu "zayıf" zamanlar olduğuna ilişkin Kelt inancıyla bağlantılıdır.) Çünkü ölümün insanın sonu olduğunu kabullenmenin en kolay yolu, onu doğanın zamanıyla bağdaştırmaktır. Dedelerimden sonra ikinci büyükannem de bir kasım günü, o ölüm ayında öldüğünde, kızıl renkli sonbahar çiçekleriyle kuru yapraklar aradım deli gibi tabutu için, böylelikle ölümü, onun için doğanın canlı işleyişine, yükseliş ve düşüşlerine soktum, ölümün hastane zamanının plastik bir anında sürgünde olmak yerine.

Cryonics, böyle doğal bir çevrimi kesinlikle reddediyor: O donmuş bedenler (bazen bunlardan "askıya alınanlar" diye bahsediliyor), çizgisel bir yörünge üzerinde, yüksek teknolojiyle, geleceğe fırlatılmıştır, zamanın dışında ve yalnızdırlar. Daha sıcak olan gübre ile buz gibi bir yalıtılmışlığı karşılaştırın, hangisi daha iyi bir ölüm yoldaşıdır? Cryonics, Hıristiyanlığın çizgisel zamanının vârisidir; ikisi de döngüselliğin karşısındadır, ister bir bahçıvanın yararlı gübre döngüsü olsun bu, isterse ruhsal reenkarnasyon. Çevrebilimci ve bilge Satish Kumar, bunun "yaşamsal gücün döngülerle hareket ettiğinin düşünüldüğü, insanların ölümden sonra hayvan, kuş veya ağaç olarak yeniden doğabildiği, ölümle yaşamın sona ermediği geleneksel Hint bilgeliğiyle" nasıl zıtlık içinde olduğunu belirtir. (Dahası, hoşnutsuzlukla ekliyor: Bu dünyaya dönecekseniz, onu nasıl bıraktığınıza biraz daha dikkat etseniz iyi olur.)

Batı toplumu, ölümü görmezden gelir, ondan nefret eder, ona doğru itilen ihtiyarlara hoşnutsuzluk ve küçümsemeyle yaklaşır; ölüme yaklaşan zavallılar, "büyükler" falan değil, "yaşlılar"dır. İnsanların

Batı'da giderek daha da uzun yaşadıkları bir çağda ileri yaşa değer vermememiz tuhaf gözüküyor. En yeni ölüm teknolojisi uzmanları, bu yaygın toplumsal tavırların abartılı bir ifadesini sunuyor. Art Quaise "zavallı bir moruk" olmaktan küçümseyerek bahsediyor, donmuş David Pizer da tüm klonluğuyla, yaşlılığı gençliğe çevirecek bir sihirli değneği, bir gelecek (mikro) dalgasını heyecanla bekliyor. Onlar, ileri yaşın yararlarına karşı körler, tıpkı tüm toplum gibi. O yaşların bilgeliğini, geniş perspektiflerini, taşkınlık, haylazlık, hayatı büyüleyen utanmazlık kapasitesini göremiyorlar. Oysa çok yaşlılar, toplumsal kuralları yıkmakta, asi gençlerden çok daha iyi olabilirler. Diğer kültürlerse daha nazik. Kimilerinde gerontokrasi var, yani yaşlıların egemenliği. Hindistan'da, *bura* kelimesi hem "yaşlı," hem "bilge," hem de "güçlü" anlamına gelir.

Modern ölüm, amatörlere göre değil; bir iş bu, bu işten para kazanan profesyonelleri, uzmanları ilgilendiren bir konu. (Cyronics ve ötekiler, bu özellikleri, hem son derece teknik hem de pahalı oluşlarıyla iyice abartıyor.) Yas danışmanları ve profesyonel cenaze levazımcılarının yanı sıra başka ürünler de var. Keder yönetimi satışta. Ölüm, tabutlardan cenaze arabalarına kadar, ambalajlanmış durumda. Tıbbileşme açısından, ölümün omegasımn dengi, ancak doğumun alfasıdır. Bu noktada da protestolar başlar. Avrupa ve Amerika'daki Doğal Doğum Hareketi'nden sonra, şimdi de Doğal Ölüm Hareketi başladı. İngiltere'de, "Ölenler için manifesto" yayınlayan bir Doğal Ölüm Merkezi var. Amacı, ölünün, standart süpermarket modelinde ambalajlanması yerine ölen kişilerin ölümlerini seçebilmesi, kendilerinin olan ölümü bulması. Modernliğin ölüm şekli doğayı inkâr ediyorsa, Doğal Ölüm Hareketi de doğayı yeniden vurguluyor: Bir mezarın yerini belirtmek için mezar taşları yerine ağaçlar, ölümü, mevsimsel döngülere bağlayan sembolik törenler önererek. Süreci tıptan ayırmak için kampanyalar yürütüyor ve "ölüm ebelerini," göçenlere eşlik edecek vasıflı kişileri destekliyorlar.

Bir de İngiliz Ölüler Günü önerisi yapıldı, ölümü toplumsal ve kültürel takvime yerleştirmek için. Yas dönemi, korkunç derecede yalnız geçebiliyor, çünkü modern toplum, ölümü bir aşırılıkla inkâr ediyor, onu kişisel bir sorun, yalnız atlatılması gereken özel bir şey gibi görüyor. Yastakilerin yaslarını yalnız tutması, ölenlerin bir başına ölmesi gerek. Bir hastane ölümünde, ölenle beraber kalmanız da mümkün değil; hangi içgüdü sizi buna iterse itsin. (Büyükannem öldüğünde, onun-

la kalmamıza izin vermediler. Bense bir şekilde ölüm anında onu ısıtabileceğime inanıyordum, yaşamın sıcak cemaat hissiyle. Böylesi bir *communitas* götürebileceğime.) Eskiden bu işler böyle değildi. Bir zamanlar toplumsaldı ölüm, XVII. yüzyıla dek. Ölmekte olanların ve ölülerin odaları çoklukla insan dolu olurdu, aralarında çocuklar da bulunurdu. Ama bugünün yalnız ölme alışkanlıklarının tohumları erken ekildi. Tarihçi Philippe Ariés'in *Western Attitudes Toward Death* [Batı'nın Ölüme Yaklaşımları] adlı çalışmasına göre, XI. yüzyıldan itibaren, "Her bir bireyin ölümüyle, onun birey oluşunun farkındalığı arasında önceden bilinmeyen bir ilişki oluştu." XIII. yüzyıldan itibaren, mezarlar yazılar ve heykellerle hızla bireyselleşmeye başladı, XIV. yüzyıldan sonra da ölüm maskeleri ortaya çıktı.

Başka toplumlardaysa kolektiflik var. Maori yazar Witi Ihimaera, *Tangi* adlı eserinde, Maoriler'in ölüm usullerini anlatıyor. Anlattığına göre, Maori ailesinin anlamı "yalnız aile hayatı değil, aynı zamanda aile ölümüdür," geçmişteki atalarınız da sizden "öndedir". İnsanlar, günlerce ölüyle kalır; topluluğun tümünü ilgilendiren bir olaydır ölüm. Törenin tamamı, zamanın (cemaatin zamanının) *devamlılığı* duygusunu güçlendirir, bireyin ölümündeki zamanın *bitişini* değil.

Madagaskar'da, Merina halkının, ölülerin öğütülüp birbirine karıştırıldığı bir törenleri var; bu sayede aslında birey, ölümün son oluşunu, toplu biçimde yeniden yapılanarak yener. Kamerun'da, Dowayolar'ın töreninde kafatasları, kavanozlarda birbirine karışır; birey ölmüştür, ama atalar topluluğunun bir parçası olur. (Bu noktada, diyor Nigel Barley, ölen birey, birey *olarak* öldüğünde, hayatta kalanlar, kendi bireyliklerini kutlayabilir. Mesela dullar şöyle bir şarkı söyler: "Şimdiye kadar hep birlikte yaşadık. Bundan böyle ben kendi kulübemde geçireyim vaktimi, sen kendininkinde.")

Mitlerle bu durum arasında paralellik olması da pek de şaşırtıcı değildir, çünkü mit yaratımı, büyük ölçüde, ölümü anlamanın bir yoludur. Mitlerde, bireyin öyküsü biter, ama kolektif hayatı devam eder; Maori, Merina ve Dowayo halklarının ölüm usüllerinde olduğu gibi, bireyin hayatı ölümle son bulurken, cemaat hayatı devam eder.

Batı'nın çabasıysa, neredeyse operalara yakışır şekilde, *bireysel* hayatı uzatmaktır. Art Quaise ve David Pizer'ın koruma gayreti içinde oldukları bireydir, bendir. (Şunu da sormanız gerekir, o birkaç tane bol buzlu, bol masraflı ölü için harcanan parayla, toplumda kaç canlıya bakılabilir?) Ötanaziye ve bunu uygulayanlara histerik bir biçimde karşı

çıkılmaktadır; ötanazi uzmanı olan Michiganlı doktor Jack Kevorkyan'ın peşini bırakmayan Amerikan hukuk sistemi, sonsuz bir nefretin nesnesine dönüştürdü onu. Bu düşmanlık, bazılarının tıbbi ötanazi yerine alternatif bir ötanaziyi desteklemesine neden oldu; Kızılderili geleneğinde olduğu gibi, ölüm orucu mesela.

Ötanaziye şiddetle karşı çıkış, cyronics ve klonlama fantezileri, bireyin hayatını uzatmaya yönelik inanılmaz bir isteği gösteriyor; bireyin sonsuza dek yaşama isteği, tam da tüm bir insan topluluğu, bir tür olarak başarmamız mümkün olmayabilecek gibi gözüktüğünde doruğa çıkmış gibi görünüyor. (Levi-Strauss, insan türü incelemesini şaka olsun diye *Entropologie* diye tanımlamamış.)

Ölümün amansız bir cömertliği vardır: Her kuşak dünyaya gelir ama sonunda selamını verip yerini sonrakilere bırakması gerekir, çürüyerek ve yeniden dönüşüme katılarak. Ama Batı'nın ölüm biçiminin (Hıristiyanlığın yaşamın yeniden kazanımına duyduğu nefret ve bireylerin sonsuza dek yaşamaya yönelik imkânsız isteği, en azından anıtmezarlarda sonsuza dek temsil edilme arzularının) bir sonucu olarak, ölümle birlikte rahatsız edici bir unutulma ortaya çıkıyor. İngiltere'nin aşırı kalabalık mezarlıklarında genellikle bugün ölenler için yer bulunamıyor, çünkü kuşaklar önce ölenler hâlâ bu defin alanlarını işgal ediyor, tüm o mermer, taş, anıtmezar, yeraltı mezarı ve mezar taşlarıyla kendi çağlarının ötesine uzanıyorlar. Bu ölümde, mermer dallardaki taş çiçeklerin bahçelerinde çok fazla gösteriş var. Ölüler için ağaç dikme düşüncesi daha nazik gözüküyor; çünkü tüm ağaçlar hayat ağaçlarıdır.

Başka bir açıdan bakarsak modernlik, sonsuz fotoğraf arşivlerinde, kendisini sonsuza dek göstermek istiyor. Kişisel bir fotoğraf albümüne, mesela gençliğe ve güzel anılara bakmak, aslında insanları çok ciddi biçimde mutsuzluğa itebilir, bir tür XX. yüzyıl hatıra eşyasıdır bu albümler.

Modernliğin ölüm konusunda sıra dışı bir başka tutumu da sürecin tümünü erotik olana benzer görmesidir: Tohumların eğlenceli bir biçimde atılması ve gebelik. XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında, ölümün erotikleşmesinin ilk nüveleri ortaya çıktı; Thanatos ve Eros, Ölüm ve Seks. Romeo ve Juliet'in büyük aşkı, doruğuna bir mezarda ulaşır, Bernini'nin Avilalı Teresa'sı saf cinsellik ve saf ölümü temsil eder, ölüm sancısı karşısındaki orgazm soluğuyla. (Bir zamanlar orgazm, yaygın olarak, küçük ölüm diye bilinirdi.)

İngiliz sosyolog Geoffrey Gorer, 1955'te yazdığı "The Pornog-

raphy of Death" [Ölümün Pornografisi] adlı makalesinde, yüzyılımızda bu cinsel unsurun üzerimize nasıl bir gölge düşürdüğünü anlatır; tek başına mahremiyet içinde gerçekleştirilen ve her nedense utanç kaynağı olan yas tutma, iğrenç bir tür mastürbasyon gibidir. Ölüm, bugünün başlıca yasaklanmış ve reddedilmiş konusu olduğu için, kaçınılmaz olarak, günahı içinde taşır; Thanatos ve Eros, televizyondaki seks ve şiddetin birlikteliğiydi. Herhalde bunun en korkunç örneği, pornografik bir film olan *O*'da, izleyicilerin ölümü karşısında mastürbasyon yapması için kamera önünde bir kadının öldürülmesidir.

Ölüm, pornografik şiddet için kullanıldığında cinselliğin en derin anlamı kirletilmiş olur: Zamanın, kendini yeniden döllemesi için bir ölüme ihtiyaç duyan canlandırma potansiyeli. Zaman, ancak ölüm yoluyla yeniden doğumu sağlar. Geçmişte ve bugün, cenazelerde çiftleşmeyle ilgili bilinen öyküler vardır (düşünmek istemeyeceğiniz kadar çok ilişki başlıyor cenazelerde). Kuzeybatı Avrupa'daki fahişeler de mezarlıklarda çalışırmış eskiden; belki de bunun nedeni, ölümün olduğu noktada bile –belki de özellikle bu noktada– cinsel enerjinin dirilmesidir.

Zaman ölmez, zaman ölümde ve ölüm sayesinde canlanır; güz olmasa, ilkbahar gelmezdi. Genel düşünceye göre, ekim sonu, kasım başı ölülerin günleridir (Cadılar Bayramı, Meksika ve İtalyan Ölüler Günleri); yılın mayıs ve Bahar Bayramı'na tam karşıt olan zamanıdır bu. Kasım olmasaydı mayıs da olmazdı; sevişme ve birleşmenin olduğu ay, ayrılık ve ölümlerin gerçekleştiği bir ay olmasa olmazdı. Ölümün bilgeliğidir bu, böyle soğuk, böyle üzücü bir biçimde adil, böyle zalim bir biçimde cömerttir o, ciddi içtenliği ve insanın yüreğini parçalayan süssüz güzelliğiyle.

XIII
Yabani zaman

Saatleri bulan adama Tanrı akıl fikir versin,
Lanet olsun o adama,
Buraya güneş saati yapana da
Benim günlerimi rezilce bölüp ayırmak için
Küçücük parçalara

Plautus

Yaşam yaşayanı sever.

Maya Angelou

Juneau'daki Alaska Eyalet Müzesi, küçücük, bodur, zekice özellikler taşıyan bir yer. Alt katta yerlilerin yaşam biçimlerini anlatan bir sergi var. Ben gittiğimde, bu serginin yanı sıra bölgenin, fotoğrafçı Bradford Washburn tarafından çekilmiş siyah beyaz fotoğrafları da sergileniyordu. Tlingitler, Tahltanlar ve başka halklar, ezelden beri Washburn'ün fotoğrafladığı bu yabani arazide yaşamış, yaşam tarzları kuşaklar boyu aynı kalmış. Bu fotoğrafların bazıları 1930'larda, bazıları ise 1970'lerde çekilmiş, ama hangisinin ne zaman çekilmiş olduğunu söyleyemiyor insan. "Zamanın" buradan geçtiğini gösteren hiçbir iz yok, sanki tarih bu vadilerde, bu nehirlerde hiç esmemiş gibi. Bunlar, bağları, sınırları olmayan, zamanın görünmediği ve sınırsız olduğu, dikkat çekmeyen bir diyardan resimler.

Sonra üst katta Saat Dehşeti! 1700'lerde, Ruslar gelip arazi için Tlingitler'le savaşmış. 1867'de Rusya Alaska'yı Amerika'ya satmış. 1880'lerdeyse Gastineau Kanalı'nda altın bulunmuş. 1896'da da Klondike'ta. Sergi, sınırsız zamandan Time Limited'e geçiyor bir sürü beyaz insanın, özellikle de Alaska altına hücum hareketinde ortaya çıkışıyla. Bir eski zaman bankasının, Birinci Ulusal Banka'nın modelinin olduğu yerde, duvarda büyük bir saat ve bir takvim var. (21 Nisan Cumartesi.) Yazı, duvarda yer alıyor; Batı Zamanı, ıssız bölgelere geliyor, (parayı, alter ego'sunu bulmak için).

Altına "hücum" sırasında zaman çok önemlidir: Bir madencinin altın araması, hak iddia etmesi ve kayda geçirmesi arasında geçen zaman, bir milyonerle çulsuz bir adam arasındaki fark demekti. Bankanın *Birinci* Ulusal Banka oluşu da dikkat çekicidir, çünkü burası, Batı'nın zenginlik yarışının bir örneğidir. İlk gelen en zengin olur, sona kalansa tamamen dona kalır.

Doğadaki sınırsız zaman, artık gelip geçen ünlemlerle dağılmıştır. *Altın bulundu! On beş günde bitecek!* diye yankılanıyordu haberler. "ALTINA HÜCUM!" diye bağırıyordu gazeteler, yığınları heyecanlandırmak için. Hadi, hadi, hadi! Çabuk! Çabuk! 1896 ve 1898, bu altın tarihler, zamanın derin, karanlık nehrinde, bir altın arayıcısının eleğinde parıldıyorlar; bu ışıl ışıl, göz kamaştırıcı yıllar (ki ayı, günü saati ağırlaştırdılar), bir noktayı belirliyor, tarih ve zaman üzerinde hak iddia ediyor, önceden haritada olmayan bir yeri parselliyor, çünkü, dönemin gazetelerinden birinin madenciler için kullandığı deyimle, bu "doğa istilacıları" iki yeni fikir ithal ettiler: Toprağı sınırlama, çitleme ve ona sahip olma isteğiyle zamanın doğasının sınırlı olduğu, saatin yarışılıp alt edilmesi gerektiği hissi.

Müzenin alt ve üst katlarının zamanı çarpıcı biçimde birbirinin karşıtı. Platon Juneau'ya gitse, ikiz fikirleri Varlık (alt kat) ve Varoluşun (üst kat) tezahürüyle karşılaşırdı. Onları, Batı'nın kayıtlı zamanı ve bunun karşıtını da yerli diyarının zamansızlığı, el değmemişliği diyerek ayırmak mümkün, ama bu uygun olmayacaktır. Yerliler, doğanın zamanı konusunda, sanayileşmiş Batılılardan çok daha güçlü bir anlayışa sahiptir. Doğa, *zamanın kendisi*nin evreleriyle doludur, onun özellikleri, değişimleri, doğan ayıları, evlenen kartalları, ölen som balıklarıyla doludur. Batı zamanı değildir bu, yabani, evcilleşmemiş zamandır; ve belki de tıpkı "yabaniliğin" bu diyarı tanımlaması gibi, "yabani zaman" da buradaki zamanı tanımlayabilir.

O öğleden sonra Juneau'dan ayrılıp Taku'ya, dünyanın en el değmemiş yerlerinden birine gittim. Burada dört buçuk milyon dönüm doğal arazi ve dört buçuk milyon yıllık yabani zaman var. Taku Nehri sınır havzasında (üç nehir, Sheslay, Inklin ve Taku, İngiliz Kolombiyası ile Alaska'da 280 kilometre boyunca akar) rafting yaptık ve ben bu satırları yedi gün sonra, Inklin'e tepeden bakan bir vadi yamacından yazıyorum. Karşı vadide, sekiz yüz metrelik bir bölgede, kısa ve hırçın bir kasırga, ladinleri devirip kibrit çöpü gibi dağıtmış. Ben de bunları, yıkılmış bodur bir kütüğün üstünde oturmuş, yazıyorum, gümüş gibi. Buz ve yakıcı güneş yumuşatmış onu; öyle yumuşak ki gövdesi gümüş bir post sanki, düzgün, sessizlik kadar yumuşak.

Geçip giden rafting günlerimde, şimşeklerle yankılanan volkanik tepeler, ağustos böceklerinin sesiyle dolu yeşil çayırlar, güllerin, adaçaylarımn, dağ çileklerinin, ardıçların, dumanlı bir mor renkteki böğürtlenlerin, tatlı bir ölçüsüzlüğün kokusuyla çiçeklendiği çayırlar var ardımda; nehir de botları kayalıklara sürükleyen, girdaplarda onları yutan devasa Homerik suların box-kanyonları arasından akıyor. Önümüzdeki rafting günlerinde, yeraltı akıntıları bulunan, kireçtaşından koca bir dağın gizemi; çok hızlı akıp çok yavaş dökülen beş yüz metrelik bir şelale; sonunda da eski buzullar, mavi buzdan diyarlar ve (açıklanamaz biçimde) *uğurböcekleri* bekliyor bizi. Bu vadide, kocaman, kıvrılan, kısıtlanmamış bir dünya parabolü var, huzurlu bir akış içinde ve yaz boyu, tüm dünyada nasıl çocuklar karahindiba saatlerini üflüyor, yumuşacık tüylü tohumlar bulutsuz gökte süzülüyorsa, burada da, hesaplanmamış yüzlerce metre boyunca tüylü bir tohum, kendi çağrısının rotasını izliyor, kendi ifadesinin eğimiyle gidiyor; tıpkı kendi saatini seçen karahindiba gibi. (Şimdinin saati, karahindibanın söylemeye tenezzül ettiği tek saattir.)

Yabani doğa nedir? İzleyicisi olmayan doğadır. Kendini tarif edendir, insanın adlandırmadığıdır. İngiliz şair Robert Service, komşu Yukon bölgesi için şunları yazmıştır:

> Dağların isimsiz olduğu bir yer,
> Nehirler de nereye akar, Tanrı bilir.

Adlandırma edimi, bir evcilleştirme edimidir; Taku'da kimi nehir ve dağların adı vardır, kiminin yoktur. Bazılarının isimleri Batılı ismidir, bazılarınınsa Tlingit isimleri, bunlar arasındaki fark da çok şey anlatır.

Batılı isimler arasında Lester Jones Dağı ve Wright Tepeleri var. Tlingit isimleri ise Uyuyan Devler gibi isimler. Taku isminin kendisi de "kuğu veya kazların indiği yer"i ifade eden, yansıma yoluyla ortaya çıkmış bir kelime. Adlandırmalarda bile, zaman konusundaki iki farklı düşünce görülebilir. Batı adlandırmasının üst kata uygun hızlı temposu, nesneyi bireyin biyografisine ve gerçek tarihe bağlama özelliğini taşır; evcilleştirilmiş geçmiştir. Tlingit adlandırması ült kata uygun, düşük tempolu zamandır, dağı veya nehri, mitsel biyografi ve soyut tarihe bağlar; aynı zamanda şimdi de olan evcilleştirilmemiş geçmiştir. Zaman kiplerinde bile, şimdiki zaman tercih edilir; uyuyan devler hâlâ uyumaktadır, Taku da kuğuların ve kazların indiği yerdir hâlâ.

İsimsiz bir yer, evcilleştirilmemiş bir yer olduğuna göre, isimsiz zaman da yabani zamandır. Taku vahşi bir nehirdir ve nehirler, evrensel bir benzetmeyle zamanı simgelediği için, *yabani* bir nehir, *yabani* zaman için mükemmel bir mekândır. Burada çeşitli şeyler olur, olaysızlıktan çok uzaktır burası; ama devrilip nehre yuvarlanan ağaçlar kimsenin değildir, bunlar kayıtlara da geçmemiştir. Koca bir orman, tarihi kaydedilmeden yıkılır. Koca kayalıklar taştan giysilerini çıkarıp kimse saat tutmadan kayıverir nehirlere doğru.

Yıllarca merak ettim yabani doğada olmanın nasıl bir şey olduğunu. Yabani doğa, duyularınızı arındıran canlı bir sarhoşluk, sizi, ovula ovula parlatılmış duyularınızla, canlı bir halde, çırılçıplak bırakıyor. Size derinden dokunan, dokunulmamış bir yer burası. Kötü yanı (çevrenin içinize işlediği an) şu ki sizi mutlu, hayranlık içinde ve tamamen değişmiş bir biçimde bırakıyor. Doğanın rayihalı, uysal ninnisinin verdiği teselliyi unutun, burada doğa, uyumamıza izin vermeyen zayıf ve vahşi bir *uyanışın* görkemine sahip. Sözlük ve kavram dizinlerinde, İngilizce'de yabani doğa anlamına da gelen "wilderness" kelimesinin kültürel eşanlamlıları şunlar: Çorak, boş, işe yaramaz, çıplak, bakir arazi, inziva. Bunlar, zararlı bir biçimde yanlış. Bir afrodizyaktır yabani doğa, güçlü bir berekete sahip bir bölgedir; işe yaramaz boş bir yer değildir, öylesine olgun bir doluluk taşır ki dört buçuk milyon dönüme sığmaz; bir inziva yeri değil, çiftleşme yeridir; bakir değildir, yaşamın volkanik kalbinde kuşatılamaz bir tutkuyla patlar.

Ama belki de benim bakışımla *Oxford İngilizce Sözlüğü* ve *Roget's Eşanlamlılar Sözlüğü*'nün editörlerininkiler arasındaki uyuşmazlığın bir nedeni vardır. Onlarınki, bir zamanlar doğru olan, ama artık eskimiş bir anlayıştır, kaybolmuş bir dünyadan konuşan. Çünkü geçmişte,

"yabani doğa," insanlığı çevreleyen çok büyük ve yaygın bir şeydi. Yabani doğa, insanın küçük şaşkın gruplar halinde yaşadığı, kendi küçük bahçelerini yabani doğanın koca ormanlarıyla karşılaştıramadığı Durumuydu dünyanın. Ama sonra insan ırkı gelişmede çok ileri gitti, tüm dünyada bir nüfus patlaması oldu. Bir noktadan sonra, yabani doğayla insan yer değiştirdi. Artık o, *bizim* kuşattığımız bir şey; zavallı küçük parçalar halinde dünyaya dağılmış durumda yabani doğa. Artık İstisna olan yabani doğa, çevrenin genel durumuysa insan. (Yabani doğanın, genel durum olmaktan çıkıp istisna haline geldiği bu kritik nokta, yabani hayat uzmanı Gary Snyder'a göre, doksan yıl kadar önce gerçekleşmiştir; yani tam da "zaman," bu kitabın iddia ettiği derin değişimlerden geçerken.)

Bana göre bu, zamanla ilişkimiz için bir modeldir: Çünkü bir zamanlar insanlar, yabani zamanla kuşatılmıştı, zaman her yere uzanıyordu, tanımlanmamıştı, çitlenmemişti, adlandırılmamıştı, bilinmezdi, her yönüyle, burada, gece yarısının ışığının diyarında hiç bitmeyen en uzun akşamdan bile uzun süren bir gizemdi. Bu sonsuzluğa bırakılan biz insanoğulları, şaşkın cep saatlerimiz ve kısa hayatlarımızın zavallılığı içinde, saatleri gösteren kol saatleriyle yabani zamanın büyük sonsuzluklarını hesaplamaya çabalayıp duruyoruz. Sonra zamanı izlemeye başladık, onu saatlere bölmeye, hesaplamaya, ölçmeye, işaretlemeye, alıp satmaya... Yabani doğayla insan yer değiştirdiği gibi, yabani zamanla insan da artık yer değiştirmişlerdi. Dakikaların ölçüldüğü kritik bir andan sonra, Batı toplumunun tuhaf zaman hesaplaması standartlaştı, bir norm haline geldi; Batı saati, zamanın genel Durumu, Yabani zaman ise İstisnaya dönüştü.

Bu, kişisel düzeyde de gösterilebilir; duvar, cep ve kol saatlerinin arkadaşlığına bir bakalım. Öncelikle duvar saati, düzenli tik taklarıyla, anne karnındaki bir bebek üzerinde annesinin kalp atışlarının bıraktığı etkiyi yaratabilir; atalardan kalma bir saatin verdiği güven, odayı huzurla doldurur; bir cep saatine sıkıştırılmış zaman, anne babaların gösterdiği en büyük özenin sıcak şefkat duygusunu sunar. Annem bana kol saatini verdiğinde, saat, onun tılsımlı korumasıyla doluydu. Yaşlı insanların saate nasıl ihtiyaç duyduğuna bir bakın. (Hastanede yatan seksen yaşında biri olan Jessie'nin yatağının yanında üç şey var: Terlikleri, dişleri ve saati.) Yaşlıların da aynı anne baba rahatlığına ihtiyacı var, sonuçta yaşlılık, ikinci bir çocukluk dönemidir. Yabani zamanı evcilleştiren saatlerin dostluğu, büyük yalnızlık karşısında bir güven-

cedir: Saf zaman, yabani zaman, saçları uçuşturan özgürlüğüyle, gençler için keyif vericidir, ama yaşlılar için korkutucu olabilir, çünkü yabani zamanın en karanlık yanı, ölümün kendisidir. Cennette saat yoktur, cehennemde de. Büyük Frederick'in saatinin, öldüğünde durduğu söylenir, "Büyükbabamın Saati" şarkısındaki gibi: "Saat. Durdu. Artık işlememek üzere, yaşlı adam öldüğünde." Ama durdu mu saat? Belki de tam tersi. Belki önce birdenbire saat durmuştur, dostunun tatlı tik takları olmadan, yaşlı adam, kendisi için düzenli bir ritim sağlayan sabit vuruşları yitirince, yolunu şaşırıp zamanda bir boşluğa düşmüş, böylece içindeki tik tak da kesilmiştir.

Duvar saatlerinin verdiği rahatlık ve kol saatlerinin getirdiği güvenlik duygusundan bu kadar bahsetmek yeter, çünkü başlangıçta destek olan, sonra bir zorbaya dönüşebilir. Yabani zamanı kontrol etmek için saat taktığını düşünen kişi, tam tersine saatin, kendisini kontrol ettiğini görebilir: Duvar saati insana hükmeder, buyurgan kol saati, takan kişi üzerinde baskı kurar. Emirler veren saat zamanı, çağımızın belirleyici niteliklerindendir. Saat, evcilleştirilmiş zamanın genel Durumu olmuştur ve İstisna haline gelen yabani zamana hükmetmektedir.

Yabani diyarlar da yabani zaman da teodolitler, kronometreler ve teleskoplarla haritalandırılmış, kayıtlara geçirilmiş ve keşfedilmiştir. Bu arada, bu buluşların tümü de tarihin aynı döneminde ortaya çıkmıştır; bilinmeyen diyarları keşfetme nesneleri, bilinmeyen bir zamanın kaydını tutmak üzere tasarlanmış icatlardır. "Logging" kelimesi birkaç anlamla yüklü bir kelimedir bugün, hem "bulup sahiplenmek" anlamına gelir, hem de "ormanda ağaç kesmek." Bir zamanlar, böylesine acımasız bir kelimede, güvenlik çağrışımları vardı (log cabin ve log fire), ama şimdi, içinde bulunduğumuz kritik zamanda, acımasızlığın ta kendisinin izleri yüklenmiştir kelimeye, yağmur ormanlarının kesilip, yabani doğaya diz çöktürülmesiyle. Taku, bu yüzden tehdit altında. Bir madencilik şirketi olan Redfern Resources, bakır cevheri taşımak için yabani doğadan yol geçirmek istiyor. Kereste şirketleri de ormanı hem ele geçirmek hem de kesmek, bölgeyi keşfetmek ve envanterini çıkarmak üzere yolun kullanımını paraya çevirmek için birbiriyle yarışıyorlar. Logging, yabani doğanın getirdiği bir güvenlik olmaktan ziyade, ona yönelik bir tehdide dönüşmüş durumda. Benzer biçimde, bir zamanlar zalim bir dünyadaki güvenli geçitler olan yollar da gelişmenin kritik bir anından sonra, kendileri bir tehdit unsuru haline gelmiş bulunuyor. Nasıl gerçek patikalar, yollar yabani alanları azaltıyorsa,

saatlerin saatler içinde yaptığı sayısız yol da yabani zamanı azaltır.

Bir nehre bakıp, bitmekte olduğunu söyleyebilir misiniz? Nehirler bitmez, özellikleri budur. Oysa, evrensel olarak bir nehir gibi hayal edilen zamanın bittiği *söylenir*; ifade ne denli tanıdık olursa olsun, çirkin ve tuhaftır, modernliğin sömürücü para kazanma özelliği için zamanın sonlu bir şey olduğunu ortaya koyar. Burada, Taku'da, zaman ve nehir bitiyor, çünkü İngiliz Kolombiyası Hükümeti, kısa süre önce, yol için alelacele izin çıkartmış bulunuyor. (Oysa politik ve yasal baskıyla, yol hâlâ durdurulabilir.) Yola karşı kampanya düzenleyen Kanadalı Ian Kean şöyle diyor: "Acele etmek gerektiğini hissediyorum. On yıl içinde, koruyabileceğimiz bir nehir dahi kalmayabilir." Tlingitler, zamana ve Taku'ya yönelik nehirsel bir saygıyla, kayıplarını üzücü bir şekilde dile getiriyor; projeyi "hızlı şeride sokan" beyaz yöneticilerin "prematüre" ve "hızlı" yaklaşımını anlatıp Tlingitler'in "gelecek kuşaklar"ının nehir hakkını çalacak kararların "düzenlenmiş zaman çizgisinden" bahsederek. Burada yüzlerce yıldır yaşayan Tlingitler'e, kararı yanıtlamaları için kırk sekiz saat verildi. Kırk sekiz saat nedir bir nehir için?

Batı'nın toprağa ve zamana yönelik egemen yaklaşımları –hâlâ– çitleme isteği, özel mülkiyet arzusu ve imparatorluk kurmaktan oluşuyor. Bu çitleme ve sömürgeleştirme yaklaşımlarının en iyi örneği herhalde Robinson Crusoe'dur. Kendini beğenmişin tekidir, orta sınıf statüsüne takıntılı bir bağlılığı vardır, zihni, insanları köleleştirmek, mekânı çitlemek ve zamanın çizelgesini çıkartmakla meşguldür. Köle tüccarlarıyla çatıştıktan sonra, "ölçüp biçtiği" ve kendi "çitlediği" adasına varır. Sonra zamana yönelir. Bir bölümün başlığı, ukalaca duyurur bunu: "Vaktimi Nadiren Boşa Geçiriyorum." Şöyle der bu bölümde: "Çalışma vaktimi düzenliyorum... uyku ve eğlence vaktimi de." Daimi sömürgeci olarak, toprağı olduğu gibi, zamanı da sömürgeleştirir; ayların dağlarını dümdüz etmek, yıllardan yol geçirmek, düzensiz zamanı disipline sokmak, Hıristiyan Pazar'ını onurlandırmak ve yabani Cuma'ları köleleştirmek için takvimini kullanır. (Onun adının Cuma olması gerektiğini savunur ve ekler: "Aynı şekilde ona 'Sahip' demesini de öğrettim ve bunun benim adım olduğunu anlamasını sağladım.")

Tam bir tamamlayıcı karşıtlıkla, XVIII. yüzyılın başları, Crusoe yerine bir Rousseau çıkarttı. Bunlar, sınıf ve kölelik konularında, toprağa ve zamana bakışlarında, birbirinin tamamen karşıtıydı. Crusoe (Defoe'nun 1719'da yayımlanan kitabında) ada*sının* topraklarına ba-

kar, çitler yapıp mülkiyeti kurar. Rousseau (1712'de doğmuştur) özel toprak mülkiyeti felsefesinden ve toprağa yönelik tüm çitleme hareketlerinden nefret etmiş, bir toprak parçasını, kendisinin olduğu gerekçesiyle çitleyen ilk insandan yüz kızartıcı terimlerle bahsetmiştir. Keşke, der Rousseau, biri kazıkları söküp toprağın kimseye ait olmadığını söyleseymiş. Rousseau da, Crusoe gibi, bir adada derin bir zaman deneyimi yaşamıştır, ama Rousseau nehir kenarındaki zamanın güzelliğinden ve zincirlenmemiş yabani zamanı anlamasından, böylece "her ânın itici gücünü bir düzen olmaksızın görme"sinden bahseder. O, (insan özgür doğar, ama her yerde zincire vuruludur) bir kol saatinin metafiziksel kelepçesini takmayı reddederken, Crusoe'da saat ve takvim zamanına, sömürgeci, ataerkil, zorlayıcı zamana, her günün düzenin zincirinde şakırdamasına yönelik bir saplantı vardır. Rousseau, onun tamamen karşıtıdır diyebiliriz. Tüm inançları Crusoe'nunkilerle karşıt olmakla beraber, çocukların kütüphanesinde bulunması gereken tek kitabın *Robinson Crusoe* olduğunu söylemiştir Rousseau, çünkü Crusoe'nun bağımsızlığını kıskanır. Calvin'in Cenova'sından bir saatçinin oğlu olduğu halde, kol saatinin nasıl bir pranga olduğunu anlamıştı Rousseau. Kendi çocuklarını terk etmiş, başkalarınınkiler için insancıl bir eğitim sistemi önermiştir. "Tüm eğitimdeki en önemli kural, vakit kazanmak değil, kaybetmektir."

Ortak zamanı çitleme ve sömürgeleştirme isteği, Batı zamanının, geçmişteki ve şimdiki tüm düşünce biçimine yayılmıştır, ki bu, elinizdeki kitabın başlıca konularındandı. Önemli noktalara kısaca tekrar bakalım. Modernliğin takıntılı zaman ölçümü, zamanın dakikalar, saniyeler, saniye parçacıkları halinde akışı, zamanı metaforik olarak, parmaklık ve çitlerle kuşatır. Yüzlerce yıl, Hıristiyanlık, düz bir çizgi halindeki tarihselciliğiyle döngüsel zamanı köşeye sıkıştırmıştır. Görünmez emperyalizmle, zaman imparatorluğuyla derin bir ilişkisi vardır bunun: Çünkü imparatorlukları kuranlar nasıl toprağa bakıp *Terra Nullius* gördüyse, metafiziksel imparatorluk kuranlar da zamana bakıp *Tempus Nullius* görmüşlerdir. Kaptan Cook'un, Yeni Zelanda'yı ilk keşfeden kişi oluğu söylendi bize, sanki orada beyazların zamanından önce zaman yokmuş gibi. (Başka bir örnek. Avrupalıların Brezilya'daki insanlarla ilk teması 22 Nisan 1500'de, saat 10'da olmuştur. Oldu bitti. *Tempus Nullius*'un zamanı ölçüldü.) Kronometreler tarihi, aslında sömürgecilik tarihidir, çünkü denizlerdeki yabani zaman bir defa sahiplenilip evcilleştirildikten sonra, Avrupa imparatorluklarını yarat-

mak için kullanılmıştır.

Bu görünmez ideolojiyi temel alan, Batı'da iktidarı elinde tutanlar, uzun zamandır kendi zamanlarını *yegâne* zaman olarak tanımlayarak sömürgeleştirmekte (Püritenler, Newtoncular, Franklinciler ve Granthamcılar) ve yaptıkları tanımı iktidar(ları) için bir araç olarak kullanmaktadırlar; zenginlerin, fakirlerin zamanını elinden alması, Avrupa'nın, geçmişte ve bugün, kölelikle Afrika'yı boğması; ataerkil zamanın kadınların zamanını reddetmesi; Hıristiyanların, Hıristiyan olmayanları sömürgeleştirmesi; herkesin, çocukların zamanını evcilleştirmesi. Şu "vakit nakittir" numarası, sloganı yaratanlara çıkar sağlamış ve geri kalan herkesi yoksullaştırmıştır. Yabani zaman ise özgürdü; cömert saatti, candan olan gündü, ta ki Franklin ve onun bankacı takipçileri böylesi bir yabani zamanın işe yaramaz olduğunu öğretene dek (yabani diyarlar da, aynı derecede yanlış bir biçimde, *işe yaramaz* olarak değerlendiriliyordu).

Beyaz, erkek, yetişkin bir Hıristiyan değilseniz, her milenyum kutlaması, binlerce farklı kültürün boyun eğmek zorunda olduğu metafiziksel bir sömürgecilik hareketidir. Karnaval, gerçekte yabani zamandır, ama önce kilise, sonra sınıfsal sistem tarafından sömürgeleştirilmiştir. Sanayi Devrimi'nden beri karnaval da, festival de evcilleştirilmiştir; toprağın çitlenmesi bunun doğrudan nedenidir, ruhunun çitlenmesi, sıradan insanların sınırların dışına atıldığı, zamanın yabani kaba (pis) merkezinin bastırıldığı şatafatlı bir gösteriye dönüşmesiyse dolaylı nedenidir.

Genetik mühendisliği, patent yasalarını çit direkleri olarak kullanarak, herkese ait olan ortak geçmişi çalmıştır, öyle ki birkaç tane çokuluslu "zaman sahibi," bunun özelleştirilmesinden kâr edebilsin. Daha geniş anlamda, geçmiş, özelleştirilmiş tarihtir, sahibi muzafferlerdir, onlar tarafından yazılmıştır, demokratik değildir ve uzman olmayanlar için erişilmezdir. Mitsel kamusal geçmiş –ortak geçmiş– içerilemez, dağınık ve belirsiz geçmiş, demokrat ve ekotrat geçmiş, modernlik tarafından küçümsenmiş, dışlanmıştır. Geleceğin, hiç değilse çitlenmemiş olması, orada yaşayacak herkese ait olması gerekir. Ama durum bu değildir. Gelecek, çoktan sömürgeleştirildi bile, yarını sömürmek üzere konumlarını bugünden belirleyen büyük şirketlerce. Daha acımasız bir biçimde de nükleer sanayi çiziyor sınırlarını geleceğin, ilerideki binlerce yılın üzeri, kefen gibi örtülecek radyoaktif maddelerle. Modernliğin geleceğe yönelik egemen yaklaşımı, onu hastane duvarlarıy-

la sınırlandırmak, Gübre Yığını Halk'ı inkâr ederek profesyoneller için özelleştirmek biçimindedir.

Kadınlar, ataerkil toplumların önyargı ve nefretiyle kendilerinin olan en yabani zamanın –en güçlü âdet dönemlerinin– sınırları dışında bırakılmıştır. Kadınların yüzleri, plastik cerrahiyle "evcilleştiriliyor" (yavanlaştırılıyor); vücutlarının doğum sırasındaki zamanı, eril zamanın programları ve zaman çizelgeleriyle kuşatılıp sınırlandırılıyor. Doğan her çocuk "yabani" zamanın çeşitliliğine güçlü bir biçimde sahip olarak doğar (çocuklar ç-o-o-k y-a-v-a-ş da hareket edebilir, arı gibi hızlı da.) Çocuk sonra, eğitimle disipline edilir, bir standarda dönüşecek biçimde evcilleştirilir, tekbiçimli bir düzene girecek şekilde denetim altına alınır. Tik. Tak. Tik. Tak.

"Yabani" zamanın doğal bir dostu olan, izleyeni zaman ölçümünden kurtaran sanat da zamana bağlı tanımların içine hapsedilmiştir. Batı sanatı (özellikle de "küresel şimdi"nin doğumundan sonra) giderek kendini zamana bağlı bir ardıllıkla tanımlamayı seçmiştir. Fütürizm, modernizm ve postmodernizm... her avangardı köşede, bir post-garde bekliyor. Bazı sanat kataloglarını okumak, konuşan saate kulak vermeye benzer.

"Gerçek Sanat. Yeni Bir Modernizm." Yeni bir serginin başlığı bu. Serginin kataloğu soruyor:

> Neden Modernizm veya Postmodernizm karşısında *Yeni Bir Modernizm* diye açık bir gereksiz tekrar? Yeni Bir Modernizm'den konuşmak; kronolojik olarak onu postmodernizmden sonraya koyar, ama Postmodernizmin, Modernizm içinde, bir Modernizm eleştirisi olarak ortaya çıkan bir söylem olarak belli bir anlamı, değeri ve konumu olmasını gerektirir, ama Modernizmin sonu olarak değil, çünkü Postmodern ve Modern, diyalektik bir ilişki içinde ebediyen birbiri için zorunludur, öyle ki Postmodern, Modernin [sic.] ardılıdır ve böylece kendisi Moderne dönüşebilir: Yani Yeni Bir Modernizm'e.

Tik tak.

Modern sanat eleştirisi, en kötü biçimiyle, sonunda durmuş bir saatten birazcık fazla bir şeydir. Tik tak. "Post"ta değil "post" tarafından. En postmodern. Postmodernist düşünce neredeyse yanlışlıkla, birdenbire ortaya çıkarak ânı büyülü hale getirir, yalnızca çürütmek için; postmodernizm, zamanı duraksatır. Postmodern edebiyat eleştirisi sa-

natın, ânı büyülü hale getirmeye yönelik doğal eğiliminin son nefesini gösterir; deli dolu eğlenceler, tesadüfler, llipsis, kelime oyunları, déjà-vu vu. İma ve yanılsama. Yine de sonunda, bir ilüzyondur, bir oyun, bir zaman labirentidir: Eğlencelidir, komiktir, dış referanslarından kopar –toplumsal tarihsel bağlamın reddi. Zamanda kendi referansını ararken, hareketsiz noktayı anlamın ortasında yaratırk, zamanın bir labirent ortasında hareketsiz durduğu yerde. İşin özünü anlamış olmalısınız –ha ha– bu kadar zekice oluşuna hayran kalabilirsiniz, ama neşeli bir aydınlanmamışlıktır bu, bir labirentte olmak gibi, biraz alıştırma yapmış, bir yere varamamışsınızdır, çünkü bu merkezde içedönük bir boşluk vardır, bir eksiklik, tersine çevrilmiş bir çit, kavramsal bir ha ha. Ortada güneş saatine ulaşırsınız ve bunun yalnızca kendini işaret ettiğini görürsünüz, öğleyi değil, kimseyi değil, *yok*u işaret eder. Bir labirentin ortasındaki bir güneş saati gece yarısını gösterebilseydi, kendi saatine özgü öğütüşünü, kendini tanımasını, kendini işaret eden bir göz kırpışla eğilmesini gösterecekti. Atom saati nasıl saniyeyi parçacıklara bölerse, postmodernizm, güzel sanatların bir kolu olarak *edebiyatın* a'omunu bölmüş, şimdi de hava atmaktadır. Zaman, duracak kadar yavaşlatılmıştır, kendi geciktirmesiyle yükselmiştir. Burada ve şimdi olan ölümün önbilgisidir o; namevcudiyetin mevcudiyeti değil, önbilgisidir.

Yabani zaman için umut var mı? Çok. Öncelikle, her çocuk, onunla tıka basa dolu olarak doğuyor. Ayrıca, en modern fizik bize zamanın kaosunu, değişkenliğini, mantıksızlığını ve tüm o bereketli eşitsizlik özelliğini görkemli bir biçimde anlatıyor. Bir de yetişkinler var. Eğer zaman –sadece– bir kurmaca olarak görülürse, herkes için umut var. Ama bu zor, çünkü çocukluktan itibaren insanlara, bu kurmacaya, zamanın bu gösterişli yapısına, sanki fiziksel –somut– bir varlığı varmış gibi bakmaları öğretiliyor. Salı gününden sanki MDF'den yapılmaymış gibi; son teslim tarihinden bir duvarmışçasına; "saat üç"ten, tuğladanmış; bir dakikadan doğru bir açı gibi; on yıllık bir zamandan atık su borusu gibi bahsedilir. Sonradan klostrofobik bulduğumuz bir ev inşa edip kendimizi içine kapatıyoruz. Belki de modernliğin, yabani zamanı öylesine istekli biçimde aramasının (yabani uyuşturucular, yabani partiler, yabani bir hayat istemesinin) nedeni evcilleştirilmiş zaman-

dan dolayı bu evin iğrenç bir şekilde bunaltıcı olabilmesidir. Ama yabani zaman hâlâ her yerdedir (onun için kullandığımız ölçüler somut değil, konvansiyoneldir) ve istesek, üfleyip alaşağı edebiliriz saat zamanının o evini.

Peki *nedir* yabani zaman? Özellikleri nelerdir? Cevap için, saat zamanının yapısına en çok düşman olan şu şeylere bir bakın: Seks, uyuşturucu ve rock'n'roll. En yaygın yabani zamanı yakalamanın üç yolu. Bunların yanında, birçok dinin bildiği gibi, yabani zamanın bir aşkınlık, veya sıradan olandan kaçma özelliği vardır. Yabani zaman, tamamen Hıristiyanlık dışıdır, çünkü Hıristiyanlık, zamanı en çok evcilleştiren şey olmuştur, bunu benzersiz bir biçimde yapmıştır. Yabani zaman, oyunun da ruhudur. Tüm sanatlar (ciddi oyunlar) yabani zamanla bir yakınlık taşır, belki en çok müzik. Modernliğin evcilleştirilmiş zamanı, standart hale getirilmiş küresel zamanın yekparelik özelliğini taşıyorsa, yabani zamanı en iyi temsil eden kişi, mitolojideki pagan doğa tanrısı Pan'dır. Çeşitliliğin bir örneği olan *pan,* "her şey" anlamına gelir ve o, yabani zamanın çeşitliliğini temsil eder. Bu bölümün devamı, yabani zamanın bu özelliklerini keşfedecek.

Seksle başlayalım. Seks, her zaman için saati utandırır, saatlere haşin davranır. Güzel bir zamansal paradoksla, Aşk Tanrısı Eros, Yunanlılarca tanrıların hem en genci, hem de en yaşlısı olarak görülmüştür, tombul bir bebektir o. Antropolog Edmund Leach, Yunanlılar'a göre "zamanın ilk imgesini sağlayan şeyin cinsel eylemin kendisi" olduğunu öne sürmüştür. Saat ise erotik olanın karşıtıdır. Birbirinden nefret eder seks ve saat.

Hareketli yaşlı ahmak, azgın Güneş,
...İlla aşkın mevsimi senin hareketine göre mi olmalı?
...Aşk, hep aynı, ne mevsim tanır, ne iklim
Ne de saat, gün, ay... zamanın kırıntılarıdır bunlar,

diye yazmış John Donne. Külkedisi ile Beyaz Atlı Prens'in tomurcuklanan aşkını durduran, gece yarısını vuran saattir.

Âşıkların zaman duygusu yoktur; aynı şekilde, hiçbir şey, zamanı fark etmek kadar hızlı öldüremez tutkuyu. Şu yaramaz çocuk şarkısı da bilir ve küstahça bir dürüstlükle anlatır horozun, bugünün çalar saati gibi, sabahın güzelliğini soldurduğunu:

Horoz ü-ürü-üü!
Hanımım kaybetti *pabucunu;*
Efendim kaybetti *keman yayını;*
Bilemiyorlar ne yapacaklarını.

Bir de içki var. "Her zaman sarhoş olmak gerek. Hepsi bu: Başka sorun yok. Eğer zamanın işkence çeken hizmetkârlarından olmak istemiyorsanız, sarhoş olun, hep sarhoş olun! Şarapla, şiirle veya kafanız iyi olarak. Nasıl isterseniz" diye yazmış Baudelaire. Keyif verici maddeler, genellikle, evcilleştirilmiş saat zamanından kurtulup yabani zamana geçmeyi sağlar. Bunların saatlerle aşırı biçimde dolu olan modern hayatta bu kadar rağbette olmalarının nedenlerinden biri, şüphesiz, zamanı değiştirip karıştırmaları, esnetip atlatmaları, onun baskısına direnmeleridir. Belki de, acı bir biçimde, kendilerine ayrılan arazilerin sınırları içine tıkılan, Batı'nın hem toprak hem de zaman emperyalizmine (postsömürgecilik) maruz kalan Avustralya Aborijinileri ve tüm dünyadaki yerlilerin alkole böylesine tehlikeli derecede ihtiyacı olmasının nedeni, hâlâ erişebilecekleri tek özgürlüğü metafiziksel olarak elde etme isteğidir. Alkole bağlı unutuşun yabani zamanını.

Yabani zaman, zamanın sıradan sınırlarını aşmayı temsil eder. Bu kitabı yazarken, içime fenalıklar getiren iki yorum vardı: "Vakit nakittir, değil mi?" (yoo) ve "Zaman? Yeterince yok ondan." Sanki zaman, bir şirketin sınırlandırmasıyla *kısıtlanmış*: Zaman Ltd. Ama Hintli bir köylü kadını, buna kesinlikle karşı çıktı: "Tanrı zamanı yarattığında, bol bol yarattı," diyerek dile getirdi görüşünü. Ona göre zaman, sınır tanımazdı, sonsuzdu. Batı, birçok zaman sınırı tanımı yapar, bir ânın, bir çağın zıddı olduğunu savunur mesela. Buna karşı çıkan pek çok insan var. Hintçe (ay için kullandığı farklı farklı kelimelerle) zaman sınırları konusunda, olumlu anlamda insanın içini bayar. *Kal*, mesela, Batılı düşünce yapısını denemek ister gibidir, *hem* dün *hem* yarın anlamına gelir: Ânı, çağın karşısına koymaktan çok uzak bir biçimde, *kal*, an ve çağ anlamlarını *beraber* karşılayabilir. Hint dillerinde dünden önceki günle yarından sonraki gün de aynı kelimelerle ifade edilirken, şimdinin merkez oluşuna göz kırpılır. Önemli olan *şimdi*dir. Şimdi aşkınlaşır, yabani zamana geçer.

Bilge dinler bunu bilir; uzun süre, salt saat zamanının ötesine, seküler saatin durduğu kutsal sonsuza geçmeye çalışmışlardır. (İngilizcede dünyevi anlamına gelen "secular" kelimesinin etimolojik kökeni,

*saeculum*a dayanır, ki bu da zamanla, kuşakla veya çağla ilişkili anlamına gelir.) Şamanist kendinden geçme, ezeli bir Büyük Zaman'a geçme çabasıdır. Birçok Doğu öğretisi, zamanı aşmayı vurgular. Yogiler, an üzerine meditasyon yapar: Bunun amacı, sonsuzu aramaktır. Altıncı Zen patriği Hui-neng şöyle der: "Mutlak sükûn şimdiki andır. İçinde bulunulan anda olduğu halde, bu ânın *sınırı yoktur*, ebedi mutluluk buradadır." Zen Budizmi, düşünceli bir bakış açısıyla, tamamen şimdide yaşamayı amaçlar, en sıradan anda bile hayatın bütünlüğünü görmek için her eyleme büyük dikkat sarf eder. Hindu düşüncesinde, şimdi, yalnızca şimdi, sınırlanmamış ebediyetin yabani zamanına açılır.

Spiritüel disiplinlerin çoğu, zamanı aşmaya ve saatin ötesine geçmeye çalışırken, Hıristiyanlık'ta ikonsal ayrıcalık taşıyan saatler, kiliselere koyulur. Bir saat, bir Budist tapınağında tuhaf görünürdü. XIII. yüzyıl gizemcisi Meister Eckhart, Hıristiyan gelenekte alışılmadık biçimde, zamanın muhteşem güzelliği olan şimdiden bahseder; iç sessizlik anlarında der, "Yalnızca içinde bulunulan an vardır... her zaman için ve sonsuz şekilde yeninin ta kendisi olan bir Şimdi'dir o." *Tao Te Ching de* şöyle der: "Şimdiyle hareket et," bir nehir olarak tanımlanan bu şimdiki anda kişi, "akışla birlikte gitmelidir". (Burada, her zamanki gibi, nehirlerle zaman arasındaki o derin bağlantı var yine.) Modern psikoterapi bu eski bilgeliği Burada ve Şimdi diyerek münasip bir şekilde yeniden ambalajlayıp sunar. Seneca'nın basitçe sorduğu gibi: "Şimdi değilse ne zaman yaşayacağız?" Şimdiyi yeniden ikâme etmek önemlidir, çünkü o, yaşanabilir yegâne yabani zamandır. İflah olmaz bir Senecacı olan Joyce Grenfell, şöyle söylüyor bunu: "Zaman diye bir şey yoktur, sadece an vardır. Ben de *içindeyim*."

Yabani zaman oyunbazdır. Hint mitolojisinde, bir oyun hissi (ciddi oyun) yaradılıştaki en derin enerjidir. Vandana Shiva'nın sözleriyle: "Tüm varoluş, yaradılış ve yıkımın oyunundan doğar. Bu enerjinin tezahürüne Doğa denir; *Prakriti... Prakriti*'ye Lalitha yani Oyuncu da denir, çünkü özgür anlık faaliyet olan *Lila* veya oyun, onun doğasıdır." Hindu mitolojisinde *Lila*, zamanın sonsuz döngülerinde oynar. (Katı çalışma çizgisine adanmışlığıyla Protestan Hıristiyanlık, buna pek az önem vermiştir.)

Eğer doğa oyuncu ise, insanlar oynatır. Taku Nehri'nde rafting'e gelenlerden biri, kocaman bir su tabancası getirmiş, sarı, pembe, turuncu, yeşil, fosforlu plastikten. Lego diyarında yapılmış bir su tabancası. NASA tarafından. Su savaşları kızıştı. *Homo Ludens*, canlı ve çığlık

çığlığa altı yaşında Bismarck'lar, uğrunda oynayacakları bir dünyaya sahipler. *Homo Ludens*: "Mankind at Play" [Homo Ludens: Oynayan İnsan] adlı eserin yazarı Johan Huizinga (kendi adı da tam oynanacak gibi), bu fikre katılırdı. O, oyunun, "sıradan zamanın dışına çıkış" olduğunu savunur. Bir dinlenme arasıdır o. Kültürün kendisi, "oyun biçiminde doğar". Huizinga'ya göre: "Oyun inkâr edilemez. İsterseniz hemen hemen tüm soyutlamaları inkâr edebilirsiniz: Adalet, güzellik, hakikat, iyilik, akıl, Tanrı. Ciddiyeti inkâr edebilirsiniz, ama oyunu değil." (Yabani zaman çocuklarda en çok nasıl gösterir kendini? Oyunla.) Zihnin iç saati konusunda çalışan bir deneysel psikolog, şöyle bir yorumda bulunuyor: "İnsanlar eğlenirken, iç saatlerine dikkat etmez." (Oldukça yaygın bir bilgi: Eğlenirken zaman göz açıp kapayıncaya kadar geçer.)

Takulu Tlingitler'in geleneksel bir hediye töreni vardır, bir tür oyundur bu, adı da *potlatch*'dır. Huizinga bu konuda şunları yazar: "Tlingitler ve başkalarında potlatch, temel bir insan ihtiyacının en gelişmiş ve açık biçimidir, onur ve ün için oynamak diyebilirim buna." Jung şöyle söylemiş: "Uygarlıklar, en bütün anlarında, insandaki oynama içgüdüsünü uyandırmış, onu daha yaratıcı kılmışlardır."

Oyun önemlidir, çünkü pek önemli işler peşinde koşan bir gökyüzünün gri zemini üzerinde oyun, gökkuşağıdır, enerjidir, yaramaz kırıştırmalardır, karşı konulamayan gülüştür, kaçmış çoraptır. Ağzına Kadar Dolu Şeylerin Tanrısı'dır, birahanedeki biradır, aşırılığın muazzam taşmasıdır, göz kamaştırıcı gereksizliktir, her şey arasından lanetolası hayatı değerli kılan tek şeydir. Oyun *hasattır*, bolluktur, cömertliktir, çalışma sonrasındaki keyfin hasadıdır, ölçüsüzlük ve hazdır, gereğinden fazla olandır, hediyelerdir, takasın ruhudur. Oyun oynamanın Almanca'sı *spielen ein Spiel*'dir ve oyunun doluluğu, dolup taşan bolluğu bu kullanıma da yansımıştır. Doldur doldur boşalt. Yeter ki eğlenelim.

Yine sırf eğlence olsun diye hasada hazır devasa bir tarlada dünyanın en büyük labirenti yapılmış (tasarımcısı onun için "eşşek kadar bir labirent" diyor), üstelik bir mısır tarlasında. Özellikle mısır tarlası seçilmiş; aynı anda hem kelimelerle hem dünyayla hem de hasadın ruhuyla oynamak için,* neşeli bir *jeu d'esprit*. Şu tarlaları tıraşlayarak yapılan şekiller, ne neşeli bir kamusal sanattır, bunlar hep hasat zamanı

---

* Labirent anlamında "maze" ile mısır anlamında "maize" kelimeleriyle kelime oyunu yapılmış. (y.h.n.)

yapılır. Ya peki "kıkırdamak" kelimesi, o da aynı ruha sahip değil midir? Oyun taşkınlığının tek kelimelik hasadı; oyunun akışkan, sevgi dolu, bol kepçe iptilası. İçinde de bolca "k" var, (en komik sessiz harflerden biri. Kanıt mı istersiniz? Kediye bakın, köpeğe bakın, daha sayayım mı?) araları da bolca "ı" ile doldurulmuş (en hızlı, en zeki, en ağız sulandıran, en havada gezen, en kaygısız sesli harfle yani). İnsan da konuşurken sürekli konudan sapmaz mı, bu da insan beyninin ambarlarındaki bolluğun bir işareti değil midir? Ya gelişigüzel karalamalar, ne kadar gösterişli şekilde faydasızdırlar? En az bir peruka ya da gezgin bir kıvrım kadar göstere göstere saçmalayan karalamalar hem anlıktır, hem ağırbaşlı süslerdir. Karalama karalama için vardır. Halis muhlis oyun.

Batılılaşmış (şehirleşmiş, doğadan uzaklaşmış ve feci şekilde merkeze çalışmayı koymuş) toplum oyunseverlikten ürker, onun yıkıcı, anarşik doğasından korkar. Oyun, genelde, büyüyünce geçecek çocuksuluk ("oyun vakti" yetişkinler için değildir); üzerinde çalışılacak bir konu (Pensilvanya Eyalet Üniversitesi'nde bir Boş Vakit Araştırmaları profesörü var); satılacak bir ürün (şu laf bile çelişkili: Eğlence *Sanayii*) veya çözülmesi gereken bir sorun (boş duranı Allah da sevmez kul da) olarak görülür. Yetişkinler, her çocuğun içindeki Peter Pan'e kızar; İngiltere'de hükümet, daha dört yaşında çocukların bile her gün ev ödevi yapması gerektiğini söyleyen tavsiyeler yayınlıyor. Geleneksel olarak, yerlilerin çoğu günde dört saatten fazla çalışmaz. Bertrand Russell'ın da *In Praise of Idleness* [Aylaklığa Övgü] eserinde hem aşırı çalışmayı hem işsizliği önlemek için önerdiği süre budur. Russell ayrıca, "Dünyada çok fazla iş yapılıyor, bu büyük zararın nedeni de çalışmanın erdem olduğu inancıdır," diyor. Diğer yandan eğlence ise, "uygarlık için zorunludur." Oyun etiği, iş etiğinden çok daha, şey... *etik.*

Aristoteles şöyle demiş: "Doğa bizden yalnız iyi çalışabilmemizi değil, iyi tembellik etmemizi de ister." Aah ah. Çok zor bu. Saate karşı koyan, onu inkâr eden bir Aylaklık Fikri, göründüğünden daha yaman bir tutkudur. Gerçekten oynamak, saatin elini bırakmak, zamanın derinliklerine dalmakla olur: Bir su durumudur bu, derin bir oyun içerir, müzik, sanat, cinsellik, derin içme ve derin düşünmeyle ilişkilidir. Âna dalmanın her şey olduğu, tesadüflerin yer aldığı, riskli, değişken bir sualtı dünyasıdır. Yabani zaman, saat zamanından çok daha zengin, ama çok daha tesadüfidir; canlandırılmış, çok çeşitli zamandır bu, bir

şelalenin çağıltısı kadar hızlı ve bir o kadar da yavaştır. Onun içinde olmak pek o kadar kolay değildir, çünkü saat tarafından kontrol edilmez onun suları, hiçbir şeyin emri, programı altında değildir. Saat olmadan kendi başınızasınızdır; bu, zor, fakat zengin bir deneyimdir, çılgın yaratıcılığın güzel zorluğudur, *idlesse oblige*.

Bu kadar oyun yeter. Yabani zaman başka nasıl bir şeydir? Zamana güçlü bir biçimde bağlı olan müzik, onun suyla ilişkili dünyasını iyi tanır. Kabile halklarının trans müzikleri, neredeyse her zaman, insanları sıradan zamandan çıkaracak, saatlerce, hatta günlerce sıra dışı, yabani trans zamanına geçirecek şekilde tasarlanmıştır. Javalar'ın Gamela müziği, zamanın sonsuzluğunu ve Java'nın eski Hindu-Budist inançlarında temel olan değişmez zaman modellerini yansıtır. (Java halkı bugün ağırlıklı olarak, çizgisel zamanıyla İslamiyet'e inanmaktadır ve ilginçtir, İslami liderler, derin, kelimelerle ifade edilemeyen Gamela zaman modellerine güven duymamaktadır.)

Batı müzik geleneği için de önemlidir zaman: Bach'ta zaman, mükemmel hale getirilmiştir; Beethoven'da Gregoryen dini şarkılarına göre yazılmıştır, korkuyla karışık bir saygıyla taş kesilmiştir zaman; ama XIX. yüzyıl sonları, XX. yüzyıl başlarında çok ilginç bir şey oldu: Debussy. Ben çocukken, piyano hocam bir keresinde Debussy'nin (adı da müziğine benziyor, su gibi geliyor kulağa) *Su Altındaki Katedral* eserini çalmıştı. Donakalmıştım. Zamanın notalarının, tam *şimdi*, piyanistin elleri altında duyulmasını sağlar o. Müziği, denizle ve zamanla dolu; bu ikisi, hep olduğu gibi, yine özel bir bağla bağlı birbirine. Burada, katedral suyun altındaki bir kaya veya mağaradır; taş nasıl batarsa öyle batmıştır, ama boş gotik pencerelerinden, kemerlerinden, sütunlarından dalgalarla geçen, derinlere inen derin gri okyanus, suyun altındaki katedralden sesler çıkarır, katedralin kendisi çalınan bir müzik aletiymiş gibi tınlar. Bu müzik hâlâ ağlatabiliyor beni, derin okyanusun tuzlu suyunun sesi için bedenin tuzlu suyuyla ağlayış.

Sanatın tüm biçimleri, zamandan bağımsız bir halde olur: Özümsemenin doğası, yalnızca saatin tiranlığının alaşağı edildiği şimdide gerçekleşir. Her türden sanatçının çalışırken zaman kavramını yitirdiği, su götürmez bir gerçektir; bu ân duygusu, Debussy'de olduğu gibi, eserlerinde de tezahür edebilir.

Kitabın ilk bölümünde işaret ettiğim gibi, tam zaman standart hale getirildiğinde, tam bir küresel zaman duygusu ilk kez ortaya çıktığında, yabani doğa ve insanlar o kritik âna geldiklerinde ve yer değiştir-

diklerinde yani kısacası tam da zamanın hiç olmadığı kadar evcilleştirilmiş göründüğü dönemde Batı geleneğininin en parlak müzisyenleri, yabani zamanın icrasıyla patladı. Mahler, zamandan geçip sessizliğe ulaşan, sesten geçip yabani zamana gelen müziği bestelediğinde, tüm ruhuyla biliyordu yabani zamanın sonsuzluğunun ne için olduğunu ve ona nasıl dokunulacağını. 1894'te Debussy, dağları, ormanları temsil eden unutulmaz, yabani flüt girişiyle *Bir Faun'un Öğleden Sonrasına Prelüd* adlı eserini yazdı. Modern müzik, demiş Pierre Boulez, Debussy'nin Faun'unun* flütüyle "uyanmaktadır." Yabani ve uyanış halindeki görkemiyle yabani doğayı hatırlatan flüt veya pan flüt son derece anlamlıdır; Pan'ın kendisi şafağın flütçüsüdür, geleneğe göre, Fareli Köyün Kavalcısı gibi, sizi şehirlerden, yollardan (çizgisel zamanın o somut ifadelerinden) çıkartıp yeşil yabani doğaya götürür, zamanın yabani kıyısında vals yapmak için.

Prelüdden iki yıl sonra Mahler, esas adı Pan senfonisi olan üçüncü senfonisini besteledi. Bu tutkulu, oyunbaz ve yabani müzik, Pan'ın size bakar bakmaz yakacak ve yaralayacak erotik yoğunluğuyla uyumludur, yabani ve bedensel davullar çalar. Kapanan gözkapakları, duman dolu ânı, erotik ritimlerinin karanlık sabırsızlığıyla uyandırır. Stravinski'nin *Bahar Ayini* adlı eseri, *"une sorte de cri de Pan"*** olarak tanımladığı bir pagan bereket ayinidir. Çığlığını yalnız müzisyenlerin (kulağı en keskin olanların) duyduğu Pan, belki de Batı'da zamanın yoğun bir şekilde sömürgeleştirilmesi ve evcilleştirilmesine karşı koyacak güçteki tek kültürel ikondu. Pan yabanidir.

Pan, paganlarda doğanın, yabani diyarların tanrısıdır, esas yabani hayvandır o; yabani ağaçlıkların, yabani usüllerin yaratığıdır; yabanıl doğanın ve (benim için) yabani zamanın kişileşmiş halidir. Toprak tanrısı Pan, adının verildiği flütü çalar. (Toprağın müziği geleneksel olarak üflemeli çalgılarla çalınır: Pan flütler, tulumlar, didjeridular,*** kavallar...) Yabani zamanın tüm özelliklerini temsil eder Pan. sanatta, oyunda, aşkınlıkta, sarhoşlukta ve hayatın cinselliğinin kalbinde, İsa'nın çarmıha gerilmesiyle, Hıristiyan Kilisesi, "Büyük Pan öldü" diye duyurdu, bu tüm dünyada yankılandı, ama asla böyle bir şey olmadı. Yüzyıldan yüzyıla, diyardan diyara seke seke geçen topukları, çamurda derin izler bırakan yabani ve dizginsiz kahkahası, şiddetli sert-

---

* Mitolojide yarısı keçi yarısı insan olduğuna inanılan bir ilah. (ç.n.)

** Pan'ın çığlıklarından biri. (ç.n.)

*** Eski bir Avustralya nefesli sazı. (ç.n.)

liğiyle Pan'ın çığlığı, Stravinsky ve Debussy'nin müziğinde yankılanır, o çığlık bugün yeniden güçlenen paganlıkta duyulabilir hâlâ.

Pagan takvimi homojenliği sevmez, standart takvim üzerindeki Hıristiyan etkisine karşıdır, hem küresel, *hem* banliyölere yayılan sanayi ve finans zamanından nefret eder. Pagan takvimi, zamanı renklere büründürür, aylar, gündönümleri, ekinokslar halinde; ortak zamanın bir belirleyicisi olarak doğadan yararlanır. Öyle ki dolunay bir halk festivalidir, her dolunayın adı farklıdır; arpa ayı, çayır ayı, kurt ayı, hasat ayı... Pagan takvimi zamanı kişileştirir, farklılığı sever; mevsimlerin ritmine uyar, işyerininkine değil; zamanı aysaldır, tüketici değil; tatillerini güneş ve ay belirler, hükümet ve bankalar değil. Mayısın ilk günü Keltlerin ateş festivali Beltane kutlanır, baharın bereketi, zamanın potansiyeli kutlanır. Lughnasadh, yaz ortasında, hasatları ve zamanın doluluğunu kutlar. Samhain, ölümü bildiren festivaldir, zamanın sonunun bir tezahürüdür. Imbolc, pagan kış ortası dansı, zamanın, Beltane'de yeniden doğmak üzere bekleyişini anlatır. Pagan takviminde zaman canlandırılmış, büyülü hale getirilmiş, kişileştirilmiştir.

Pan, çağdaş bir Beltane'de kutlanır, yeniden canlandırılır. Ateş üfleyenlerin, soluyanların, ateş jonglörlerinin, yakılan bir labirentin bulunduğu, yüzlerce hınzırın pan flütler ve davullar eşliğinde bir ateşin etrafında çıplak dans ettiği, tulumların, didjeridu ve yipyipyip chirrup'ların eşliğinde ateşin üzerinden atlayarak sarhoş olduğu ve sarhoş ettiği çok etkileyici bir festivaldir bu. Bakkhos'a layık bir şeyler vardır burada, aşırı bir bolluk bulunur, tıpkı oyun ruhu gibi; haftada yedi gün uyku fazla, bir hafta uyku yok bayramıdır bu.

Pan, Hıristiyan Kilisesi'ne göre Bir Numaralı Halk Düşmanı'ydı. O, Yabani Zaman'ın tüm ifadelerinin temsiliyken, Hıristiyanlık, onun antitezidir, yabani zamanın her şekilde evcilleştirilmesinin temsilidir. Yabani zaman, Hıristiyanlığın tamamen karşıtıdır ve hep öyle olmuştur. Bulduğunun üstüne atlamaya hazır azgın bir hayvan olan Pan, elbette, cinsel şehvetle yüklüdür. Saf doğaya ait olan Pan, şeytani ve münafık ahlâksızlığıyla canlanır; düşüncelerine, sözlerine, eylemlerine hoş bir ahlâksızlık hakimdir. Yarı insan, yarı keçi ve baştan aşağı testis olan Pan'ın iki sivri kulağı ve bir de sivri organı vardır; uylukları kıllıdır ve her ağacın altında sevişmeye hazırdır. Yaşlı Azgın demiştir Hıristiyan mitoloji uzmanları ve onun kaba üretkenliğinin yerine bir Bakire Anne, dudaklarını büzmüş bir "temizlik imandan gelir" lafı ve Zaman'ın son derece cinsel, döngüsel ve kışkırtıcı doğasına karşı iki

bin yıllık bir nefret koymuştur. Paganlar, tüm dünyada seksi, toprak ananın nemli oyuklarına dikilmiş uzun direkler etrafında bereket danslan yaparak kutlar. Hıristiyan otoriteler, mayıs direğindeki kirli dansın "müstehcenliğini" gayet iyi anlamıştır, çünkü eğer paganlık, sekse yalanarak evet derse, Hıristiyanlık, dudaklarını sımsıkı kapatıp hayır der. İncir yapraklarını pek seven Hıristiyan Kilisesi, büyük Pan'ın ölmesini istemiştir. Ama Pan, son derece canlıdır, yaşama duyulan şehvetteki canlılıktır o; şenlik hayvanlarının neşesidir, yabani zamanın ruhudur; sıcak soluğunu ensenizde hissedin, topuğunu çamurda. Özgür bırakılan zamanın görkemidir bu, haylaz ve müstehcendir, yoğun ve korkusuz, yayından çıkmış, çıplak bir dans halindedir.

Böylesi bir yabani zaman, Hıristiyanlığa tamamen terstir. Biraz durup bunu ayrıntılarıyla incelemeye değer, çünkü Kilise, saat tarihinden, zamanın kullanımı ve yabani zamanın evcilleştirilmesine kadar, Batı'nın zaman düşüncesi üzerinde amansız bir etkiye sahip olmuştur. Hıristiyanlık, yabani zamanın tüm tezahürlerinden nefret eder, korkar: Seks, uyuşturucu, oyun etiği, trans, dans ve doğanın zamanından. Önceki bölümlerde de gösterildiği gibi, Hıristiyanlığın saatle olan uzatmalı aşk ilişkisi işte böyle başlamıştır.

Seksle başlayalım. Hıristiyanlık, cinselliğe düşmandır. "Şehvetle yanacağınıza evlenin," der Aziz Pavlos tiksintiyle, ama ancak bu kadar işte. Seks ile saat birbirinden nefret eder. Düşmanımın düşmanı dostumdur ilkesinden yola çıkarak Hıristiyanlık, saatle dost olmak için giderek daha da çok neden bulmuştu; özellikle de seksin en yaygın olduğu geceyi bölen saatler ve çanlarla. Mesela güneş saatleri, yalnız gündüzü kuşatmış ve evcilleştirmişti; bu saatlerin zamanında, geceleri "saatler" yoktu, alacakaranlıktan sonra ibrenin gölgesi yayılırken zaman, karanlık gecenin, yabani zamanın gölgeleri arasına karışırdı. Hıristiyan keşişler (bekâr olmaları dikkat çekicidir) geceyi saatlere ilk bölenler olmuştur, onun ortak alanını sınırlarla kuşatmış, çanlar, kınamayla dolu her vuruşlarında dile gelmemiş cinsel birleşme hareketlerini bölmüş, Hıristiyanlığın, manastır kurallarının egemenliğini bildirmiştir.

Galli şair Dafydd ap Gwilym, XIV. yüzyılın ikinci yarısında, saatlerin aleyhinde aşağıdaki mısraları yazmıştır. Bir gece bir manastırda kalırken şair, uzak bir kentteki sevgilisini görür aşk dolu bir rüyada. Bir saat uyandırır onu rüyasını bölüp, zihinsel olarak onu manastıra ve onun ahlâki kurallarına dönmeye zorlar.

Lanet olsun çitin ardındaki
Beni uyandıran karanlık saate.
Bir işe yaramaz onun kafası, dili
Ve iki ipiyle çarkı
Ve ağırlıkları, o biçimsiz topları
Ve içinde dikildiği avlusu, çekiçleri
Ve gün doğdu diyen ördekleri
Ve durmayan değirmeni.
Bir işe yaramaz saat
Sarhoş bir ayakkabıcının çılgın tıkırtısı gibi, şekline lanet olsun...
Bir devin, geceyi öğüten değirmenidir.
Bir saraç mıydı, oyun bozan habisin teki mi
Ya da daha kararsız bir çatı aktarıcısı mı?
Soğuk yıkım, hakkından gel şunun ki
Ben kendimi cennette sanayım!

Altı yüz yıl sonra, şairin hâlâ dişlerini gıcırdattığını duyabilirsiniz.

Yabani zaman ham bir canlılık taşırken (Pan'ın ruhu höyükler ve ormanlarda kaynayan bir güçle patlar heyecan dolu, taşkın bir biçimde: *Ben canlıyım*), Hıristiyanlığın zaman anlayışı ölümle ilişkilidir; Hıristiyan haçı, ölü bir ağacın üzerinde ölen Tanrı'yı simgeler. Hıristiyanlık, ölülerin kalıntılarını, anıtmezarları ve kutsal ruhları pek sever, Aşai Rabbani ayinindeki ekmek ve şarap, ölünün beyaz eti ve kanıdır. Hıristiyanlık, bu hayat değil, sonraki hayata odaklanır.

Yabani zamana karşı yürüttüğü haçlı savaşında Hıristiyanlık, yabani şehvetle de savaştı, içki zamanında, sürahileri, dibinde bir damla kalana kadar kaynattı, somunları, incecik hale getirdi, alay edercesine. İçki karşıtı hareket ve Viktoryen Hıristiyan ahlâkı, o zamandan beri İngiltere'de (hâlâ geçerli olan yasalarla) bağımlıların, sarhoşların yabani zamanını, saat zamanının çitleriyle kuşattı. Bugüne bakın, "kapatma zamanı"nın sınırları içinden, bir zil (Benedikten kuralların ta içinden) büyük bir DONG sesiyle çaldığında, "Kapatma ZAMANI" gelir, ülkedeki pub'lar, böylece çitlenmiş, yasaklanmış olur ve sıradan insanlar, bir kez daha, ortak (yabani) zamanlarının dışına atılır.

Benediktenlere göre aylaklık, ruhun düşmanıydı. Oyun, baş aylaklıktı ve Protestan Hıristiyanlık, cehenneme gidiş biletiyle lanetliyordu onu. (Huizinga ise şöyle diyor: "Calvin ve Luther, hümanist Erasmus'un kutsal şeylerden bahsederken kullandığı tona katlanamadı. Erasmus! Onun tüm varlığı oyun ruhunu yaymak içindi sanki... o ince

alayı ve büyüleyici espri yeteneğiyle...") Kilise elbette, Sanayi Devrimi'nin bir parçası olarak, Protestan Çalışma Etiği'ni yarattı; kapitalistler ve sanayiciler idare heyeti odasında Tanrı'yla bir anlaşma yaptıktan sonra. Hıristiyan misyonerler, tüm yabani zamanı dünya çapında yok etmeye yönelik dürtüleriyle Tlingit *potlatch*ını, oyunun en üstün biçimini yasakladı. Misyonerler, Burma'dan Brezilya'ya kadar, trans müziğini, dans müziğini ve karnaval zamanını yasaklayıp, yerlilere, yabani zamanlarının şeytana ait olduğunu söylediler.

Ya kıkırdamak? Exeter Piskoposu, 1330'da, kilisede kıkırdamaya yasak getirdi: "Söz etmek dahi utanç verici, duymaksa korkunç"tu bu "gülmeler, kıkırdamalar ve disiplini bozan diğer davranışları"

Yabani zaman, doğanın zamanıdır; doğadan nefret etmiş bir din varsa, o da Hıristiyanlık'tır. Hıristiyanlık, şiddetli saldırılarını pagan dünyasına yönelttiği için panteizm ve Pan'ın ruhu doğanın en derin, en karanlık yerlerinde, ormanlarda ve yabani doğada sürdürmüştür etkisini, kentlerde değil. Kutsal ağaçlıkları (hepsi tamamen planlı bir cinsel sembolizm içerir) ortaya çıkartan paganlık, en çok meşe tanrılara saygı gösterilen, ağaçların giydirildiği, orman cinlerinin tatmin edildiği ağaçlıklarda hayatta kalabilmiştir. Hıristiyanlık, misyonerleri, paganların ormanlık bölgelerine kelimenin gerçek anlamıyla "yol açmaya" göndererek yayılmıştır. Pagan, etimolojk açıdan, "kırla ilgili" demektir. Hıristiyanlık, kültürel bir karşıtlıkla, *yolların* kenarında bulunur. İsa, Yol'dur. Aziz Pavlos'un en önemli ânı Şam yolunda gerçekleşir. Aziz Augustus, *The City of God*'ı [Tanrının Şehri] yazmıştır. Kaldırımlıydı herhalde o yol. Hıristiyanlık, düzgün Roma yollarını çok sevmiş, onları yandaş toplamak ve kontrolü sağlamak, yabani doğanın pagan geçmişini öldürmek için kullanmıştır. İster doğal alanlara dalarak olsun (Taku bölgesine yapılması düşünülen can sıkıcı yolu düşünün), ister trafiği ve sera gazlarını destekleyerek olsun yollar, bugün de hâlâ öldürüyor doğayı. İngiltere'de yüzlerce doğa taraftarı, yol karşıtı protestocu pagandır (biri de kendine Pan diyor), hepsi Beltane'i kutlar ve kendi deyimleriyle, Gökkuşağı Zamanı'nı yaşar. İster yabani doğa olsun, ister yabani akıl, evcilleşmemiş olana büyük şüpheyle yaklaşan Hıristiyanlık, gecenin yabani zamanına, ofis saatlerinden bir yol sokmuş ve tarihi, kuralcı, beyaz otoyol çizgileriyle düzenlemiştir.

Hıristiyan mimarisi, hem mekân hem zaman açısından fallik, düz ve çizgiseldir. Dört köşeli kiliseleriyle Hıristiyanlık, kendisini takip edenlere sıra sıra oturmalarını emreder; insanları, zamanlarını evcilleş-

tirmek için kapalı mekânlara çeker. Kiliselerdeki saat kulelerinden masonluk sembolizmine, çekülleri pek sever Hıristiyanlık. Hıristiyanlık ve onun dümdüz takipçileri, tarihi çizgiselleştirdi, yabani zamanı köşeye sıkıştırdı. Doğanın mimarisiyse aksine, yine hem mekân, hem zaman bakımından, yıllık döngüden bir salyangoz kabuğunun kıvrımlarına dek bir kuş yuvası kadar yuvarlaktır. Yerliler buluşmalarına tüy "döngüsü" veya toplanma döngüsü der, paganlarda da döngüsel dans vardır. Doğada dairesellik prensibine, vajinal prensibe doğru bir dönüş bulunur. Doğa Ana dişidir ve çeküllerden nefret eder.

Örneğin, önek olarak pan, "tüm" veya "her şey" demektir. Keçi tanrı Pan ise panteizmin çok katlı animizmini* sembolize eder. Çeşitlilik ve farklılık. Hıristiyanlık, tek olana –tek tanrıya, tek kültüre– tek biçimli, tekdüze aynılığa yönelmiştir. Dinlerin asfaltı olan Hıristiyanlık, bir zamanlar farklı olanı tek tipleştirmiştir. Tek tanrılı, tek dünyalı Hıristiyanlığın, kültürleri tek bir kültüre çevirme gibi bir etkisi olmuştur, toprağın ruhlarının alacalı çeşitliliğini yok etmiş, bölgelere bağlı animizmi dümdüz bir asfalta çevirmiştir. İsa, sanayi banliyöleri gibi, dün, bugün ve yarın, hep aynıdır. Zaman, sıkıcı bir tahmin edilebilirlik içindedir; Hıristiyan tanrısı hep aynıdır, sözleri gibi tamamen düzenli ve iyidir, öfke nöbetleri geçireceklerden değildir. Ne yapacağı tahmin edilemeyen, kendine zevk vermeyi bilen Pan ise değişken ruh hali içindekilerin kralıdır, zamanın değişken tahmin edilemezliğidir, çatallanma noktasındaki her an dağılabilecek bir yapı gibi. Hıristiyanlığın teklik prensibi, tekli şirketlerle olsun, uluslararası ticarette tek saat dilimi kullanımıyla olsun, tek ürün ekilen tarlalarla, zamanın kendisinin tek olarak tanımlanmasıyla olsun (*yegâne* zaman) modernliği büyük ölçüde etkilemiştir. Hıristiyanlık, "tek" zamanı etkiliyor ve temsil ediyorsa, Pan, zamanın tüm çeşitliliğini, zamanın biyoçeşitliliğini temsil eder. Her şeyin üstündeki yabani doğada, zaman –hâlâ– yabanidir.

Yabani doğada zaman, ışığın yıl boyu manzarada yarattığı değişiklikler kadar çeşitlidir. İnsanın yabani doğaya olan ihtiyacı, artan gelişme ve çoğalan mantarlar gibi, artan nüfusla nasıl giderek daha şiddetli hale geliyorsa, yabani zamana duyduğu ihtiyaç da tecavüzcü saat, zihnimizi yararak ilerledikçe, artıyor. Eğer yabani doğayı yitirirsek, yabani zamanın görülebilir resmini yitiririz; gelecek asla bilemez kar ve ateşin zamanını; yaşlı bir ağaç gibi görkemli düşünen, bir dağdaki kocaman geçitlerde hareket eden, hızla akıp yavaş inen şelalenin uzun

* Bütün varlıkların ve evrenin bir ruh taşıdığına inanan doktrin. (ç.n.)

beyaz bekleyişini bilen zamanı.

Burası, Taku. Mevsimsel açıdan, dünya üzerindeki zamanla en dolu yerlerden biri; kış, bitmeyen karanlığı getirir, yazınsa ışıklar öyle bir yayılır ki gece yarısının doruğunda, bu, en uzun gün batımlarından birinin sonu mu, en uzun gün doğumlarından birinin başı mı anlayamazsınız. Taku'da eski çağlardan bugüne dek gelmiş bir su tarağının veya bir som balığının sıçrayışının akışkan anındalığının saf ışıltısını tanıyabilirsiniz. Burada, hiçbir saatin asla bilemeyeceği, gösteremeyeceği bir çeşitliliği var zamanın, burada bir kartalın dönerek uçuşu durduruyor zamanı; o sizin karşınızda durmak için kanatlarını açtığında, rüzgâr muhteşem bir hale geliyor; zaman, kanatlarının kıvrılışında nefesini tutuyor.

Kimse bir ayı gibi miskinlik edemez; burada aylaklık eden ayılar, yaban mersinlerini kokluyor. Hiçbir şey, bir ayının, pençeleriyle balık tutması kadar hızlı değildir. Hiçbir şey, zamanın incelmiş çeşitliliğiyle baş edemez; burada beş dakikalık bir kasırga bir ormanı yıkabilir, ani bir akıntı, bir kütüğü, nehirde kilometrelerce aşağı sürükleyebilir. Ve sonra bir buzulda durabilir zaman, on bin yıl öncesinin imzasını atar, on bin yıl sonrasına kalmak üzere, ta o zaman donan nehrin üzerindeki buzdan sayfalara. Şimdiyse o nehir, hiç akmadığı kadar hızlı akıyor. O buzul zamanından, devasa –makro– zamandan, anlık –mikro– zamana geçersiniz; böceklerin zamanında bir saat bir mevsim gibidir, bir mevsimse bir kuşak.

Kırmızı, sembolik olarak ölümlülüğün rengidir, yaşam ve ölümün kanıdır; maviyse, sonsuzluğun rengidir. Burada, zamanın bu çeşitliliğinde, yan yana bulunur onlar. Buzulun mavisiyle, kırmızısı (açıklanamaz) gelincikböceğinin. O mavi buzuldan eski hiçbir şey yok, oluşması on bin yıl sürmüş, on bin yıl da erimeden kalmış. Şu cümlenin başında yumurtadan çıkan o küçük, kırmızı düğmeden, o gelincikböceğinden de genç değil hiçbir şey. Yabani zaman kanyonunun görkemi işte budur: Sonsuzluğun buzul mavisini, bir dakikalığına gıdıklaması bir gelincikböceğinin hayatının en önemli ânının.

Bibliyografya, kaynaklar ve araştırma için öneriler

Aşağıdaki kitapların çoğu, belli bazı bölümlerde kısmen kullanılmıştır ve ilgili bölüm başlıklarının altında belirtilmişlerdir. Daha ağırlıklı olarak kullanılan bazı kitaplar ise Genel Bibliyografya başlığı altında sıralanmıştır.

GENEL BİBLİYOGRAFYA

Thompson, E. P. "Time, Work Discipline and Industrial Capitalism" *Past and Present* Sayı 38 (Aralık, 1967)
Sanayi Devrimi ve zaman konusunda komik ve bilgilendirici, politik ve edebi, kapsamlı ve ayrıntılı, yoğun ve zekice yazılmış bir deneme.
Rawlence, Christopher (der.) *About Time* (Jonathan Cape ve Channel Four, 1985)
Bu yaratıcı, canlı, hassas, sürprizlerle dolu ve güzel televizyon programı öyle mükemmeldi ki kitap haline getirildi ve bu kitap, on sene sonra bile güncelliğini koruyor.
Adam, Barbara *Timewatch: The Social Analysis of Time* (Polity Press, 1995)
Konuyla ilişkili önemli ve özenli bir sosyolojik çalışma.
Chesneaux, Jean *Brave Modern World* (Thames&Hudson, 1992)
Özellikle çok çarpıcı giriş bölümüyle başdöndürücü bir kitap.
Whitrow, G. J. *What is Time?* (Thames&Hudson, 1972)
Zamanın, muazzam bir özenle, ayrıntılı bir şekilde yazılmış bir tarihi.
Priestley, J. B. *Man and Time* (Aldus Books, 1964)
Derinlemesine düşünebilen biri tarafından yazılmış harika bir kitap.

Aşağıdaki üç kitap da yararlı oldu, okunma açısından da zevkliydiler; onların tarihsel araştırmalarından elde edilen olgular birçok bölümde yer alıyor:
Aveni, Anthony F. *Empires of Time: Calendars, Clocks and Cultures* (I. B. Tauris, 1990)
Cipolla, Caro M. *Clocks and Culture 1300-1700* (Collins, 1967)
Landes, David *Revolution in Time, Clocks and the Making of the Modern World* (Belknap Press, Harvard University Press, 1983)

Mumford, Lewis *The Myth of the Machine: Technics and Human Development* (Secker&Warburg, 1967)
Büyük bir hazine değerinde bir kitap.
Quinones, Ricardo *The Renaissance Discovery of Time* (Harvard University Press, 1972)
Açık ve anlaşılır bir dille yazılmış, etkileyici bir eleştiri.

Macnaghten, Phil ve Urry, John "Nature and Time", *Contested Natures* (Sage Publications, 1998)
Kültür ve zamana bilgece, derin ve geniş bir bakış.

Zamanla ilgisi olmayan (yokmuş gibi görünen), ama güçlü bir metin olarak zamanı içeren iki kitap:
Lane, John *A Snake's Tail is Full of Ants: Art, Ecology and Consciousness* (Resurgence Books, 1996)
İçten ve zarif bir eser.
Girardet, Herbert *Earthrise: Halting the Destruction, Healing the World* (Paladin, 1992)
Doğanın ve insanın zamanına güçlü ve kızgın bir bakış.

Forman, Frieda Johles ve Sowton, Caoran *Taking Our Time: Feminist Perspectives on Temporality* (Pergamon Press, 1989)
Zaman ve kadınlar konusuna mükemmel (ve az bulunur) bir bakış.

Ve son olarak da, şu yazarlar ilham vermiştir (onlara ileride ayrıntısıyla değineceğim):
Raimundo Panikkar, Mircea Eliade, Paul Virilio, Ivan Illich, Bob Bushaway, Penelope Shuttle ve Peter Redgrove, Vandana Shiva, Fritjof Capra, George Steiner ve Johan Huizinga.

Tik taklar, okyanuslar ve şimdi

Abensur, Nadine *The New Cranks Recipe Book* (Weidenfeld&Nicolson, 1996)
Annales Cumbriae (1860)
Baudrillard, Jean *The Illusion of the End* (Polity Press, 1994)
Bergson, Henri; Priestley'in *Man and Time* eserindeki alıntı
Blake, William "Auguries of Innocence" (1789)
Byron, George Gordon *Childe Harold's Pilgrimage* (1812-1818)
Eliade, Mircea, Joseph Campbell'ın derlediği *Man and Time* adlı eserdeki "Time and Eternity in Indian Thought" adlı makale (Princeton University Press, 1957)
Frazer, James George *The Golden Bough: A Study in Comperative Religion* (Macmillan, 1890)
Friedman, Meyer *Treating Type A Behaviour And Your Heart* (Knopf, 1984)
Gault, Richard "In and Out of Time" *Environmental Values 4* (The White Horse Press, Cambridge, 1995)
Givens, Douglas R. *An Analysis of Navajo Temporality* (University Press of America, 1977)
Grand Streeer 59 *Time* (Grand Street Press, 1997)
Harding, Michael "Astrology: The Language of Time" *Journal of the Society for Existential Analysis* Cilt 4
Hardy, Thomas *Tess of the D'Ubervilles* (1891)
Holub, Miroslav, David Young'ın derlediği *The Dimension of the Present Moment* (Faber&Faber, 1990)
Joyce, James *Ulysses* (Shakespeare&Co., Paris, 1922)
Finnegans Wake (Faber&Faber 1939)
Kastan, David Scott *Shakespeare and the Shapes of Time* (Macmillan, 1982)
Kern, Stephen *The Culture of Time and Space 1880-1918* (Weidenfeld&Nicolson, 1893)
Krolick, Sanford *Recollective Resolve: A Phenomenological Understanding of Time and*

Myth (Mercer University Press, 1987)
Levine, Robert *A Geography of Time* (Basic Books, 1998)
Lipsitz, George *Time Passages: Collective Memory and American Popular Culture* (University of Minnesota Press, 1990)
Millar, Jeremy, Jeremy Millar ve Michiel Schwarz'ın derlediği *Speed: Visions of an Accelerated Age*'deki "Rejectementa" (The Photographer's Gallery&the Trustees of the Whitechapel Art Gallery, 1998)
Montaigne, Michel, Quinones'un *The Renaissance Discovery of Time* eserindeki alıntı
Narayan, R. K. çocukluk konusunda *Guardian*'da çıkan yazı (Ekim 1995)
Östör, Akos *Vessels of Time: An Essay on Temporal Change and Social Transformation* (Oxford University Press, 1993)
Ovid, *Metamorphoses*
Panikkar, Raimundo. L. Gandet'ın derlediği *Cultures and Time*'daki "Time and History in the Tradition of India: Kala and Karma" (UNESCO Press, 1976)
Peat, F. David *Blackfoot Physics: A Journey into the Native American Universe* (Fourth Estate, 1995)
Piaget, Jean *The Child's Conception of Time* (Routledge, 1969)
Poulet, Georges *Studies in Human Time* (John Hopkins Press, 1956)
Pritchard, Edward Evan Evans *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People* (Clarendon Press, Oxford, 1940)
Pritchard, Evan T. *No Word for Time: The Way of the Algonquin People* (Council Oak Books, 1997)
Proust, Marcel *À La Recherce du Temps Perdu* (Bernard Grasset, Paris, 1913)
Reichard, Gladys *Navaho Religion: A Study of Symbolism* (Pantheon Books, 1950)
Rousseau, Jean-Jacques *The Reveries of the Solitary Walker* (1782)
Shakespeare, William *Twelfth Night*
As You Like It
Sobel, Dava *Longitude* (Fourth Estate, 1996)
Telecom, British "Rugby Radio Time and Frequency" (National Physical Laboratory, 1997)
Thomas, Dylan *Collected Poems* (Dent, 1952)
Thoreau, Henry David *Works* (Princeton University Press, 1971)
Wokler, Robert *Rousseau* (Oxford University Press, 1995)
Woolf, Virginia *The Waves* (L. and V. Woolf, 1931)

F. Fwd. Hızın vurucu oku

Bitomsky, Hartmut, Edward Dimendberg'in, Jeremy Millar ve Michiel Schwarz'ın derlediği *Speed: Visions of an Accelerated Age*'deki "The Will to Motorisation" yazısındaki alıntı
Bourdieu, Pierre, Thompson'ın *Mediterranean Countrymen*'de (Paris, 1963) çıkan "Time, Work Discipline and Industrial Capitalism" yazısındaki alıntı
Carroll, Lewis *Alice's Adventures in Wonderland* (1865)
Carson, Rachel *Silent Spring* (Hamish Hamilton, 1963)
Chatwin, Bruce *The Songlines* (Jonathan Cape, 1987)
George, Susan, Jeremy Millar ve Michiel Schwarz'ın derlediği *Speed: Visions of an Accelerated Age*'deki 'Fast Castes"
Gunston, B.; Taylor, D. ve Ewart, A. (der.) *The Guinness Book of Speed: Facts and Feats* (Guinness Superlatives, 1984)

Kundera, Milan *Slowness* (Faber&Faber, 1996)
Illich, Ivan D. *Energy and Equity* (Calder&Boyars, 1974)
Marinetti, Emilio *Manifesto of Futurism* (1909)
The New Religion-Morality of Speed (1916)
Maybury-Lewis, David *Millennium* (Viking, 1992)
McKie, Robin *Observer*'daki Punkin Chunkin yazısı (26 Ekim 1997)
Montague, Peter "The Obscenity of Accelerated Child-Development", *The Ecologist* Cilt 28, Sayı 3 (Mayıs/ Haziran, 1998)
O'Driscoll, Kieran ve Meagher, Declan *Active Management of Labour* (Mosby, 1993)
Orr, David W. "Slow Knowledge" *Conservation Biology* Cilt 10, Sayı 3 (Haziran 1996)
Poggioli, Renato *The Theory of the Avant-Garde* (Belknap Press, Harvard University Press, 1968)
Sachs, Wolfgang "The Speed Merchants" *Resurgence* Sayı 186 (Ocak/Şubat, 1998)
Jeremy Millar ve Michiel Schwarz'ın derlediği *Speed: Visions of an Accelerated Age*'deki "Speed Limits"
Sun Tzu (iki yazarlı) *The Chinese Art of War*
İsviçre hükümetinin "pil çocukları" konusunda yaptırdığı araştırmayla ilgili *Observer*'da çıkan yazı (29 Mart 1998)
Virilio, Paul *L'Horizon Négatif* (Galilée, 1984)
"Speed and Politics: Essay on Dromology" *N. Y. Semiotext(e)* (1986)
Williams, Heathcote *Autogeddon* (Jonathan Cape, 1991)
Whitelegg, John "Time Pollution", *Transport for a Sustainable Future* (Belhaven Press, 1993)
Transport Policy in the EEC (Routledge, 1988)
Urban Transport (Macmillan Education, 1985)
High Speed Trains (Leading Edge ve Stocholm School of Econmics, 1993)
The Spirit and Purpose of Transport Geography (University of Lancaster, 1981)

Mitsel kertenkeleler, Mars çikolataları ve geçmişin zambakları

Allen, Louis A. *Time Before Morning: Art and Myth of Australian Aboriginies* (Rigby, 1976)
Barthes, Roland *Mythologies* (Jonathan Cape, 1972)
Bettelheim, Bruno *The Uses of Enchantment* (Thames&Hudson, 1976)
Braid, Mary *Independent on Sunday*'de çıkan David Coulson ile ilgili yazısı (21 Eylül 1997)
Campbell, Beatrix "The Autumn of the Matriarch", *Guardian* (15 Mart 1997)
Campbell, Joseph *Myths to Live By* (Paladin Books, 1985)
Collingwood, R. G. *The Idea of History* (Clarendon Press, Oxford, 1946)
Cowan, James *Letters from a Wild State: An Aboriginal Perspective* (Element Books, 1991)
Mysteries of the Dream-Time: The Spiritual Life of Australian Aboriginies (Prism Press, 1992)
Das, Rabindra Kumar *Mysterious Konarka* (Kitab Mahal, India, 1984)
Descola, Philippe *The Spears of Twilight: Life and Death in the Amazon Jungle* (Harper-Collins, 1996)
Dunne, John S. *Time and Myth* (University of Notre Dame Press, 1975)
Eliade, Mircea *Rites and Symbols of Initiation* (Harper&Row, 1965)
The Sacred and the Profane (Harper&Row, 1961)

The Myth of the Eternal Return (Routledge&Kegan Paul, 1955)
Myth and Reality (George Allen&Unwin, 1964)
Myths, Dreams and Mysteries (Harvill Press, 1960)
Images and Symbols (Harvill Press, 1961)
Fonseca, Isabel *Bury me Standing: The Gypsies and their Journey* (Chatto&Windus, 1955)
Gould, Stephen Jay *Time's Arrow, Time's Cycle: Myth and Metaphor in the Discovery of Geological Time* (Harvard University Press, 1987)
Hersey, John *Hiroshima: An account of events following the dropping of the atomic bomb on Hiroshima, August 6, 1945* (Penguin, 1946)
Hugh-Jones, Christine *From the Milk River: Spatial and temporal processes in Northwest Amazonia* (Cambridge University Press, 1979)
Lowenthal, David *The Heritage Crusade and the Spoils of History* (Viking, 1997)
Massola, Aldo *The Aborginies of South Eastern Australia As They Were* (Heinemann, Australia, 1971)
Monbiot, George *No Man's Land: An Investigative Journey Through Kenya and Tanzania* (Macmillan, 1994)
Morton, Andrew *Diana: Her True Story* (Michael O'Mara Books, 1993)
Munz, Peter *The Shapes of Time: A New Look at the Philosophy of History* (Wesleyan University Press, 1977)
Narby, Jeremy *The Cosmic Serpent: DNA and the Origins of Knowledge* (Victor Gollancz, 1998)
Ryle, John Bhutan'daki tapınaklarla ilgili *Guardian*'da çıkan yazı (27 Nisan 1998)
Samuel, Raphael ve Thompson, Paul *The Myths We Live By* (Routledge, 1990)
Shepard, Paul *The Others: How Animals Made Us Human* (Island Press, 1996)
Telecom, British *The Phone Book: London Postal Area* (Nisan 1997)
Thornton, Robert J. *Space, Time and Culture Among the Iraqw of Tanzania* (Academic Press, 1980)
Ussher, James *Annals of the World* (1650)
Yohannan, John D. (der.) *A Treasury of Asian Literature* (New American Library, 1958)
Çeşitli yazarlar *İncil*

Fondip! Haylaz geceler ve milenyum günleri

Anson, Robert Sam *Observer*'da yayınlanan milenyum bug'ı ile ilgili yazı (13 Aralık 1998)
Avery, Gillian ve Briggs Julia (der.) *Children and their Books* (Clarendon Press, Oxford, 1989)
Bauman, Richard (der.) *Folklore, Cultural Performances and Popular Entertainments* (Oxford University Press, 1992)
Bloom, Harold *Omens of the Millennium: The Gnosis of Angels, Dreams and Resurrection* (Fourth Estate, 1996)
Bunting, Madeleine Asda hasat festivaliyle ilgili yazısı *Guardian* (11 Ekim 1997)
Bushaway, Bob *By Rite: Custom, Ceremony and Community in England 1700-1880* (Junction Books, 1982)
Campbell, Alan Tormaid *Getting to Know Waiwai: An Amazonian Ethnography* (Routledge, 1995)
Cohn, Norman *The Pursuit of the Millennium* (Pimlico, 1993)
Defoe, Daniel *A Tour Through the Whole Island of Great Britain* (1724-6)
Echo, Liverpool Asda hasat festivaliyle ilgili makale (23 Eylül 1997)

Eco, Umberto *Apocalypse Postponed* (Flamingo, 1995)
Hare, David *Guardian*'daki alıntı (25 Şubat 1998)
Heschel, Abraham Joshua *The Sabbath* (Farrar, Straus&Giroux, 1951)
Kinser, Samuel *Carnival, American Style: Mardi Gras at New Orleans and Mobile* (University of Chicago Press, 1990)
Knight, Richard *The Millennium Guide* (Trailblazer Publications, 1998)
Massingham, H. J. "William Shakespeare of Warwickshire", *Where Man Belongs* (Collins, 1946)
Millar, Stuart Greenwich Milenyum Saati ile ilgili yazısı, *Guardian* (5 Nisan 1997)
Opie, Iona ve Peter "Children's Calendar", *The Lore and Language of Schoolchildren* (Clarendon Press, Oxford, 1959)
Ortiz, Alfonso *The Tewa World: Space, Time, Being and Becoming in a Pueblo Society* (University of Chicago Press, 1969)
Palmer, Geoffrey ve Lloyd, Noel *A Year of Festivals: A Guide to British Calendar Customs* (Warne&Co., 1972)
Russ, Jennifer M. *German Festivals and Customs* (Oswald Wolff, 1982)
Ryle, John The Summer School of Linguistics ile ilgili yazısı, *Guardian* (1997)
Staunton, Michael 1000 yılıyla ilgili yazısı, *Guardian* (31 Aralık 1998)
Thomas, Keith *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England* (Penguin, 1978)
Thompson, Damian *The End of Time: Faith and Fear in the Shadow of the Millennium* (Sinclair-Stevenson, 1996)
Çeşitli yazarlar, *The Land is Ours Newsletter*
Yamamoto, Yoshiko *The Namahage: A Festival in the Northeast of Japan* (The Institute for the Study of Human Issues, 1978)
Zerubavel, Eviatar *Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life* (University of Chicago Press, 1981)

Gerekli zararın verilişi - kadınların zamanı

Berger, John *Ways of Seeing* (BBC&Penguin Books, 1972)
Briscoe, Joanna *Skin* (Phoenix House, 1997)
The Cambridge Private Hospital (Broşür) *Rhytidectomy: Surgical Facelift*
Carroll, Helen çocuk güzellik kraliçeleriyle ilgili yazısı, *Daily Mail* (5 Haziran 1997)
Eliade, Mircea *Patterns in Comperative Religion* (Sheed&Ward, 1958)
Ellis, Havelock Penelope Shuttle ve Peter Redgrove'un *The Wise Wound*'da yaptığı alıntı
Forman, Frieda Johles ve Sowton, Caoran *Taking Our Time: Feminist Perspectives on Temporality* (Pergamon Press, 1989)
Fox, Meg, Forman ve Sowton'un derlediği *Taking Our Time*'da yer alan "Unreliable Allies: Subjective and Objective Time in Childbirth"
Greer, Germaine *The Change* (Hamish Hamilton, 1991)
Heraclitus *Fragments* (University Press of America, 1995)
Jung, Carl, Christopher Rawlance'ın derlediği *About Time*'daki alıntı
Roddick, Anita *Body and Soul* (Ebury Press, 1991)
Shaw, Nancy *Forced Labor: Maternity Care in the United States* (Pergamon Press, 1976)
Shiva, Vandana *Staying Alive: Women, Ecology and Development* (Zed Books, 1998)
Shuttle, Penelope ve Redgrove, Peter *The Wise Wound: Menstruation and Everywoman* (Victor Gollancz, 1978)
Weiner, Anette B. *Women of Value, Men of Renown. New Perspctives in Trobriand Exchange* (University of Texas Press, 1976)

Augustine, Saint *The City of God*
(Soru: "Zaman nedir?" Cevap: "Kimse sormazsa bilirim. Sorulursa bilmem.") *Confessions XI*, 14
Bacon, Francis *The Masculine Birth of Time* (1602)
Bohm, David *Casuality and Chance in Modern Physics* (Routledge&Kegan Paul, 1984)
Capra, Fritjof *The Tao of Physics* (Wildwood House, 1975)
The Web of Life. A New Synthesis of Mind and Matter (Flamingo, 1996)
"Recent Research of Ilya Prigogine: A Summary" (Özel yazışma.)
Coveney, Peter ve Highfield, Roger *The Arrow of Time*; Ilya Prigogine'nin giriş bölümü (Flamingo, 1991)
Franchetti, Mark *Sunday Times*'taki MiG savaş uçakları konusundaki yazı (1 Haziran 1997)
Greer, Germaine *The Female Eunuch* (MacGibbon&Kee, 1970)
Hawking, Stephen *A Brief History of Time* (Bantam, 1988)
Hieatt, Kent *Short Time's Endless Monument. The symbolism of the numbers in Edmund Spencer's Epithalamion* (Columbia University Press, 1960)
Hundertwasser, Friedensreich *The Beauty of Fractals* (Peitgen, H. O.&Richter P. H. Springer-Verlag, 1986)
Keller, Evelyn F. *Reflections on Gender and Science* (Yale University Press, 1985)
Kristeva, Julia, Tori Moi'nin derlediği *The Kristeva Reader*'daki "Women's Time" (Blackwell, 1986)
Krudy, E.; Bacon, B.; Turner R. *Time: A Bibliography* (Information Retrieval Ltd., 1976)
Lovelock, James *The Ages of Gaia: A Biography of Our Living Earth* (Oxford Univerrsity Press, 1995)
Malleus Maleficarum (1486)
Patrides, C. A. (der.) *Aspects of Time* (Manchester University Press, 1976)
Pope, Alexander *Collected Poems* (J. M. Dent&Sons, 1963)
Prigogine, Ilya ve Stengers, Isabelle *Order Out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature* (Heinemann, 1984)
Spenser, Edmund "Epithalamion" (1595)
Steiner, George *After Babel* (Oxford, 1975)
Stewart, Ian *Does God Play Dice? The Mathematics of Chaos* (Blackwell, 1989)
Virgil *Æneid*, 4. Kitap
Wakeford, Tom ve Walter, Martin (der.) *Science for the Earth: Can Science Make the World a Better Place?* (John Wiley, 1995)
Zohar, Danah *Through the Time Barrier: A Study of Precognition and Modern Physics* (Heinemann, 1982)

İktidar ve şeref

Achebe, Chinua *Arrow of God* (Heinemann, 1964)
Ballard, J. G. *The Four-Dimensional Nightmare* (Victor Gollancz, 1963)
Bentham, Jeremy *Panopticon* (1791)
Buckley, Jerome Hamilton *The Triumph of Time: A Study of the Victorian Concepts of Time, History, Progress and Decadance* (Belknap Press, Harvard University Press, 1967)
Cameron, Deborah *The Feminist Critique of Language: A Reader* (Routledge, 1990)
Clayton, Peder J. ("Oxford'daki Brazen Nose College'dan") *Friendly Advice to the Poor*

(Manchester, 1755)
Conrad, Joseph *The Secret Agent* (1906)
Coventry Telegraph çocukların anne babalarıyla geçirdikleri vakit konusu (15 Temmuz 1997)
Defoe, Daniel *Robinson Crusoe* (1719)
Dickens, Charles *Hard Times* (1854)
Duncan, David Ewing *The Calendar* (Fourth Estate, 1998)
Duveau, Georges *La Vie Ouvrière en France* (Paris, 1946)
Elias, Norbert *Time: An Essay* (Blackwell, 1987)
Ende, Michael *Momo* (K. Thienemanns Verlag, 1973)
Firth, Raymond *The Work of Gods in Tikopia* (Athlone Press, 1967)
Fabian, Johannes *Time and the Other: How Anthropology makes its Object* (Columbia University Press, 1983)
Foster, John *Essay on the Evils of Popular Ignorance* (Holdsworth, Londra, 1820)
Gell, Alfred *The Anthropology of Time: Cultural Constructions of Temporal Maps and Images* (Berg, 1992)
Greenhouse, Carol J. A. *Moment's Notice: Time Politics Across Cultures* (Cornell University Press, 1996)
Guardian, arabada harcanan zaman konusu (23 Temmuz 1997)
Hall, Edward, T. *The Silent Language* (Doubleday, 1959)
Hobsbawm, Eric ve Ranger, Terence *The Invention of Tradition* (Past& Present Publications, Cambridge University Press, 1983)
Holloway, John ve Pelaez, Eloina *Zapatista! Reinventing Revolution in Mexico* (Pluto Press, 1998)
Kipling, Rudyard "If" (1910)
Kincaid, Jamaica *A Small Place* (Virago, 1988)
Lewis, Nigel *The Book of Babel* (Penguin, 1995)
Maclean, Charles *Island on the Edge of the World: The Story of St Kilda* (Canongate, Edinburgh, 1977)
Marx, Karl *Das Kapital* (Hamburg, 1867)
Mumford, Lewis *The Human Prospect* (Secker&Warburg, 1956)
Technics and Civilization (Routledge&Sons, 1934)
Nowotny, H. *Time: The Modern and Postmodern Experience* (Polity Press, 1994)
Spender, Dale *Man Made Language* (Routledge&Kegan Paul, 1980)
Steiner, George *Antigones* (Clarendon Press, Oxford, 1984)
Time (dergi) Ağustos 1997
Troller, Çeşitli *Manifesto of the Independent Free State of Trollheim*. Tree FM korsan radyosu yayını (1997)
Wordsworth, William *The Prelude* (1805)
Wesley, John *The Duty and Advantage of Early Rising* (Londra, 1786)
Zimmerman, Don ve West, Candace, B Thorne ve N. Henley'in derlediği *Language and Sex: Difference and Dominance* (Newbury House, Rowley, Mass, 1975)

Yaşam çok kısa

Anon, *The Cloud of Unknowing* (doğ. 1370)
Baudrillard, Jean *Selected Writings* (Polity Press, 1988)
Baxter, R. *A Christian Directory* (R. White, Londra, 1673)
Borges, Jorge Luis *Labyrinths* (James Laughlin, 1962)

Black, Bob *The Abolition of Work* (Pirate Press, 1990) (*Neither Work nor Leisure*, PO Box HP94 Leeds, LS6 1YJ vasıtasıyla)
Coser, Lewis *Greedy Institutions* (Free Press, 1974)
Cuautémoc, Guaicaipuro *Resurgence* Sayı 184 ve Revista *Renacer Indianista* Sayı 7'deki "The Real Foreign Debt"
Ellis, Gareth elektronik çalışma kartları konusu *The Idler* (Ağustos/Eylül 1998)
Franklin, Benjamin *Advice to a Young Tradesman* (1748)
Future Foundation yirmi dört saat toplumu raporu *(Kasım 1997)*
Gabriel, Yiannis ve Lang, Tim *The Unmanageable Consumer* (Sage Publications, 1995)
Ghazi Polly ve Jones, Judy *Getting a Life: The Downshifter's Guide to Happier, Simpler Living* (Hodder&Stoughton, 1997)
Hager, L. Michael "The Nonstop City", *The Futurist*'ten (Mayıs/Haziran 1997)
Handy, Charles *The Empty Raincoat* (Arrow Books, 1994)
Harrold, C. F. *John Henry Newman* (Longman, 1945)
Lebow, Victor *New York Journal of Retailing*'den (1955)
LeGoff, Jacques *Time, Work and Culture in the Middle Ages* (Chicago University Press, 1980)
Melbin, Murray *Night as Frontier: Colonizing the World After Dark* (Free Press, 1987)
Radio 4, Amerikan gece iş yaşamıyla ilgili veriler (8 Nisan 1999)
Ruskin, John *Time and Tide* (Smith, Elder&Co, 1867)
Saint-Exupéry, Antoine de *The Little Prince* (Heinemann, 1944)
Schor, Juliet *The Overworked American* (Basic Books, 1992)
Shakespeare, William *Richard II*
Troilus and Cressida
Spengler, Oswald *The Decline of the West* (Allen&Unwin, 1926)
Sterne, Laurence *The Life and Opinions of Tristram Shandy* (1759)
Taylor, Frederick Winslow *The Principles of Scientific Management* (Harper&Bros, 1911)
Third World First örgütünün derlediği, Üçüncü Dünya Borçları literatürü (1998)
Thomas Richard, kayıp hafta sonu konusu, *Observer* (11 Ekim 1998)
Younge, Gary, Christopher Bryant'ın intiharı konusu *Guardian* (14 Mart 1997)

İlerleme ayıp bir laftır

Balaton Topluluğu, Amerika Patent Bürosu konusu (1997, Yaz)
Darwin, Charles *On The Origin of Species* (John Murray, 1859)
The Descent of Man (John Murray, 1871)
Durkin, Martin (yapımcı) *Against Nature* (Yapımcı şirket: RDF, Kanal 4, 1997)
Ereira, Alan *The Heart of the World* (Jonathan Cape, 1990)
Falla, Jonathan *True Love and Bartholomew* (Cambridge University Press, 1991)
Fox, Warwick "Human Empire", *Resurgence* Sayı 184
George, Henry *Progress and Poverty* (Appleton&Co., 1880)
Gyatso, Palden *Fire Under the Snow: Testimony of a Tibetan Prisoner*, Tsering Shakya'nın yazdığı giriş bölümü (Harvill, 1997)
Kumar, Satish *No Destination: An Autobiography* (Resurgence, 1992)
Krenak, Ailton, Liz Hosken'ın, *A Tribute to the Forest People*'da yaptığı alıntı (Gaia Foundation, 1990)
Leakey, Richard ve Lewin, Roger *The Sixth Extinction: Biodiversity and its Survival* (Weidenfeld&Nicolson, 1996)
Lindqvist, Sven *Exterminate All the Brutes* (Granta, 1997)

Moody, Roger (der.) *The Indigenous Voice* (Zed&International Work Group for Indigenous Affairs, 1988)
Prime, Ranchor *Hinduism and Ecology* (Cassell, 1992)
Radford, Tim Biyosfer deneyi konusu *Guardian* (6 Mart 1997)
Roberts, J. M. *The Pelican History of the World* (Pelican, 1988)
Sahlins, Marshall *The Use and Abuse of Biology* (Tavistock Publications, 1977)
Saro-Wiwa, Ken *Genocide in Nigeria: The Orogoni Tragedy* (Saros International Publishers, 1992)
Sasubrin, Vladimir *Spiegel* (1 Nisan 1990)
Schumacher, E. F. *Small is Beautiful: A Study of Economics as if People Mattered* (Blond&Briggs, 1973)
Schwartz, Hillel, türlerin tükenmesiyle ilgili veriler *Century's End: An Orientation Manual Toward the Year 2000* (Doubleday, 1990)
Shiva, Vandana Edward Goldsmith (der.) *The Fture of Progress: Reflections on Environment and Development* (International Society for Ecology and Culture, 1992)
Tobert, Natalie *The Ecologist*'teki "Rainforest Shamans" yazısı (Temmuz/Ağustos 1998)
Vidal, John Kolombiyalı U'walarla ilgili yazısı, *Guardian* (20 Eylül 1997)
Güneydoğu Asya'daki sisle ilgili yazısı, *Guardian* (27 Eylül 1997)
Wong, Datuk Amar James K. M. *Buy a Little Time*

Teflon bir yarın

Abram, David *The Spell of the Sensuous* (Vintage, 1997)
Berman, Marshall *All That Is Solid Melts Into the Air: The Experience of Modernity* (Verso, 1983)
Brown, Paul hormon rahatsızlıklarına yol açan kimyasallarla ilgili yazısı, *Guardian* (28 Ocak 1998)
Burgess, Anthony *Honey for the Bears* (Heinemann, 1963)
Burke, Edmund *Reflections on the Revolution in France* (1790)
Butler, Samuel *Erewhon* (Trübner&Co., 1872)
Castells, Manuel *The Information Age: Economy, Society and Culture* (3 cilt) (Blackwell, 1996-1998)
Colborn, T.; Myers, J. P. ve Dumanoski, D. *Our Stolen Future: How Man-made Chemicals are Threatening our Fertility, Intelligence and Survival* (Little, Brown, 1996)
Londra Gelecek Kuşaklar Konseyi *Declaration of the Rights of Posterity* (Londra, 1990)
Crystal, David *English as a Global Language* (Cambridge University Press, 1997)
Eliade, Mircea *Shamanism* (Routlegde&Kegan Paul, 1964)
Evans, Paul uzay ayna teknolojisiyle ilgili yazısı, *Guardian* (10 Şubat 1999)
Forum 2000 *Conference Report 1997* (Prag, 1997)
Gagnon, Bruce (Florida Barış ve Adalet Birliği koordinatörü) ile Cassini konusunda yapılan ropörtaj *Vista* (Temmuz 1997)
Goethe, Johann Wolfgang von *Faust*
Glendinning, Chellis "Notes toward a Neo-Luddite Manifesto" *The Utne Reader* (Mart 1990)
Kermode, Frank *The Sense of an Ending* (Oxford University Press, 1966)
Krauss, Michael *Language* Cilt 68 Sayı 1
McLuhan, Marshall *The Gutenberg Galaxy* (Routledge&Kegan Paul, 1962)
Miller, Norman terraforming konusundaki yazısı, *Independent on Sunday* (12 Ekim 1997)
Radford, Tim uzayın sömürgeleştirilmesi konusundaki yazısı, *Guardian* (18 Ekim 1997)

Rich, Adrienne *Leaflets: Poems 1965-1968* (Chatto&Windus, 1972)
Roddick, Anita Cassini inceleme aracıyla ilgili yazısı, *Guardian* (8 Ekim 1997)
Sale, Kirkpatrick *Rebels Against the Future: The Luddites and their war on the Industrial Revolution: Lessons for the Computer Age* (Addison-Wesley, 1995)
Shakespeare, William *King Henry IV Part 1*
The Merchant of Venice
Shell (Uluslararası Petrol Şirketi) *Global Scenarios 1992-2002* (Shell, 1992) "Sam and Daniel" tarafından yazılmış, Shell ve Ogonilerle ilgili çok daha eğlenceli bir kitap olan *They Seem So Friendly™: Shell on Safari* (Play Publications, PO Box 1102, 1895 Commercial Drive, Vancouver BC, Canada) ile karıştırmayınız.
Shelley, Mary *Frankenstein or the Modern Prometheus* (1818)
Slouka, Mark *War of the Worlds: Cyberspace and the High-Tech Assault on Reality* (Abacus, 1996)
Steiner, George *George Steiner: A Reader* (Penguin, 1984)
Toffler, Alvin *Future Shock* (Bodley Head, 1970)
Wilson, Edward O. *Biophilia* (Harvard University Press, 1984)
World Future Society *FutureVision* (Bethesda, Maryland, Amerika, 1996)

Doğa™

Arlidge, John, Joseph Rotblat ve klonlamayla ilgili yazısı *Guardian* (26 Şubat 1997)
Baudelaire, Charles *The Complete Poems* (Limouse Museum, 1992)
Baumann, M.; Bell, J.; Koechlin, F. ve Pimbert, M. (der.) *The Life Industry: Biodiversity, People and Profits* (Intermediate Technology Publications, 1996)
Easterbrook, Gregg *A Moment on the Earth: The Coming Age of Environmental Optimism* (Penguin, 1995)
Fawcett, Henry *Manual of Political Economy* (Cambridge, 1863)
Franklin, A. *La Mésure de temps* (Paris, 1888)
Genetik Forumu: Terminatör Teknolojiyle ilgili ayrıntılar
Jones, Steve *The Languages of the Genes* (Flamingo, 1993)
Kitcher, Philip *The Lives to Come: The Genetic Revolution and Human Possibilities* (Allen Lane, 1996)
King, David *GenEthics News*'tan
Marvell, Andrew "To His Coy Mistress" (1650-2)
McKie, Robin, Dolly'nin klonlanması konusu *Observer* (23 Şubat 1997)
Pollack, Robert *Signs of Life:The Language and Meanings of DNA* (Viking, 1994)
Rifkin, Jeremy *The Biotech Century: Harnessing the Gene and Remaking the World* (Victor Gollancz, 1998)
Shiva, Vandana "Monocultures of the Mind: Perspectives on Biodiversity and Biotechnology" (Zed Books, 1993) Baumann, Bell Koechlin ve Pimbert'in derlediği *The Life Industry*'den.
Silver, Lee M. *Remaking Eden: Cloning and Beyond in a Brave New World* (Weidenfeld&Nicolson, 1998)
Steinbrecher, Dr Ricarda A. genetik mühendisliği konusundaki yazısı *The Ecologist* (Kasım/Aralık 1996)
Vidal, John ilk patentli insan konusundaki yazısı *Guardian* (12 Kasım 1994)
Virgil *Eclogues*
Georgics
Von Weiszäcker, Christine "Biodiversity Newspeak", Baumann, Bell Koechlin ve Pim-

bert'ın derlediği *The Life Industry*'den
Wilson, Edward O. *The Diversity of Life* (Allen Lane, 1992)

Tik takların vızıltısı

Albery, N.; Elliot, G. ve Elliot, J. (der.) *The Natural Death Handbook* (Virgin, 1993)
Ariès, Philippe *Western Attitudes Toward Death From the Middle Ages to the Present* (John Hopkins University Press, 1974)
Barley, Nigel *Dancing on the Grave: Encounters with Death* (John Murray, 1995)
Bede *Ecclesiastical History of the English People* (731)
Benjamin, Marina *Living at the End of the World* (Picador, 1998)
Boseley, Sarah ve Vulliamy, Ed Geçiş Zamanı konusundaki yazıları *Guardian* (1 Mart 1997)
Gill, Sue ve Fox, John *The Dead Good Funerals Book* (Engineers of the Imagination, Welfare State International, Ulverston, Cumbria, 1997)
Gorer, Geoffrey "The Pornography of Death" (1955), Philippe Ariès'nin *Western Attitudes Toward Death* kitabındaki alıntı
Hegel, George Steiner'ın *Antigones* eserindeki alıntı
Ihimaera, Witi *Tangi* (Heinemann, 1973)
Margolis, Jonathan Immortal Genes Co. Üzerine yazısı *Evening Standard* (16 Nisan 1997)
Marquis, Don *archy and mehitabel* (Heinemann, 1927)
Nuland, Sherwin B. *How we Die* (Chatto&Windus, 1994)
Rose, Kenneth Jon *The Body in Time* (Wiley, 1988)
Whitman, Walt *Leaves of Grass* (Washington, 1872)

Yabani zaman

Ahuja, Anjana deneysel psikoloji konulu yazısı *The Times* (30 Mart 1998)
Angelou, Maya *Conversations with Maya Angelou* (Virago, 1989)
Baudelaire, Charles "On Getting Drunk", Michael Rosen ve David Widgery'nin derlediği *The Vintage Book of Dessent*'teki alıntı (Vintage, 1996)
Becker, J. "Hindu-Buddhist Time in Javanese Gamelan Music", J. T. Fraser, N. Lawrence ve D. Park'ın editörlüğünü yaptığı *The Study of Time IV*'dan (Springer, 1981).
Clark, Kenneth *Civilisation* (BBC, 1969)
Donne, John "The Sun Rising" *Songs And Sonnets*'ten (1595-1605 dolayları)
Franz, Marie-Louise von *Time: Rhythm and Repose* (Thames&Hudson, 1978)
Grandison, Exeter Piskoposu, "Mandate Against Gigglings", Michael Rosen ve David Widgery'nin derlediği *The Vintage Book of Dissent*'taki alıntı (Vintage, 1996)
Gwilym, Dafydd ap, Richard Morgan Loomis'in derlediği *Poems* içinde (Centre for Medieval&Early Renaissance Studies, S.U.N.Y. 1982)
Hui-neng, Capra'nın *The Tao of Physics* adlı eserindeki alıntı
Huizinga, Johan *Homo Ludens: A Study of the Play Element in Culture* (Routledge&Kegan Paul, 1949)
Jung, Carl *Man and his Symbols* (Aldus Books, 1964)
Kakar, Sudhir *The Inner World: A Psycho-analytic Study of Childhood and Society in India* (Oxford University Press, 1978)
Lao-Tzû *Tao Te Ching*
Leach, Edmund "Time and False Noses", *Rethinkind Anthropology*'den (Athlone Press, 1961)

Paul, Saint *I Corinthians* 7:9
Russell, Bertrand *In Praise of Idleness* (Allen&Unwin, 1935)
Service, Robert *Collected Poems of Robert Service* (Dodd, Mead&Co., 1964)
Suzuki, Daisetz Teitaro *Zen and Japanese Culture* (Routledge&Kegan Paul, 1959)
Van der Post, Laurens *Jung and the Story of Our Time* (Hogarth Press, 1976)

Bu çalışmanın yazarı ve yayıncısı, Richard Morgan Loomis'in derlediği Dafydd ap Gwilym'in *Poems*'inden alıntı yapmalarına izin verdikleri için Center for Medieval and Early Renaissance Studies'e minnettardır.

SERGİLER

The Hayward Gallery, *The Art of Ancient Mexico* (1992)
Museum of Mankind, *Mexican Day of the Dead* (1991)
The Alaska State Museum, Juneau, Alaska (1997)
Bath'teki The Octagon Galleries'de yer alan Melanie Manchot sergisi (1997)
Robert Maclaurin, New Paintings of Australia, Berkeley Square Gallery (1997)
Oxfordshire'daki Abingdon yakınlarında yer alan, Adrian Fisher'ın tasarladığı, dünyanın en byük labirenti olan Frilford (1997)

FİLM MÜZİKLERİ

Theo Simon ve Shannon Smy'ın *Seize the Day*'inden "Designer Kidz"
Seize the Day, PO Box 23, 5 High Street, Glastonbury, Somerset BA6 9DP

KURULUŞLAR

The River League
Taku ve tehlikedeki diğer nehirlerin korunması için kampanya düzenleyen bir rafting şirketi
Ste 201-1112 Broughton St., Vancouver,
British Columbia, Canada. V6G 2A8
e-mail: iankean@riverleague.ca
www.riverleague.ca
Tel: (001) 604 687 3417
Fax: (001) 604 687 3413
The Taku Wilderness Association
Box 142, Atlin, BC VOW 1AO
Tel/Fax: (001) 250 651 0047
e-mail: twa@ibm.net
www.taku.org

U'wa için kampanya düzenleyen iki kuruluş:

I.W.G.I.A.
Fiolstraede 10, Copenhagen,
DK 1171, Denmark

Tel: (0045) 33 124724
Fax: (0045) 33 147749

O.N.I.C.
(Kolombiya Yerlileri için Ulusal Kuruluş)
Calle 13
No. 4/38, Bogota,
AA 32395, Colombia
Tel: (0057) 2428017
Or: (0057) 2848196

The Land is Ours
İngiltere toprak hakları kampanyası
Box E, 111 Magdalen Road, Oxford
OX4 1RQ
Tel: 01865 722 016

Reclaim the Streets
PO Box 9656, London, N4 4JY
rts@gn.apc.org

Totnes Genetics Group
Genetik mükendisliğine karşı bölgesel ve ulusal kampanyalar düzenliyorlar
TOGG
Applebarn, Week, Dartington,
Near Totnes, Devon, TQ9 6JP
Tel: 01803 840098
www.togg.freeserve.co.uk/core.htm
http://visitweb.com/totnes

The Earth Centre
Sürdürülebilirlik için gösteriler düzenleyip kampanyalar yürütüyorlar
Denaby Main
Doncaster
DN12 4EA
Tel: 01709-512000
e-mail: info@earthcentre.org.uk
website: www.earthcentre.org.uk
Survival International
Yerlilerin hakları için kampanyalar düzenliyorlar
11-15 Emerald Street
London WC1 3QL
Tel: 0171 242 1441

Common Ground
Kültürel alanlar ve bölgelerin özgünlüğü için kampanyalar düzenliyorlar
PO Box 25309
London NW5 1ZA
Tel: 0171 267 2144

The Soil Association
Organik besinler, çiftçilik ve sürdürülebilir ormancılığı desteklemek için kampanyalar düzenliyorlar
Bristol House
40-56 Victoria Street
Bristol BS1 6BY
Tel: 0117 929 0661

GÖRÜŞMELER

Aşağıdakiler, kitap hakkında konuştuklarımın yalnızca bir kısmı, ama çok önemliler.

Brezilya'daki Mato Grosso do Soul'da bulunan Guarani-Kaiowa kabilelerinden Amilton Lopez (Ava Pykavera) ve Rossolino Ortiz
Navajo ve Hopi halklarının sözcüsü Daniel Zapata
Çevre aktivisti, gazeteci yazar George Monbiot
Gazeteci yazar, Cizvit tarihi ve sömürgecilik uzmanı Richard Gott
Antropolog ve yazar Alan Tormaid Campbell
The Ecologist'in editörü Edward Goldsmith
Maori özgürlük savaşçısı Antrenör Tate
Romancı ve *The Oxford Book of the Sea*'nin editörü Jonathan Raban
Liverpool John Moores Üniversitesi'nde Çevre Düzenlemesi Profesörü olan John Whitelegg
Policy Studies Institute'den emekli profesör Mayer Hillman
Karikatürist Steve Bell
Karikatürist Martin Rowsen
Kral Arthur Uther Pendragon, kendisi
Dr Oliver Rackham, Cambridge Corpus Christi College'da Orman Ekolojisi uzmanı
Martin Drury, National Trust Genel Müdürü
İngiliz Kültürel Mirası Başkanı Jocelyn Stevens
Londra'daki University College'ın Antropoloji Bölümü'nden Dr Barbara Bender
Shell Uluslararası Petrol Şirketi'nden Roger Rainbow ve Ged Davis
Colin Evans, geçmiş yaşamlara götüren bir hipnozcu
Mark Marchant, Markalar Yarışı'nda araba yarışçısı
Jan Tritten, *Midwifery Today*'in editörü
Lisa Cox, Naitonal Women's Health Network, Washington
Yazar ve fotoğrafçı Mark Edwards, *Still Pictures*
Victor Anderson, *Alternative Economic Indicators* yazarı
Cardiff Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Profesör Gwynfor Jones

TEŞEKKÜR

Burası, çok özel mesajlar için halka açık bir yer. Bunu yazmam gerekiyordu. (Ama elbette siz okumak zorunda değilsiniz.) Bu kitap, hayatımın üç yılından fazlasını aldı; iki yıl düşünme ve okuma, bir yıl da yazma. Keyif, gözyaşı, merak, aşırı yorgunluk, zevk, umutsuzluk ve adanma dolu üç yıl. Şu kişiler olmasaydı bu kitap mümkün olmazdı...

Büyükannelerime teşekkürler, babaanneme cömertliği ve mangal gibi yüreği, anneanneme de dil ve kitap sevgisi için. Anne ve baba, tam zamanında verdiğiniz destekler, baba kendine özgü düşünüşün, anne, güzel değerlerin, keyifliliğin, dürüstlüğün ve yetişmem için sağladığın güzel toprak için teşekkür ederim. Beni güldürdükleri onca yıl ve sevgileri için kardeşlerime teşekkürler.

Dokuz yaşındayken benimle evlendiğin ve o zamandan beri dostum olduğun için teşekkürler Alison Bryan. Bunca zamandır hep benim tarafımda yer aldığın için teşekkürler Rob Maclaurin. Bir kardeş gibi. Canlılığın ve yaşama sevgin için teşekkürler Jan Parker. İlgilerinin genişliği, parlak polemiklerin, tüm önerilerin, metne katkıların ve dostluğun için teşekkürler George Monbiot. Güvenilirliğin, böylesine genç ve böylesine yaşlı olduğun için teşekkürler Giuliana "Momo" Beccu. Sıcaklığın, insanlığın ve çay için teşekkürler Julia Armstrong. Söylemek üzere olduğumu düşündüğüm şeyleri söylediğiniz, tozların içinde bir ışıltı, karanlıkta bir kahkaha olduğunuz için teşekkür ederim Hocam Clare Patey. Uzun zaman boyunca bu kitaba duyduğun inanç için, önerilerin ve yorumların için teşekkürler Luci Bonnor. Özellikle takdir ettiğim Vic Worsley'e de teşekkürler, ne olduğunu bildiğin o şey için, değişmez ve saf nezaketin, zaman konusundaki içten cömertliğin için.

Hep iyiliğimi isteyen Rachel Harrison ve Helen Cazalet'a da teşekkürler. Dokuz köyden kovulanlara kucak açtığınız için teşekkürler Margaret ve Alex Moodie. Üç Key'e teşekkürler: Adam, Simon ve Fiona, böylesine zeki, komik ve iyi olduğunuz için. Uzun zamandan beri suç ortağım olan Michael Walling'e teşekkürler. Desteğinizi haykırdığınız için teşekkürler Bugs ve Nancy Evans, kitabın taslağına gösterdiği heves için teşekkürler Michael Fuchs, uzun süren dostluğunuz için teşekkürler Andrew Lee, Sophie Dickens ve Alex Smith, yumuşak yüreğin için teşekkürler Mark Edwards, Taku seyahatini ayarladığınız için, fıçılar dolusu kahkaha için teşekkürler Anita, Gordon ve Sam Roddick. Doğal hayatı öyle düşsel, şiirsel bir biçimde koruduğun için teşekkürler Ian Kean. Kano yolculuğu için teşekkürler Hannah Scrase, zor olanı açıkladığın için, zaman konusundaki eğlenceli fikirlerin için ve taslağı öyle özenli bir biçimde okuduğun için teşekkürler performans şairi David Holloway. Tarzları, politikaları, üzerimdeki etkileri için protestoculara teşekkürler: Trollheim Trolleri, Fairmile yoğurt bildirgecileri, Reclaim the Streets ve This Land Is Ours kampanyalarına katılanlar, Newbury protestocuları, *Squall* ve *Schnews*'taki gazeteciler, hepinize teşekkürler.

Çeşitli editörlere teşekkürler, sıcak bir kalple verdiği cesaret için Stephen Moss'a, Madeleine Bunting, Giles Foden ve David Rowan'a, sessiz, ama çok gerekli (Fiachra Gibbons'a da kocaman, gürültülü) övgüleri için teşekkürler. Pluto Press'ten Anne Beech'e de özel teşekkürlerimi sunuyorum. Hiri sağduyusunu İngiltere'ye getirdiği için Satish Kumar'a teşekkürler. Bu kitabın kökenindeki zaman konulu makaleleri yazma görevini bana veren *Guardian*'a teşekkürler.

Her zaman olduğu gibi şimdi de hissettiğim, cömertçe verdiğin cesaret için, *The Tao of Physics* ve *The Web of Life*'ı yazdığın için teşekkürler Fritjof Capra.

İş alanındaki kapasiteleriyle benim için çok önemli olan üç kişiye teşekkürler. Canlı teşvikin, içten desteğin ve müthiş bir menajer olduğun için teşekkürler David Godwin. Kitabı öyle zarif ve özenli bir biçimde baskıya hazır hale getirdiğin için teşekkürler Georgina Laycock. Kitabı sıcak ve cömert bir biçimde değerlendirdiğin için, derin bir zeka içeren editörlüğün için teşekkürler Philip Gwyn Jones.

Ve büyük teşekkür. Bu kitaba bir adam ilham verdi. Sıradışı biri. Önce zaman konusunda yazmamı önerdi, bu kitabı yazdığım uzun süre boyunca tek izleyicim oldu. Kitap, onunla yaptığımız konuşmalarla büyüdü, kitabın birçok evresini izledi o. Başta onun güveni, büyük inancı, sınırsız coşkusu, muhteşemliği, sevgisi, yeteneği olmasa böylesine büyük bir konu seçmezdim. Dünyayı benim için daha büyük kıldı. Ve renklerle doldurdu. Onunla başladı, onunla bitiyor. Sevgilerimle, bu kitap yalnızca tek kişiye adanabilirdi: John Vidal.

Dizin

H

I-İ

O-Ö

P

Q-R

S-Ş